

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 2018

Головний редактор

БОЛТРИК Юрій Вікторович, канд. іст. наук

Редакційна колегія

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна, д-р іст. наук

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, канд. іст. наук

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, д-р іст. наук, проф.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна, канд. іст. наук

ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович, д-р іст. наук, проф.

МОЦЯ Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України, проф.

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, д-р іст. наук, проф.

ПОТЕХІНА Інна Дмитрівна, канд. іст. наук

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, д-р іст. наук

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, д-р іст. наук, проф.

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович, канд. іст. наук

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав Всеволодович, д-р іст. наук, проф.

ЧАБАЙ Віктор Петрович, член-кореспондент НАН України, проф.

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України

Прийом матеріалів:

Польовий комітет ІА НАН України
просп. Героїв Сталінграда, 12, м. Київ 04210

тел. (044) 254-11-37, 254-11-66

факс (044) 418-33-06

e-mail: polkomia@gmail.com

Виходить за інформаційної підтримки
ВГО «Спілка археологів України»

Видання здійснене коштом
ДП «НДЦ "Охоронна археологічна
служба України"» ІА НАНУ

ОХОРОННА
АРХЕОЛОГІЧНА
СЛУЖБА
УКРАЇНИ

А-87 Археологічні дослідження в Україні 2018. Київ: ІА НАН України, 2020, 310 с.

ISBN 978-617-7810-11-6

Видання є щорічником, який готується до друку Польовим комітетом Інституту археології НАН України. Містить інформаційні повідомлення про роботу археологічних експедицій поточного польового сезону.

Стане в нагоді науковцям, студентам і всім, хто стежить за розвитком сучасної української археологічної науки.

УДК 904(477)

В оформленні обкладинки використано фото: могильника Острів 1 (В. Гнера та І. Зоценко) і фігурки предстоящої Богородиці з поселення Ходосівка-Рославське (І. Ремізовський)

ISBN 978-617-7810-11-6

© Інститут археології НАН України, 2020

© Автори статей, 2020

Редактори: О. Білинський, О. Каряка, М. Павлова; оформлення обкладинки: А. Панікарський; верстка: С. Горбаненко

Підписано до друку 25.03.2020. Формат 60 × 84 1/8. Папір офсетний.

Друк офсетний. Гарнітура Antiqua. Обл.-вид. арк. 37,9.

Ум. друк. арк. 36,2. Наклад 200 прим. Зам.

Інститут археології Національної академії наук України; 04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12; www.ianau.org.ua.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

ЗМІСТ

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

МАНІГДА О., ГРАБОВСЬКА О. Робота експедиції «Уличі» у Калинівському районі	10
ПЕТРАУКАС О., ДІДЕНКО С., МИЛЯН Т., ОСА-УЛЬЧУК О. Поховання черняхівської культури з бронзовим посудом на Вінниччині	11
САЛО Б., ШЕЛЕХАНЬ О. Дослідження кургану Кладова Могила	12

ВОЛИНЬСЬКА ОБЛАСТЬ

БАЮК В. Роботи в Історико-культурному заповіднику м. Луцька	14
СИЛАЄВ О., ІЛЬЧИШИН З., ВАШЕТА М. Рятівні дослідження на пам'ятках Роговичі 1, Роговичі 2 та Марковичі 1	16
ПЕТРАУКАС А., МАЗУРИК Ю. Розвідки на території Старосільської сільської ради Маневицького району	18

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

ЗАЛІЗНЯК Л., КУБЛІЙ М., ВЕЙБЕР А., ХЛИСТУН Є. Розкопки багатошарового поселення Огрінь 8	19
ПОЛІН С., ДАРАГАН М. Дослідження курганів біля м. Покров	22
РОМАНЧУК Д. Розвідка на білозерському поселенні Кукан	24
РОМАШКО О., МАРІНА З. Дослідження у Присамар'ї	26
СТАРИК О., РУТКОВСЬКА О. Пам'ятка археології поблизу смт Токівське	27

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ЗАБАВІН В., НЕБРАТ С. Поселення доби пізньої бронзи біля с. Кременівка	29
ДЕМІНА А., БІЛИНСЬКИЙ О. Розвідки поруч із заповідником «Кам'яні Могили»	31

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

ВАШЕТА М., ПАНИШКО С., ПЕТРАУКАС А. Розкопки на північному городищі літописного Возв'язля	33
ПЕТРАУКАС А., ПЕТРАУСКЕНЕ А., ХАДАДОВА М. Розкопки середньовічної лісотехнічної споруди в Хорошівському районі Житомирської області	34
ПЕТРАУКАС А., ТИМОШЕНКО В., ХАДАДОВА М. Дослідження на городищі в м. Малин	35
ПЕТРАУКАС А., ХАДАДОВА М. Розкопки на городищі в м. Коростень	36
ПЕТРАУКАС А., ХАДАДОВА М. Розкопки на городищі в урочищі Бабина Гора в м. Олевськ ..	37

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

МОЙЖЕС В. Результати досліджень зруйнованих церков Ужгорода	38
---	----

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

АНДРУХ С., ТОЩЕВ Г., ТОЩЕВ А. Дослідження Мамай-Гори	42
--	----

ДЖОС В. Розвідки на території Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила»	42
ПАПАНОВА В., ТОЩЕВ Г., КАЇРА Ф. Розкопки курганів доби бронзи в Пологівському районі ..	43

КИЇВ

БОБРОВСЬКИЙ Т., САВИЦЬКИЙ В., СТРИХАР М. Дослідження у садибі Софійського собору у м. Києві	45
ІВАКІН В., БАРАНОВ В., БІБІКОВ Д., ЧЕКАНОВСЬКИЙ А. Розкопки Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ по вул. Щекавицькій, 46 ...	48
ІВАКІН Г. (†), ІВАКІН В., БАРАНОВ В., ЗОЦЕНКО І., ОЛЕНИЧ А., ЩЕРБА Б., ЛАВРОВ В. Роботи на території Подолу	50
ІВАКІН Г. (†), ІВАКІН В., БАРАНОВ В., ОЛЕНИЧ А. Дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на вул. Цитадельна, 3 ..	52
КОЗЛОВСЬКИЙ А., КРИЖАНОВСЬКИЙ В. Давньоруське кладовище по вул. Кудрявській, 24а ..	54
КОЗЛОВСЬКИЙ А., КРИЖАНОВСЬКИЙ В. Давньоруське поселення по вул. Кудрявській, 24а ..	57
ТАРАНЕНКО С., МАХОТА О., МИСЬКО Ю. Археологічний сезон у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику ..	59

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

БІБІКОВ Д., ДЯЧЕНКО Д., ІВАКІН В. Дослідження в м. Вишгород	61
ВІДЕЙКО Михайло, БУРДО Н., СЛЕСАРЄВ Є., ВІДЕЙКО Марія. Розкопки біля с. Трипілья	62
ВІДЕЙКО Михайло, СЛЕСАРЄВ Є., ВІДЕЙКО Марія. Розвідки в Обухівському районі	65
ГОТУН І. Роботи в Гребенях на Київщині	68
ГОТУН І., БІТКОВСЬКА Т., КАЗИМІР О., КУРЗЕНКОВ М., ЛОЗНИЦЯ Т. Невідомий зарубинецький пункт у Ходосівці	69
ГОТУН І., БОБРОВСЬКИЙ Т., ЦИЛІЦЬКИЙ В. Печера у південній частині Ходосівки	71
ГОТУН І., КАЗИМІР О., БАБЕНКО Р., ОСИПЕНКО М. Розвідкові роботи у Гатному	72
ГОТУН І., КАЗИМІР О., КУРЗЕНКОВ М., ГУНЬ М. Обстеження ділянок Софіївсько-Борщагівського селища	73
ГОТУН І., КАЗИМІР О., СУХОНОС А., КУРЗЕНКОВ М. Обстеження пам'яток Ходосівського археологічного комплексу	76
ГОТУН І., СИНІЦЯ Є., БІТКОВСЬКА Т., ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я. Зарубинецьке житло з урочища Фіалки в Ходосівці	77
ГОТУН І., СУХОНОС А., КАЗИМІР О. Охоронні розкопки селища Ходосівка-Чумаків Куток	80
ГОТУН І., СУХОНОС А., КАЗИМІР О., ГУНЬ М. Роботи у східній частині селища Ходосівка-Рославське	82
ГОТУН І., ПЕТРАУКАС А. Роботи на посаді літописного міста Іван	86
ІВАКІН В., БАРАНОВ В., ДЖІК М., ЗОЦЕНКО І., СОРОКУН А., МАНІГДА О. Дослідження мо-	

гильника Острів 1 та давньоруського городища в Сухолісах	87	КОЗЛЕНКО Р. Хора Ольвії: дослідження пам'яток римського часу	138
ІВАКІН В., ЗОЦЕНКО І., ОСАДЧИЙ Р., СОРОКУН А., ПЕРЕВЕРЗЄВ С. Розвідки Архитектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на Київщині	90	КРУТІЛОВ В. (†), ЧИСТОВ Д. Роботи на о. Березань (ділянка «О-Західний»)	140
ІВАКІН В., ПЕРЕВЕРЗЄВ С., СОРОКУН А., ХОПТИНЕЦЬ І., КУРЗЕНКОВ М. Дослідження літописного Чорнобиля	93	ПІСТРУЛІ І., ГЛАВЕНЧУК А. Дослідження стоянки Анетівка 1	142
ПЕТРАУСКАС О., АВРАМЕНКО М., БАБЕНКО Р. Розкопки пам'ятки черняхівської культури Обухів 1	95	СМИРНОВ О., БОНДАРЕНКО Д., ЗАПОРОЖЕЦЬ О. Дослідження Бондаревських джерел ..	144
КИРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ		СМИРНОВ О., СМИРНОВ Л. Дослідження на теренах Куцурубської ОТГ Очаківського району ..	145
БЕЛЕНКО М., ГРИЦИК Ю., КОЛИБЕНКО В., ОСИПЕНКО М. Розвідки Національного музею історії України	96	ФОМЕНКО В., ТОВКАЙЛО М., ДЯЧЕНКО М., ТРЕБУХ О. Багатошарові поселення Гарді Лідина Балка	148
ВЕТРОВ Д., НЕЗДОЛІЙ О. Розвідки пам'яток кам'яної доби поблизу сіл Бирзулове та Лікареве	97	ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ	
КЮСАК Д. Розкопки на багатошаровій пам'ятці Мельнична Круча	100	КЮСАК Д., ДЕНИСЮК В., КОЛЕСНИЧЕНКО А. Розвідки пам'яток неоліту — енеоліту в Савранському та Балтському районах	152
КЮСАК Д., ДЕНИСЮК В., КОЛЕСНИЧЕНКО А. Пам'ятки неоліту — енеоліту в Гайворонському та Благовіщенському районах	102	ОЛЕНИЧ А., ГНЕРА В. Нововиявлені археологічні пам'ятки ранньомодерного часу Одещини ...	152
СКОРИЙ С., ОРЛИК О., ЗИМОВЕЦЬ Р., КАРАВАЙКО Д. Дослідження на півдні Кіровоградщини	103	САВЕЛЬЄВ О. Розвідки на поселенні пізньоархаїчного часу Надлиманське ХІ	153
ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ		ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ	
ТЕЛІЖЕНКО С. Моніторинг та інвентаризація об'єктів археологічної спадщини Луганщині ...	105	БАШКАТОВ Ю., БІТКОВСЬКА Т., ПЕФТИЦЬ Д. Дослідження багатошарового поселення Єрствівка ІІ	155
ТЕЛІЖЕНКО С. Дослідження околиць с. Шипилівка Попаснянського району	106	ГРЕЧКО Д., ДЕМЧУК Ж., КАРЯКА О., КРЮТЧЕНКО О., РЖЕВУСЬКА С. Роботи на курганах групи Б Більського некрополя	156
ТЕЛІЖЕНКО С., ІВАНИЦЬКИЙ В. Роботи в зоні зведення електроопор Донбаська-Донська та Кременська-Ювілейна	106	ГРЕЧКО Д., ДЕМЧУК Ж., КРЮТЧЕНКО О., РЖЕВУСЬКА С. Дослідження ґрунтового могильника в ур. Барвінкова Гора	158
ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ		ГРЕЧКО Д., КРЮТЧЕНКО О. Дослідження «південного» валу Більського городища	159
ГАВІНСЬКИЙ А. Дослідження у Ставчанах на Львівщині	109	ЗАДНІКОВ С. Східне укріплення Більського городища: підсумки досліджень	160
ГАВІНСЬКИЙ А., БІЛАС Н., РИБЦЬКА М. Розкопки поселення культури лійчастого посуду Винники-Лисівка у 2017–2018 рр.	111	КОВАЛЕНКО О., ЛУГОВИЙ Р. Дослідження сотенного містечка Опішного	160
ГРИНЧИШИН Б., КОНОПЛЯ В., СИДОРОВИЧ В., СТЕБЛІЙ Н. Розкопки довкола Винниківського озера	112	ПУГОЛОВИЧ Ю. Роботи на Глинському археологічному комплексі	162
ОНИЩУК Я., БІЛАС Н., ГРИНЧИШИН Б., СИДОРОВИЧ В. Могильник римського часу біля с. Карів	115	ПУГОЛОВИЧ Ю. Дослідження Опішнянського городища	163
СІЛАЄВ О., САЛО Б. Розвідки на Львівщині	116	ШАПОРДА О. Дослідження на теренах Більського археологічного комплексу	164
ФИЛИПЧУК А. Підсумки вивчення давнього Пліснеська	118	ШРАМКО І. Західне укріплення Більського городища: підсумки досліджень	167
МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ		ШРАМКО І., ЗАДНІКОВ С. Дослідження округи Більського городища	168
БОНДАРЕНКО Д., СМИРНОВ О. Поселення та святилище античного комплексу Вікторівка І ...	119	ШРАМКО І., ЗАДНІКОВ С. Дослідження поселення ранньоскіфського часу Лазьківські Ставки 1 .	169
БУЙСЬКИХ А., ІВЧЕНКО А. Дослідження Ольвійського некрополя	121	РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ	
БУЙСЬКИХ А., ТВАРДЕЦЬКИЙ А., НОВИЧЕНКОВА М. Цитадель римського часу в Ольвії: результати українсько-польського проекту	124	ВОЙТЮК О., МАРЧУК А. Дослідження поселень та залишків укріплень Рівненської області	170
БУЙСЬКИХ А., ФОРНАСЬЄ Й., КУЗЬМІЩЕВ О. Дослідження Ольвійського передмістя	128	ВОЙТЮК О., МАРЧУК А. Дослідження центральної частини Острога	171
БУЙСЬКИХ А., ФОРНАСЬЄ Й., ШЕЙКО І., ЧЕЧУЛІНА І. Дослідження терасного міста Ольвії .	130	ПШЕНИЧНИЙ Ю., БАРДЕЦЬКИЙ А., БОНЧКОВСЬКИЙ О. Роботи на багатошаровому поселенні Дубно — Острів Дубовець	174
ГОРБЕНКО К. Вивчення городища Дикий Сад ..	133	ЧАБАЙ В., СТУПАК Д., ВЕСЕЛЬСЬКИЙ А., ДУДНИК Д. Верхньопалеолітична стоянка Бармаки у м. Рівне	179
КЮСАК Д. Розвідки пам'яток енеоліту в Кривоозерському районі	137	СУМСЬКА ОБЛАСТЬ	
		БІЛИНСЬКА Л., БІЛИНСЬКИЙ О. Розвідки на території Сумської області	183

ГРЕЧКО Д., КАРЯКА О., КРЮТЧЕНКО О., КОРОТЯ О., ОСАДЧИЙ Є. Дослідження пам'яток скіфського часу у Сумському та Краснопілськом району	185	КУШТАН Д., ОЧЕРЕТНИЙ С. Розвідки Черкаської експедиції	236
КАРАВАЙКО Д., КАЧУРА (ПЛАКСІНА) О. Городище та поселення Ширяєво	188	МАГОМЕДОВ Б., ДІДЕНКО С., МИЛАШЕВСЬКИЙ О. Розкопки на могильнику черняхівської культури біля с. Легедзине	239
ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ		МАРЧЕНКО О., СИВОЛАП М., ПРЯДКО О., ДЕТКІН А., БОРИСОВ А. Обстеження поселення в урочищі Залізки 2	240
СТРОЦЕНЬ Б. Дослідження Тернопільського замку	191	МОГИЛОВ О., ЛЯШКО Ю., РУДЕНКО С. Дослідження кургану скіфського часу в Потясминні	241
ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ		МОГИЛОВО, РУДЕНКО С., ПАНЧЕНКО К., ЛЯШКО Ю. Роботи на Мотронинському городищі	241
АКСЬОНОВ В. Дослідження на катакомбному могильнику біля с. Верхній Салтів	194	ПОЛТАВЕЦЬ В., МОГИЛОВ О., КОЗАК О., РУДЕНКО С. Дослідження колективного захоронення в Чигирині	243
АКСЬОНОВ В. Роботи на ранньосередньовічному Нетайлівському могильнику	196	ШИДЛОВСЬКИЙ П., ПЕАН С., ДЕМЕЙ Л., КРЕПІН Л., ЦВІРКУН О., ЧИМИРИС М., МАМЧУР Б. Поновлення досліджень четвертого Межирицького житла	244
ДІДИК В., БІЛЬКО І., КАЧАЛО С., ОХРІМЕНКО Г. Розвідки в Дергачівському районі	198	ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ	
КВІТКОВСКИЙ В., СВИСТУН Г. Дослідження Кичівського археологічного комплексу	201	НЕЧИТАЙЛО П., ТИМЧУК Д., ДОЛЖЕНКО Ю., КАЛАШНИК Є., РІДУШ Б. Роботи на скельно-печерному комплексі в с. Василівка Сокирянського району	248
КОЛОДА В. Дослідження нових житлово-господарчих і культових комплексів на городищі в с. Мохнач	204	ПЕТРАУСКАС О., АВРАМЕНКО М. Дослідження могильника черняхівської культури Комарів 1	250
ЛЮБИЧЕВ М., МИЗГІН К., ШУЛЬТЦЕ Е., ВАРАЧОВА К., ФІЛАТОВ Д., РУСНАК В. Дослідження пам'яток пізньоримського часу на Харківщині	206	ПЕТРАУСКАС О., ШИШКІН Р. Дослідження ремісничої факторії черняхівської культури в Комарові на Подністров'ї	251
СНІЖКО І., БАБЕНКО Л. Дослідження пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка	207	ЧЕРНІВЦЬКА ОБЛАСТЬ	
ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ		КЕДУН І., ЛИЦЕВИЧ Я., ПАРХОМЕНКО О. Дослідження на території м. Ніжин	253
БІЛЯЄВА С., ГУЛЕНКО К., ІЄВЛЕВ М., МАНІГДА О., ФІАЛКО О., ЧУБЕНКО О. Роботи Південної середньовічної експедиції	210	МОЦЯ О., КАЗАКОВ А., РИЖИЙ В. Дослідження Чернігова	254
ГЕРАСИМОВ В., РЕЙДА Р., СМІРНОВ О. Дослідження Чорноморської міжнародної підводної археологічної експедиції ІА НАН України	212	МОЦЯ О., СКОРОХОД В., ЖИГОЛА В. Дослідження передгороддя в Чернігові	255
КОЛЕСНИЧЕНКО А. Обстеження Ягорлицького поселення	214	НОГІН Є. Дослідження неолітичних поселень Турбін-Мис та Серикові Сосни	258
СМІРНОВ О., СМІРНОВ Л. Розвідки на теренах Білозерського району Херсонщини	215	СИТИЙ Ю., МЕЗЕНЦЕВ В. Дослідження на території Батурина	259
СИМОНЕНКО О., ДЗНЕЛАДЗЕ О., СІКОЗА Д. Роботи на Херсонщині	217	СКОРОХОД В., ЖИГОЛА В. Дослідження кургану в с. Морівськ	260
ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ		СКОРОХОД В., ЖИГОЛА В., БЛАЖЧЕК Д. Нові дослідження Шестовицьких курганів	262
ГУЦАЛ В. Дослідження курганів ранньоскіфського часу на Хмельниччині	218	СКОРОХОД В., КАПУСТІН К., СИТА Л., ТЕРЕЩЕНКО О. Дослідження посаду Виповзівського городища	263
НЕЧИТАЙЛО П., ТИМЧУК Д., ОМЕЛЬЧЕНКО О. Дослідження на вулиці Зарванська 7/3, 7/4 у Кам'янці-Подільському	219	СКОРОХОД В., МОЦЯ О., ЖИГОЛА В. Роботи на Виповзівському городищі	265
СТАРЕНЬКИЙ І., ЛЕВІНЗОН Є. Дослідження Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника	222	СКОРОХОД В., СОРОКІН С., СИТИЙ Ю., ТЕРЕЩЕНКО О. Дослідження в урочищі Орешня у смт Седнів	266
ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ		ЧЕРНЕНКО О., КРАВЧЕНКО Р., ЛУЦЕНКО Р. Дослідження городища Свердловське 1 біля с. Деснянське Коропського району	268
БАШКАТОВ Ю., БІТКОВСЬКА Т. Дослідження поселення ранньоримського часу біля с. Івківці (ур. Троянка) на Чигиринщині	225	ЧЕРНЕНКО О., НОВИК Т. Роботи на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові	270
БОЛТРИК Ю., ПРОБИЙГОЛОВА О., КАРМАЗІНА Л., ОЧЕРЕТНИЙ С., ЧЕРНИШ С., ЦВІРКУН О. Поселення доби раннього заліза біля «Висоти 184,4» на Канівщині	227	ЧЕРНЕНКО О., НОВИК Т., ЖАРОВ Г. Дослідження на території окольного граду стародавнього Чернігова	272
БОЛТРИК Ю., ПРОБИЙГОЛОВА О., КАРМАЗІНА Л., ЧЕРНИШ С., КОРЖ А., ОЧЕРЕТНИЙ С. Третій сезон досліджень городища Лисуха	231		

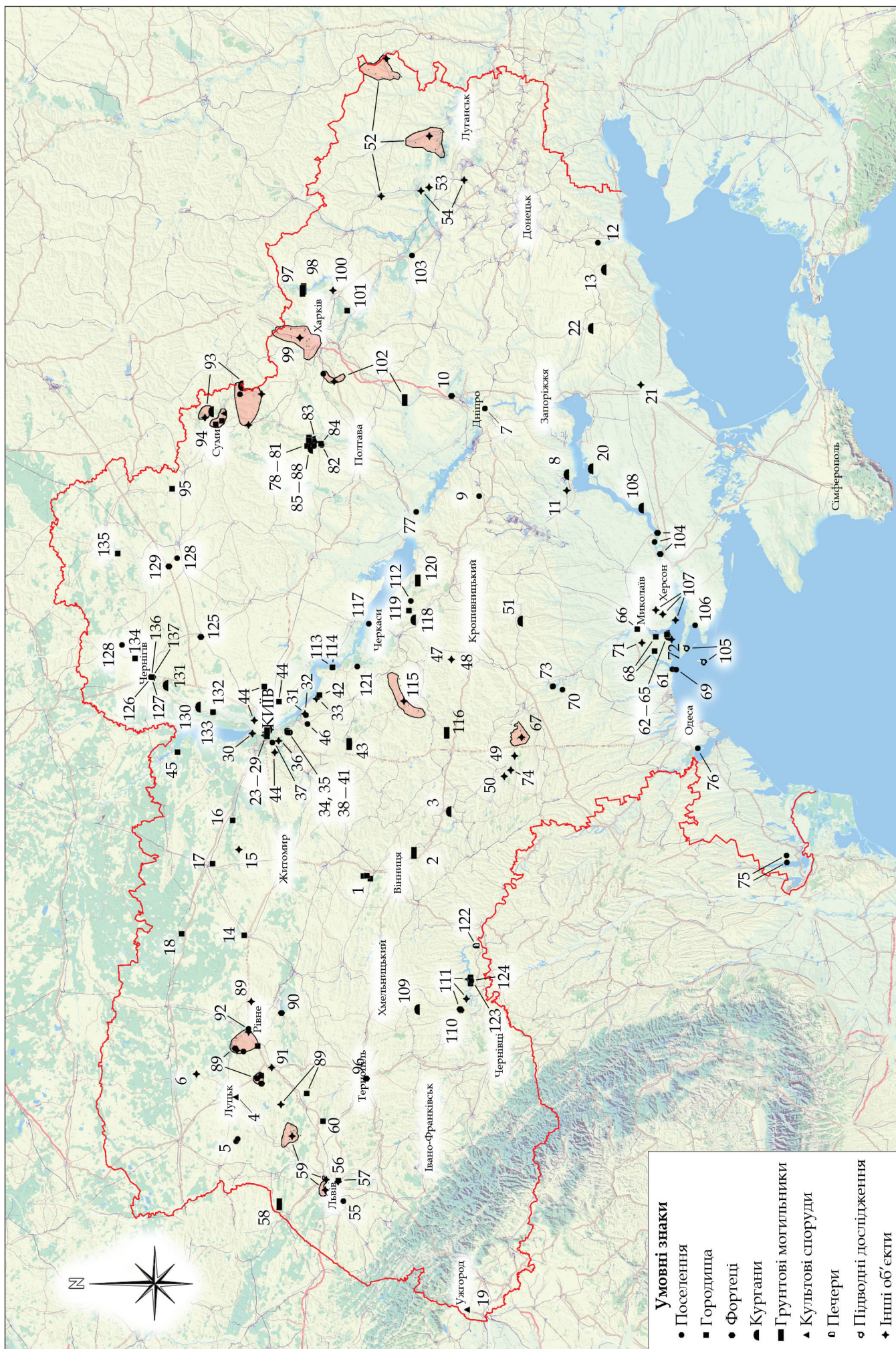

МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

БОНЧКОВСЬКИЙ О. Палеопедологічні та літолого-стратиграфічні дослідження археологічних пам'яток Волинської височини у 2018 році	275	СЕРГЕСЬВА М. Дослідження археологічної деревини у 2016–2018 рр.	284
НЕСТЕРОВСЬКИЙ В. Геолого-мінералогічні дослідження	278	ЯНІШ Є. Короткі відомості щодо археозоологічних досліджень остеологічних матеріалів, проведених у 2015–2018 рр.	291
ГРИЦЕНКО В. Аналіз зразка вапняку з археологічної пам'ятки Гончарівка	279	КУЦОКОНЬ Ю. Археοіхтіологічні визначення 2018 р.	294
КОРОХІНА А. Петрографічні дослідження археологічної кераміки у 2018 р.	279	КОВАЛЬЧУК О. Археοіхтіологічні визначення 2017–2018 рр.	299
ГОШКО Т. Дослідження розпису на кераміці з поселення Трипілля	283	ГОРОБЕЦЬ Л. Визначення решток птахів у знахідках 2018 р.	301
ТКАЧУК Л. Відбиток тканини на горщику з Гончарівки	284	УШКОВА Ю. Аналіз одонтологічних матеріалів ямного часу з могильника Виноградне	302
		РУДИЧ Т. Палеоантропологічний матеріал з розкопок могильників черняхівської культури	303
		ДОЛЖЕНКО Ю., ПОТЄХІНА І. Аналіз краніологічної серії з поховань XVIII–XIX ст. у Вінниці	305

Дослідження на території України в 2018 р.

Нумерація на карті відповідає послідовності пам'яток, відомості про які наведено у випуску; через тире дано стоінки, де ці відомості опубліковано.
Карту зі списком склав О. Каряка

1 – с. 10	29 – с. 59–60	57 – с. 112–114	85 – с. 164–167	113 – с. 227–231
2 – с. 11–12	30 – с. 61–62	58 – с. 115–116	86 – с. 167–168	114 – с. 231–235
3 – с. 12–13	31 – с. 62–65	59 – с. 116–117	87 – с. 168	115 – с. 236–238
4 – с. 14–15	32 – с. 65–68	60 – с. 118	88 – с. 169	116 – с. 239–240
5 – с. 16–17	33 – с. 68–69	61 – с. 119–121	89 – с. 170–171	117 – с. 240
6 – с. 18	34 – с. 69–71	62 – с. 121–124	90 – с. 171–174	118 – с. 241
7 – с. 19–22	35 – с. 71–72	63 – с. 124–128	91 – с. 174–178	119 – с. 241–243
8 – с. 22–23	36 – с. 72–73	64 – с. 128–130	92 – с. 179–182	120 – с. 243–244
9 – с. 24–26	37 – с. 73–75	65 – с. 130–133	93 – с. 183–185	121 – с. 244–247
10 – с. 26–27	38 – с. 76–77	66 – с. 133–137	94 – с. 185–187	122 – с. 248–250
11 – с. 27–28	39 – с. 77–80	67 – с. 137–138	95 – с. 188–190	123 – с. 250–251
12 – с. 29–31	40 – с. 80–81	68 – с. 138–140	96 – с. 191–193	124 – с. 251–252
13 – с. 31–32	41 – с. 82–86	69 – с. 140–142	97 – с. 194–196	125 – с. 253–254
14 – с. 33	42 – с. 86–87	70 – с. 142–144	98 – с. 196–198	126 – с. 254–255
15 – с. 34	43 – с. 87–90	71 – с. 144–145	99 – с. 198–200	127 – с. 255–257
16 – с. 35	44 – с. 90–92	72 – с. 145–147	100 – с. 201–203	128 – с. 258
17 – с. 36	45 – с. 93–94	73 – с. 148–151	101 – с. 204–206	129 – с. 259–260
18 – с. 37	46 – с. 95	74 – с. 152	102 – с. 206–207	130 – с. 260–261
19 – с. 38–41	47 – с. 96–97	75 – с. 152–153	103 – с. 207–209	131 – с. 262–263
20 – с. 42	48 – с. 97–100	76 – с. 153–154	104 – с. 210–212	132 – с. 263–264
21 – с. 42–43	49 – с. 100–102	77 – с. 155–156	105 – с. 212–214	133 – с. 265–266
22 – с. 43–44	50 – с. 102–103	78 – с. 156–158	106 – с. 214–215	134 – с. 266–268
23 – с. 45–48	51 – с. 103–104	79 – с. 158	107 – с. 215–217	135 – с. 268–269
24 – с. 48–50	52 – с. 105	80 – с. 159	108 – с. 217	136 – с. 270–272
25 – с. 50–52	53 – с. 106	81 – с. 160	109 – с. 218–219	137 – с. 272–274
26 – с. 52–54	54 – с. 106–108	82 – с. 160–161	110 – с. 219–222	
27 – с. 54–57	55 – с. 109–110	83 – с. 162–163	111 – с. 222–224	
28 – с. 57–59	56 – с. 111–112	84 – с. 163–164	112 – с. 225–227	

О. Манігда, О. Грабовська

РОБОТА ЕКСПЕДИЦІЇ «УЛИЧІ» У КАЛИНІВСЬКОМУ РАЙОНІ

Інститут археології НАНУ спільно з Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм відновив проєкт дослідження старожитностей уличів на території Побужжя. Середньовічні пам'ятки цієї людності тривалий час досліджував к. і. н. П. Хавлюк, доцент Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського. За десятиліття роботи ним накопичена солідна база археологічної інформації, яка потребує опрацювання, упорядкування та доповнення сучасними дослідженнями.

У грудні 2018 р. експедиція ІА НАН України «Уличі» розпочала роботу на території Калинівського р-ну Вінницької обл. з верифікації та локалізації пам'яток, а також з упорядкування археологічних колекцій та архіву з розкопок та розвідувальних досліджень пам'яток уличів. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. Попередні розвідувальні обстеження здійснені з використанням GPS навігатора Garmin Dakota 20.

Зокрема, виявлене одне городище, не зафіксоване раніше у охоронній документації. Попередньо, городище віднесене до часу побутування уличів (X–XI ст.). Розташоване на території с. Глинськ, Калинівського р-ну. Городище має кільцевий вал, який з внутрішнього боку сильно розораний, південно-західна частина укріплень частково знищена побудовою греблі. Попередньо площа становить 0,69 га разом з укріпленнями. Підйомний матеріал на майданчику городища відсутній.

Обстежено два відомих раніше городища з метою локалізації та встановлення їх культурно-хронологічної приналежності. Городище Грушківці Калинівського р-ну — локалізоване та зафіксоване точне місцезнаходження. Обстежено стан укріплень. Городище знаходиться на землях с. Грушківці Байківська с/р у лісі. Має майже округлу форму, добре збережений вал та рів практично по усьому

периметру, висота валу з напільного боку не перевищує 2 м. Із західного боку городище має понижений майданчик, оточений додатковим валом, висота валу не перевищує 1 м. Загальна площа городища разом з додатковими укріпленнями 0,98 га. На території майданчика виявлено підйомний матеріал, який дозволяє попередньо віднести городище до часу існування уличів (X–XII ст.). На полі, розташованому на іншому березі ставу, на захід від городища на площі у 3 га зібрано різночасовий підйомний матеріал, серед якого фрагменти кераміки неолітичної доби, східно-трипільської культури (етап ВІІ–СІ), епохи бронзи (тшинецька культурно-історична спільність) (визначення кераміки здійснене співробітниками відділу енеоліту — бронзової доби ІА НАНУ Д. Чорноволом, С. Лисенком). Багатошарове поселення отримало назву Грушківці 1. Територія поселення розорюється.

Обстежено городище у с. Гулівці (кол. Комунарівка), яке згідно паспорту об'єкту 1965 р. є городищем X–XI ст. На городищі встановлено охоронний знак. За результатами візуального обстеження можемо стверджувати, що укріплення є пізньосередньовічного або ранньомодерного часу. Якщо на цьому місці і було городище середньовічного часу, воно сильно переплановане і з'ясування наявності на ньому середньовічного шару потребує додаткових досліджень. Укріплення сильно пошкоджені господарською діяльністю, на території городища розташовані приватні садиби. Збережена частина городища становить 0,67 га.

За результатами попередніх обстежень пам'яток готується необхідна документація для служб охорони пам'яток у Вінницькій області. Заплановано у 2019 р. проведення детальної топографічної зйомки нововиявленого та локалізованих городищ часу X–XII ст. у Калинівському р-ні Вінницької обл. та проведення подальших досліджень.

О. Петраукас, С. Діденко, Т. Милян, О. Осаульчук

ПОХОВАННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З БРОНЗОВИМ ПОСУДОМ НА ВІННИЧЧИНІ

Навесні 2018 р. за повідомленнями про знахідки речей пізньоримського часу біля с. Побережне (Вінницький р-н Вінницька обл.) співробітники відділу археології ранніх слов'ян та НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України провели обстеження місця знахідки з метою з'ясування археологічного контексту. До складу випадкових знахідок переданих до Інституту археології входили фібули, пряжки, монети та інші речі.

Під час розвідкових обстежень встановлено, що речі походять із території могильника та поселення черняхівської культури, які розташовані на східній околиці села. Пам'ятки відповідно отримали шифр Побережне 1 (поселення) та Побережне 1а (могильник).

Поселення черняхівської культури розташоване на схилах середньої течії балки та її невеликих відгалужень. По дну основної балки протікає струмок Воронка (басейн Південного Бугу). Балка довжиною близько 5 км, перетинає чорноземну рівнину у східному напрямку. Культурний шар зафіксований на площі близько 10 га. Під час візуального огляду поверхні помітні концентрації знахідок (кераміка, обпалена глина, кістки тварин), які маркують розташування стаціонарних археологічних об'єктів. Знахідки представлені уламками гончарного та ліпного посуду черняхівської культури і окремими індивідуальними знахідками.

Могильник було виявлено на західному схилі балки, він розташований на одних горизонталях з поселенням. Західна межа могильника визначається краєм рівнини та початком схилу (межа дуже чітка). Схил крутий і різко відмежовує рівнину та долину струмка. Власне, в цьому місці і було досліджене поховання з бронзовою посудиною римського виробництва. На поверхні під час візуального огляду знайдено лише окремі уламки гончарного посуду зі слідами вторинного обпалу. Обстеження за допомогою металодетектора дозволило отримати колекцію металевих речей з рисами характерними для поховальних пам'яток черняхівської культури.

На місці концентрації таких знахідок було винесено в натуру сектор 1 (10 × 10 м), орієнтований за сторонами світу та із стандартною номенклатурою — розміри квадратів 2 × 2 м, позначення квадратів А — Д/1 — 5. Розкопано

12 м², що дозволило дослідити поховання, здійснене за обрядом кремації, культурний шар могильника та з'ясувати стратиграфічні особливості пам'ятки на цій ділянці.

В межах розкопаної площі виявлено залишки поховання за обрядом тілоспалення. Поховання безурнове. Рештки тілоспалення залягали на глибині 0,35—0,6 м і займали площу приблизно 0,8 × 1 м. На глибині 0,4 м на дні стояв цілий бронзовий казанок. Вушками казанок був орієнтований по лінії схід — захід. В середині казанка знайдено дві майже цілі ліпні посудини. Безпосередньо під казанком розмішувалася компактна лінза залишків тілоспалення, розмірами приблизно 0,5 × 0,6 м та товщиною близько 0,1 м. Щільне скупчення складалося з кальцинованих кісток, битого ліпного посуду та окремих уламків виробів з бронзи. У південно-східному напрямку від основного скупчення залягали окремі уламки кісток, посудин та інших речей. Майже весь, відносно вцілілий, інвентар було складено в ліпний одноручний кухоль (дві пряжки, фібула, гребінь, окуття, оплавлене скло тощо). Кісток у цій посудині не виявлено. Основний масив перепалених кісток знаходився під бронзовим казанком¹. Всі предмети із поховання мають сліди сильної дії вогню, фрагментовані та деформовані.

До складу інвентарю входили такі речі. Казанок бронзовий. Зберігся майже повністю, відсутні незначні частини стінок біля дна та дужка. Посудина деформована. Вінчик потовщений, відігнутий назовні. Вушка — у формі півкола, отвори овальні. На переламі вінця та корпусу вдавненням нанесено кілька кільцевих смуг. Денце на кільцевій підставці. Посудина відноситься до типу Егтерс / 63. Дві двочастинні бронзові пряжки. Фрагментовані й деформовані, збереглися обидві та язичок. Обидві прямокутні, скріплені трьома цвяхами. Язичок прямий, прогнутий в середині, в перетині напівкруглий із фасетованими боковими гранями. Фібула бронзова підв'язної конструкції. Фрагментована і деформована, відсутня пружина та голка. Корпус фасетований, біля голівки та підв'язки збереглися прямокутні майданчики. Спинка та ніжка в перетині трикутні з гострим реб-

1. Антропологічне визначення решток провела Т. І. Слободян.

ром. Окуття закінчення ременю (?). Ціле, має сліди дії вогню. Бронзова пластина складена двічі, форма майже квадратна. Місце згину валикоподібне. Пластини скріплені між собою двома заклепками. Гребінь роговий багатоскладовий, тришаровий. Збереглися дві пластини-вкладиші бокових сторін. Пропил зубців мав дугоподібний абрис. Бокові зубці широкі. За формою вкладишів спинка могла мати трапецієподібну форму. Виріб зі скла, можливо, кубок. Аморфна маса скла, розмірами $1 \times 2,5 \times 4$ см. Скло прозоре, без кольору, вкрите патиною. В скляну масу вплавлено кілька кальцинованих кісток білого кольору. Жетон гральний з непрозорого скла, білого кольору. Голка бронзова. Окуття скриньки — дві бронзові пластини з отворами на краях та бронзовими цвяхами. Цвях бронзовий. Ліпний посуд представлений кубком, кухлем, мискою-вазочкою з

похилими канелюрами, трьома мисками та горщиком.

Комплекс з урахуванням дати побутування казанка, фібули, пряжок, гребеня може бути датований рубежем III—IV ст., найбільш ймовірно, початком IV ст., тобто ранньою фазою ступеню C₃. Ліпний посуд має чіткі аналогії в матеріалах вельбарської культури.

Культурний шар у межах розкопаної частини сектора мав ознаки характерні для могильників черняхівської культури — дрібні уламки вторинно перепаленої кераміки та кальцинованих кісток.

Поверхня пам'яток на час обстеження переважно розорана, частково вкрита чагарником та лісосмугами. Через могильник прокладено газопровід місцевого значення. По всій площі і могильника і поселення помітні сліди нелегальних зборів металевих предметів.

Б. Сало, О. Шелехань

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ КЛАДОВА МОГИЛА

Експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ проводила рятівні дослідження решток кургану скіфського часу (V—III ст. до н. е.) по вул. Індустріальній м. Гайсин Вінницької обл. Об'єкт культурної спадщини локалізовано на південь від міста, за 300 м на північний схід від залізничного переїзду та за 200 м на південний схід від промислової зони, за 1100 м на північний схід від с. Мар'янівка, в межиріччі річок Соб та Кублич ($48^{\circ} 47.212' \text{Пн}$; $29^{\circ} 23.185' \text{Сх}$).

Перші відомості про курган подав Ю. Сіцінський на початку XX ст. в праці «Археологическая карта Подольской губернии», саме під назвою Кладова Могила. У 1978 р. археологічна експедиція Вінницького краєзнавчого музею під керівництвом Б. І. Лобая провела дослідження кургану, який на цей час мав висоту 3,1 м та діаметр 42 м.

Під час виконання підготовчих робіт у 2018 р. було візуально встановлено межі та розміри курганного насипу, проведено розчищення поверхні від дерев та чагарників. На цьому етапі виявлено грабіжницькі розкопи на останці 1 та в центральній частині кургану, де розташований смітник побутових відходів 1990—2000-х рр. Курган досліджувався повністю, без подальшої рекультивції.

На наступному етапі зроблено детальну фіксацію кургану разом з прилеглою територією. Для цього було проведено аеро- та топографічну зйомки з фіксацією перепадів висот в межах 0,25 м.

Вдалося встановити, що з західної та східної сторін насипу залишились останці кургану. По найдовших їх сторонах були закладені контрольні профілі: західна сторона (№ 4; 6—8); східна сторона (№ 5; 9; 10). Зачистки 1—3 перерізали відвали попередніх досліджень, що в свою чергу дало можливість встановити межі кургану в південному та північному напрямках.

Водночас з прокопуванням контрольних профілів у центральній частині кургану було закладено чотири траншеї. Основне їх завдання — встановлення меж поховальної камери. Усі траншеї прокопувались вручну, для того, щоб чітко встановити розміри, особливості конструкції та повноту дослідження Б. І. Лобая у 1978 р.

Під час досліджень було виявлено вісім археологічних об'єктів. Варто звернути увагу на залишки вогнищ (об'єктів 2; 4; 7; 8), особливо їх взаєморозташування та залягання. Вони всі знаходились навколо основної споруди та нижче спаленого шару, який оточував поховальну камеру.

Поховальна камера (об'єкт 3) формою наближена до прямокутника, розмірами 8,7 × 8,4 м. По периметру зафіксований «пояс» із стовпових ям (56 шт.), на яких трималась конструкція поховальної споруди. Окрім того, в південній частині зафіксовано чотири стовпових ями. Вона за результатами наших досліджень, мала каркасно-стовпову конструкцію.

На основі аналізу археологічних матеріалів можна виділити три культурно-хронологічних горизонти. Найстаріший шар представлений фінальнобронзовим — ранньоскіфським часом. До нього ми відносимо три фрагменти кам'яних свердлених сокир, зафіксованих в секторі 2 біля контрольного профілю № 1 та на відвалі біля нього. Фрагменти кам'яних сокир не пов'язані з поховальною спорудою, також під насипом кургану не було зафіксовано поселенського культурного шару. Тому можна припускати, що вони потрапили сюди внаслідок виїмки ґрунту з території набагато більш раннього поселення.

Другий культурний горизонт відносимо до класичної скіфської культури, тобто безпосередньо до часу спорудження кургану, до якого можна віднести фрагменти ліпної кераміки з домішкою золотавої дрібно товченої слюди у тісті.

До індивідуальних знахідок скіфського часу відносимо ряд бронзових виробів. Бронзова суцільнолита бляшка з округлим, злегка випуклим щитком та з вушком із внутрішнього боку, напевно, відноситься до оздоб вузди. Пара бронзових кілець (первинно сполучених), з круглого у перетині гладкого дроту, мають загострені кінці, злегка заведені один за інший. Оздоблені гронами зерні, згруповані по три кульки, одне з них має петельку. Вироби цього типу найбільше поширення отримали у IV ст. до н. е. Зрізано — конічна ворворка з гранованою поверх-

нею (дев'ять граней) відноситься до деталей кінської вузди або захисного обладунку. На Побужжі подібні за пропорціями вироби (але шестигранні) відомі з кінця IV — початку III ст. до н. е.

Також до індивідуальних знахідок відносимо керамічні вироби, а саме: тягарець приплюснuto-сферичної форми, ймовірно для ткацького верстату; «хлібець» приплюснuto-сферичної форми, з обох сторін світло-коричневого кольору, в тісті простежуються домішки дрібного піску та жорстви (дрібно фракційний вапняк).

Добою середньовіччя датуються фрагменти залізних стремена і вудил. Стремено арочне, виготовлене з круглого в перетині дроту. Підніжка S-подібна, посилена джгутом, злегка увігнута. Ланка вудил із зовнішнім кільцем. Виготовлені з круглого в перетині, злегка вигнутого дроту. Кінці вудила оформлені у вигляді овальних кілець. Фрагменти стремена та вудил могли походити з одного комплексу. З оглядом на територіальну віддаленість аналогій та на форму вудил, ці знахідки можна пов'язати з VIII — X ст. У такому разі уявляється можливим зв'язок його з похованням печенізького або мадярського воїна-кочовика.

Під час дослідження кургану у створі старорі польової дороги виявлено поховання дитини. Скоріш за все, це впускне бічне поховання у курган, який спочатку було розорано, а потім розбито дорогою. Цю могилу відносимо до скіфського часу, вона може бути одним з небагатьох прикладів поховання неповноправного члена суспільства. Разом з кістяком були виявлені мініатюрні ліпні мисочка та горщик.

Курган Кладова Могила дозволить розширити інформаційну базу для вивчення складних етнокультурних процесів та вірувань давнього населення, яке проживало в межиріччі Південного Бугу та Дніпра в I тис. до н. е.

В. Баюк

РОБОТИ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ м. ЛУЦЬКА

У рамках реалізації спільного проекту із Релігійною громадою Кафедрального костелу Святих Апостолів Петра і Павла Римсько-Католицької церкви з подальшого благоустрою підземної частини комплексу і підготовки проведення ремонтно-реставраційних робіт проведено наукову археологічну розвідку на західному подвір'ї споруди. Роботи були пов'язані із потребою розчистки існуючої системи циркуляції повітря до підземель, а також пошуку та розчистки втрачених елементів системи повітряних продук.

На ділянці впритул із західною стіною костелу, паралельно їй, навпроти п'ятої бійниці нижнього ряду бойової галереї костелу, було закладено розвідковий зонд розмірами 2 × 1 м. Після прокопування зонду на глибину в 1 м у західній стіні костелу було простежено ознаки архітектурного елементу фундаменту костелу — склепіння невідомої споруди. Для можливості її дослідження розвідковий зонд було розширено до розмірів повноцінного шурфу 2 × 2 м та прокопано до глибини 2,5 м.

Загалом стратиграфія розвідкового шурфу виглядала таким чином:

0,0—0,2 м — піщана підсіпка плит отмостки стіни костелу;

0,2—0,4 м — шар похованого підсіпкою суглинку;

0,4—0,7 м — шар світлого цементного розчину (від штукатурки костелу);

0,7—1,0 м — шар низькоякісного кам'яного вугілля (місце складування вугілля);

1,0—2,0 м — шар змішаного, щільного, темного суглинкового ґрунту, з вкрапленнями будівельного сміття, а також керамікою та іншими матеріалами від давньоруського часу до періоду пізнього середньовіччя. (по мірі заглиблення зменшувалася лиш пропорція знахідок будівельного сміття, у цьому шарі археологічні матеріали не стратифікувались);

2,0—2,5 м — шар темно-жовтого, щільного, суглинкового ґрунту із рідкими знахідками давньоруського часу.

Нижче відмітки 2,5 м у дні шурфу зафіксовано наявність великої кількості людських кістяків без анатомічного порядку, роботи із заглиблен-

ня шурфу було зупинено, шар кісток зафіксовано, присипано землею та накрито плитою.

Внаслідок робіт відкрито архітектурний елемент фундаменту костелу т. зв. «розгужочну арку» в основі його фундаменту. Подальша робота розвідки була зосереджена на дослідженні виявленого елементу фундаменту.

Після опрацювання шурфу проводилась робота по виїмці ґрунтового заповнення, частково розкритої «розгужочної арки». Вона була частково вивільнена від ґрунту, знахідки з якого відбиралися окремо від знахідок із шурфу.

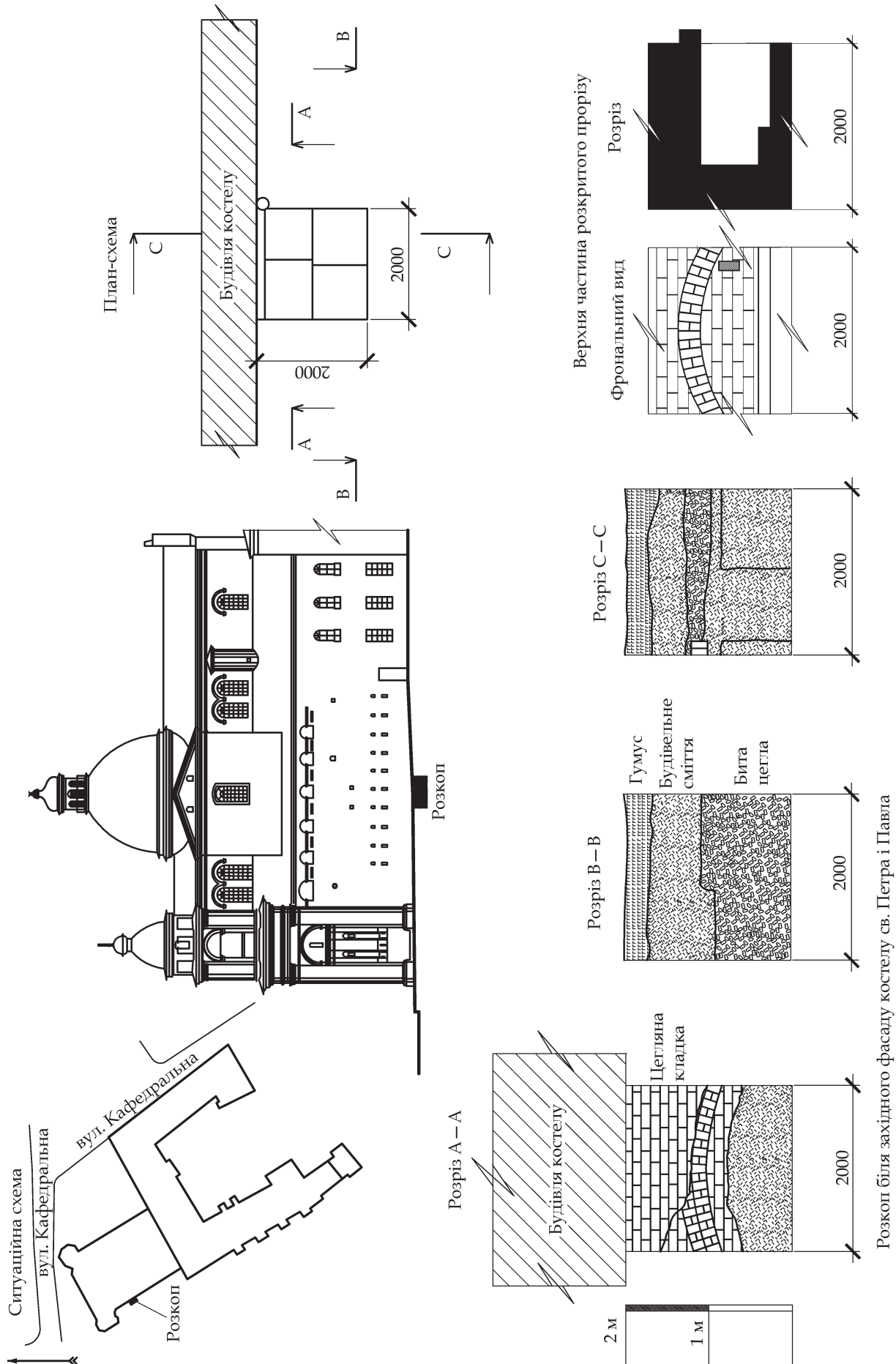
Виявлено верхню частину аркового прорізу, функціональне призначення якого, скоріше за все, полягало у вентиляції підвалу. Виявлений продух первісно розміщався в цокольній частині будівлі і був одним з декількох аналогічних продухів, що метрично розміщувалися вздовж західної стіни костелу. На даний час він знаходиться нижче рівня земної поверхні: відстань від поверхні землі до нижньої площини цегляної перемички прорізу становить приблизно 1,10 м.

Проріз шириною близько 2 м оздоблений цегляною лучковою перемичкою. Внутрішній простір із напівциркульним склепінням має глибину близько 1 м. На тильній стіні продуха з правого боку виявлено невеличке прямокутне (втягнуте по вертикалі) заглиблення. Перед тильною стіною знаходиться сходи́нка (поріг), висотою близько 0,3 м.

Використати первісний продух для вентиляції наразі неможливо, оскільки він замуrowаний, імовірно, під час однієї із перебудов споруди храму.

Серед рядових знахідок із заповнення виявленої арки вирізняється зливok у формі вигнутого бруска вагою 12,2 кг, виготовлений з 100 % свинцю, зі слідами давнього відрубвання частин. Такий зливok міг бути тарним металом, що надходив у середньовіччі на будівництво чи інші господарські потреби фундаторів комплексу.

Після опрацювання об'єкту його було законсервовано для можливості подальших досліджень, шурф засипано, ділянку рекультивовано, плити відмостки встановлено на свої місця.

О. Сілаєв, З. Ільчишин, М. Вашета

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПАМ'ЯТКАХ РОГОВИЧІ 1, РОГОВИЧІ 2 ТА МАРКОВИЧІ 1

Волинська експедиція Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» ІАНУ провела рятівні розкопки на трьох поселеннях в околицях сс. Марковичі та Роговичі Локачинського р-ну Волинської обл. Роботи проведено на підставі угоди з Газопромисловим управлінням «Львівгазвидобування» ПАТ «Укргазвидобування» вздовж проєктованих ліній газопроводів до нової свердловини 104 Локачинського газового родовища. Шлейфи перетнули площу відразу трьох пам'яток археології, які були виявлені під час розвідок 2016 р. на берегах р. Луга. За результатами попередніх досліджень поселення Марковичі 1 датоване добою бронзи, на поселенні Роговичі 1 зафіксовано матеріали ранньозалізного віку та княжої доби, культурний шар пам'ятки Роговичі 2 містив матеріали доби бронзи, ранньозалізного віку, ранньослов'янського часу та княжої доби.

Цьогорічні розкопки були проведені після виявленого факту руйнування культурного шару пам'яток траншеею газопроводу. Загальна площа трьох розкопів, закладених паралельно лінії газопроводу, становить 930 м².

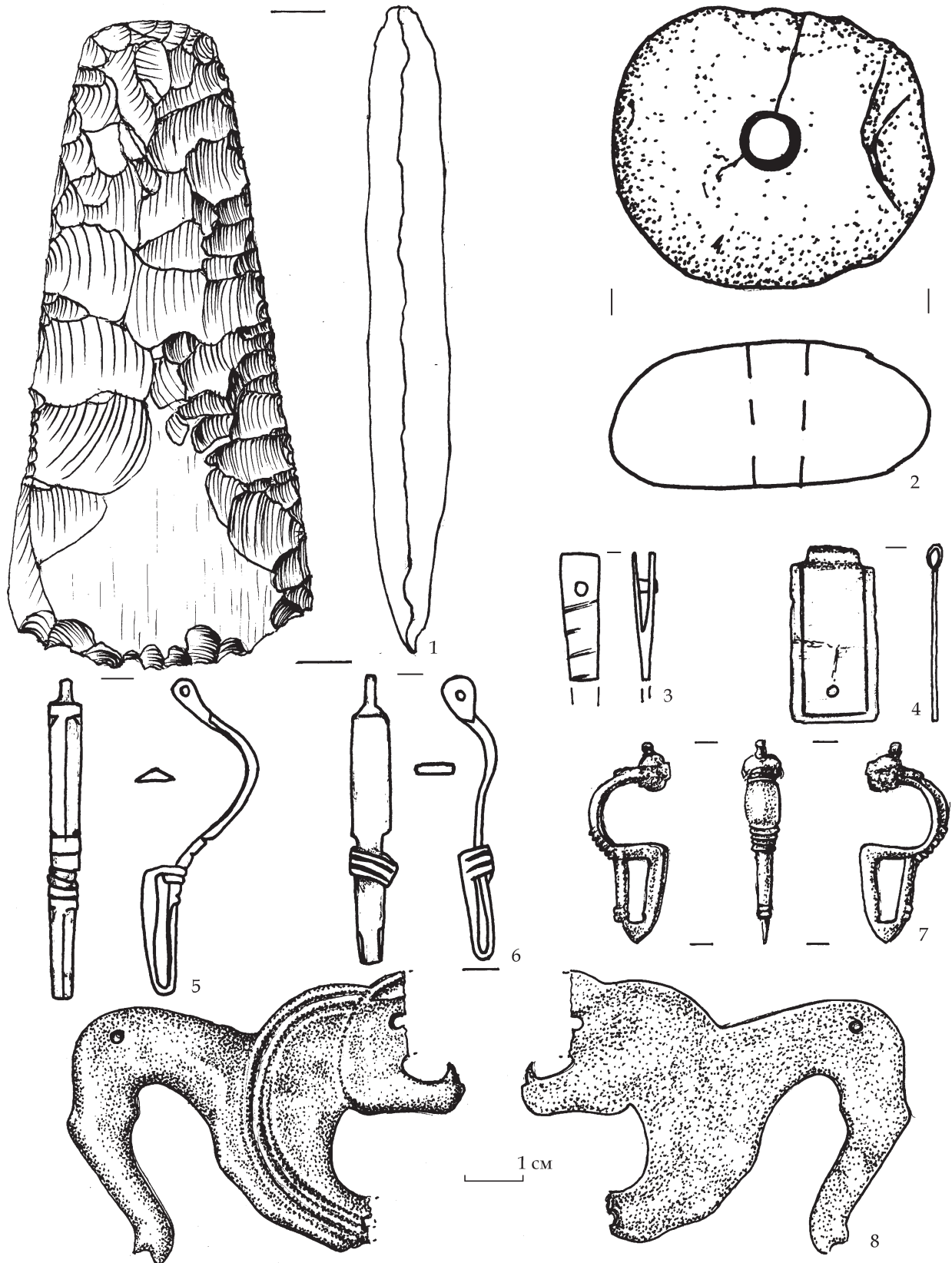
Найбільшим з них (600 м²) досліджено пам'ятку Марковичі I. Загалом розкрито 14 археологічних об'єктів — решток давніх житлових та господарських споруд. Спостерігається територіальний розподіл культурних горизонтів. З півночі, у верхній частині тераси, трапились переважно матеріали доби бронзи (стрижівської культури), натомість, у нижній частині тераси виявлено рештки поселення римського часу (вельбарської культури). Для хронологічного визначення пам'ятки мають значення знахідки бронзових та залізних фібул з підв'язною ніжкою (рисунок: 5, 6), серед яких окремий інтерес викликає незграбно виготовлена фібула з простою плоскою спинкою, аналог якої відомий з вельбарської пам'ятки Велемичі 1 на території Білорусі (за В. Білявцем). Є декілька бронзових накладок, в тому числі у вигляді лунниці, елементи поясного набору (рисунок: 3, 4). Датування цих предметів відповідає межі III — першої половини IV ст. Також знайдено пряслиця, виготовлені з білого мергелю (рисунок: 2).

Унікальною знахідкою є накладка (рисунок: 8), виявлена на пам'ятці Марковичі 1, яка за хронологією не відповідає дослідженим горизонтам. Це фігурна пластина 6,5 × 4,5 см, товщиною до 0,2 см, виконана методом лиття і різьблення,

у формі стилізованого зображення хижої тварини. Накладка кріпилась завдяки трьом отворами і зламана в двох місцях кріплення, через що втрачена верхня частина голови. Такі елементи образу, як кігті, ікла та стилізована грива, могли належати леву. Збірний образ міфічного хижого звіра є одним з основних елементів типу зооморфних прикрас, які були складовою так званих «антських скарбів» — особливої групи старожитностей ранніх слов'ян. Крім скарбів (Мартинівського, Велестинського, Трубчевського та ін.), накладні прикраси схожого стилю виявлено на низці пам'яток в ареалі розселення ранньослов'янських племен антів і склавинів на території України, Росії, Угорщини, Румунії, Болгарії, Греції, Боснії і Герцеговини, хронологія яких, переважно, відповідає VI—VII ст. Найближча територіально знахідка накладки такого ж стилю виявлена на Пліснеському городищі (Львівська обл., Бродівський р-н).

Менша за розміром площа (246 м²) була розкрита на пам'ятці Роговичі 1, на якій у 2016 р. вже проводились дослідження під час будівництва свердловини 104 — Локачинської. У новому розкопі знайдено 12 археологічних об'єктів, переважно господарських та виробничих споруд. У більшості з них зібрано матеріали доби бронзи (стрижівської культури). Особливе зацікавлення викликають знахідки із заповнення господарських ям — крем'яні сокири (рисунок: 1), інші знаряддя з кременю, розвали ліпних посудин, вироби з кістки. На сьогодні можна стверджувати також і про присутність у культурному шарі поселення Роговичі I матеріалів ранньозалізного віку і давньоруського часу. У закладеному розкопі виявлено рештки людського поховання, яке за супутніми знахідками датується добою бронзи. Воно було зруйноване пізнішою господарською ямою ранньозалізного віку.

Найменший розкоп (84 м²) був закладений на поселенні Роговичі 2. При прокладанні газопроводу шлейф протягнуто переважно в обхід пам'ятки, вздовж заболоченого лівого берега р. Луга. Лише в одному місці він виходить на надзаплавну терасу, де і були проведені дослідження. Культурний шар пам'ятки містив численні матеріали п'яти горизонтів: доби бронзи, ранньозалізного віку, римського часу, слов'янського періоду і Давньої Русі. З найбільш цікавих знахідок варто відмітити фібулу псевдопідв'язного типу, з дугоподібною спинкою, котра за І. Гавритухіним датується VI ст.

Локачинський район Волинської обл. Знахідки з поселень: 1 — Роговичі 1; 2—6, 8 — Марковичі 1; 7 — Роговичі 2

(рисунок: 7), бронзові підвіски, наконечник стріли, ліпний посуд ранньослов'янського часу. Було знайдено рештки будівель хутора, який існував у цьому місці наприкінці XIX — у першій половині XX ст. Крім цього, виявлено один

давній об'єкт — виробничу споруду, ймовірно, пов'язану з обробкою руди. Наявність давніх споруд в культурному шарі нижче сучасного рівня ґрунтових вод в черговий раз підтверджує теорію водної трансгресії в давні часи.

А. Петраускас, Ю. Мазурик

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ СТАРОСІЛЬСЬКОЇ СІЛЬСЬКОЇ РАДИ МАНЕВИЦЬКОГО РАЙОНУ

Розвідка на території Старосільської сільської ради Маневицького р-ну проведена під керівництвом А. Петраускаса. У складі експедиції працювали Ю. Мазурик, А. Бричка, к. і. н. М. Остапенко, В. Нефедов, А. Василенко.

За час роботи експедиції було проведено огляд експонатів музею загальноосвітньої школи I—II ступенів с. Старосілля, де зберігаються випадкові знахідки, виявлені на околицях села.

Привертає увагу індивідуальна знахідка кам'яна свердлена сокира тшинецької культури, за визначенням к. і. н. С. Теліженка.

Також обстежено місцезнаходження кургану — пам'ятки археології місцевого значення, взятої під охорону держави згідно з рішенням Волинського облвиконкому № 360-р від 04 серпня 1969 р., охоронний номер 219. Він знаходиться за 2 км на захід від села у сосновому лісі, в уроч. Татарська Гора. Урочище являє собою піщаний пагорб (дюна) висотою до 30 м. На вершині пагорба встановлено бетонний охоронний знак з металеву дошкою старого зразка. При огляді пагорба (вершини, схилів) курганного насипу не виявлено.

В урочищі Замок, яке знаходиться за 1,5 км на схід від с. Семки, у сосновому лісі, на мисі корінного лівого берега р. Стир проведено візуальне обстеження. Урочище являє собою пагорб висотою 6—7 м, на вершині якого знаходиться горизонтальна площад-

ка в плані під округлої форми, діаметром до 40 м. Підйомного матеріалу не виявлено. За зовнішніми морфологічними ознаками даний об'єкт подібний до групи «стіжкових городищ».

Загін підводних досліджень проводив водознавець візуальне обстеження дна р. Стир між сс. Копилля — Старосілля і Семки — Комарово з ціллю виявлення, картографування і фіксації археологічних знахідок. Роботи між селами Копилля — Старосілля були розпочаті в уроч. Гострий Кут, від місця де у 2015 р. випадково було виявлено давній човен-довбанку (моноксил); між сс. Семки — Комарово роботи розпочаті в уроч. Довбана Грива від місця, де у 2016 р. також випадково було виявлено давній човен-довбанку (моноксил). Обстеженням дна навколо цих місць додаткових знахідок, пов'язаних з човнами-довбанками не виявлено. Водозазні роботи були продовжені відповідно вверх і вниз по течії. Було виявлено фрагменти гончарного посуду давньоруського і пізнього середньовічного часу (29 шт.) та фрагменти виробів з дерева (6 шт.) невизначеного призначення. Найбільший інтерес представляють індивідуальні знахідки — миска зарубинецької культури та човен-довбанка невизначеного часу з нашитими бортами із дощок, зафіксована довжина якого становила не менше 4,5 м. Більш детальні обміри провести не вдалося, оскільки човен був виявлений на глибині близько 4 м.

Л. Залізник, М. Кублій, А. Вейбер, Є. Хлистун

РОЗКОПКИ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ОГРІНЬ 8

Протягом липня 2018 р. Археологічна експедиція НаУКМА досліджувала відому багатошарову стоянку Огрінь 8, що на лівому березі Дніпра, навпроти однойменного міста. Поселення розташоване на північно-західному узбережжі Огрінського півострова — великого піщаного масиву, що простягся на кілька кілометрів уздовж лівого берега Дніпра від гирла р. Самара на півночі до Кодацького порогу на півдні (рис. 1).

Пам'ятку виявив М. Міллер на початку 1930-х рр. у процесі обстеження берегів майбутнього водосховища, що утворилося завдяки будівництву Дніпрогесу. У 1945, 1946 рр. стоянку досліджував А. Добровольський. Основні відкриття на стоянці сталися під час багаторічних робіт експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом видатного українського археолога Д. Телегіна у 1973—1976, 1978, 1982, 1986, 1988, 1990 рр.

Поновлення робіт на поселенні Огрінь 8 майже за 30 років після останніх досліджень на ній Д. Телегіна пояснюється намірами міської влади м. Дніпро організувати на Огрінському півострові міський парк відпочинку, що неминуче призведе до пошкодження культурного шару пам'ятки.

Експедиція НаУКМА 2018 р. дослідила складну стратиграфію багатошарової пам'ятки (рис. 2; 3) і натрапила у верхньому культурному шарі на багаті матеріали поселення часів Київської Русі XI—XIII ст. У спалених господарських об'єктах (рис. 2) і просто в культурному шарі знайдено велику кількість уламків характерного гончарного посуду XI—XIII ст. (рис. 4: 28—31). Вперше на поселенні трапилася виразна серія кераміки другої половини XI ст. з характерним «манжетом» по вінчику і неглибокою закраїною (рис. 4: 11, 12), властивою для більш пізнього посуду XII—XIII ст. (рис. 4: 1—10). Значну частину керамічного комплексу складають уламки червоноглиняних амфор кримського та візантійського виробництва, а також посуд, вкритий поливою жовтого та зеленого кольорів.

Злитки чавуну (криці) та бронзи свідчать про розвиток чорної металургії та ливарної

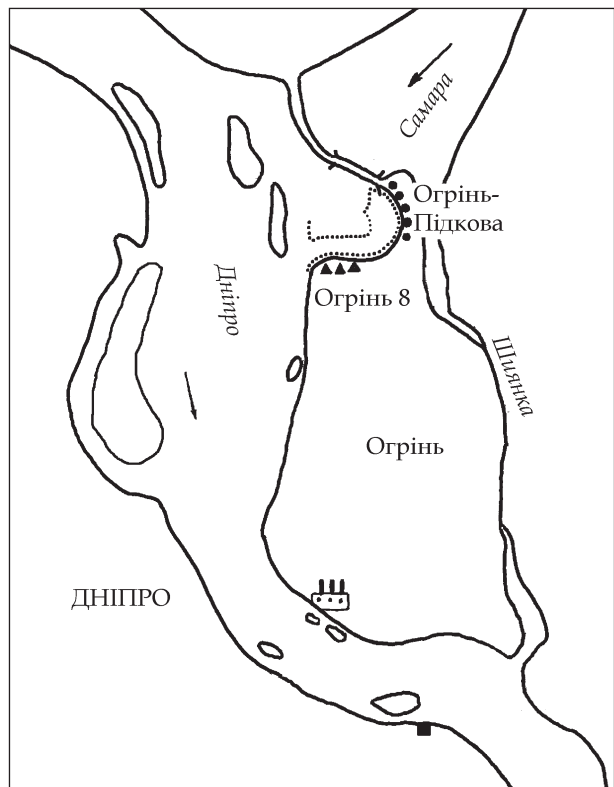

Рис. 1. План Передпоріжжя з півостровом Огрінь

справи. У колекції різноманітні ковані цвяхи, будівельні скоби, залізні господарчі та столярні ножі, точила для їх гостріння, тесла для видовбування човнів, шила, рибальські гачки тощо (рис. 4: 14—27). Культурний шар містить велику кількість кісток корів, кіз, овець, свиней, а також різноманітних риб, у том числі великих сомів та осетрів.

Яскравою складовою колекції артефактів з киево-руського горизонту поселення Огрінь 8 є різноманітні жіночі прикраси зі скла — браслети, дрібні бусини (рис. 4: 1—12).

Численні уламки браслетів кийського та візантійського виробництва, полив'яний посуд, імпортна амфорна тара певною мірою свідчать про заможність мешканців поселення. Криці, металургійні шлаки, різноманітний ремісничий інструментарій, імпорти (амфори та скляні браслети кримського та

Рис. 2. Огринь 8, 2018, розкопки господарчої ями XII ст.

візантійського виробництва) свідчать про інтенсивну ремісничо-торгівельну діяльність мешканців селища.

Вироби з руського шару, як і житлові конструкції поселення, мають прямі паралелі в матеріалах з княжого Києва та його околиць XI–XIII ст. Все це свідчить про тісний культурний, економічний та політичний зв'язок руських поселень в гирлі Самари з княжим Києвом. А. Козловський висловив думку, що у Надпоріжжі у XI–XIII ст. більшість населення складала переселенці з Середнього Подніпров'я.

Огринське давньоруське поселення тягнеться вузькою смугою уздовж берега Огринської затоки, що при впадінні р. Самара в Дніпро (рис. 1). За кілька кілометрів нижче по Дніпру починаються небезпечні для судноплавства дніпрові пороги. Тому усі кораб-

лі, що рухалися Дніпровським водним шляхом на південь зупинялися на кілька днів перед першим Кодацьким порогом поблизу гирла Самари. Судна готували до подолання небезпечних порогів, поповнювали припаси, шукали досвідченого лоцмана, очікували сприятливої погоди тощо.

Однак дніпрові пороги можна було подолати на кораблях лише на весні, при повній воді. Тому більшу частину року купцям доводилося оминати небезпечні пороги зі сходу річковим Залозним шляхом. Кораблі заходили з Дніпра в Самару, далі притокою Самари річкою Вовчі Води (Вовча) досягали вододілу з р. Кальміус, до якої потрапляли волоком. Кальміусом судна спускалися до Азовського моря і пливли до соляних промислів Криму або через Керченську протоку у Чорне море до Константинополя.

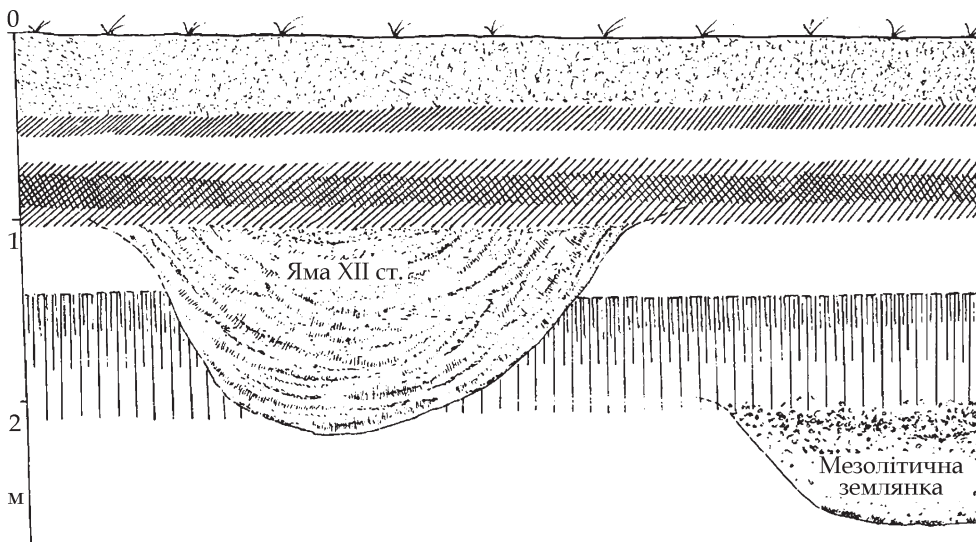

Рис. 3. Огринь 8, 2018, стратиграфія нашарувань

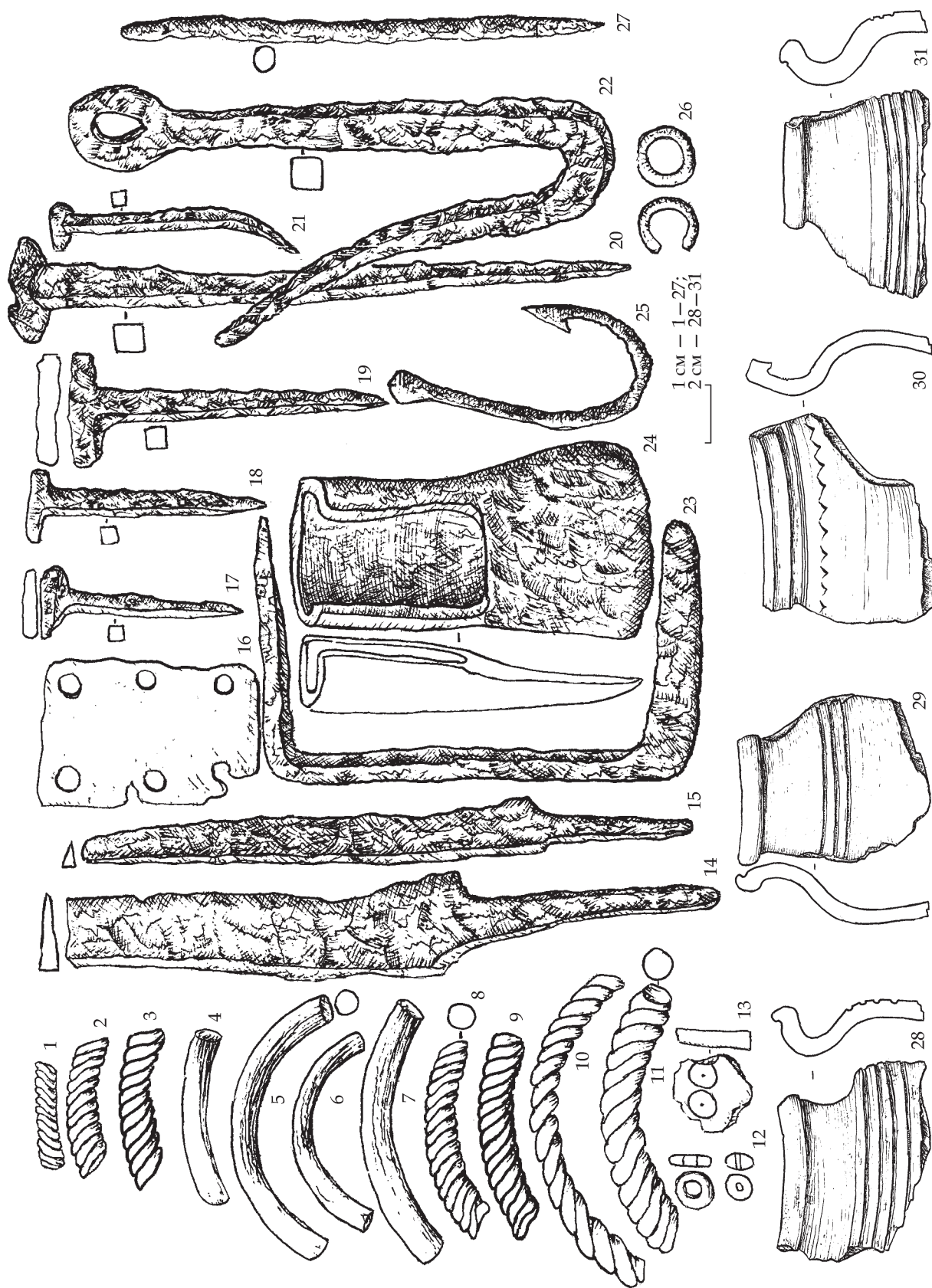

Рис. 4. Огрінь 8, 2018, матеріали XII ст.: 1–11 – скляні браслети; 14–27 – залізні інструменти; 28–31 – фрагменти глиняного посуду

Таким чином, гирло Самари перед першим Кодацьким порогом було важливим перехрестям великих торговельних шляхів — Дніпровського, Залозного та ін. Вочевидь, в таких місцях виникали поселення, що обслуговували вузол річкових та сухопутних шляхів. Саме цю функцію, схоже, виконувало Огрінське поселення на березі однієї з затоки в гирлі Самари (рис. 1).

Специфічна функція таких поселень зумовлювала відповідну інфраструктуру з різними майстернями, лавками, корчмами, складами тощо. Їх мешканцями були кваліфіковані ремісники — ковалі, теслі, лоцмани, купці, торговці різноманітним реманентом, крамом та провіантом для далекої подорожі тощо. Поселення виконувало функцію перевального пункту, де завантажувалися та розвантажувалися торговельні судна. Тут функціонували традиційні торжища, на яких відбувалися торгівля та обмін між місцевим осілим населенням, кочовиками та прибулими здалеку купцями. Саме в таких місцях як Огрінська затока в гирлі Самари (рис. 1), вочевидь, мешкали літописні бродники, які контролювали і обслуговували броди через річки.

Здається не випадковим, що розквіт Огрінського поселення збігся з перемогами кийських князів над половцями на початку XII ст. У цей час під проводом Володимира Мономаха поновлено контроль Києва над торговим шляхом по Дніпру до Чорного моря. У 1103 р. руські дружини *«на конях і в лодях прийшли нижче порогів і стали в Протовах, на Хортичій острові»*. З Хортиці військо рушило на схід і розбило половців на р. Молочна (літописна р. Сутінь). У наступні роки Володимир Мономах разом з сином Мстиславом *«загнав половців за Дон, за Волгу, за Яїк»*, як сповіщає Іпатівський літопис.

Руське селище на Огріні не має земляних укріплень, а знахідки зброї в його культурному шарі нечисленні. Це свідчить про від-

носно мирне життя на Огріні в XII ст. Однак, на початку XIII ст. Київ знову втратив контроль над Передпоріжжям. Сталося це через новий наступ Степу на Русь, коли монголо-татарські орди, поклали край самому існуванню Огрінського поселення. Про ці драматичні події свідчать численні згарища та чорний від деревного вугілля культурний шар пам'ятки. Відсутність на поселенні кераміки другої половини XIII ст. свідчить, що скоріше за все, воно припинило своє існування внаслідок спалення монголами у 1223 чи 1240 рр.

Отже, сам феномен багатих руських поселень XII ст. в гирлі Самари, схоже, пов'язаний з поверненням контролю княжого Києва над торговельним шляхом по Дніпру на південь Володимиром Мономахом та його наступниками аж до приходу монголів на початку XIII ст. Про тісний культурний, економічний, політичний зв'язок Передпоріжжя у XII — на початку XIII ст. з княжим Києвом свідчить велика подібність матеріальної культури Огріні 8 та інших поселень регіону з культурою Київщини XII ст. Ця ж подібність свідчить на користь домінування руського населення, зокрема численних переселенців з Середнього Подніпров'я, у Передпоріжжі в зазначений час. Звичайно, це не виключає проживання степовиків та бродників серед руських мешканців Огріні, хоча степові впливи в культурі поселення, судячи з археологічних матеріалів, в цілому невиразні. Зокрема, нечисленність кісток коня серед остеологічних решток, можливо, є непрямим свідченням про незначну роль степового елемента серед мешканців селища.

Киеворуське поселення на Огрінському півострові — унікальна пам'ятка археології та історії України, яка потребує подальшого комплексного дослідження та охорони від руйнування антропогенними та природними факторами.

С. Полін, М. Дараган

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ БІЛЯ м. ПОКРОВ

В 2018 р. були продовжені дослідження курганного могильника біля колишнього с. Катеринівка на території Приміської сільради Нікопольського р-ну Дніпропетровської

обл. Роботи проводилися у зв'язку з перспективним розвитком Північного кар'єру Покровського гірничо-збагачувального комбінату. Цього року було досліджено п'ять

курганів із залишками насипів 0,4–0,7 м заввишки. Завданням цього сезону також була перевірка виявлених минулого року в процесі геофізичної розвідки близько 30 магнітних аномалій (розвідка проведена групою під керівництвом К. Бондар). Місцезнаходження цих аномалій ніяк не проявлялися, ані в рельєфі, ані за кольором ґрунту. В результаті перевірки всі ці аномалії виявилися стародавніми похованнями під давно знищеними курганными насипами в звичайних ґрунтових ямах або в катакомбах, інколи досить значної глибини до 4–4,5 м від поверхні. Більше того, біля явних аномалій були відкриті дитячі поховання в підбоях незначних розмірів та глибини, які не давали жодних магнітних коливань.

Загалом у цьому сезоні було досліджено 26 курганів, з них 17 скіфських, чотири доби бронзи, три середньовічних половецьких періоду Золотої Орди та два невизначених.

У курганах епохи бронзи виявлені поховання ямної та катакомбної культури, інколи в супроводі ліпних горщиків, прикрас із зубів та ратиць тварин, ракушок тощо.

Скіфські поховання були влаштовані в катакомбах всіх трьох основних типів, в яких виявлені індивідуальні та колективні поховання. У ряді курганів виявлені кільцеві рови. Підтверджується тенденція відсутності ровів у жіночих курганах. На жаль, крім одного поховання, всі інші виявилися пограбованими. Крім багатой антропології, яка зберіглася досить повно в майже усіх похованнях, характерними знахідками були наконечники стріл (крім бронзових, по одному кістяному та залізному), уламки наконечників та втоків списів і дротиків, буси, пряслиця керамічні або свинцеві, кістяне веретено, сережки, ножі, уламки кам'яного блюда, ворворки, уламки грецьких амфор тощо. З цікавих знахідок слід згадати знахідку великого бронзового люстра з ручкою у потаємній схованці в бідному жіночому похованні та складної золотої підвіски, спаяної з шести амфороподібних підвісок. З рідкісних знахідок назвемо бронзовий сагайдачний або поясний кріюк, залізну сокиру, глиняні хлібці. Останні в дрібних уламках були знайдені у складі залишків тризни у рову одного з курганів. Подібні хлібці та інша пластика є характерною рисою для лісостепових територій. На терені степу — це перша подібна знахідка. Усі скіфські поховання датуються в межах першої — третьої чверті IV ст. до н. е.

Повною несподіванкою стало відкриття половецьких курганів золотоординського

часу (XIII–XIV ст.). Поховання були здійснені в простих ґрунтових ямах до 1 м глибини, від одного до трьох, у курганах оточених кільцевими ровами малого діаметру. Поховання здебільшого безінвентарні, в дощаних трунах, витягнуто на спині, головами на захід. В орному шарі над похованнями були знайдені численні уламки обпаленої червоної цегли, чомусь у сполученні з шматками залізної руди та дрібних уламків ракушняку, які спочатку були сприйняті нами як залишки сучасних будівель на курганах. Проте, за аналогіями у Нижньому Подонні, відомо про існування надгробків з обпаленої цегли над похованнями в курганах золотоординського часу. І сам характер цегли свідчить про її давнє походження. Наскільки нам відомо, це перша подібна знахідка в Нижньому Подніпров'ї. Ключем для атрибуції і датування половецьких поховань (спочатку ми були готові вбачати в них скіфські поховання в ґрунтових ямах) виявилися знахідки половини золотоординського бронзового дзеркала з рельєфним зображенням по колу гону тварин разом із залізними шарнірними ножицями.

Найзагадковішим було відкриття в одному кургані поблизу половецьких, заглибленої в материк печі типу тандиру з додатковою ямою, через яку здійснювали підкладання палива і посилювалась тяга при горінні. Стінки й черинь печі були сильно пропалені. Проте, пічка виявилася абсолютно пустою і ми не одержали жодних натяків на її призначення. Можна було б думати, що тут на місці виготовлялася цегла для половецьких надгробків, проте доказів на користь цього жодних.

У результаті наших досліджень ми дійшли невтішного висновку, що всі без винятку курганні могильники, розкопані на новобудовах України за останні 50 років, досліджені в кращому випадку наполовину, оскільки велика кількість зруйнованих і повністю знищених курганів в цих могильниках, які залишаються невидимими для археологів, не були досліджені. Нині без попередньої повної геофізичної розвідки проводити дослідження курганных могильників неможна. Тому будь-які висновки по дослідженим у нас курганным могильникам щодо статевікової структури популяції, що їх залишила, або в цілому по демографії стародавнього населення, абсолютно необґрунтовані, оскільки спираються лише на часткові дані, що становлять лише якісь відсотки від повної кількості, яку визначити неможливо.

Д. Романчук

РОЗВІДКА НА БІЛОЗЕРСЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ КУКАН

Археологічна експедиція Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького проводила розвідку з шурфуванням поблизу с. Лозуватка П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл. на поселенні доби фінальної бронзи, виявлено у 2017 р.

Поселення розташовується на лівому березі у верхів'ї р. Лозуватка, при впадінні в неї лівої притоки за 2 км на північ від с. Лозуватка та за 2 км на південь від с. Ликошино. Місцевість відноситься до Дністровсько-Дніпровського краю північно-степової підзони і фактично знаходиться на межі лісостепової та степової зон України. Характеризується рівнинним рельєфом з добре вираженою яружно-балковою мережею та залишками природного байрачного лісу.

На теперішній час верхів'я р. Лозуватка є заболоченою балкою, живиться за рахунок опадів, в літній період місцями повністю пересихає. За 900 м на північний схід від пам'ятки знаходиться Комісарівський лісовий заказник. Вище по руслу р. Лозуватка розташований

ставок, що серед місцевого населення зветься Кукан (тому пам'ятка отримала назву по народному гідроніму). Поселення знаходиться на території колишньої тваринницької ферми, що функціонувала до кінця 1990-х рр. Руїни та залишки об'єктів господарювання унеможливають дослідження певних ділянок пам'ятки. Основну ж шкоду пам'ятці було завдано саморобним незаконним кар'єром з видобутку піску місцевими жителями (почав розроблятися приблизно з середини 2000-х рр.). Кар'єр наразі розширюється, у тому числі землерийною технікою. За рік — від моменту виявлення поселення у жовтні 2017 р. до проведення розвідки у жовтні 2018 р. поруч з уже існуючим кар'єром (приблизна площа 1300 м², загальна протяжність обриву приблизно 100 м) з'явилась нова копанка, створена за допомогою екскаватору (площею близько 80 м²). На схід від досліджуваної території за руїнами ферми і до заказнику знаходяться орні поля, візуальне обстеження яких археологічного матеріалу не дало.

Шурфування території поселення дозволило встановити приблизну площу поселення — 0,6 га, з яких близько 1300 м² знищені кар'єром. Деякі ділянки також не можуть бути дослідженими, оскільки знаходяться під фундаментами зруйнованих будівель ферми та утрамбованою насипною дорогою, спорудження якої також частково порушило культурний шар. Усього в 2018 р. було розкопано 50 м².

Пам'ятка одношарова. Були виявлені та частково досліджені два об'єкти. У шурфі 1 — котлован, що на обстеженій ділянці (2 × 2 м) заглиблювався на 10 см у материк, заповнений сірим золистим супіском, насичений значною кількістю фрагментів ліпного посуду та кісток тварин, а також фрагментами печини та обмазки. На дні котловану тонкий вуглистіт прошарок, який не вдалось простежити у плані, проте він був помітний у профілі південної стінки шурфу. Другий котлован — у лінії прирізки до обриву кар'єру (12 × 2 м). На простеженій ділянці занурений у материк на 25 см. Був заповнений світлим масним золистим супіском, та мав потужну насиченість керамікою (171 од.) та кістками тварин (більше 350 од.). Фрагменти посуду та кісток вкриті щільним вапняковим напашуванням. Слідів горіння немає, лише кілька перепалених кісток. При зачистці, у плані на рівні приблизно 30 см від сучасної поверхні, простежувались вальки похованого дерну, розмірами приблизно 15 × 15 см (у профілі не помітно). Виходячи

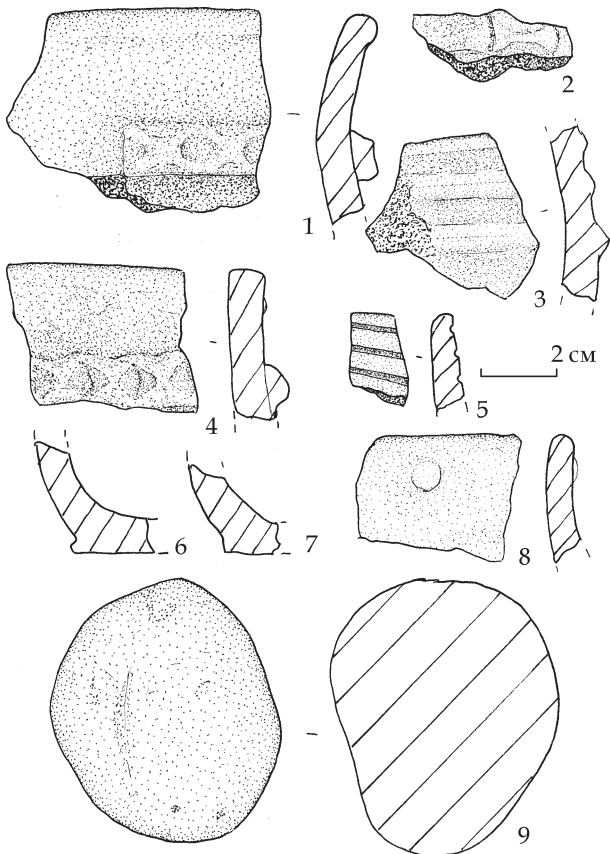

Рис. 1. Матеріали з поселення: 1–8 — ліпний посуд; 9 — глиняний хлібець

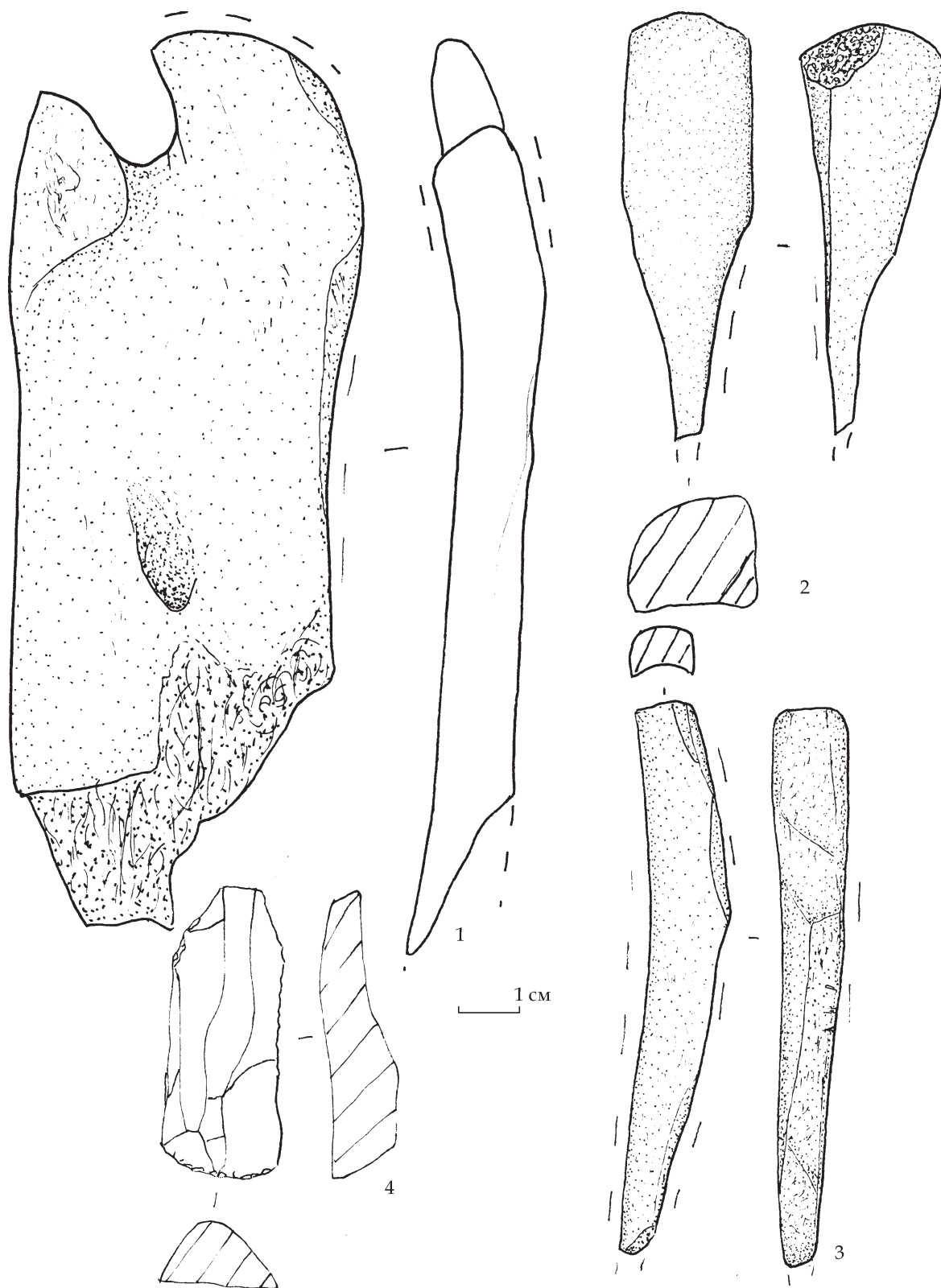

Рис. 2. Матеріали з поселення: 1–3 — кістяні знаряддя; 4 — крем'яний ніж

з конструкції та заповнення об'єктів, можна припустити наявність на вказаних ділянках приміщень напівземлянкового (?) типу. Частина об'єкту в лінії прирізки знищена кар'єром та спорудженням насипної дороги.

Аналіз археологічного матеріалу — морфологія та орнамент фрагментів ліпного по-

суду, а також кістяні та кам'яні знаряддя дозволяють віднести поселення до білозерської культури (кола культур валикової кераміки), та датувати XII—X ст. до н. е. Із найвиразніших та профілеутворюючих частин ліпних посудин значну частку становлять фрагменти з відігнутими вінцями та масивними

валиками, що орнаментовані вдавленням та заціпками. Представлені також фрагменти вінець банковидних посудин, фрагменти столового посуду з залощеною поверхнею (зокрема фрагменти вінець, де залощена внутрішня сторона), фрагменти округлих стінок з густими безсистемними розчосами. Серед видів орнаментування рідко, але представлені прокреслені вузькі та широкі лінії, а також наліпні округлі перлини. Плічка округлі чи зі значно скругленими переломами (рис. 1). Серед глиняних виробів — запечений округлий хлібець (походить з котловану шурфу 1), який за формою і розміром чітко лягає в долоню (рис. 1: 9). Кістяні знаряддя представлені двома проколками (рис. 2: 2, 3) та тупцем (або його частиною), що виго-

товлений з висхідної гілки нижньої щелепи корови. Мищелковий та вінцевий відростки щелепи, а також край зрізані. Природна виїмка дещо заглиблена. На поверхні помітні подряпини — сліди спрацювання. Серед кам'яних виробів — крем'яні відщеп та ніж з високою спинкою (рис. 2: 4), а також фрагмент брускоподібного знаряддя з гнейсу.

Поселення розташоване на першій надзаплавній терасі, обмежене злиттям річки та балки, тобто відноситься до типу поселень з низькою топографією, що в цілому характерно для більшості поселень білозерського часу.

У зв'язку з руйнацією кар'єром та вже значною втратою частини пам'ятки, а також лише частковим обстеженням виявлених об'єктів, планується її подальше дослідження.

О. Ромашко, З. Маріна

ДОСЛІДЖЕННЯ У ПРИСАМАР'І

Протягом останніх років експедицією ДНУ ім. Олеса Гончара щорічно здійснюються дослідження у межах Дніпропетровської обл. У 2018 р. такі роботи проведені у Новомосковському районі. У складі експедиції, крім авторів, працювали с. н. с. Центру з охорони історико-культурних цінностей у Дніпропетровській обл. Д. Філімонов і студенти I курсу історичного факультету, які перебували на навчальній археолого-етнографічній практиці. Об'єктом археологічних робіт стала Новосергіївська фортеця, що у сукупності з Кодацькою та Новобогородицькою презентують особливий період історико-культурного розвитку Присамар'я. Але на відміну від достатньо відомої на сьогодні Новобогородицької фортеці (дослідження розпочато ще у 2001 р. співробітниками лабораторії археології Подніпров'я ДНУ на чолі з одним із авторів) Новосергіївська залишається осторонь уваги дослідників. Така ситуація обумовлена історичними та політичними подіями різних епох.

Пам'ятка розташована на околиці с. Вільне біля Вільного броду, в урочищі Сорока Байраків. Збудована на рік пізніше, ніж Новобогородицька фортеця — у 1689 р. Перестала функціонувати у 1711 р. Рештки земляних валів фіксувалися ще до 1970-х рр., коли були значно пошкоджені будівлями тракторної бригади Новомосковського радгоспу-технікуму. На сьогодні збереглася частина східного бастіону з прилеглими до нього частина-

ми валу та рову. Територія посади місцевими фермерами включена до сівобігу.

Дніпровські археологи І. Ковальова (2005) і О. Старік (2013) вже робили спробу виявити на пам'ятці залишки культурного шару або споруд будь-якого призначення. Однак, проведені дослідження за допомогою сітки квадратів не дали позитивних результатів. Останнє дозволило І. Ковальовій висловити думку стосовно того, що «пам'ятка не представляє культурної цінності і рекомендована до виведення з переліку археологічних пам'яток Дніпропетровської області».

Водночас зазначимо, що щорічні візуальні обстеження залишків території фортеці постійно свідчать про наявність тут артефактів XVII—XVIII ст., що й зумовило запланувати на 2018 р. археологічні роботи. З метою визначення місця проведення досліджень під час навчальної практики весною 2018 р. доценти ДНУ О. Ромашко (керівник робіт), З. Маріна та с. н. с. Д. Філімонов провели розвідку на внутрішній площі пам'ятки. Зібрано колекцію у кількості понад 100 одиниць, що представлена фрагментами традиційного для цього періоду керамічного посуду (вінця, стінки, денця та петельчасті ручки від горщиків, мисок, тарілей), дрібними уламками кахель, пляшки та кованими залізними цвяхом і шилом.

Для розкопок обрано дві ділянки, де досліджено вісім шурфів загальною площею 32 м². Заміри проводилися від умовного цен-

тру, що встановлений у найвищій частині східного бастіону.

Ділянка I тягнє до берега р. Самара. На схилі розбито п'ять квадратів розмірами 2×2 м, що орієнтовані паралельно річці. Поверхня ділянки задернована. Глибина шурфів до 0,6–0,7 м, що відповідає материковому суглинку, інвентар відсутній.

Ділянка II знаходилась на краю північного бастіону. Поверхня задернована, подекуди ростуть дерева та невеличкі кущі. Розкоп складався з трьох квадратів, розмірами 2×2 м кожний. При заглибленні до 0,2–0,25 м від сучасної поверхні у профілях бровок зафіксовано за різницею у кольорі ґрунту контури котловану житлової споруди. Серед знахідок, що присутні у заповненні конструкції, фрагменти виробів із глини та скла. Зокрема, найчисельнішу групу складають уламки горщиків, що виготовлені з гарно відмученої глини світло-жовтого та темно-сірого, іноді майже чорного, кольорів. Товщина стінок різниться, що свідчить, ймовірно, про їх належність до різних за об'ємом виробів. Орнамент виконано відбит-

ками зубчастого штампу або, значно частіше, нанесено традиційними за кольоровою гамою природними фарбами. Кахлі відносяться до так званих коробчастих із рельєфним рослинним орнаментом. Цікавою знахідкою є частина скляного келиха на кільцевому піддоні. За складом і типологічними ознаками комплекс відкритої споруди має аналогії серед матеріалів Богородицької фортеці, житлового комплексу багатопов'язаного поселення Попів Мис, слободи Кам'янка та інших пам'яток регіону цього періоду, що досліджувалися як археологами ДНУ, так і Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Через суб'єктивні обставини котлован житла був законсервований з метою завершення його дослідження у 2019 р.

Загалом, важливість відкриття першої у межах Новосергіївської фортеці житлової споруди має неабияке значення не тільки для подальшого планування досліджень фортеці у межах території, що на сьогодні зберіглася, а й загалом для збереження її статусу як пам'ятки археології, що потребує охорони з боку держави.

О. Старік, О. Рутковська

ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ ПОБЛИЗУ смт ТОКІВСЬКЕ

Пам'ятка розташована на відстані 0,23 км на північ від північної околиці смт Токівське Токівської с/р Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл., на правому березі р. Кам'янка (тече по V-подібному каньйону в глибині ерозійної давньої долини), що є правобережною притокою р. Базавлук, яка впадає в Дніпро. Місце дослідження розташоване на схилі річкової ерозійної долини р. Кам'янка, на місці між двома ярами, і обмежене польовою дорогою з півдня та виходами гранітоїдів з півночі (так звані «баранячі лоби»). Пам'ятка знаходиться фактично в центрі мису на відносно рівному майданчику (ухил сучасної поверхні до півночі становить максимум 20 см).

Вивчення пам'ятки розпочалося з розвідки археологічної експедиції Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького у 2012 р. та було продовжене у 2015–2017 роках. Загальна площа робіт за п'ять років становить 1223 м², тоді як у 2018 р. розкопано 492 м².

У 2018 р. розкоп був розбитий лініями квадратів по осі північ–південь розмірами 2×2 м у трьох напрямках: у східній частині мису — на схід від розкопу 2012 р.; на пів-

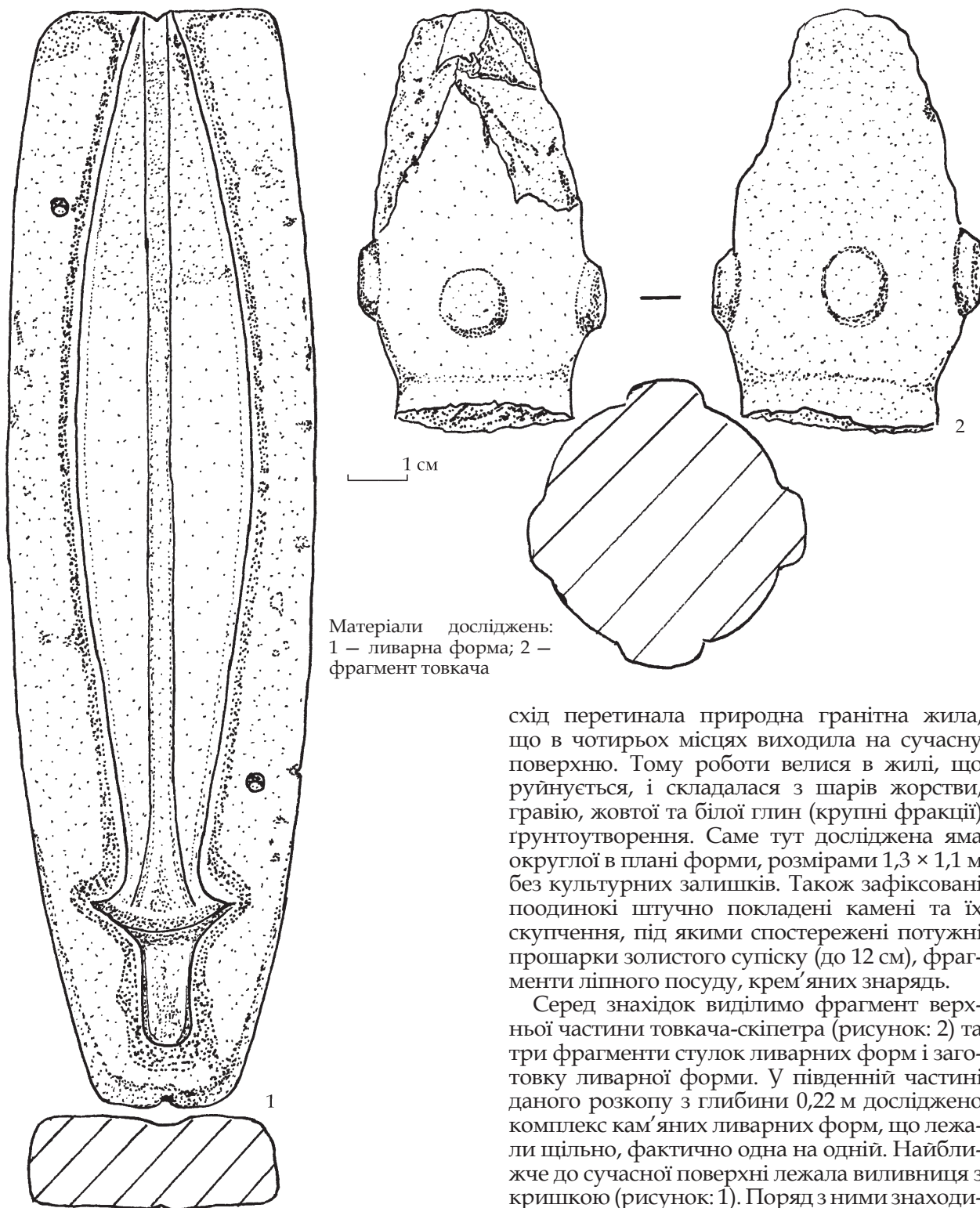
нічному заході мису — на захід від розкопу 2017 р.; та на південному заході мису.

Загальна стратиграфія пам'ятки складалася з дернового шару із щільного темно-коричневого чорнозему, гумусованого супіску темно-сірого кольору, передматерикового суглинку, материнської породи з первинного каоліну. Потужність культурного шару в середньому дорівнює 0,6 м.

Підтвердилася наявність трьох культурних горизонтів: середня бронзова доба (культурне коло Бабіне), доба пізньої бронзи (сабатинівська культурна спільнота) і ранній залізний вік.

Матеріали середньої бронзової доби переважали в східній частині розкопу, де були виявлені дві кам'яні конструкції з кількох шарів різновеликого каміння, а також два зольника. Як і у попередні роки, виявлені споруди деінде супроводжувалися прощарком золистого супіску, фрагментами ліпного посуду та кам'яних знарядь, кістками тварин.

Дослідження в північно-західному напрямі вели в межах виходів природної гранітної жили і на ній. У цій частині розкопу знайдено три ями: дві підпрямокутної в плані форми ($1,7 \times 1$ і $1,34 \times 0,72$ м) та однієї округлої ($1,2 \times$

Матеріали досліджень:
1 — ливарна форма; 2 —
фрагмент товкача

1,1 м). Лише в одній ямі зафіксовані культурні залишки, де на глибині 0,76 і 1,03 м виявлені дрібні фрагменти кісток тварин і фрагмент кістки зі слідами спрацьованості. У другому та третьому шарі північної частини розкопу знайдені численні фрагменти стінок амфорного посуду та вінець і стінок ліпного посуду переважно доби пізньої бронзи.

Південно-західну частину розкопу з заходу — південного заходу на схід — північний

схід перетинала природна гранітна жила, що в чотирьох місцях виходила на сучасну поверхню. Тому роботи велися в жилі, що руйнується, і складалася з шарів жорстви, гравію, жовтої та білої глин (крупні фракції) ґрунтоутворення. Саме тут досліджена яма округлої в плані форми, розмірами 1,3 × 1,1 м без культурних залишків. Також зафіксовані поодинокі штучно покладені камені та їх скупчення, під якими спостережені потужні прошарки золлистого супіску (до 12 см), фрагменти ліпного посуду, крем'яних знарядь.

Серед знахідок виділимо фрагмент верхньої частини товкача-скіпетра (рисунок: 2) та три фрагменти стулок ливарних форм і заготовку ливарної форми. У південній частині даного розкопу з глибини 0,22 м досліджено комплекс кам'яних ливарних форм, що лежали щільно, фактично одна на одній. Найближче до сучасної поверхні лежала виливниця з кришкою (рисунок: 1). Поряд з ними знаходилася ливарна чотирибічна форма (рисунок: 2). Другим шаром лежали форма ливарна двобічна для відливання кинджалів та стулка ливарної форми з негативом двохвушного кельта. Під ними знаходилась ще одна стулка двобічної ливарної форми для відливання кинджалів (рисунок: 1), а у самому низу — заготовка під виливницю (?). Поруч з комплексом знайдений крем'яний технічний відщеп.

На заході цієї частини розкопу простежений культурний шар доби раннього заліза.

В. Забавін, С. Небрат

ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ БІЛЯ с. КРЕМЕНІВКА

У польовому сезоні 2018 р. експедиція Маріупольського державного університету в Північно-Східному Приазов'ї розпочала розкопки поселення доби пізньої бронзи. Пам'ятка археології була виявлена авторами у 2010 р. за 1,2 км на північ — північний схід від с. Кременівка на території Касянівської сільської ради Нікольського р-ну Донецької обл. Само поселення розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега заводненої балки Полкової (балка названа за однойменним населеним пунктом біля її витоків), лівої притоки р. Кальчик, басейну р. Кальміус, що проходить поблизу с. Кременівка. Рельєф мікрорайону характеризується високо піднятими широкими гривами вододілів, які простягнулись на кілька кілометрів. Їх схили перетинають балки зі скелями, що спускаються до річки.

Місцевість не була зорана. Пам'ятка фіксувалася за виявленими на поверхні кістками

тварин і численними фрагментами кераміки у вимоїнах дернового шару. Орієнтовна ділянка, на якій трапляються знахідки — 130 × 100 м. Пункт перетинається кількома сучасними невеликими балочками і промоїнами, завдяки яким в кількох місцях фіксувалися значні скупчення каменів, фрагментів кераміки і обпалених кісток тварин. У південно-східній частині мису, на якому розташоване поселення, простежуються сучасні перекопи. За відомостями, отриманими від місцевих мешканців, порушення цілісності пам'ятки були заподіяні наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр.

Дослідження здійснювалися на південно-східній периферії поселення. Загальна площа розкопу — 68 м². Враховуючи невеликий обсяг роботи, автори поки що не зробили суттєвих спостережень стосовно планіграфії та будівельних особливостей пам'ятки. Проте можна припустити, що розкопом було досліджено залишки двох приміщень:

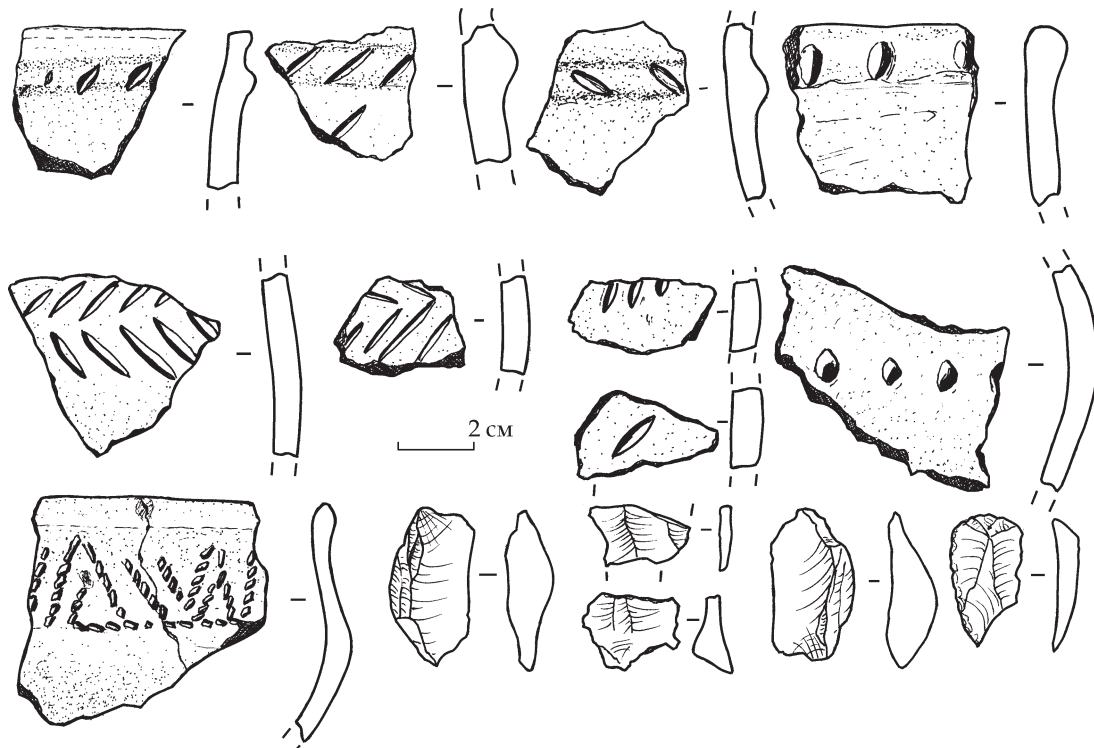
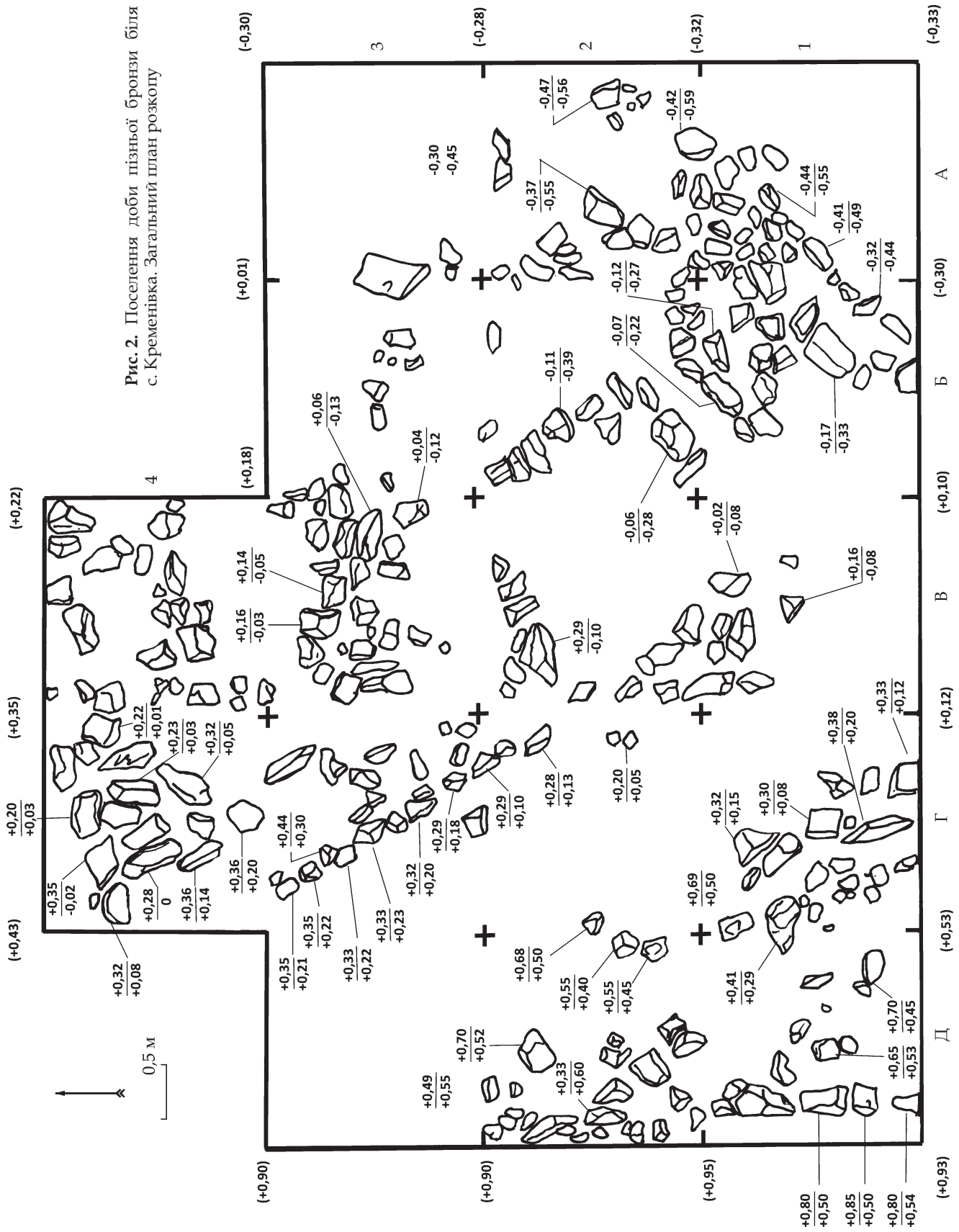

Рис. 1. Матеріали з розкопок поселення доби пізньої бронзи біля с. Кременівка

Рис. 2. Поселення доби пізньої бронзи біля с. Кременівка. Загальний план розкопу

перше — майже повністю (мало розміри 9 × 2,5 м), друге — лише частково. Простежено рештки кам'яних конструкцій, які виконували функцію облицювального матеріалу. Більшість знахідок — фрагменти керамічного посуду. Кераміка ліпна, в тісті зустрічаються домішки піску, іноді дрібні вкраплення слюди, жорстви або шамоту. Деякі уламки дозволяють частково реконструювати профіль. Можна казати про використання мешканцями поселення переважно горщиків та банкоподібного посуду. Для горщиків характерні прямі або відігнуті назовні вінця зі сплюсненим або округлим зрізом, слабо або добре виділена шийка і плічка, що плавно переходять у більш чи менш розшире-

ний тулуб. Деякі екземпляри були прикрашені орнаментом, що наносився на верхню частину посудини. Як правило, орнамент утворений прокресленими лініями, вдавненнями, валиками і розчосами. Зовнішня поверхня більшості горщиків добре заглажена, рідше шорстка, коричневого, чорного або жовтуватого кольорів (іноді плямами через нерівномірність випалу). Внутрішня поверхня чорного, сірого або сірувато-коричневого кольорів. Товщина стінок 0,5–1,2 см, днищ — 1–1,5 см.

Характер матеріалу, зокрема аналіз керамічної серії, дозволяє відносити поселення до часу існування у приазовських степах зрубної культури доби пізньої бронзи.

А. Деміна, О. Білинський

РОЗВІДКИ ПОРУЧ ІЗ ЗАПОВІДНИКОМ «КАМ'ЯНІ МОГИЛИ»

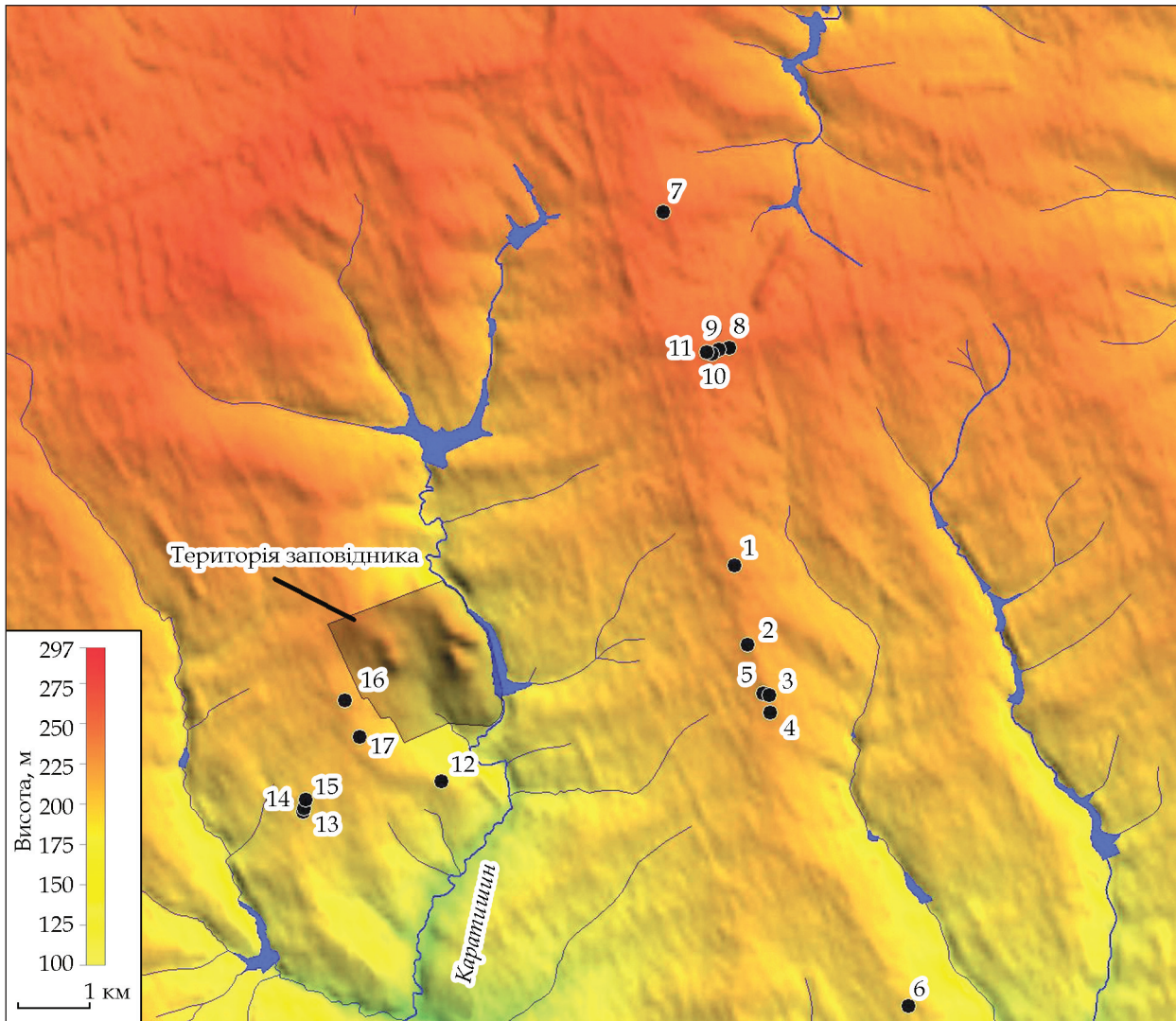
У серпні 2018 р. експедиція «Кам'яні Могили» проводила розвідки на території Донецького р-ну Донецької обл. Метою досліджень було встановлення точного місцезнаходження пам'яток, їх обміри та фотофіксація, виявлення актуального стану збереженості.

Під час розвідок було використано інформацію зі Зводу об'єктів культурної спадщини Донецької обл., у якому наведені приблизні прив'язки пам'яток у регіоні та супутникові знімки (*google, bing, yandex*) на яких були помітні кургани. Отримані у результаті розвідок дані, за можливістю, узгоджувались із даними у зводі.

Уході розвідок були досліджені 17 пам'яток, що безпосередньо межують із територією Національного заповідника «Кам'яні могили» (рисунки; див. наступну сторінку). Більшість пам'яток перебувають у критичному стані через сільськогосподарську діяльність. Лише в чотирьох пунктах насипи та наразі не розорюються. Решта знаходяться на межі зникнення. Три пункти є пам'ятками під

сумнівом, оскільки їх вирізняє лише те, що вони залишені не ораними, хоча підвищені на їх площі не спостерігається. Для усіх пунктів були зафіксовані точні GPS координати, що спростить їх пошук у майбутньому. Але для повноцінної карти регіону потрібні подальші розвідки та дослідження більшої території та залучення теренів самого заповіднику.

Попри незначну кількість досліджених об'єктів, точне картографування та використання моделей рельєфу дозволило побачити взаємозв'язок між курганами та ландшафтом. З усіх насипів, які розташовані на Пд та ПдЗ від заповідника, добре проглядаються гранітні брили останнього. Частина цих курганів має на поверхні сліди кріпиди та чисельні камені невеликого розміру, які очевидно походять з місць виходів граніту. Написи розташовані на С — Пн — С чітко вибудовуються у лінію витягнуту в меридіональному напрямку, яка проходить вододілом між двома притоками р. Каратиш.

Карта обстежених об'єктів на топографічній основі SRTM3

М. Вашета, С. Панишко, А. Петраускас

РОЗКОПКИ НА ПІВНІЧНОМУ ГОРОДИЩІ ЛІТОПИСНОГО ВОЗВ'ЯГЛЯ

Дослідження Житомирської рятівної експедиції під керівництвом А. Петраускаса проходили на Північному городищі літописного Возв'ягеля у м. Новоград-Волинський. Вони стали продовженням першого розкопу 2007 р. Було розкрито площу 104 м², виявлено 15 різночасових об'єктів та п'ять поховань. Серед іншого досліджено повністю дві господарських споруди давньоруського часу, а також чотири об'єкти — частково. Це було пов'язано із їх значними розмірами, що виходили за межі розбитого розкопу. Ще шість об'єктів є стовповими ямами, тобто частинами певних наземних конструкцій, що не збереглися. Індивідуальні знахідки періоду Х—ХІІІ століть представлені скроневим кільцем, деталлю хреста-енколпіона, вислими печатками, наконечниками стріл та іншими, що говорять про існування на городищі в даний період міського осередку.

Деяко несподіваними виявились знахідки монет ХІV ст. за повної відсутності кераміки даного періоду на досліджуваній ділянці.

Поховання виявлені під час дослідження, здійснені за християнським звичаєм, у більшості — безінвентарні. У нашому випадку в котлованах поховань траплялися дрібні уламки середньовічної кераміки та дрібні камінці, що не дозволяють говорити про чітке датування. У котловані поховання 5 виявлено гудзики, що за своїм розміщенням, вочевидь, є частиною одягу померлого та можуть бути датовані ХІV—ХV ст. Наведемо їх характеристику.

Поховання 1. Виявлене в кв. А/5, збереглися лише ноги трохи вище колін. Рівень виявлення 0,4 м в південній частині ями та 0,6 м — в північній від денної поверхні. Рівень долівки 0,9 м, яма трапецієвидна. Орієнтація кістяка південний схід — північний захід з ухилом на захід. Сторони ями 0,9 × 0,9 × 0,7 м в межах розкопу, заповнення однорідне, дно рівне. Виявлено фрагмент кераміки та перепалений кремій. Датуючий матеріал не простежується, імовірно, пізніше ХІV ст.

Поховання 2. Виявлене у кв. В/4, безпосередньо в шарі без чіткої могильної ями, рівень виявлення 0,3 м. Поховання поруйноване — знищений череп, тулуб і таз. Кістяк випростаний, від тулубу залишився тільки хребет повернутий на лівий бік, череп розтрощений, від кісток тазу збереглася крижова кістка. Орієнтація кістяка північний захід — південний схід, зона розміщення останків близько 1,75 × 0,5 м. Від черепа до середини хребта — 0,43 м; проміжок 0,23 м; залишки хребта та криж довжиною 0,22 м; проміжок до зламаного стегна — 0,27 м; гомілкові кістки довжиною 0,4 м. За відсутності чіткого датуючого матеріалу та зважаючи на характер залягання, поховання, ймовірно, пізні ХІХ—ХХ ст.

Поховання 3. Виявлене у кв. Б/1. Прямокутна яма 2,3 × 0,7 м, заглиблена на 0,3 м. Кістяк випростаний на спині, орієнтований на північний захід. Заповнення — сірий гумусований супісок, без виразних матеріалів.

Поховання 4. Виявлене у кв. Г/1—2. Підпрямокутна яма 2,0 × 0,8 м, біля ніг шириною 0,6 м, заглиблена в материк на 0,15 м. Біля шиї виявлено гудзики-гирьки, орієнтовно ХІV—ХVІ ст. Кістяк випростаний на спині, орієнтований на північний захід. Заповнення — сірий гумусований супісок.

Поховання 5. Виявлене у кв. Г/1. Розміщене на південь від попереднього, поховання 4 його частково перекривало. Прямокутна яма 2,0 × 0,8 м, заглиблена в материк на 0,25 м. Кістяк випростаний на спині, орієнтований на північний захід, погано збережений, таз, ребра та хребет майже повністю розкладені. Руки лежали на животі за християнським звичаєм. Заповнення — сірий гумусований супісок.

Стратиграфічна ситуація простежена вздовж північної та східної стінки розкопу дозволяє припустити значні руйнування та нашарування ХХ ст. на рівні 0,7–0,9 м від денної поверхні.

А. Петраускас, А. Петраускене, М. Хададова

РОЗКОПКИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЛІСОТЕХНІЧНОЇ СПОРУДИ В ХОРОШІВСЬКОМУ РАЙОНІ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У польовому сезоні 2018 р. проведено розкопки курганоподібного насипу, розташованого поблизу с. Буки. Насип знаходиться на земельній ділянці, яка відводиться для видобутку корисних копалин на території Хорошівського р-ну між сс. Заброне, Добринь, Гута Добринь та Буки. Топографічно ділянка розташована на вододілі рр. Рихта да Добринка — лівих допливів р. Тростяниця — правої притоки р. Ірша — лівої притоки р. Тетерів — правої притоки Дніпра. Територія переважно рівна, з незначними підвищеннями у вигляді дюн. Значна частина заболочена через високий рівень ґрунтових вод. Переважна більшість зайнята лісовими насадженнями та чагарниками. Є вільні від насаджень ділянки із слідами розорювання в минулому, які на сьогодні використовуються під випас домашньої худоби.

Під час розвідок 2017 р. було виявлено декілька пам'яток, які мають виразні візуальні ознаки у вигляді курганних насипів та декілька поселень відкритого типу.

Під час робіт 2018 р. насип повністю досліджено. На двох перпендикулярних стратиграфічних бровках, які орієнтовані за сторонами світу, було відзначено стратиграфію, що подібна до типових курганних насипів, які виконують функцію поховальних споруд характерних для даного регіону — послідовні шари ґрунту, що перекривають один одного і мають ознаки пошарової засіпки. Особливістю даного насипу є чітко визначений під час зачистки бровки шар білого дрібного піску потужністю до 0,7 м, який займав центральну частину насипу. В перетинах чітко фіксується оточення його з усіх боків, а також часткове перекриття зверху шарами строкатих нашарувань супісків із домішками суглинків та шарами щільних суглинків. У південній частині насипу, навколо нього та частково перекриваючи його, було зафіксовано значну кількість каміння без слідів обробки і декілька шматків пізньосередньовічної (не новітнього та сучасного періодів) цегли. Декілька каменів та шматків цегли щільно підігнані один до одного залягали у вигляді щільної горизонтальної ви-

мостки. Зазначимо, що все каміння обкатане (валуни та крупна галька) і не має зв'язку із камінням, яке видобувається в кар'єрах розташованих поруч і має різкі рвані краї. Між ними простежено глиняний суглинок, який було використано як цементуючий розчин. Поверхня каменів та глиняного розчину мала сліди взаємодії з вогнем. Не виключено, що кам'яна вимостка мала більш регулярний характер і вкривала значно більшу частину площі насипу. Нерівний характер поверхні насипу спрямованої до ґрунтової дороги може свідчити про навмисне вибирання каменю місцевими мешканцями для господарських потреб, чи руйнацією насипу внаслідок наїзду важким транспортом.

Таким чином, в результаті проведених археологічних досліджень встановлено складну внутрішню конструкцію курганного насипу. Вона має виразні відмінності від курганних насипів регіону, які використовувались в якості поховальних споруд. Враховуючи простежену стратиграфію заповнення тіла насипу, можна зробити припущення, що він являв собою підокруглий в плані невеликий майданчик. Зовнішня в плані частина насипу по периметру була зроблена із щільних суглинків із домішками каміння, а центр заповнений піском. Поверхня горизонтально вирівняна і ущільнена із використанням вимостки, виготовленої із обкатаного каміння та включень поодиноких шматків цегли на глиняному розчині. На поверхні майданчика, враховуючи ознаки на камінні, розводився вогонь. Більш точно встановити конструкцію об'єкта не має можливості через значні пошкодження тіла насипу внаслідок антропогенної діяльності.

За своїми показниками об'єкт може бути віднесений до промислових споруд, які використовувались в лісотехнічних промислах Житомирського полісся в пізньосередньовічний час. Можливо, об'єкт являє собою рештки так званої поташні, яка передбачала зведення невеликого підвищення для облаштування виварювання деревного попелу та виготовлення із нього поташу. У цьому регіоні об'єкт подібно типу зафіксовано вперше.

А. Петраускас, В. Тимошенко, М. Хададова

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРОДИЩІ В м. МАЛИН

У 2018 р. виповнилося 140 років від початку перших розкопок городища в м. Малин. Вони були розпочаті в 1878 р. видатним українським археологом В. Антоновичем. Роботи на городищі проводили також П. Третяков, М. Кучера та Б. Звіздецький. Із 2015 р. регулярні планові дослідження проводяться Житомирською експедицією ІА НАНУ за участі студентів Житомирського держуніверситету ім. І. Франка та Малинського технічного ліцею.

За більш ніж віковий період накопичено значну кількість археологічних знахідок, виявлено, досліджено і частково, проведено реконструкцію археологічних об'єктів, які репрезентують оборонні, житлові, побутові, господарські та ремісничі споруди археологічної пам'ятки. Встановлено основні періоди функціонування городища та формування на його основі середньовічного міста. Виявлені артефакти: побутові предмети, ремісничі інструменти, зброя, які репрезентують різні аспекти матеріальної культури стародавнього населення Малина передані до фондів Малинського краєзнавчого музею і включенні до його експозиції.

На місці стародавнього городища проводяться підготовчі роботи по розбудові музею-скансену Стародавній Малин.

У польовому сезоні 2018 р. проводились розкопки найбільш ранніх оборонних споруд, з яких починалося формування стародавнього тисячолітнього міста. У роботі експедиції, окрім студентів Малинського технічного ліцею під керівництвом С. Коваленко, брали участь вихованці гуртка «Історико-археологічного краєзнавства» Центру позашкільної освіти м. Коростень під керівництвом А. Іваненко.

Знахідки, які отримані під час зачистки частини рову, що виходив до схилу котловану господарського приміщення ХІХ ст., були

представлені фрагментами ліпних посудин празько-корчацької культури. З метою отримання більшої кількості датуючих знахідок та уточнення культурно-хронологічної належності оборонної споруди було проведено перетин рову траншеєю шириною 2 м. У результаті у верхній частині заповнення рову, яке утворилося після припинення його функціонування, досліджено частину житлової споруди та побутової печі з двома етапами перебудови, датованої ХІІІ–ХІV ст. Під час дослідження поду печі виявлено вмазані в нього фрагменти глиняного сопла від сиродутного горна, шматки металургійного шлаку, крупний точильний камінь та шматки плінфи.

У стратиграфічному прошарку, який утворився безпосередньо над шаром засипки рову, а також в нижньому шарі заповнення, який сформувався на момент засипання рову і припинення його експлуатації, були зафіксовані фрагменти ранньогончарних посудин. За своїми показниками техніки виготовлення, гончарної маси, способу механічної обробки зовнішньої та внутрішньої поверхонь, способом нанесення орнаменту та елементами і композицією його вони можуть бути датовані в межах ІХ–Х ст. Враховуючи наявність подібних керамічних посудин в археологічних комплексах городищ з території Древлянської землі, які мають виразні ознаки раптової загибелі внаслідок військової навали, можна припустити, що найбільш ранні оборонні укріплення малинського городища зносяться під час каральних походів київських дружин в середині Х ст. Для визначення часу формування найбільш ранніх оборонних укріплень городища необхідні додаткові археологічні розкопки на площі, де розміщувався оборонний вал, з метою виявлення решток перекритих ним археологічних комплексів та встановлення їх хронологічних особливостей.

А. Петраускас, М. Хададова

РОЗКОПКИ НА ГОРОДИЩІ В м. КОРОСТЕНЬ

У звітному польовому сезоні проведено розкопки на території посаду городища 1. Площа розкопу становить 100 м² (10 × 10 м). Орієнтований з урахуванням особливостей місцевості кутами за сторонами світу. Поверхня розкопу має незначний ухил в північно-західному напрямку в бік р. Ольшаниця.

Після розбирання культурного шару в межах розкопу встановлено, що поверхня материка значно знижуються в напрямку до річки. Не виключено, що майже горизонтальний стан сучасної денної поверхні в межах розкопу був сформований під час господарської діяльності на даній території в новітній та сучасний період. Потужність культурного шару в межах розкопу неоднорідна. Найбільша глибина близько 0,75 м в північно-західному куті розкопу. Нижні шари культурного шару та материкова поверхня на даній ділянці розкопу насичені ґрунтовими водами, що значно ускладнює процес проведення розкопок. Культурний шар представлений майже чорним сильно гумусованим супіском із значною кількістю деревних вугликів. Материк представлено сірим супіском.

Найменша потужність культурних нашарувань відзначена в південно-західному куті розкопу. Вона становила близько 0,2 м. Материкова поверхня представлена виходами сильно та слабо вивіреної гранітної скельної породи, в якій на передматериковому шарі відзначено значну кількість крем'яних жовен та скам'янілостей.

Археологічні знахідки, які виявлені під час розбирання культурних нашарувань, розподілялись рівномірно в межах розкопу і не мали виражених концентрацій в стратиграфічному та планіграфічному відношенні. Вони представлені переважно знахідками ранньогончарних посудин з товстими стінками, слідами обточування зовнішньої поверхні на гончарному колі. На внутрішній поверхні кераміки виразні відбитки пальців, які утворились під час формування глиняних стрічок вручну. Деякі фрагменти мають сліди з'єднання глиняних смуг між собою.

Зовнішня поверхня посудин найчастіше орнаментована прямими врізними горизонтальними лініями. Іноді орнамент представлено поєднанням прямих горизонтальних ліній та горизонтальних врізних хвилястих ліній. Серед лінійного орнаменту переважає використання широких врізних ліній, що характерно для орнаментування ранньогончарного посуду IX — середини X ст. Знахідки керамічних посудин із ознаками більш пізнього періоду в межах розкопу не зафіксовані.

Індивідуальні знахідки представлені предметами озброєння (залізна двошпильна стріла), побутовими предметами (фрагмент кам'яного жорна, виготовленого з пірофілітового сланцю), прикрасами (фаянсова (?) намистина рубчастої форми). Основний період побутування знахідок індивідуального характеру також не відноситься до періоду пізніше X ст.

Окремо слід зазначити, що на даній ділянці вперше за всі роки досліджень з 2001 р. зафіксовано слабку насиченість культурного шару індивідуальними знахідками. Вона в багато разів (у перерахуванні на середню насиченість 1 м² індивідуальними знахідками) менша, ніж на інших ділянках посаду, оборонних споруд та дитинця городища № 1.

Враховуючи сильну гумусованість культурного шару, значну кількість деревних вугликів та сажі, масових археологічних знахідок у вигляді фрагментів керамічних посудин (у поєднанні із використанням ретельного розбирання нашарувань та їх наступного пересіювання через тонкі сита) можна припустити, що на даній території посаду були відсутні житлові споруди, в яких проживала заможна частина населення стародавнього Іскоростеня. Не виключено також, що дана територія використовувалась у якості допоміжних господарських потреб на певному віддаленні від центральної частини жилих садиб посаду, для яких характерні більш високі показники насиченості культурного шару, зафіксовані в попередні роки досліджень археологічного комплексу літописного Іскоростеня.

А. Петраускас, М. Хададова

РОЗКОПКИ НА ГОРОДИЩІ В УРОЧИЩІ БАБИНА ГОРА В м. ОЛЕВСЬК

Укріплене поселення в урочище Бабина Гора відноситься до мисового типу городищ. Починаючи з 2009 р. на ній щорічно на запрошення і за фінансування громади м. Олевськ проводить археологічні обстеження експедиція Інституту археології НАН України.

У результаті проведених розкопок виявлено багаточисельні та різноманітні артефакти, представлені побутовими предметами, прикрасами, зброєю та іншими знахідками, які зберігаються в фондах місцевого краєзнавчого музею. Під час розкопок досліджені залишки житлових та побутових споруд, дерев'яні конструкції оборонної стіни укріплення, які загинули внаслідок пожежі на городищі під час військового штурму в середині Х ст. Особливий інтерес становить древлянський колодязь, загибель якого також датується серединою Х ст.

Розкопки стародавньої гідротехнічної споруди було розпочато в 2013 р. За цей час проведено археологічні дослідження заповнення котловану верхньої частини колодязя, який утворився після руйнування верхньої частини дерев'яних конструкцій та внутрішнього заповнення в його нижній частині — в межах дерев'яних конструкцій, що збереглися. В польовому сезоні 2018 р. повністю досліджено нижню частину внутрішнього заповнення зрубу стародавнього колодязя. Внутрішнє заповнення досліджено на глибину близько 11 м від сучасної денної поверхні.

У результаті проведених робіт встановлено складну багаточастинну конструкцію стародавнього колодязя, яка складалася із п'яти окремих зрубів та додаткових пристосувань для забезпечення якісного та безперебійного постачання води.

З метою створення безпеки підземних досліджень (загроза обвалення верхніх шарів земляного котловану при загальній глибині 11 м має досить високий рівень) було проведено натурне відтворення найбільш верхнього зрубу колодязя до рівня сучасної денної поверхні із максимальним дотриманням до техніки, технології виконання та матеріалів для виготовлення.

У результаті проведених робіт встановлено, що знахідки, які виявлені в нижній частині колодязя і безпосередньо на його дні датовані IX—X ст. і можуть слугувати датою припинення існування стародавньої гідротехнічної споруди. Важливим результатом також можна вважати спостереження за доцільністю багаточастинної конструкції, зроблене в процесі дослідження стародавнього колодязя та під час його часткового відтворення. У вітчизняній та закордонній літературі немає однозначного пояснення використання декількох рівновеликих зрубів у середньовічних колодязях Східної Європи. Найпоширенішими є припущення, щодо необхідності забезпечення фільтрації води та особливостями специфічного прийому проходження піщаних нашарувань насичених водою (пливунів) під час спорудження колодязя. В результаті проведених розкопок та робіт по експериментальному відтворенню древлянського колодязя в м. Олевськ підготовлена та достатньо обґрунтована нова робоча гіпотеза, згідно якої багаточастинність середньовічних колодязів пояснюється їх необхідністю для забезпечення технічної можливості та безпеки проходження верхніх нашарувань ґрунту, безпечного виконання земляних робіт в нижній частині колодязя.

Серед об'єктів більш пізнього часу досліджених в 2018 р. слід назвати глинобитну піч оздоблену керамічними кахлями XVII—XVIII ст. Піч опалювала крупну наземну житлову споруду пізньосередньовічної садиби, з якою пов'язані виявлені знахідки скляних віконниць, керамічних, бронзових та скляних посудин, елементів одягу та багаточисельних керамічних люльок для паління тютюну, що були виявлені в культурному шарі городища під час археологічних розкопок 2010—2017 рр. До знахідок цього періоду відноситься виявлена свинцева печатка короля Пруссії, датована XVIII ст. Вона засвідчує листування чи обмін грамотами між господарем садиби та королем європейської держави.

В. Мойжес

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗРУЙНОВАНИХ ЦЕРКОВ УЖГОРОДА

Експедиція Ужгородського національного університету провела дослідження двох зруйнованих церков в м. Ужгород. Метою цих робіт було уточнення хронології і встановлення стратиграфії пам'яток, а також виявлення архітектурних складових та етапів їх будівництва.

Першим досліджуваним пунктом стали руїни середньовічної церкви, які знаходяться на території Ужгородського замку (рис. 1: 1). Розташовані вони у південній частині замкового двору. Вважають, що храм був споруджений у XIII ст. та функціонував до 1728 р., коли через пожежу він зазнав великих руйнувань і після цього не відбудовувався.

Вперше руїни замкової церкви досліджувались у 1978 р. Тоді, під час проведення великих реставраційних робіт, що відбувались на території Ужгородському замку, було виявлено п'ятигранну апсиду з контрфорсами. Ці розкопки проводила Закарпатська археологічна експедиція під керівництвом С. Пеняка. Розчистка фундаментів церкви й наукові роботи на її площі проводились з перервами і у наступні роки, до 1987 р. За цей період від завалів, і виключно до рівня підлоги, було розчищено апсиду, сакристію, менше половини площі прямокутного нефу, та частково поховальну споруду — крипту.

Після зазначених робіт стало зрозуміло, що церкву будували у декілька етапів. Однак, без подальших археологічних досліджень точно визначити час спорудження окремих приміщень неможливо, як і історії будівництва всієї церкви.

З огляду на поставлені перед експедицією завдання у 2018 р. розкоп був закладений в апсиді (рис. 1: 1). Зазначимо, що у східній її частині зберіглась підлога XVII ст., що викладена з цегли та залишки вівтаря, який вимуруваний з каменю. Цю невелику ділянку апсиди було вирішено не руйнувати і дослідницькі роботи проводити на решті її площі.

Верхній шар розкопу (до 0,6 м від рівня підлоги церкви) складався виключно із завалу каміння, цегли, будівельного розчину,

штукатурки та уламків нервюр від готичного склепіння. Знахідки, що тут містились, представлені фрагментами від посудин та кахлів, уламками від скляних виробів та залізними кованими цвяхами. Весь зібраний матеріал вкладається в XVI—XVIII ст. Зокрема, тут було виявлено і дві монети XVI ст. та церковний медальйон XVIII ст. (рис. 2: 1).

З глибини 0,4–0,6 м від рівня підлоги вже фіксувались верхівки стін трьох крипт, які різняться розмірами та технікою мурування. Їх звели неодноразово — від XV до XVII ст. Склепіння, що були вимурувані з цегли, зруйновані, ймовірно, ще у 1762 р., коли відбулись роботи по відкриттю крипт. Передбачалось, що виявлені там цінності будуть використані для побудови нової міської парафіяльної римо-католицької церкви в Ужгороді. Тоді ж були знищені і наявні тут поховання. Відтак, площа всіх крипт була заповнена будівельним сміттям, що містило і хаотично розкидані людські кістки. На самому дні були зібрані заклепки від трун й гудзики. Також знайдено три невеликі, цілі посудини XVIII ст., що, можливо, були тут залишені під час пограбування. В одній із крипт, що датована XV ст., нижче рівня її підлоги, були виявлені рештки двох поховань.

За межами крипт містився шар коричневого ґрунту. В ньому залягали поховання XV—XVI ст., які вже фіксувались з глибини 0,6 м від рівня підлоги церкви. Окремі з них зазнали пошкодження під час пізніших заховань або були перерізані стінами крипт XVII ст.

Загалом, слід відмітити, що матеріал який тут був виявлений відноситься до двох культурно-хронологічних горизонтів. Перший пов'язаний з часом функціонування церкви і датується в межах XV—XVI ст. Він представлений фрагментами посуду, деталями одягу, прикрасами та монетами (рис. 2: 2–7). Другий горизонт, який відноситься до одного із етапів заселення Замкової гори, засвідчений присутністю уламків ліпного посуду гальштатської доби.

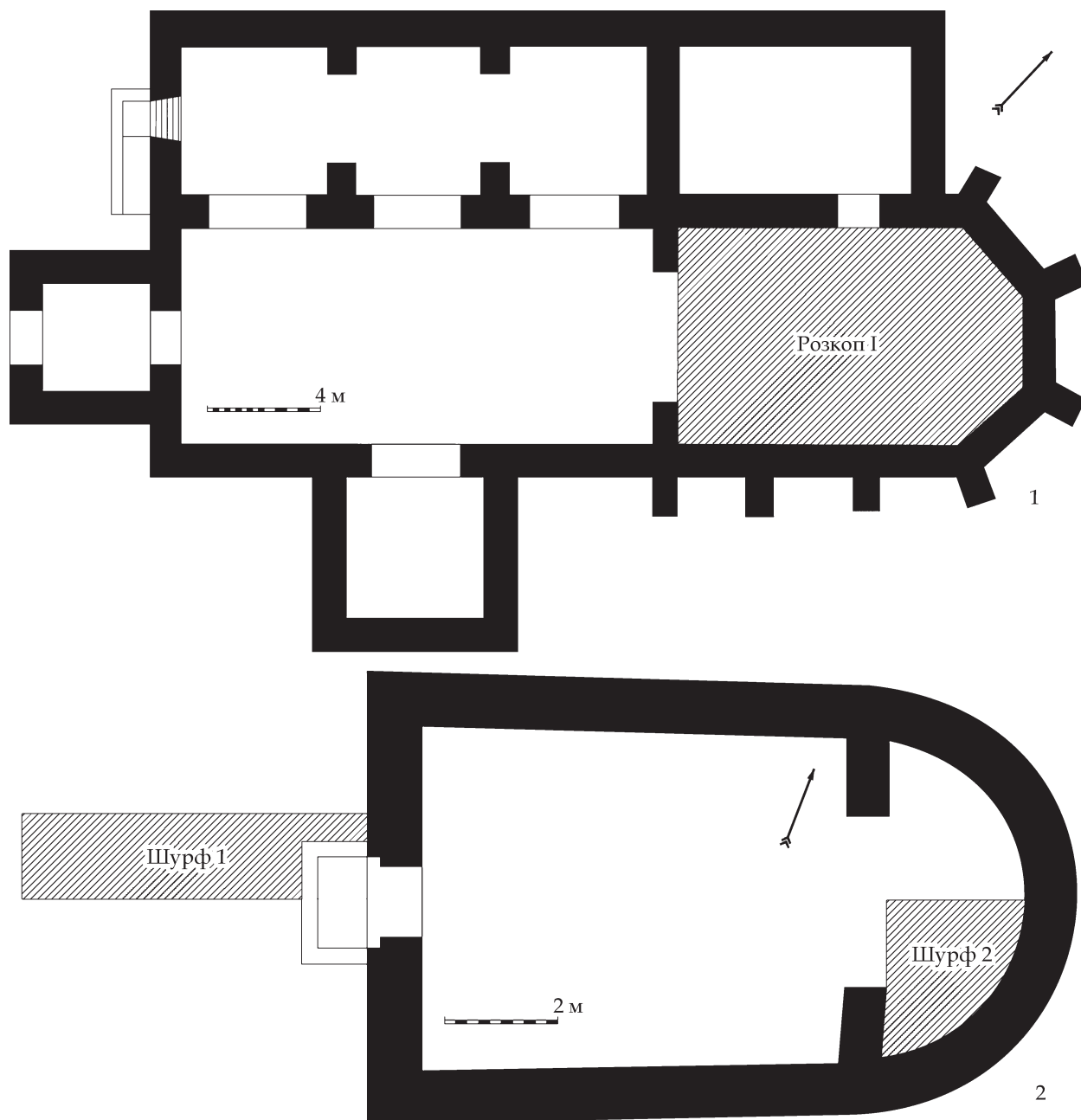

Рис. 1. Плани церков та дослідженої площі: 1 — Ужгород-Замкова церква; 2 — Ужгород-Радванка (церква Св. Трійці)

Роботи з дослідження руїн замкової церкви планується продовжити у наступному польовому сезоні. Зокрема, закінчити розчищення від завалів площі нефу та розпочати тут археологічні дослідження. Саме ця частина храму, яка наразі виступає як найраніша складова, є найперспективнішою для визначення часу його зведення.

Другим пунктом досліджень експедиції стала зруйнована римо-католицька церква Святої Трійці. Розташована вона у східній частині Ужгорода, в мікрорайоні Радванка, на північному краю невеликого пагорбу (106 м над рівнем моря) поряд з кладовищем. У радянський час храм припинив функцію-

нування і вже у 1970–80-х рр. був суттєво поруйнованим.

Церква невеликого розміру. Її загальна зовнішня довжина становить 12,5 м, а максимальна ширина 8,0 м. Внутрішня площа — близько 60 м². Стіни, товщина яких близько 1 м, зведені з каменю (рис. 1: 2). Однак, у результаті чисельних ремонтних робіт на деяких ділянках кладки присутня цегла. Зокрема, цеглою замуровані два дверні отвори, що розташовувались біля західного та південного кута нефу.

Апсида округлої форми. Вона відокремлена від нефу аркою, яка вимурувана з тесаних кам'яних блоків. Під усією площею нефу зна-

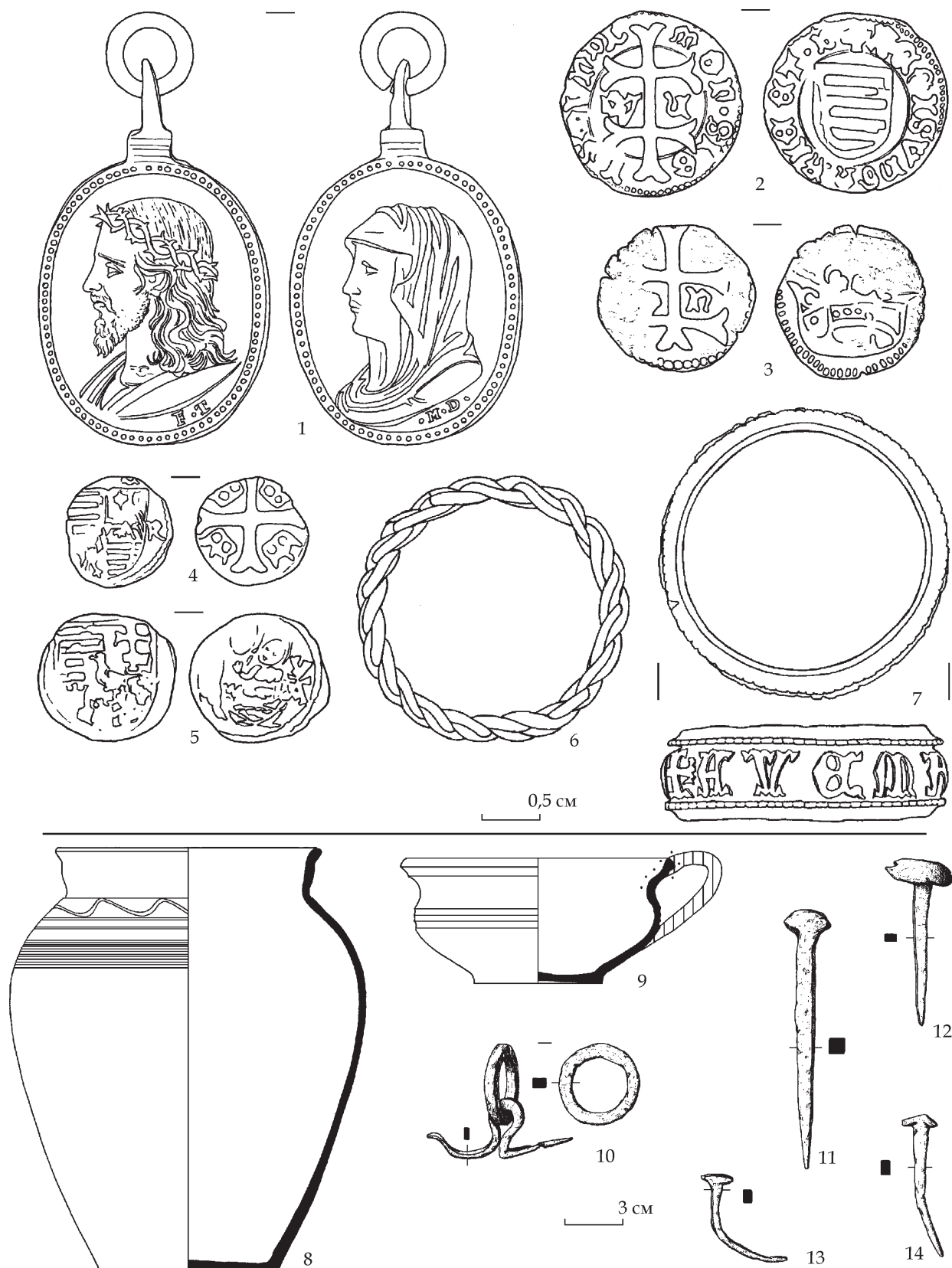

Рис. 2. Індивідуальні знахідки: 1–7 — Ужгород-Замкова церква; 8–14 — Ужгород-Радванка (церква Св. Трійці)

ходить крипта, вхід до якої біля західного кута, а поховання в ній вже відсутні. Вхід до церкви розташований із заходу.

Виходячи з поставлених завдань і специфіки розташування пам'ятки, роботи проводились у таких напрямках.

Першочергово, під час складання плану, оглянуто прилеглу до церкви площу. Зокрема, була виявлена кам'яна стіна з контрфорсами, яка розташована на відстані 8 м паралельно західній стіні церкви, а при обстеженні крипти зібрано підйомний матеріал, що складався із залізних кованих цвяхів та мідних заклепок від трун, які колись тут знаходились. Наразі міститься побутове та будівельне сміття. Відтак, було вирішено дослідити два невеликі шурфи загальною площею 14,5 м².

Перший був закладений перпендикулярно від входу до церкви (1,5 × 6 м) (рис. 1: 2). Тут під верхнім шаром, що являв собою будівельний розчин з штукатуркою, виявлені сходи. Загалом, потужність культурного шару сягала глибини 2,1–2,8 м і складався він з декількох пластів, що були представлені як однорідною глиною, ґрунтом з будівельним сміттям, так і виключно відходами від будівельних робіт.

Матеріал, зібраний у цьому шурфі, характерний для XVII ст. і представлений уламками посуду, кахель, черепиці та залізними кованими цвяхами. Окремо відмітимо наявність двох дрібних фрагментів ліпної кераміки, які за своїми ознаками можуть бути визначені як неолітичні, до цього часу відносимо і один крем'яний відщеп. Даний матеріал виявлений в одному із шарів з однорідною світло-коричневою глиною, яка, вочевидь, була тут насипана з метою вирівнювання площадки перед входом до церкви, зрештою, як і всі інші пласти.

Другий шурф був закладений у правій половині апсиди (південна). Його площа становила 5,5 м² (рис. 2: 2). Верхній шар складався виключно з будівельного сміття

(каміння, штукатурка, бита цегла та будівельний розчин), що утворився у результаті руйнації церкви з часу припинення її функціонування. Його потужність сягала від 0,45 до 0,8 м. Під цим шаром містилась потріскана цементна стяжка — підлога першої половини XX ст., під якою знаходилась невелика підсипка з річкового гравію.

Нижче залягала коричнева глина з дрібними домішками будівельного сміття, де було зібрано фрагменти кераміки, а також битого скла — уламки вікон та пляшок XVII ст. Також, одразу під цементною стяжкою були виявлені залишки від мурованого вівтаря, що розташовуються чітко у центральній частині апсиди, впритул до її стіни.

На глибині 0,3 м від рівня підлоги XX ст., зафіксовано рівень підлоги першої половини XVII ст. Зокрема, біля вівтаря були виявлені уламки від квадратної цегли (21,5 × 21,5 × 5 см), якою була вимощена ця підлога. Цей рівень також відповідає основі арки, що, у свою чергу, зведена на стіні крипти.

Нижній шар (до 1,1 м від рівня підлоги XX ст.) представлений коричневою глиною, що містила залізні ковані цвяхи та скобу (рис. 2: 10–14), а також чисельні уламки кераміки, які є типовими для пам'яток краю XVII ст. Після їх камерального опрацювання вдалось реставрувати горщик та миску з ручкою (рис. 2: 8, 9). Нижче залягала стерильна глина коричневого кольору, що виступає матеріком.

Отже, наразі матеріал, що належить до часу зведення римо-католицької церкви в мікрорайоні Радванка може датуватися першою половиною XVII ст. Однак, задля уточнення отриманих матеріалів є доцільність провести додаткові дослідження.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

С. Андрух, Г. Тощев., А. Тощев

ДОСЛІДЖЕННЯ МАМАЙ-ГОРИ

Експедиція Запорізького національного університету в 2018 р. провела тридцять перший польовий сезон на Мамай-Горі поблизу с. В. Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької обл.

У цьому році роботи велися на західній та східній ділянках могильника. Важка техніка (бульдозери) значно сприяла проведенню досліджень. Виявлено 50 поховань та дві ями.

Десять поховань належать скіфам. Поховання переважно здійснені в катакомбах I типу, більшість пограбована у давнину. У похованні 2 к. 360 знаходився кістяк молодої жінки (18–25 рр.), поруч виявлені вістря стріл, ніж на кістках тварини, бронзовий диск дзеркала, свинцеві пряслиця, лекіф. У рові цього кургану біля перемичок знаходилися кам'яні брили, амфора, бронзові кільця від кінської вузди, кістки тварин. В інших комплексах цього часу знайдені прикраси, намисто, вістря стріл, ліпна кераміка. Загальна кількість виявлених на Мамай-Горі скіфських поховань сягає 381.

У сарматському похованні знайдено горщик та дзеркало.

Дві могили доби середньовіччя супроводжувалися уламком дзеркала та бочкою з берести, намистом, срібними сережками, кинджалом. Поруч однієї з могил цього часу знайдені уламки амфори.

Кількісно переважають ногайські комплекси, виявлені на західній ділянці. Поховання здійснені у ямах овальної форми або ж у підбійних могилах. Кістяки лежали випростано на спині з різноманітним положенням рук. Домінує західна орієнтація, інколи з відхиленням на південь. Інвентар характеризують залізна сережка, сердолікові намистинки. Одне було засипане золою, в іншому, у заповненні, знаходився людський череп.

Виявлено також дві ями (№ 26, 27) скіфської доби.

У районі могильника Мамай-Сурка знайдені монети (4), уламки дзеркал доби середньовіччя, бронзове шило, вістря стріли скіфського часу.

В. Джос

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «КАМ'ЯНА МОГИЛА»

Експедиція Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» проводила археологічні розвідки неподалік смт Мирне Мелітопольського р-ну Запорізької обл. Основними завданнями експедиції було виявлення нових археологічних об'єктів (пам'яток) на території заповідника, а також встановлення умов залягання їх культурних нашарувань.

Під час розвідок було обстежено дві ділянки, що прилегли до урочища Червоне Озеро, яке є частиною сухого річища старика р. Секіз.

Одна з досліджених розвідками ділянок розташована на правому березі Червоного озера, на високій надзаплавній терасі так зва-

ної Червоної Гори (ур. Червона Гора) — мису правого корінного берега р. Молочна і глибоко врізається в її заплаву. Метою обстеження було встановлення походження виявлених тут раніше матеріалів доби пізньої бронзи. Під час поверхневого обстеження денної поверхні ділянки, а також виконання зачистки стінки дренажного рову та закладання розвідувального шурфу в ньому нам так і не вдалося виявити залишків культурного шару, з яким могли б бути пов'язані вище згадані знахідки.

Друга досліджена розвідками ділянка розташована на лівому березі Червоного озера, навпроти унікального багатшарового поселення Кам'яна Могила I. Дана ділянка

являє собою підвищення в рельєфі заплави, яке є останцем надзаплавної тераси правого корінного берега р. Молочна, відрізнаним від її основної частини сухим річищем старика.

У прибережній частині тераси з метою встановлення наявності на даній ділянці культурних нашарувань, було закладено п'ять розвідувальних шурфів загальною площею 10 м².

У результаті проведених робіт було встановлено, що стратиграфія геологічних нашарувань в різних частинах прибережної ділянки тераси є майже однаковою, а саме: дерновий шар потужністю 0,2 м; темно-сірий гумусований пісок — від 0,5 до 0,9 м; сірий суглинок — від 0,25 до 0,4 м; темний гумусований суглинок — до 0,25 м; темний гумусований суглинок з кальцитовими стяжками потужністю від 0,18 до 0,5 м; коричневий суглинок зі слідами кореневої системи рослин — простежена потужність до 0,85 м.

У верхній частині шару темно-сірого гумусованого піску виявлено знахідки у вигляді окремих кісток тварин та невеликої кількості фрагментів червоноглиняної кружальної кераміки, які можна датувати часами сарматського періоду. У нижній частині цього ж ґрунтового

шару простежено малопотужний культурний горизонт раньоскіфського періоду. Даний горизонт характеризується заляганням в ньому поодиноких знахідок у вигляді окремих кісток тварин, а також невеликої кількості фрагментів ліпної та світлоглиняної кружальної кераміки.

Крім того, в одному з шурфів, який було закладено на ділянці схилу берега Червоного озера, в нижній частині темно-сірого гумусованого піску, було виявлено декілька фрагментів стінок ліпних посудин доби пізньої бронзи.

Нижче, по всій товщі сірого суглинку та у верхній частині темного гумусованого суглинку, залягає насичений знахідками культурний шар доби енеоліту. Знахідки з цього культурного шару представлені значною кількістю кісток тварин, невеликою кількістю фрагментів ліпної кераміки, а також окремими крем'яними та кам'яними виробами.

Таким чином, в результаті проведених робіт на території заповідника було виявлено новий, до сьогодні невідомий дослідникам, археологічний об'єкт, який доповнює археологічну мапу мікрорегіону та розширює наші уявлення про історичні процеси, що відбувалися навколо святилища пісковикового пагорба Кам'яної Могили.

В. Папанова, Г. Тощев, Ф. Каїра

РОЗКОПКИ КУРГАНІВ ДОБИ БРОНЗИ В ПОЛОГІВСЬКОМУ РАЙОНІ

Експедиція Бердянського державного педагогічного університету провела розкопки курганних могильників під охоронними номерами 2007 і 2417 у Пологівському р-ні Запорізької обл. Кожен з них складався з двох курганів.

Курганний могильник 2007 знаходився за 2,7 км на південь від південно-західної околиці міста Пологи. Обидва кургани інтенсивно розорювалися. Під курганами досліджено сім поховань: шість за обрядом інгумації (к. 1) і одне кремації (к. 2).

Під насипом кургану 1 досліджено одне поховання ямної культури (п. 2), три катакомбної КІС (п. 4–6), одне бабинської культури (п. 3), ще одне епохи пізньої бронзи (п. 1).

Основним було поховання ямної культури, здійснене у ямі великих розмірів. Впускними виступали катакомбні комплекси пізнього етапу. У похованні 6 праворуч від черепа лежала шліфована кам'яна сокира-молот. Небіжчиків (п. 5, 6) перед похованням

розчленували, а потім поклали в катакомбі не в анатомічному порядку та рясно посипали вохрою.

Поховання 3 в кургані № 1 було здійснене у цисті. Небіжчика поклали на спині головою на захід на підстилці з трави та посипали крейдою. Супровідний інвентар — дві пряжки з кістки у формі кілець.

Під насипом кургану 2 знаходилося одне поховання зрубної КІС — кремація. У центрі ями виявлено овальної форми скупчення обгорілих фрагментів кісток. Кістки черепа лежали у північно-східній частині. Швидше за все, тілоспалення відбулося на стороні, а в яму поклали залишки. У північному кутку ями стояла ліпна гостроробра, присадкувата, орнаментована чаша.

Курганний могильник під охоронним номером 2417 знаходився за 1,7 км на північ від північної околиці села Пологи. Курган 2 був вщент розораний.

Поховання в кургані 1 поблизу с. Пологи: 1 — катакомбної КІС; 2 — ямної КІС

Під курганом 1 досліджено два поховання — ямної КІС (п. 2) та катакомбної КІС (п. 1). Поховальна овальна камера катакомби (п. 1) не відповідала за розмірами зросту похованого, череп потиличною частиною впирався у північну стінку, а стопи ніг вертикально стояли у південній стінці ями. Небіжчика поклали на підстилку білястого кольору із трьох смуг. На рівні ліктя лівої руки, перпендикулярно кістяку, вохрою зробили два відбитки стоп ніг, які частково наповзали на південну стінку де, вірогідно, знаходився вхідний колодязь (рисунки: 1). Там же лежала і «копалка» з лопатки ВРХ.

Поховання 2 — ямної КІС (рисунки: 2). Яму прямокутної форми перекрили поперек 12 дерев'яними плахами ($1,4 \times 0,15 - 0,2 \times 0,03$ м) та трьома повздовжніми. Частина другої і третьої повздовжніх плах були обпалені. Імовірно, короткі плахи положили поверх довгих.

Небіжчик лежав на спині головою на захід з невеликим відхиленням на північ, майже впритул до південно-західної стінки. Кістки дуже поганої збереженості, поверх яких лежали уламки плах перекриття. Череп злегка забарвлений вохрою. На дні під черепом та вздовж західної і північної стінок, а також у південно-східному куту зафіксована підсіпка з подрібненої каолінової глини.

Зліва від кістяка, на рівні руки, на дні лежав бронзовий ніж. У районі тазових кісток по-

хило до південно-західної стінки знаходився складний посох з дерева з напівкруглою рукою. Верхню частину шафту / стрижня посоху помістили в рурку, зроблену з прямокутної пластини з орнаментом. Нижче його обвили бронзовою стрічкою теж з орнаментом. Рурку та стрічку прибили малесенькими бронзовими цвяхами. Під посохом зафіксовані залишки дерев'яних плах перекриття, що дає підставу вважати, що спочатку він лежав поверх них. Під східної стінкою могили лежали два невеличких шматочки вохри фіолетового кольору.

Під курганом 2 досліджено сім поховань: бабинське (п. 6), два зрубної КІС (п. 1, 2), одне доби пізньої бронзи (п. 3), два доби середньовіччя (п. 4, 7) і одне невизначене (п. 5).

Курган 2 насипали над похованням 6 бабинської культури, яке було зруйновано. В ньому знайдена половина кістяної пряжки овальної форми.

Поховання 1 — здійснене у цисті. Кістяк дорослої людини, лежав на правому боці, головою на схід. Поруч з черепом стояв фрагментований ліпний горщик. Уламки ліпного горщика знайдені і у другому зрубному похованні.

Отже, у чотирьох курганах доби бронзи розкопано 15 поховань: два ямної культури, чотири катакомбної КІС, два бабинської культури, три зрубної КІС, по два доби пізньої бронзи та доби середньовіччя, одне невизначене.

Т. Бобровський, В. Савицький., М. Стрихар

ДОСЛІДЖЕННЯ У САДИБІ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ У м. КИЄВІ

Необхідність археологічних досліджень у садибі Софії Київської у 2018 р. була зумовлена утворенням навесні 2018 р. провалу-промоїни за 27 м на захід від північно-західного кута Софійського собору — на місці розташованої на глибині 4–5 м від сучасної поверхні пізньосередньовічної підземної споруди (частково досліджував у 1916 р. О. Ертель, у 1978–79 рр. І. Тоцька). Головним завданням у 2018 р. було здійснення розкопок на місці провалу з метою дослідження культурного шару, розкриття зруйнованої ділянки підземелля та її наступного обстеження і укріплення.

У результаті виконання розкопок на площі 20 м² з'ясовано, що промоїна 2018 р. утворилася у заповненнях більш ранніх провалів, засипаних ґрунтом та піском у 1980-х — на початку 2000-х рр. У 2018 р. було здійснене вибирання заповнення найбільшого з цих провалів (округлої у плані форми, діаметром понад 3 м) до глибини близько 3 м від сучасної поверхні з супутнім археологічним дослідженням культурного шару, що потрапив до меж розкопу. При цьому було зафіксовано таку стратиграфію нашарувань (південна стіна розкопу):

- до глибини 0,6 м від сучасної поверхні простежено декілька шарів гумусу та будівельного сміття XIX–XX ст.;
- нижче, до 0,9 м від сучасної поверхні виявлено шари гумусованого суглинку та будівельного сміття з матеріалами XVIII — початку XIX ст., серед яких особливий інтерес являє шар цем'янкової крихти з уламками давньоруських голосників та фрагментів фрескового тиньку — вірогідні залишки реконструкції Софійського собору часів Івана Мазепи (глибина 0,8–0,9 м від сучасної поверхні);
- під ними, на глибині 0,9–1,2 м зафіксовано потужний гумусний шар з матеріалами XVII ст., у верхній частині насичений деревним вугіллям (ймовірні сліди монастирської пожежі 1697 р.);
- на глибині 1,2–1,5 м від сучасної поверхні простежено шари гумусованого суглинку зі знахідками XIV–XVI ст.;

• під ними, на глибині 1,5–1,8 м було декілька прошарків зі знахідками XI–XIII ст. та передматериковий похований дерен.

Материковий лесовий суглинок у розкопі зафіксовано з глибини 1,8–2,0 м від сучасної поверхні (у північній частині розкопу він залягає значно глибше внаслідок існування тут численних просідань і провалів XIX–XX ст.).

Найдавнішим серед зафіксованих у розкопі об'єктів є поховання раннього залізного віку у могильній ямі шириною 50–70 см, впусканий у материк на глибину не менше 45 см (рівень впуску не фіксується, зрізаний заповненням XI ст.). Поховання здійснене за обрядом тілопокладення на спині у випростаному стані ногами на південний схід (північно-західна частина поховання знищена провалом 2000 р.). На кістках тазу збереглася *in situ* бронзова посоховидна шпилька, яка дозволяє співвідносити це поховання з носіями підгірцівсько-милоградської археологічної культури (рис. 1: 1).

З нашаруваннями давньоруського часу у розкопі 2018 р. пов'язані декілька господарських ям та котлованів, знахідки з яких представлені переважно побутовою керамікою XI–XII ст., а також окремими фрагментами плінф та смальти, що, ймовірно, походять з Софійського собору. У XIV–XV ст. тут, крім об'єктів господарського призначення, існував дерев'яний паркан, від якого зберігся характерний рівчак, що перетинав площу розкопу з північного сходу на південний захід. З культурного шару цього часу походять дві знахідки, можливо, пов'язані з середньовічним архівом київської митрополії: молівдовул XII ст. із зображеннями св. Георгія та «розквітлого» хреста з ініціалами Ісуса Христа (рис. 1: 2), а також заготовка молівдовула, яка за новгородськими аналогіями може бути віднесена до XIV–XV ст. (рис. 1: 3).

Також у розкопі зафіксовано залишки великої наземної дерев'яної будівлі першої половини XVIII ст., що, ймовірно, мала зрубну конструкцію та була складена з тесаних ко-

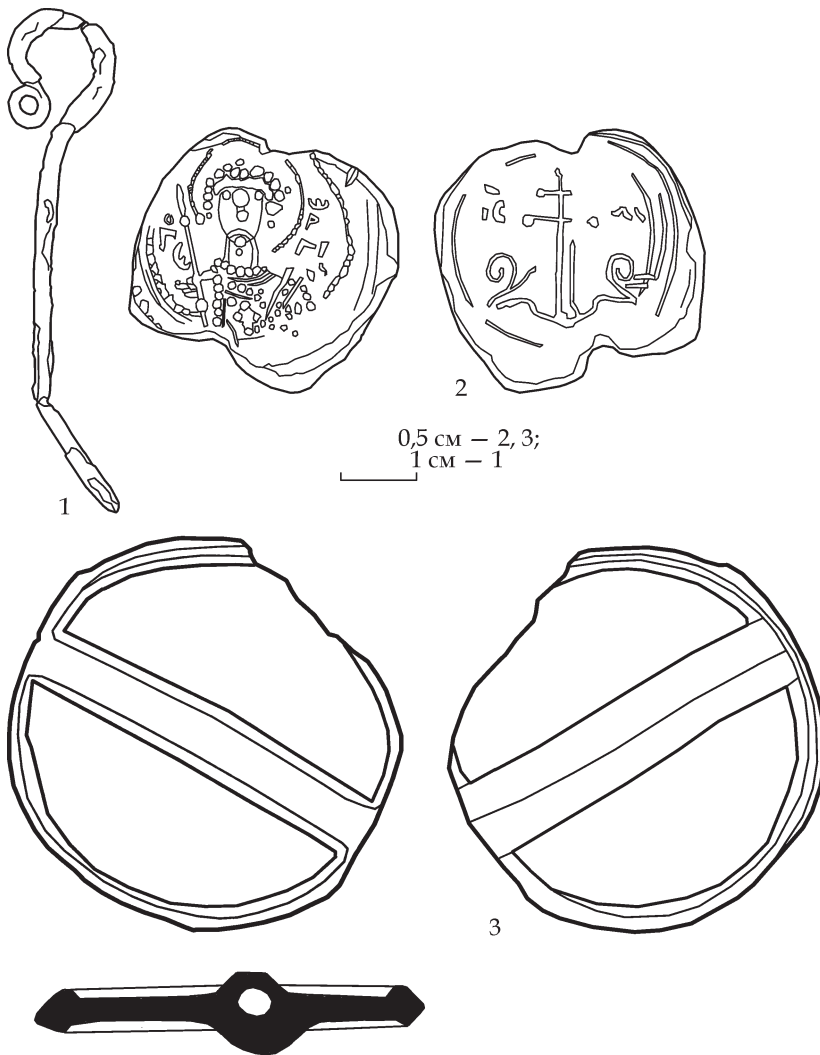

Рис. 1. Знахідки з розкопу 2018 р.: 1 — бронзова посохоподібна шпилька VI—III ст. до н. е.; 2 — молівдовул XII ст.; 3 — заготовка молівдовула XIV—XV ст.

лод (шириною та висотою близько 15—20 см кожна). Будівля орієнтована кутами по сторонах світу, мала розміри близько 4 × 4,5 м та збереглася на висоту одного-двох вінців, встановлених на 10—15 см суглинкову підсипку. Вірогідно, зовні стіни будівлі були вкриті вапняною обмазкою, а у її західному куті розташовувалася цегляна опалювальна піч, від якої зберігся фундамент на висоту трьох цеглин, складених на вапняному розчині. Із заповнення будівлі походять фрагменти побутового керамічного та скляного посуду, уламки полив'яних кахлів кінця XVII — першої половини XVIII ст., а також знайдено дві мідні монети-«боратинки» з викарбованими на них датами «166*» та «1666». На нашу думку, зазначена будівля могла бути зведена після пожежі 1697 р. як монастирське помешкання та функціонувала до середини XVIII ст., коли у Софійському монастирі було збудовано муровані «братські» келії.

Іншою ділянкою охоронних досліджень 2018 р. став Софійський собор, де під час ремонту електричних мереж здійснювався археологічний нагляд та було закладено два шурфи: один (А) — розмірами 0,75 × 1,9 м та глибиною до 1,7 м — у північній внутрішній галереї собору з зовнішнього боку північно-західного кута центрального ядра собору; другий (Б) — розмірами 0,9 × 1,6 м та глибиною понад 1,5 м — з внутрішнього боку зовнішньої стіни північної зовнішньої галереї (рис. 2: В). В обох шурфах досліджувалися фундаменти собору та характер культурних нашарувань у його інтер'єрі.

Зрештою було встановлено, що стіна центрального ядра собору змурована на фундаменті потужністю 0,8 м, складеному з брил кварциту та пісковика насухо — без використання зв'язуючого розчину (рис. 2: А). Утім, на окремих брилах фіксуються плями цем'яного розчину, що свідчить про вторинне їх використання. Нижній обріз фундаменту було зафіксовано на глибині 1,5—1,55 м від сучасної поверхні, а верхній його край з 15—20 см виступом-відмосткою, вкритою щільною вапняно-цем'яною заливкою, — на глибині 0,75—0,8 м. Натомість зовнішня стіна собору має фундамент потужністю до 0,75 м, складений з каменю та битої плінфи, перемішаних з цем'яним розчином (рис. 2: Б). Його нижній обріз зафіксовано на глибині 1,35—1,4 м від сучасної поверхні, а верхній край — з 40—50 см відмосткою, вкритою аналогічною заливкою, — на глибині 0,5—0,55 м.

Також дещо відмінною є простежена у шурфах техніка виконання мурувань нижніх частин соборних стін: у внутрішній галереї від самого фундаменту зафіксовано класичне «змішане» мурування (*opus mixtum*) з використанням кам'яних брил та плінфи, а у зовнішній галереї — стіна від фундаменту на висоту до 50 см була складена самою плінфою на вапняно-цем'яному розчині у техніці «з утопленням рядом». Важливо зазначити, що у зовнішній галереї отвір входної (зовнішньої) арки на висоту 40 см також

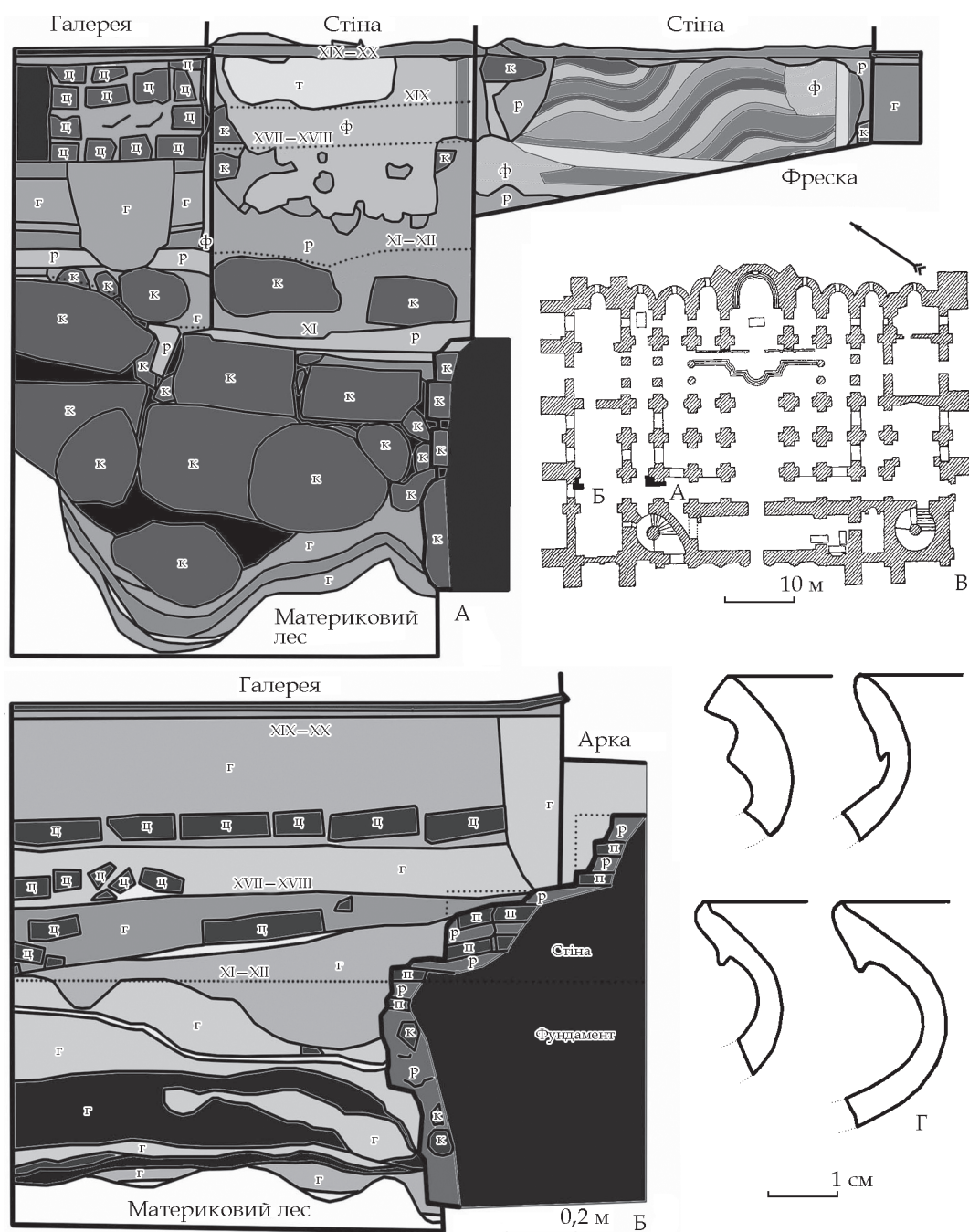

Рис. 2. Розгортки північно-східної стіни шурфу у внутрішній галереї (А) та південно-західної стіни шурфу у зовнішній галереї (Б), схема розташування шурфів у Софійському соборі (В) та профілі вінець кружального посуду з шару пожежі (Г). Умовні позначення: г — ґрунт (культурні шари), к — каміння, м — материковий лес, п — плінфа, р — цем'янковий розчин, т — тиньк, ф — фресковий тиньк, ц — цегла. Пунктирами позначені рівні підлог XI—XII, XVII—XVIII, XIX, XIX—XX ст.

був закладений плінфою, перев'язаною з муруванням стіни, — ймовірно, тут були облаштовані сходинок.

Фундаменти обох частин храму влаштовано у фундаментних ровах: у зовнішній галереї він щільно прилягає до стінок рову, а у внутрішній — відокремлений від них проміжком шириною 10–50 см. При цьому, рівень запуску фундаментних ровів є практично однаковим для обох досліджених ділянок і фіксується на глибинних відмітках 0,65 м

та 0,85 м від сучасної поверхні внутрішньої та зовнішньої галереї. Також з'ясовано, що обидва фундаментні рови були викопані на половину своєї глибини (близько 35–40 см) у культурному шарі — гумусованому суглинку, що безпосередньо перекриває лесовий материк. У південно-західній стінці шурфу у зовнішній галереї потужність цього нашарування, насиченого деревним вугіллям, сягала 60 см, що дозволяє припускати існування тут котловану якоїсь наземної дерев'яної будівлі,

що загинула у пожежі. У цьому, більш ранньому за Софійський собор, заповненні було знайдено фрагменти кружального керамічного посуду першої половини XI ст., дрібні шматки цем'янкового розчину та смальтову заготовку чорного скла (рис. 2: Г).

Дно фундаментних ровів, відповідно, у внутрішній та зовнішній галереях, було зафіксоване на глибині 1,45–1,7 м та 1,4–1,55 м від сучасної поверхні. В обох випадках воно, виконане у материковому лесі, мало сліди тривалого замиву та нерівну поверхню із замитими округлими заглибинами діаметром 20–30 см і глибиною 10–15 см (останні, можливо, виникли від видалених звідси кам'яних брил).

Слід зазначити, що для обох фундаментів простежено досить значне їх просідання — від 15 см у зовнішній галереї до 25 см у внутрішній. Зрештою у внутрішній галереї це, ймовірно, призвело до значних зміщень каміння і утворення між ними просторих щілин. Потужність просідання фундаментів, між іншим, тут можна також спостерігати за різницею у рівнях залягання каміння

під стіною та у міжстінних проміжках, де були влаштовані (також насухо) «стрічкові» фундаменти, закладені у напрямках стінних лопаток. Нарешті, з осіданням фундаменту центрального ядра собору також були пов'язані ремонтні роботи стосовно цем'янкової заливки на поверхні фундаменту: ще в процесі будівництва внутрішньої галереї її було перенесено на 20 см вище. Зрештою саме на поверхню цієї «оновленої» заливки спирається шар фрескового тиньку із залишками розпису першої половини XI ст. Зокрема, на глибині 0,0–0,4 м від сучасної поверхні на одній з лопаток стіни внутрішньої галереї було знайдено добре збережену фрескову композицію у вигляді картуша з барвистою полілітією, виконаною білою, кремовою, сірою, синьою та червоною фарбами (рис. 2: А, фреска).

За результатами здійснених досліджень 2018 р. адміністрацією Національного заповідника «Софія Київська» прийнято рішення про необхідність музеєфікації зазначеного шурфу з фрескою у внутрішній галереї Софійського собору.

В. Івакін, В. Баранов, Д. Бібіков, А. Чекановський

РОЗКОПКИ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ ПО вул. ЩЕКАВИЦЬКІЙ, 46

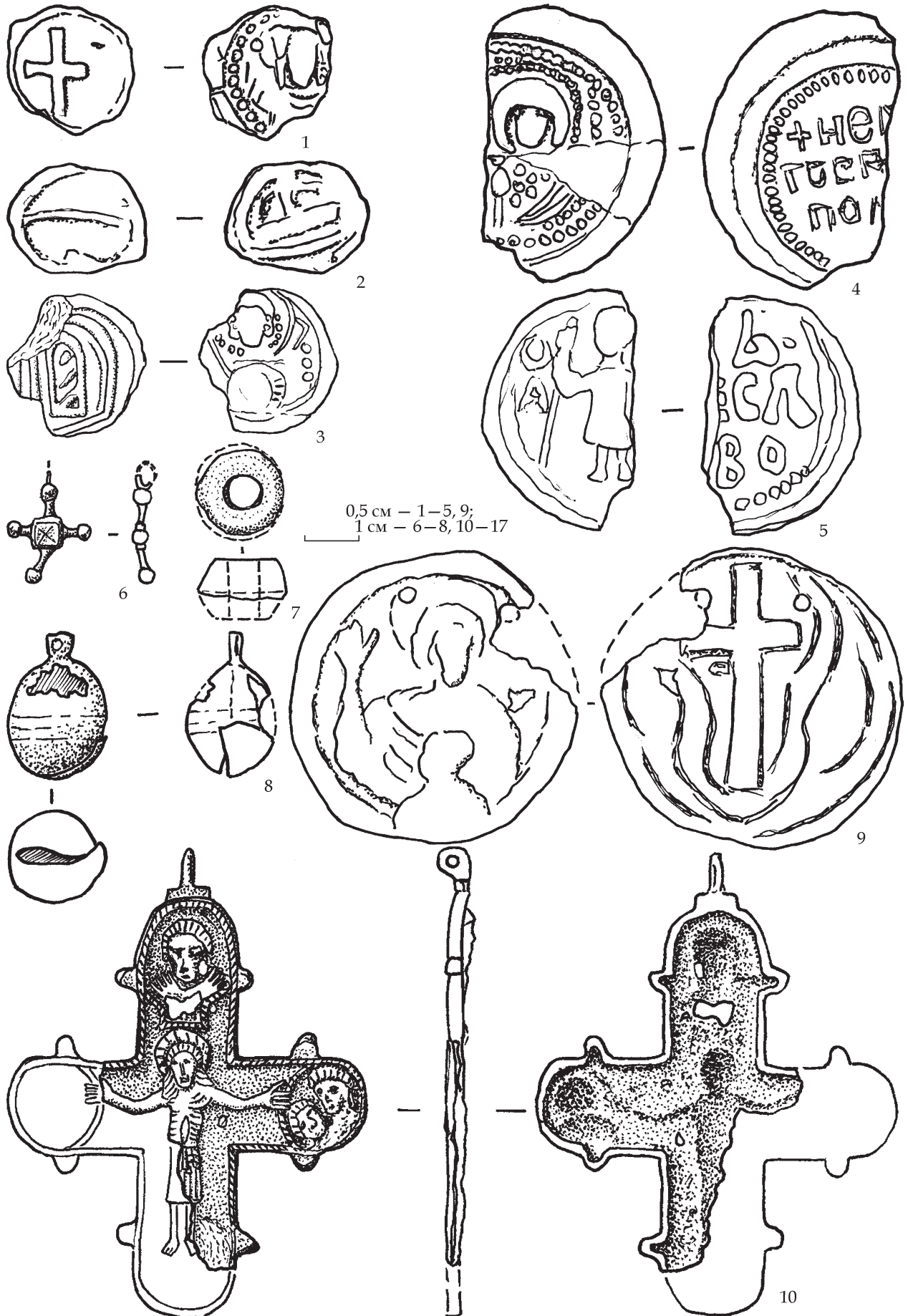
Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України проводила охоронно-рятувні дослідження ділянки по вул. Щекавицька, 46 у Подільському районі м. Києва. Загальна площа досліджуваної ділянки становить близько 8000 м². На момент початку досліджень площа ділянки була зайнята забудовою ХХ ст., що поступово відходила під демонтаж. Рятівні роботи суттєво ускладнювались сезонними кліматичними умовами (часті зливи, заморозки) та високим рівнем залягання ґрунтових вод. Культурні нашарування вибиралися до проектної відмітки, котра становила 94,75 м за Балтійською шкалою висот (близько 3,0 м від рівня сучасної денної поверхні). Станом на кінець грудня 2018 р. закладено дев'ять розкопів загальною площею близько 4400 м².

У обстежених горизонтах головним чином представлені культурні нашарування та археологічні об'єкти ХІХ ст., що утворилися після пожежі 1811 р. та повного пере-

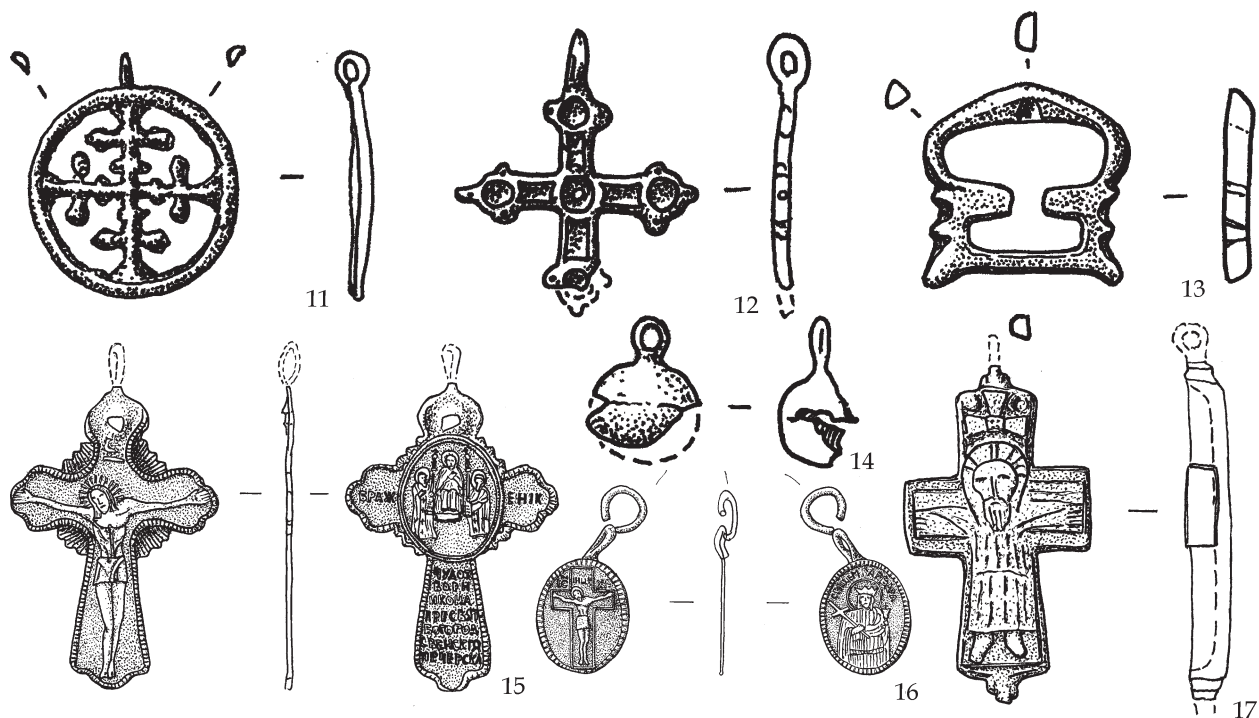
планування вуличної системи Києво-Подолу. Зафіксовано залишки близько десятка невеликих підвалів-комор, господарських та гідротехнічних споруд. Виділяється велике (довжиною понад 30 м) складське приміщення цього часу — об'єкт 2 з розкопу 7, що мав складне планування і включав низку окремих комор і прибудов. Орієнтований вздовж вул. Щекавицької, об'єкт одночасно міг виконувати роль гідротехнічної споруди. На тому самому розкопі 7, в західній частині ділянки, виявлено залишки синхронної житлової споруди з керамічним водогоном.

Подекуди фіксувалися культурні нашарування ХVІІ–ХVІІІ ст. (розкопи 2, 3), а на площі розкопів 2, 5 і 9 нижче проектної відмітки виявлено шари давньоруської доби (ХІІ–ХІІІ ст.). На останній із вказаних ділянок зафіксовано залишки житлових споруд та елементів планувальної структури (паркани, ворота, частина дороги) цього періоду. На жаль, дослідити перераховані об'єкти

Індивідуальні знахідки: 1–3 — свинцеві товарні пломби; 4, 5 — свинцеві актові печаті; 6 — натільний хрест з кольорового металу; 7 — пірофілітове пряслице; 8 — бронзовий бубонець; 9 — бронзова накладка; 10 — хрест-енколпійон з кольорового металу

Індивідуальні знахідки: 11 — медальйон; 12, 15 — натільні хрести з кольорового металу; 13 — бронзова пряжка; 14 — бронзовий бубонець; 16 — мідна бляшка; 17 — хрест-енколпійон з кольорового металу;

повною мірою не дозволив високий рівень ґрунтових вод. На суміжних ділянках залишки давньоруських нашарувань фіксувалися й раніше.

Під час досліджень зібрано велику колекцію археологічних матеріалів XII—XIX ст. Серед індивідуальних знахідок виділяються три давньоруські хрести-енколпіїни, три

свинцеві князівські печатки, мідна бляшка з зображенням Богородиці, піхви шаблі XIX ст. тощо (рисунок). Велика кількість монет та товарних пломб XIX ст. є характерною для припортової зони, в якій розташована досліджувана ділянка. Навесні 2019 р. археологічні науково-рятивні дослідження ділянки мають поновитися.

Г. Івакін (†), В. Івакін, В. Баранов, І. Зоценко, А. Оленіч, Б. Щерба, В. Лавров

РОБОТИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДОЛУ

Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАНУ (далі ААЕ) проводила рятивні дослідження на території, відведеній під будівельні реставраційні роботи за адресою: вул. Олені Теліги, 12, у Шевченківському районі м. Києва. Роботи відбувалися біля пам'ятки архітектури «Наріжна башта мурів XVIII ст.» на території Національного заповідника «Софія Київська».

Загальна площа досліджень становила 50 м². Потужність культурних шарів сягала 1,7 м. Було досліджено чотири культурно-хронологічні шари (далі КШ): 1 — XIX—

XX ст.; 2 — XVII—XVIII ст.; 3 — XII—XIII ст.; 4 — доба пізньої бронзи — раннього залізного віку.

Загалом виявлено та досліджено чотири об'єкти та чотири ями господарського призначення і 10 поховальних комплексів. Поховальні комплекси відносяться до шару XVII—XVIII ст. Орієнтовані поховання головою на захід (з невеликим відхиленням), руки — випростані вздовж тіла (окрім поховання 3). У всіх випадках було зафіксовано залишки труп у вигляді ліній тліну та цвяхів від них. Майже всі поховання — безінвентарні.

Виключенням поставало поховання 3, в якому було виявлено ікону (живопис по бронзі) із зображенням св. Феодора на одній стороні та Діви Марії з Ісусом на іншій. Руки небіжчика були схрещені на грудях. У праву руку було вкладено кипарисовий хрестик у бронзовому окладі (рис. 1) та чотки із бронзових намистин.

Також під час археологічного обстеження були виявлені залишки фундаменту ще однієї наріжної башти мурів монастиря XVIII ст.

Давньоруські об'єкти представлені декількома сміттевими ямами та господарською спорудою. Керамічний посуд з давньоруського шару та об'єктів датовано XII—XIII ст.

Окремий інтерес для дослідників становить і зафіксований об'єкт доби пізньої бронзи — раннього залізного віку як хронологічного маркера заселення даної території.

Улітку 2018 р. ААЕ проводила рятувні археологічні дослідження на території, відведеній під зведення новобудови за адресою: вул. Сагайдачного, 18 у Подільському районі м. Києва. Оскільки у 1991 та 2004 рр. на даній ділянці вже проводилися археологічні роботи, науково-рятувні розкопки 2018 р. були зосереджені на раніше недослідженій північно-західній частині ділянки. Закладено два стаціонарні розкопи загальною площею 250 м².

У результаті розкопок виявлено та повністю обстежено 34 археологічних об'єкти та п'ять поховальних комплексів. Потужність досліджених культурних нашарувань сягала 6,2 м. Було виявлено 12 культурно-хронологічних горизонтів: починаючи від XIX ст., і закінчуючи шарами XII ст. Серед виявлених об'єктів лише № 6 можна віднести до житлових, оскільки він являв собою залишки печі з кахлями XVIII ст. Призначення всіх інших споруд визначено як господарське. Поховальні комплекси (рис. 2) впущені з археологічного шару 4 (XIII—XIV ст.) і, можливо, відносяться до кладовища мурованої церкви XII—XV ст., відкритої розкопками Г. Ю. Івакіна у 1984—85 рр.

Восени 2018 р. ААЕ проводила науково-рятувні обстеження підвального приміщення за адресою вул. Андріївський узвіз, 2А. В результаті науково-рятувних робіт виявлено та повністю обстежено шість культурних шарів та вісім об'єктів XVII—початку XVIII ст. Всі стратиграфічні горизонти несли в собі велику кількість керамічного та остеологічного матеріалу. Окремо слід виділити також наявність великої кількості фрагментованого скляного посуду. Окремий інтерес для реконструкції київських традицій спорудження заглиблених в ґрунт господарських приміщень становлять залишки льоху (об'єкт 8),

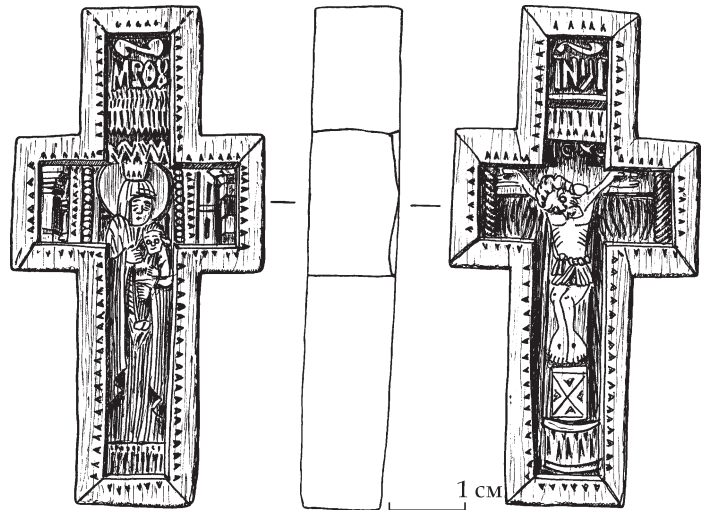

Рис. 1. Вул. Олени Теліги, 12; кипарисовий хрестик у бронзовому окладі

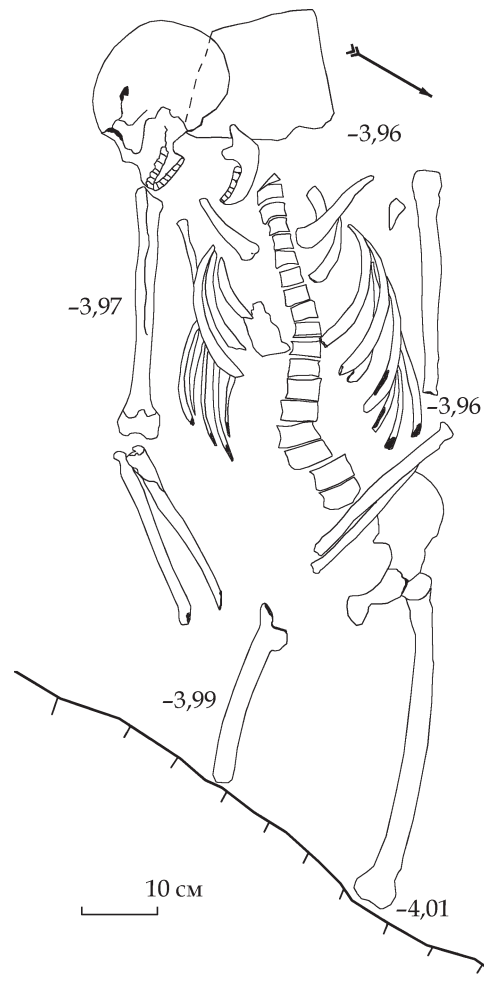

Рис. 2. Вул. Петра Сагайдачного, 18; поховання 2 з плінфою під головою

де добре збереглися дерев'яні частини конструкції.

Взимку 2018 р. архітектурно-археологічною експедицією міста Києва, здійснювались рятувні дослідження київського Подолу за адресою вул. Верхній Вал, 44/42А. Було встанов-

лено, що на ділянці нижче рівня сучасного асфальту знаходяться підвали та фундаменти втраченої забудови XIX ст. Під час демонтування залишків флігеля XIX ст. виявлено скарб срібних та білонових монет Російської Імперії (1817–1914 рр.) загальною вагою більше 2 кг. Ближче до проїжджої частини вул. Верхній Вал під шаром слабогумусованого сірого супіску вдалося зафіксувати сліди від колій проїжджої частини вулиці XII ст. Колії були впущені в світло-сірі алювіальні піщани

відкладення. Дорога відділялася парканом від житлової зони садиби. Тут на двох горизонтах вдалося зафіксувати низку перекопів XVIII–XIX ст. та кілька господарських ям XII ст. В центральній частині розкопу зафіксовано господарську споруду XII ст. З культурних нашарувань біля споруди походить низка археологічних знахідок (фрагменти керамічного посуду XII–XIX ст., кістки тварин, пірофілітові пряслиця, фрагменти скляних браслетів, кістяний гребінь тощо).

Г. Івакін (†), В. Івакін, В. Баранов, А. Оленіч

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ НА вул. ЦИТАДЕЛЬНА, 3

Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАНУ провела науково-рятивні дослідження на території, відведеній під новобудову за адресою: вул. Цитадельна, 3 у Печерському районі м. Києва.

В результаті проведених стаціонарних досліджень, на ділянці закладено розкоп площею 580 м² та зафіксовано 38 різночасових об'єктів (XIV–XX ст.). Виявлено низку об'єктів післямонгольського часу (XIV ст.) та козацьких часів (XVI–XVIII ст.), які свідчать про функціонування тут середньовічного поселення, пов'язаного з Печерським монастирем (рис. 1). Встановлено, що у первісному рельєфі місцевості відбулися масштабні зміни, пов'язані зі зведенням споруд Нової Київської фортеці. Незважаючи на це, на ділянці збереглися потужні культурні нашарування та об'єкти середньовічного та ранньомодерного часу.

Окрім об'єктів та нашарувань XIX–XX ст. (КШ 1), виявлено низку об'єктів, пов'язаних з функціонуванням Печерського містечка у XVI–XVIII ст. (КШ 2). У східній частині розкопу було досліджено два об'єкти, що входили до складу єдиного господарчого комплексу XVI ст. Один з них мав неправильну еліпсоподібну форму. У південно-східній частині об'єкту зафіксовано місце під вогнище. У північно-західній стіні розчищено дві ніші врізаних в стінку. На рівні долівки у південно-західній частині виявлено цікаву індивідуальну знахідку – залізну сокиру. Очевидно, залишки об'єкту можна пов'язати з господарською спорудою, яку тимчасово могли використовувати як житло. Інший

об'єкт цього часу мав правильну прямокутну форму, і, скоріше за все, був заглибленою частиною господарської споруди.

Також зафіксовано низку об'єктів, які належали двом господарським комплексам кінця XVII – початку XVIII ст. Перший складався з одного житла і двох господарських об'єктів. Другий представлений житловим і господарським об'єктом та об'єктом, що може бути інтерпретований як склад-магазин. Паркану між комплексами зафіксувати не вдалося, проте вони були розділені смугою незабудованої території. Не виключено, що комплекси представляли собою окремі садиби. Виявлені об'єкти мали правильну прямокутну форму. У заповненні житлових споруд зафіксовані лінзи материкового лесу з включенням печини, фрагментів «московської цегли» та кахлі. Лінзи, зазвичай, падають на рівень долівки. Ймовірно, вони є залишками печей з верхнього ярусу споруди. Один з об'єктів мав також додаткову господарську яму, викопану у долівці підвалу. Із заповнення останнього походить багата колекція фрагментів керамічного посуду та індивідуальних знахідок (рогова ручка ножа, срібні копійки Петра I, кілька керамічних люльок, які не були у використанні; рис. 2).

Об'єкти XVII–XVIII ст. орієнтовані з невеликим відхиленням відносно сучасної вул. Цитадельної. Відхилення повністю співпадає з орієнтацією церкви Феодосія Печерського. Виходячи з даних картографії та враховуючи співвіднесення фасаду церкви та залишків Васильківської брами, є можливість реконструювати житловий квартал

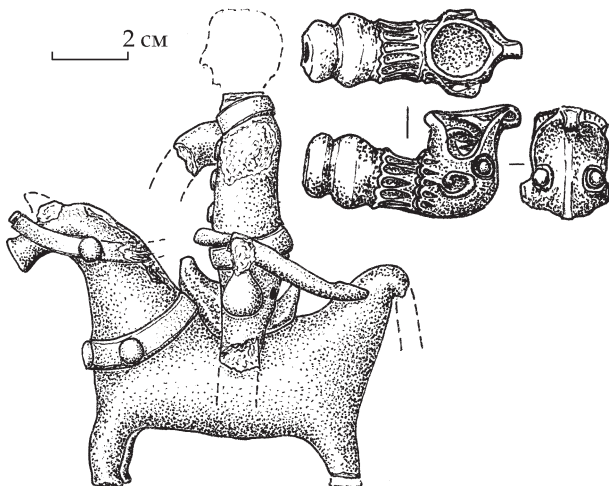

Рис. 1. Загальний вигляд розкопу. Зйомка з квадрокоптера DJI Phantom 3 Vision

Рис. 2. Керамічні вироби XVII – XVIII ст.

козацького часу. Останній мав проходити вздовж центральної вулиці містечка. Можемо припустити, що траса вулиці проходила саме на місці будинку XIX ст., та була зруйнована під час його спорудження.

Таким чином, досліджена ділянка поселення примикала до кварталів, пов'язаних з Вознесенським жіночим монастирем. Археологічні науково-рятивні дослідження ділянки у 2018 р. проілюстрували фрагменти системи забудови житлового кварталу XIV, XVI – XVIII ст. та засвідчили, що поселення за стінами Печерського монастиря було у ці

періоди осередком жвавої торгівлі та перебувало на стадії економічного піднесення.

КШЗ датовано XIV ст. Виявлений матеріал ми пов'язуємо з двома господарськими комплексами. Перший представлений залишками одного житла, господарським об'єктом та ямою. Другий — житловим об'єктом та ямою. Паркану між ними зафіксувати не вдалося, їх розділяла смуга незабудованої території. Не виключено, що комплекси представляли со-

бою окремі сусідні садиби. Найкраще збереглося житло із залишками печі, складеної з давньоруської плінфи повторного використання. На долівці житлової споруди добре простежувалася яма-льох. З об'єктів походить багата колекція артефактів післямонгольської доби (намистини, гудзики, товарна пломба, фрагменти браслетів та керамічного посуду). Усі виявлені об'єкти містили сліди пожежі та, ймовірно, загорілися під час облоги монастиря у 1399 р.

А. Козловський, В. Крижановський

ДАВНЬОРУСЬКЕ КЛАДОВИЩЕ ПО вул. КУДРЯВСЬКІЙ, 24а

Під час розкопок по вул. Кудрявській, 24а в м. Києві, окрім великої кількості різноманітних об'єктів, було виявлено ряд поховань давньоруського часу.

На ділянці розкопу 3 було зафіксовано та досліджено 35 поховань, які, аналогічно похованням, знайденим у 2016 та 2017 рр. умовно можна датувати двома періодами існування: X ст. та XII—XIII ст. Частина поховань X ст. була перерізана археологічними об'єктами XI ст., а частина поховань XII—XIII ст. була введена у заповнення археологічних об'єктів XI ст. (рис. 1: I).

Під час дослідження розкопу 3, серед інших слід відзначити одне поховання із залишками тканини (№ 74) та два з інвентарем (№ 83 і 90).

Поховання 74: розміри могильної ями — $2,45 \times 0,75$ м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 2,65 м. На дні ями знаходився кістяк дорослої людини, орієнтований головою на захід з невеликим відхиленням на південь, лицем догори, погані збереженості. Кістки обох рук були складені на животі. Відсутня частина ребер, хребців, гомілкорова кістка правої ноги та обидві стопи. Слід відзначити, що з правої сторони біля щелепи кістяка було виявлено невеликий шматок тканини досить непоганої збереженості. Можливо — це рештки одягу померлого чи своєрідного савану, в який після смерті загорнули тіло (рис. 1: II).

Поховання 83. У даному похованні прослідковувався нечіткий контур від могильної ями розмірами $2,30 \times 1$ м, глибиною від рівня сучасної денної поверхні — близько 3 м. Верхня частина поховання була перерізана пізнім перекопом. Від кістяка на дні ями збереглося лише кілька ребер та незначні фрагменти верхніх і нижніх кінцівок. Та,

попри це, можна припустити, що дане поховання — жіноче, оскільки у заповненні могильної ями поруч з кістками в хаотичному порядку було виявлено досить цікавий супровідний інвентар (рис. 2: I).

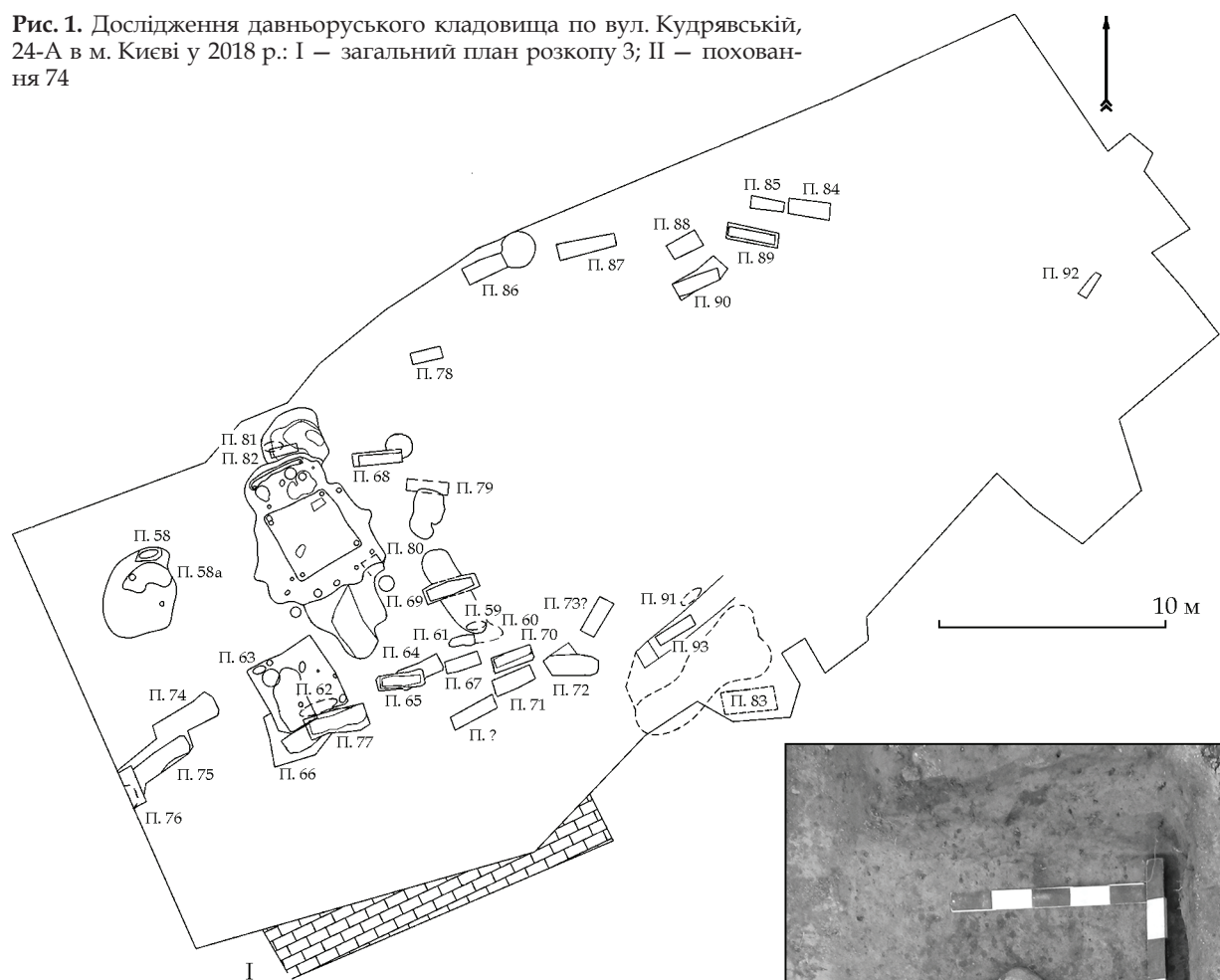
Тут знайдено біконічне пірофілітове пряслице діаметром — 2,60 см і товщиною — 1,20 см, діаметр отвору — 0,80 см; фрагмент залізного ножа довжиною — 6,50 см; два бронзових персні діаметрами: 1,80 і 2,10 см (рис. 2: I, 1–4). В обох перстнів по обидва боки від щитків чітко читається врізний орнамент у вигляді двох з'єднаних між собою схематичних зірочок (сніжинок?), а на щитку в одного — врізна п'ятикутна зірка (пентаграма) (рис. 2: I, 4). Також, було знайдено чотири цілих бронзових гудзика, з яких: два кулястих пустотілих діаметром 0,90 см, що мали по два маленьких отвори кожен та два ромбовидних шириною 0,90 см, а також одна половинка від сферичного бронзового гудзика (рис. 2: I, 5).

Під час дослідження поховання 83 виявлено намистини, фрагменти намистин, бісерини і пронизки різних типів, діаметрами: від 0,30 до 0,90 см, загальною кількістю — 50 екземплярів (рис. 2: I, 6). Майже всі вони зроблені з різнокольорового скла, окрім однієї невеличкої кам'яної (?) намистини, однієї керамічної намистини та кількох керамічних (?) бісерин. Також, знайдено дві грановані пірофілітові намистини розмірами: $0,90 \times 0,80 \times 0,70$ см, діаметром отвору — 0,30 см і $1 \times 0,70 \times 0,70$ см, діаметром отвору — 0,25 см. (рис. 2: I, 7, 8). Всі вони колись могли складати єдине намисто.

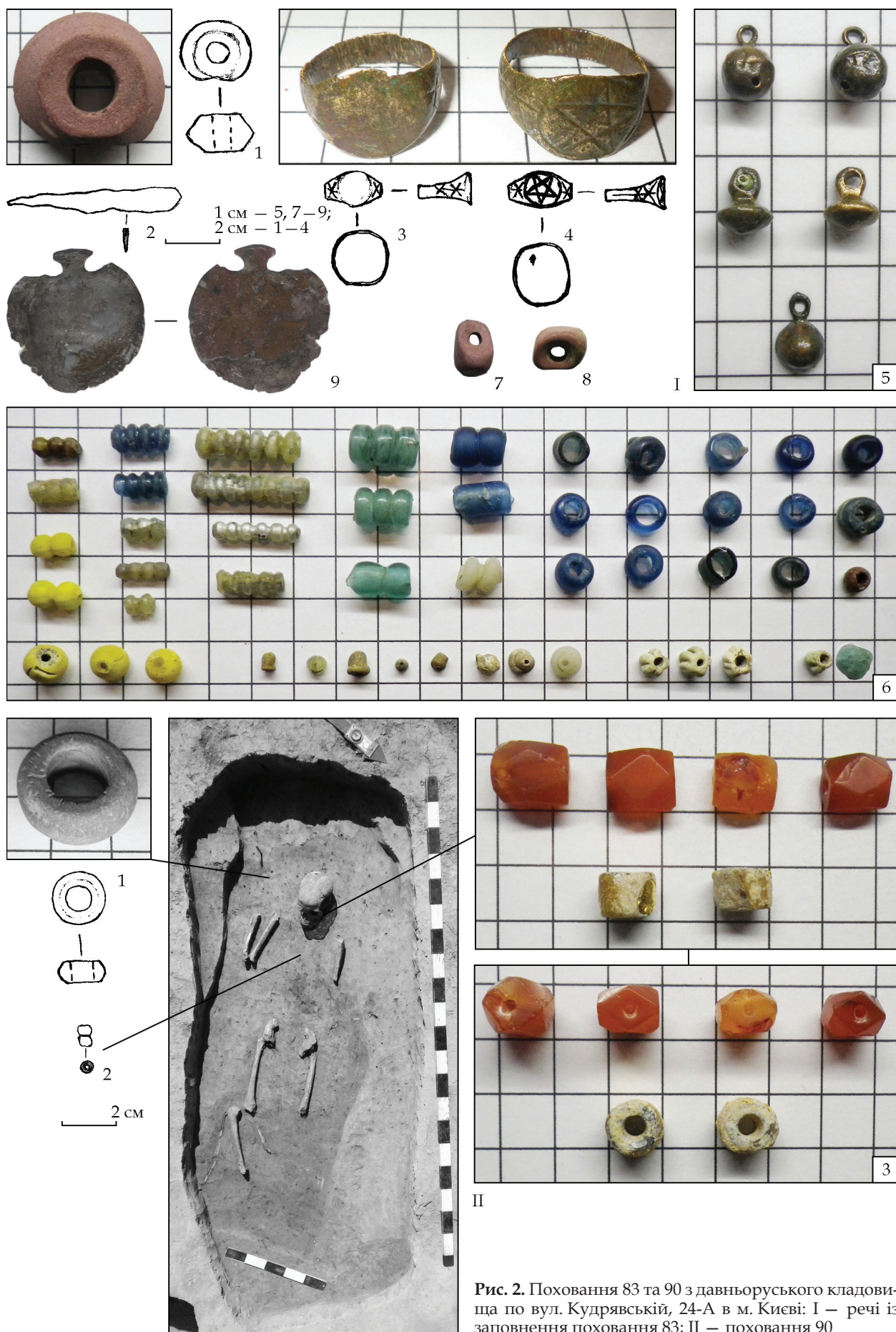
Поряд виявлено монету — дирхем Волзької Булгарії часів правління Аміна ібн ал-Хасана (970-ті рр.), викарбуваний з білого металу. Монета мала два обламані отвори (рис. 2: I, 8).

Рис. 1. Дослідження давньоруського кладовища по вул. Кудрявській, 24-А в м. Києві у 2018 р.: I — загальний план розкопу 3; II — поховання 74

Найімовірніше, як і різноманітні намистини, бісерини й пронизки описані вище, вона також могла входити до складу цього намиста.

Поховання 90: розміри могильної ями — $2,40 \times 0,87$ м, глибина від рівня сучасної денної поверхні — 3,12 м. На дні збереглися чіткі контури зміщеної по відношенню до ями домовини. Кістяк дівчини (підлітка?) довжиною 1,40 м, орієнтований головою на захід, поганої збереженості, череп повернутий прямо, трохи похилений на лівий бік. Окрім черепа, частково збереглися кістки рук: права рука зігнута у лікті під гострим кутом, кінець ліктьової кістки у місці з'єднання із зап'ястком знаходився біля ключиці; від лівої руки лишилася тільки плечова кістка. Також частково збереглися тазові кістки та кістки ніг; відсутня гомілка правої ноги та стопи обох ніг (рис. 2: П).

На дні могильної ями, зліва біля черепа було виявлено кільцеподібне пірофілітове пряслице діаметром — 2 см і товщиною — 0,90 см, діаметр отвору — 1 см. В районі грудної клітини знайдено пронизку з темно-синього непрозорого скла діаметром — 0,60 см (рис. 2: П, 1, 2), під нижньою щелепою, в районі шиї — чотири бурштинові грановані (по 12 граней на кожній) намистини прямокутної форми. Дві з них мали розміри: $1,20 \times 1,05 \times 0,80$ см, а дві трохи менші — $1,15 \times 0,95 \times 0,75$ см, діаметр отворів даних намистин становив 0,20 см. Поряд знайдено ще дві циліндричні скляні намистини з прокладкою золотої фольги між шарами сильно патинованого непрозорого скла. Їхній діаметр — 1 см, діаметр отворів — 0,50 см, а висота — 0,80 см (рис. 2: П, 3).

А. Козловський, В. Крижановський

ДАВНЬОРУСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ ПО вул. КУДРЯВСЬКІЙ, 24а

Старокиївська експедиція ІА НАНУ продовжила розпочаті в 2016 р. дослідження на земельній ділянці по вул. Кудрявській, 24-А у Шевченківському районі м. Києва. Цього року було остаточно завершено дослідження на ділянці розкопу 3, розпочаті восени минулого року (рисунок: І).

Загалом, під час розкопок 2018 р. було знайдено та досліджено 22 об'єкта, що датуються XI—XII ст. Серед них слід відзначити один досить цікавий об'єкт, що вирізняється з поміж інших своєю конструкцією, функціональним призначенням та знахідками.

Об'єкт 102 (102а) знаходився в північно-західному кутку розкопу 3. За своїми конструктивними особливостями об'єкт 102 (102а), скоріше за все, був господарською будівлею (стодолюю). Дана будівля мала неправильну овальну в плані форму розміром $3,50 \times 2,60$ м, глибиною від 3,50 до 3,86 м від рівня сучасної денної поверхні. Вона була значно пошкоджена пізніми ямами.

Слід зазначити, що в існуванні цієї будівлі можна виділити два періоди. До першого періоду відноситься існування заглибленої будівлі з опалювальним пристроєм, спорудженим біля північної стінки — об'єкт 102а. Опалювальний пристрій було споруджено на останці висотою 0,10 м. Пристрій зруйновано у давні часи і від нього залишилися фрагменти череня овальної в плані форми розміром $0,46 \times$

0,29 м. Слід відмітити, що при спорудженні будівлі 4 було зруйновано більш раннє поховання 58а, від якого залишився лише череп.

Після руйнації будівля була засипана материковим ґрунтом з незначними прошарками гумусу і включеннями кількох фрагментів кераміки XI ст. та невеликих фрагментів кісток тварин. Будівля засипана не повністю, а таким чином, щоб залишалось заглиблення до 0,35 м від рівня материка. На цьому рівні біля північної стінки було споруджено піч підпрямокутної форми, більша частина якої виходила за межі котловану. Черинь печі підмазаний глиною в один шар і сильно пропікся. Стінки печі мали товщину до 4—5 см і збереглися на незначну висоту. Біля печі зафіксовано розвал печини від стінок і склепіння печі. Піч мала розмір 1×1 м. Значна її частина була зруйнована пізньою ямою. На південь від печі, на рівні череня зафіксовано велику округлу пляму з попелу і вуглинок розміром $1 \times 1,20$ м потужністю до 0,10 м (рисунок: ІІ).

Верхня частина заповнення будівлі мала шарувату структуру і містила велику кількість знахідок. Кераміка представлена фрагментами кухонного, столового і тарного посуду. Від кухонних горщиків зафіксовано 150 фрагментів стінок, на 25 з яких простежено врізний лінійний орнамент. Вінця представлені 38 фрагментами. Всі вони мають відігнутий назовні край. Частина з них рівна, частина з

манжетоподібним потовщенням із зовнішнього боку, частина з незначним потовщенням (рисунки: III, 1, 2, 5, 6, 8–18, 20–32, 34–41, 43, 44). Такі вінця характерні для XI ст.

Столовий посуд представлено двома вінцями від глеків з косо зрізаним краєм (рисунки: III, 19, 42) та двома овальними в перерізі ручками (рисунки: III, 3, 7). Слід зазначити, що частина вінця горщиків на плічках була прикрашена врізним лінійним і хвилястим орнаментом. Тарна кераміка представлена овальною у перерізі ручкою амфори (рисунки: III, 33).

Вироби з кольорових металів представлені бронзовою поясною пряжкою з приймачем для ремня. Пряжка округлої форми з виступами, прикрашена орнаментом (рисунки: III, 48). Вироби з каменю представлені двома пряслицями з пірофіліту. Одне з них бі-

конічне, діаметром 1,50 см, висотою 1,20 см, діаметр отвору 0,70 см. Друге — кільцеподібне, діаметром 2 см, висотою 0,90 см, діаметр отвору — 0,70 см (рисунки: III, 46, 47).

Кістяні вироби представлені двочастинним гребінцем трапецієподібної форми розміром $6 \times 4,50 \times 1,30$ см. Гребінець прикрашено врізними лініями (рисунки: III, 45). Зафіксовано також невеликий фрагмент від скляного плосковігнутого браслета з косими насічками, зробленого зі скла молочно-білого кольору. Ширина браслета 0,50 см (рисунки: III, 49).

Крім того, у заповненні було зафіксовано значну кількість кісток тварин (деякі з них обгорілі), а також невеликих каменів від 2 до 12 см. Зафіксована й незначна кількість фрагментів печини, на деяких є відбитки соломки або трави (рисунки: III, 4).

С. Тараненко, О. Махота, Ю. Мисько

АРХЕОЛОГІЧНИЙ СЕЗОН У НАЦІОНАЛЬНОМУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОМУ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ

Науково-дослідний сектор археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника проводив на його території стаціонарні, розвідувальні та охоронні археологічні дослідження (41 ділянка, загальна площа обстеженої території понад 360 м².)

Стаціонарні дослідження проведені на території Митрополичого саду: шість траншей (№ 1 і 5 — 2×1 м; № 2 — $5,5 \times 1$ м; № 3 — $4,9 \times 1$ м; № 4 — $3,9 \times 1$ м; № 6 — $2,6 \times 1$ м) загальною площею 21 м². Розкопками підтверджено існування оборонної стіни Києво-Печерського монастиря XII ст. Залишки фундаментів цієї оборонної стіни вперше відкрив і частково дослідив на невеликій ділянці у 1951 р. В. Богусевич. Розкопкам 2018 р. передувало розвідувальне ручне буріння (27 свердловин). За його результатами закладено пошукові траншеї. У двох траншеях на місці розкопів В. Богусевича повторно та у трьох траншеях вперше виявлено залишки монументальної конструкції давньоруського часу — фундаменти різного ступеню збереженості та напівзруйновані фрагменти стіни. Рівень виявлення від 0,25 до 0,6 м від сучасної денної поверхні.

Фундамент оборонної стіни складався з двох паралельних ровів, забутованих, крім нечисленних фрагментів плінфи, камінням. За визначенням д-ра геол. наук А. Нестеровського, камені представлені осадовими, метамор-

фічними та магматичними породами. Вони в більшості мають гострокутну форму, що вказує на їх механічну обробку перед застосуванням. Глибина закладки ровів коливається від 0,3 до 0,6 м, ширина — до 0,9 м; загальна ширина фундаментів була до 2,8 м (рисунки).

Верхня частина фундаментів являє собою вирівняний майданчик (потужністю до 0,15 м), складений з фрагментів плінфи, залитих білим вапняним та у меншій мірі рожевим вапняно-цементяновим розчином (визначення акад. Ю. Стріленко).

Верхня частина стіни зафіксована на одній ділянці у вигляді ряду з двох плінф (траншея 4). Це підтверджує висновок В. Богусевича щодо її конструкції — по боках два фасадні ряди плінфи, простір між якими забутований сумішшю вапняного розчину та фрагментів плінфи вторинного використання. Реконструйована ширина верхньої частини стіни — до 2 м. На думку канд. геол. наук С. Романчука, вдалося зафіксувати проведення інженерної підготовки площі під будівництво — рови під фундамент впорядкували методом ущільнювання насипу пошарово із застосуванням трамбування.

Виявлені залишки монументальної фортифікаційної споруди законсервовані: конструкція засипана шаром піску, на який покладено утеплювальне покриття, накрите

60

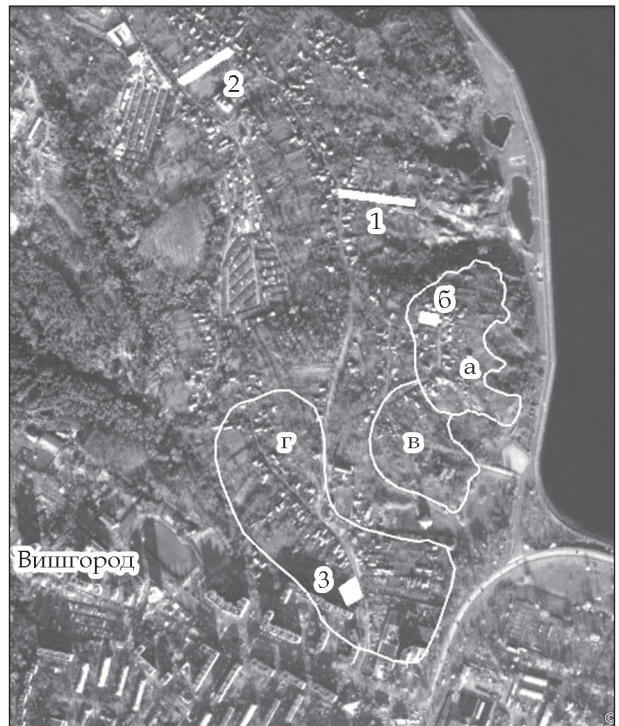
Д. Бібіков, Д. Дяченко, В. Івакін

ДОСЛІДЖЕННЯ В м. ВИШГОРОД

Вишгородська експедиція ІА НАН України та Вишгородського історико-культурного заповідника провела серію науково-рятивних робіт на території історичної частини міста.

Земельна ділянка по вул. Ватутіна, 18 розташована у північній частині Вишгородського археологічного комплексу, в 250 м на північний захід від дитинця середньовічного міста (рисунок: 1). Неподалік знаходився могильник «дружинного періоду» в «садибі Дорошенка», досліджуваний 1936 р. і великий курган Хрещатий, розкопаний 1845 р. У 2000 р. по вул. Ватутіна, 21 виявлено гончарний горн ХІІ ст. — єдиний, знайдений поза межами південного посаду. У східній частині ділянки закладено дві розвідкові траншеї розмірами 10,0 × 1,0 м та одну траншею розміром 10,0 × 1,5 м, у західній — шурф розмірами 1,0 × 1,0 м. Материк на ділянці фіксується на глибині 0,3–0,7 м. Давній культурний шар має перевідкладений характер внаслідок багаторічного господарського використання території. У траншеях зустрічалися фрагменти кераміки ХІ–ХІІ ст., уламки пірофілітового сланцю. У траншеї 3 виявлено механізм середньовічного замка. У шурфі 1 зафіксовано господарську яму давньоруського часу (яма 1). Вона мала округлу форму, діаметр — 1,1 м, глибина — 0,55 м. Із півночі до неї примикала стовпова (?) ямка. У заповненні господарської ями було знайдено численний матеріал давньоруського часу: фрагменти гончарного посуду ХІ–ХІІ ст., уламки візантійської амфорної тари, шматки овруцького пірофілітового сланцю, сильно кородовані вироби із заліза. З ями також походять фрагменти давньоруських будівельних матеріалів, а саме плінфи ХІ–ХІІ ст. Враховуючи знайдений 2000 р. неподалік (буквально через дорогу) синхронний гончарний горн, можна припустити існування на цій території раніше невідомого міського району — північного посаду, чи принаймні окремих заміських садиб. Також на території ділянки зафіксовані фрагменти керамічного посуду ранньомодерного часу (ХVІІ–ХVІІІ ст.).

По вул. Ватутіна, 35, ще в 450 м на північний захід (рисунок: 2), в різних частинах земельної ділянки загалом закладено сім

Обстежені ділянки на супутниковому знімку системи Google Earth Pro: 1 — вул. Ватутіна, 18; 2 — вул. Ватутіна, 35; 3 — вул. Межигірського Спасу, 11; а — дитинець; б — церква св. Бориса і Гліба; в — окольний град; г — південний посад

розвідкових шурфів розмірами 1,0 × 1,0 м кожний. Жодних археологічних матеріалів не виявлено. Глибина залягання матеріку становить 0,2–0,45 м.

Археологічний нагляд проведено на території Музею давньоруського гончарства Вишгородського історико-культурного заповідника (вул. Межигірського Спасу, 11) (рисунок: 3). Ділянка розташована в центральній частині південного посаду літописного Вишгорода і не раз стала предметом археологічних досліджень. У зв'язку з прокладанням асфальтних доріжок на глибину до 0,8 м було знято ґрунт у північно-західній частині музейної садиби, де знаходилося виразне підвищення. Зафіксовано суцільний шар утрамбованого насипного ґрунту з великою кількістю сучасного сміття та побу-

тових предметів. Таким чином, підтверджено думку про штучний характер згаданого підвищення, висловлену після робіт 2016 р. на суміжній ділянці (розкоп 9).

Останні роботи були пов'язані з потребою додаткової гідроізоляції павільйону з гончарним горном XI ст., виявленим 2004 р. у північно-східній частині садиби Музею гончарства. Обабіч павільйону, впритул до нього, було закладено суцільну траншею шириною 0,5–0,6 м, глибиною 0,9–1,1 м. Згідно з планами розкопів 2004–2005 рр.

вся ця ділянка вже підлягала археологічним дослідженням. Верхню частину нашарувань потужністю 0,3–0,5 м становив темно-сірий гумусований супісок із залишками побутових предметів XX ст. Недослідженою виявилась південно-східна частина траншеї. Тут виявлено частину ями XVII–XVIII ст. і перевідкладені залишки поховання, здійсненого на незначній, близько 0,4 м, глибині. Поруч у невеликій кількості траплялись фрагменти давньоруської кераміки. Інших археологічних об'єктів і знахідок виявлено не було.

М. Відейко, Н. Бурдо, Є. Слесарєв, М. Відейко

РОЗКОПКИ БІЛЯ с. ТРИПІЛЛЯ

Експедиція НДЛ археології історико-філософського факультету Київського університету ім. Б. Грінченка проводила розкопки на поселенні трипільської культури біля с. Трипілья Обухівського р-ну Київської обл. Головним завданням польового сезону було знайти підтвердження, що поселення давніх хліборобів між селами Трипілья та Щербанівка є «тим самим Трипільям», яке дало назву відомій археологічній культурі. Як виявилось, попри усю відомість цієї культури в Україні її епонімна пам'ятка усе ще не поставлена на державний облік, тобто юридично — не існує.

Для того, щоб зробити перший крок до реєстрації та постановки на облік державою, мало старих публікацій. Слід було встановити на місцевості конкретні обриси поселення, а також отримати матеріальні підтвердження, що перед нами саме те поселення.

Епонімне поселення цікаве було і тим, що вважалось найбільшим на Київщині — близько 100 га. Тобто, це найпівнічніше трипільське «протомісто» (і до того ж одне з найдавніших). Комплексне вивчення поселення мало дати важливі відомості для успішного виконання планової теми, над якою вже третій рік працює НДЛ археології.

У розпорядженні експедиції для ідентифікації поселення були кілька копій з сторінок щоденника В. Хвойки 1897 р. (зберігається у фонді дослідника в Науковому архіві Інституту археології НАН України), на яких схематичний план місця розкопок та мальована олівцем панорама долини річки Красної, де

ці розкопки проводилися між 1897 та 1907 рр. Крім того, були точні відомості про те, що у цьому місці 15 років тому експедиція Обласного археологічного музею знайшла сліди трипільського поселення, саме того періоду культури, що вказано у публікаціях В. Хвойки — культура А, або етап VI–II Трипілья (друга половина IV тис. до н. е.) за сучасною періодизацією.

Місце досліджень знаходиться на полі, відокремленому глибоким ярмом від сучасної околиці села Трипілья. Яр впадає у долину р. Красна. Ділянка розділена асфальтованою дорогою, яка веде до с. Щербанівка. Праворуч від дороги поле, яке використовують для вирощування сільськогосподарських культур (рис. 1: 1). Поле рівне, займає частину схилу згаданого вище яру. Ліворуч від дороги розташовані ділянки, виділені під приватну забудову, належні до с. Щербанівка Обухівського р-ну Київської обл. Ширина цієї частини близько 30–40 м, далі вона обмежена крутим схилом над заплавою р. Красна.

Дослідження проводили ліворуч від дороги, оскільки поле було зайняте посівами соняшника. На цьому полі вдалося лише виявити сліди спалених будівель трипільської культури у двох місцях. На цьому ж полі 2003 року проводила дослідження експедиція Обласного археологічного музею та Інституту археології НАН України. Тоді було закладено шурф, в якому виявили залишки спаленого трипільського житла і невелику кількість керамічних виробів етапу VI–II трипільської культури.

Рис. 1. Дослідження 2018 р. на епонімному поселенні трипільської культури: 1 — вид на місце розташування поселення з боку с. Трипілья; 2, 3 — шурф 3, розчистка схилу заглиблення

Студенти-практиканти під керівництвом співробітників НДІ археології обійшли поля у цьому місці та встановили межі поселення ліворуч від дороги, звіряючись з планами В. Хвойки з польового щоденника 1897 р. Саме там, де між ярами позначені місця розкопок 120-річної давнини, вони виявили фрагменти кераміки та обпалену обмазку жител. Виявилося, що поселення і насправді велике, як і писав В. Хвойка, можливо, найбільше поселення трипільської культури у Київській обл. Виявлено також сліди давньої дороги з Щербанівки на Трипілья, помітної на плані та малюнках з архіву.

Праворуч від сучасної дороги на с. Щербанівка, навпроти того місця, де на полі було виявлено обмазку та дрібні фрагменти кераміки, закладено шурф 2 (рис. 1: 2). Ліворуч від дороги розташована остання заселена ділянка під забудову, належна до с. Щербанівка. Після зняття дерну та гумусного шару зроблено горизонтальну зачистку. Слідів давніх об'єктів не виявлено. На площі шурфу 2 виявлено фрагмент кераміки із заглибленим орнаментом та фрагмент кістки тварини. На цьому дослідження по цей бік дороги було припинено.

На протилежному узбіччі, ліворуч від стародавньої дороги з Трипілья до Щербанівки,

Рис. 2. Керамічні вироби з епонімного поселення трипільської культури: I — із заглибленим орнаментом; II — без орнаменту; III — з мальованим орнаментом; IV — «кухонний» посуд

закладено шурф 3, який мав підтвердити наявність тут культурного шару трипільської культури відповідного часу. Розміри шурфу 9×3 м, доведено до глибини 2,4 м (рис. 1: 3–6). Встановлено, що у цьому місці знаходилося штучне заглиблення часів трипільської культури, вірогідно, котлован для видобування глини-лесу для будівництва житлових споруд.

У його заповненні виявлено сотні фрагментів кісток тварин, давні знаряддя праці та значну кількість фрагментів посуду трипільської культури. Виявлено такі групи керамічних виробів: посуд із заглибленим орнаментом (рис. 2: 1–6); посуд без орнаменту (рис. 2: 7–9); посуд з мальованим орнаментом (рис. 2: 10–13); «кухонний» посуд (рис. 2: 14–16). Вдалося зібрати деякі

розвали, однак більшість знахідок являє собою лише частини посудин. Привертає увагу відносно значна (порівняно з розкопками В. Хвойки) кількість мальованого посуду, що можна пов'язати з особливістю археологізації такого об'єкту як котлован, яка відмінна від цього процесу для звичайних жител, що тут були раніше досліджені.

Виявлені матеріали можна датувати етапом VI–II трипільської культури. Саме вони стали одним з найголовніших «речових доказів», що знайдено саме те поселення, оскільки належали до тієї самої «культури А», що і знахідки В. Хвойки, зроблені наприкінці XIX ст.

Таким чином, розташування, розміри поселення, знайдений керамічний матеріал можуть свідчити, що перед нами саме епонімна пам'ятка трипільської культури.

М. Відейко, Є. Слесарєв, М. Відейко

РОЗВІДКИ В ОБУХІВСЬКОМУ РАЙОНІ

Експедиція НДЛ археології історико-філософського факультету Київського університету ім. Б. Грінченка проводила розвідки на території Обухівського р-ну Київської обл.

Головним завданням польового сезону було проведення розвідок на території та в околицях с. Трипільля з метою виявлення там археологічних пам'яток. Проведено обстеження долини р. Красна у районі вул. Підгірної та закладено два шурфи, зроблено дві зачистки на Посадівій Горі — городищі літописного міста Треполь.

У долині р. Красна археологічні пам'ятки виявлено не було. Тому основні роботи було зосереджено на городищі, де за відомостями, отриманими від працівників музею та з публікацій, відомі знахідки керамічних виробів різного часу, починаючи від етапу VI–II трипільської культури до XIX–XX ст. У минулому археологічні розкопки на городищі не відбувалися, а всі відомості стосовно культурного шару було отримано під час проведення різноманітних будівельних та земляних робіт, насамперед, прокладання комунікацій, тому було вирішено перевірити наявність та збереженість культурного шару у центральній частині гори, на ділянці біля Обласного археологічного музею.

На цьому місці знаходиться зелена зона площею близько 1 га вільна від забудови і

доступна для проведення археологічних досліджень. За наявними відомостями у центральній частині цієї ділянки знаходилася будівля церкви, збудованої з дерева, яка загинула в пожежі у 1920-ті рр. На її місці нині стоїть обеліск. Із боку ріки ділянка обмежена високою кручею, частково укріпленою від зсувів в районі оглядового майданчика, а частково порослою кущами, з ділянками, що осипаються. У обриві помітні сліди культурного шару, а біля підніжжя гори співробітники музею підбирали фрагменти керамічних виробів різного часу.

На краю обриву, у місцях виходу культурного шару, було зроблено дві зачистки довжиною 1,5–2 м кожна, висотою до 1,7 м. Зачистки показали наявність потужного культурного шару (до 1,5 м) належного до XIX — початку XX ст., у якому виявлено значну кількість фрагментів керамічного посуду та окислені вироби із заліза. Крім того, з цього шару походять нечисленні дрібні фрагменти вінець посуду доби Русі XII–XIII ст. і стінок ліпного посуду червоно-коричневого кольору, вірогідно, належні до бронзового віку.

Основні роботи проводилися при шурфуванні. Шурф 1 розмірами 1×3 м закладено навпроти корпусу школи-інтернату, у 15 м від його огорожі, в напрямку до обеліска в центрі зеленої зони. Шурф доведено у

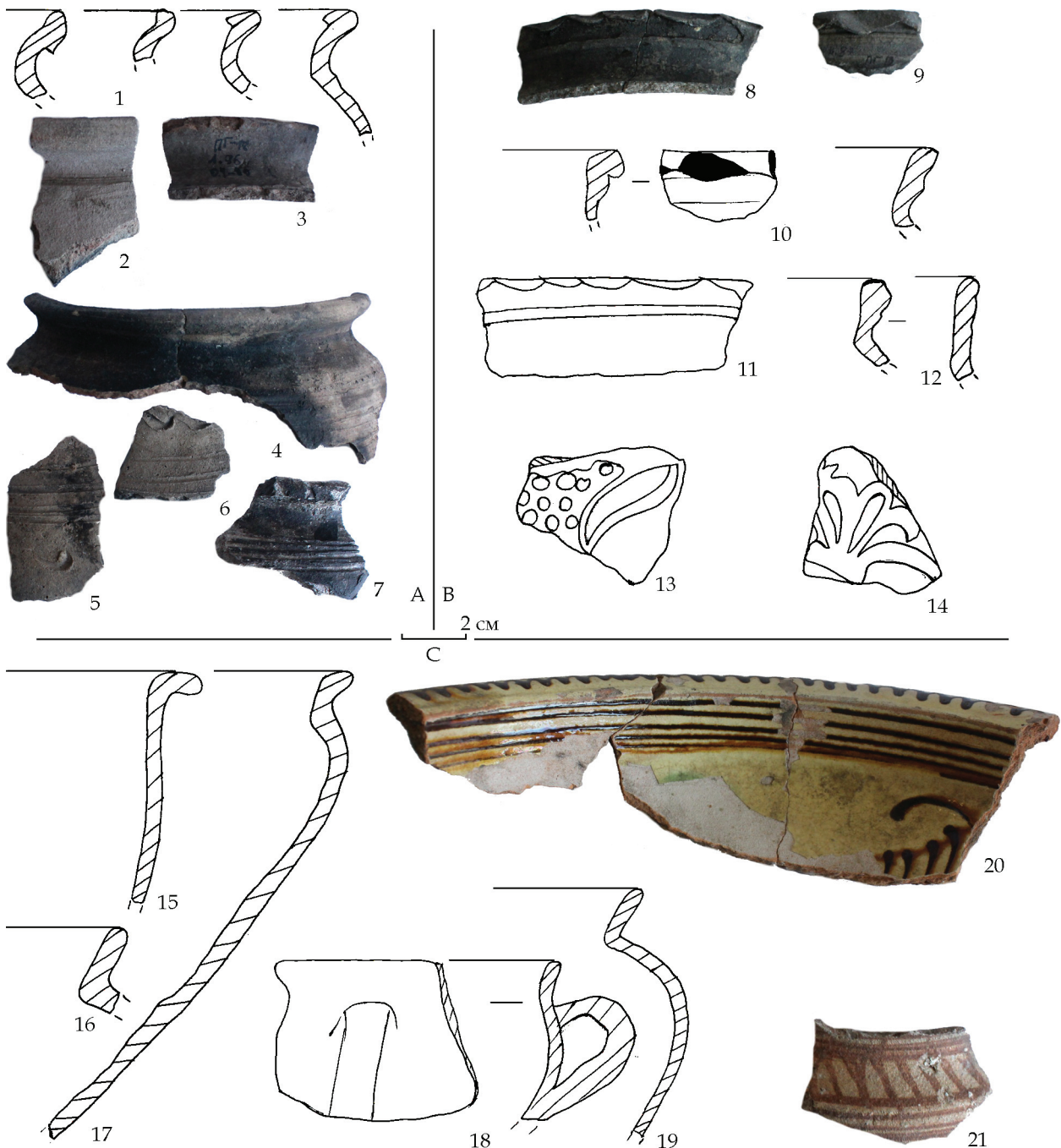

Рис. 1. Керамічні вироби з досліджень в ур. Посадова Гора (літописне місто Треполь) у 2018 р.: А – XI–XIII ст.; В – XVI–XVIII ст.; С – XIX – початку XX ст.

різних частинах до глибини 1,2–1,4 м від сучасної поверхні. На цій ділянці виявлено такі культурні нашарування:

- верхній шар потужністю 0,3 м з чорнозему із включенням лінз з битої жовтої цегли XIX ст. та уламками кахлів XX ст. та цементного розчину. У гумусному шарі траплялися поодинокі фрагменти керамічного посуду XII–XIII та XVII–XVIII ст. і дуже окислені вироби із заліза;

- шар чорно-сірого підзолистого ґрунту потужністю до 0,6 м, у якому трапилася велика кількість фрагментів керамічного посуду

та поодинокі окислені вироби із заліза, скла (в тому числі фрагменти віконниць), свинцю та бронзи. Керамічні вироби у цьому шарі датовано XII–XIII та XVII–XVIII ст.

- шар чорно-сірого підзолистого ґрунту потужністю 0,2–0,3 м, у якому виявлено рештки печі, вирізані з лесу в оточенні фрагментів посуду, вірогідно, XII ст.

Через виявлення решток печі давньоруського часу поглиблення шурфу до материка було припинене, оскільки бажано було б повністю вивчити даний об'єкт шляхом розкопок. Шурф законсервовано до 2019 р.

Рис. 2. Знахідки з культурного шару з в ур. Посадова Гора (літописне місто Треполь) у 2018 р.: 1–8, 10–13 – бронза; 9 – скло

Вивчення описаних вище нашарувань у шурфі 1 дає змогу зробити наступні висновки:

- верхній шар потужністю 0,3–0,4 м являє собою переміщений з метою планування ділянки ґрунт. Подібне планування, за отриманими в музеї відомостями, мало місце під час відновлення обеліску в центрі майданчика після Другої світової війни і оформлення паркової зони. Ці відомості співпадають з віком дерева діаметром 60–70 см, від якого зберігся пеньок неподалік від шурфу. Воно було висаджене вже після перепланування ділянки.

- культурний шар, який перекривав залишки давньоруської печі, також частково міг утворитися при переплануванні ділянки, а частково – у давньоруський та пост-давньоруський час, що пояснює наявність у ньому фрагментів посуду XII–XIII та XVII–XVIII ст.

- наявність серед решток печі матеріалів XI–XII ст. може, при відсутності на цьому горизонті фрагментів кераміки XIII ст., свідчити про те, що житло було знищене і не відновлене після якихось подій XII ст., життя ж у місті тривало і у XIII ст.

Подальші дослідження на цій ділянці дозволять впевненіше реконструювати ситуацію із заселенням ділянки та залишками житла доби Русі.

Шурф 2 закладено між шкільним стадіоном та обеліском. Розміри шурфу 2 × 2 м, доведено до глибини 0,3–0,5 м на різних ділянках.

На глибині 0,2–0,3 м від сучасної поверхні у шурфі виявлено залягання перепаленої глини з відбитками колотого дерева (рештки стін чи печі), серед якого траплялися дрібні уламки пісковика та фрагменти керамічних виробів XII–XIII та XVII–XVIII ст. Такі ж уламки траплялися у шарі гумусу, що перекривав згаданий вище об'єкт, який, вірогідно, є рештками печі пізнього часу. Рештки печі зачищено, однак оскільки вони виходять за межі шурфу, дослідження після фіксації було припинено. Об'єкт потребує подальшого, та, по можливості, повного дослідження.

Невелика глибина залягання культурних решток на ділянці шурфу 2 також може бути співвіднесена з переплануванням ділянки при відновленні обеліску – з тією різницею стосовно шурфу 1, що у даному випадку верхній шар ґрунту було зрізано і рештки печі опинилися близько до поверхні.

Привертає увагу виявлення у шурфі 2 великої кількості дрібних уламків пісковика, які утворилися при обтісуванні якихось великих виробів. З описів міста Трипілля часів Богдана Хмельницького відомо, що дерев'яна церква збудована у XVI або XVII ст. мала підлогу, зроблену з витесаних із каменю плит. Враховуючи ту обставину, що шурф 2 закладено поблизу місця, де стояв цей храм, є вірогідність, що маємо справу з ділянкою, де під час будівельних робіт проводилася обробка

чи виготовлення цих плит із каменю-пісковику для храму.

Під час досліджень на Посадовій Горі виявлено археологічні знахідки, передусім керамічні вироби, які можна датувати різним часом, починаючи від XI—XIII ст. (рис. 1: А), до XVI—XVIII (рис. 1: В) та XIX — початку XX ст. (рис. 1: С). Інтерес становлять також виявлені у культурному шарі вироби зі скла — фрагментовані браслети (рис. 2: 9), уламки віконниць та вироби з бронзи — хрестик, застібки, гудзики, уламки браслетів, пряжки тощо (рис. 2: 1—8, 10—13), які датуються давньоруським часом та свідчать про заможність мешканців міста. Заразом перелічені

вище знахідки охоплюють понад 900-річний період історії населеного пункту, закладеного у XI ст. як давньоруське місто Треполь. До останньої чверті XVII ст. він зберігав статус міста, пізніше — містечка, а у 1920-ті рр. перетворився на село.

Дослідження на Посадовій Горі надають унікальну можливість відтворити окремі сторінки цієї історії та підтвердити вже наявні відомості, зокрема стосовно будівництва храму у пізньому середньовіччі. Матеріали із розкопок після завершення обробки та підготовки до видання будуть передані до КЗ КОР Київський обласний археологічний музей у с. Трипілля.

І. Готун

РОБОТИ В ГРЕБЕНЯХ НА КИЇВЩИНІ

Північна експедиція ІА НАНУ традиційно працювала у столичних передмістях, а саме у Гатному, Софіївській Борщагівці і Ходосівці, а також продовжила вивчення дніпровського узбережжя в районі Ржищева та Гребенів. Останні з метою моніторингу сучасного стану відомих археологічних пам'яток та пошуку нових об'єктів культурного надбання обстежуються експедицією з ініціативи й за організаційного сприяння Р. Бердника та за фінансування з боку очолюваної В. Колінком компанії «Візіком»¹ з 2016 р.

Роботи 2018 р. були зосереджені на локальній ділянці нижче по Дніпру, на південь від села, де на пошкодженій береговою ерозією терасі та на краю корінного берега розміщені, включені до затвердженого Рішенням Київської облради від 19.06.2003 р. № 099-08-XXIV Переліку археологічних пам'яток культурної спадщини Київської обл., запропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, різночасові поселення Гребені-Панський ліс і Гребені-Виноградне, зафіксували у 1979 р. Є. Максимов та І. Зеленецька та обстежили у 1991 р. М. Відейко, а у 1993 р. — В. Петрашенко й В. Козюба, та Гребені-Онїстратів Шпильок, виявив у 1953 р. О. Тереножкін, обстежи-

ли у 1960 р. М. Шмаглій і Є. Петровська, у 1979 р. — Є. Максимов та І. Зеленецька, у 1991 р. — М. Відейко і у 1993 р. — В. Петрашенко і В. Козюба. Названі пункти протягом 2016—2017 рр. також оглядали працівники Північної експедиції (тривалість робіт зумовлена надто густою рослинністю і плануванням подальших розвідок після опрацювання отриманих раніше матеріалів). У результаті констатовано викликані руйнуванням берегової лінії Канівського водосховища значні пошкодження культурного шару та численні сліди несанкціонованих пошуків рухомих артефактів із використанням приладів для сканування металевих предметів. Водночас, на вказаній площі, крім фіксації пошкоджень, простежене поширення археологічних знахідок за названими попередниками межами та відкрито культурно-хронологічні горизонти, які при роботах минулого століття не відзначались. Особливої уваги заслуговують зібрані знахідки монгольсько-литовської доби — періоду, все ще недостатньо висвітленого в розробках з давньої історії регіону.

З огляду на існування відділених процесами ерозії від основного масиву того чи іншого пункту ділянок, з метою визначення наявності культурного шару для вирішення питання щодо проведення їх науково-рятувальних розкопок, здійснено зачистки відслонень; у більшості випадків результати означених пошуків були цілком успішними.

1. Маючи нагоду, хотілось би висловити щиру вдячність Радану Олексійовичу та Володимирі Васильовичу за допомогу у реалізації цього цікавого й наукомісткого проекту.

Крім зазначеного, згідно з програмою дослідження об'єктів культурної спадщини у с. Гребені та у його околицях О. Манігда та А. Борисов здійснили тахеометричну зйомку розташованого біля села давньоруського городища, «повторно відкритого» під час робіт експедиції у 2016 р.

Основним підсумком робіт (а за три польові сезони розвідзакони відвідали майже всі відомі у межах населеного пункту археологічні об'єкти) можна вважати доволі суттєве уточнення відомих раніше даних про надзвичайну сукупність археологічних пам'яток

на території села та у його околицях і висновків щодо доцільності та перспективності нових археологічних досліджень, включно зі стаціонарним вивченням окремих із них.

З огляду на трагічну та героїчну історію боїв за Гребенівський плацдарм окремої уваги заслуговує постановка питання щодо необхідності планування і наступної реалізації комплексу заходів, спрямованих на збереження історичних ландшафтів періоду Другої світової війни, які ще вціліли на окремих віддалених від села площах над Дніпром.

І. Готун, Т. Бітковська, О. Казимір, М. Курзенков, Т. Лозниця

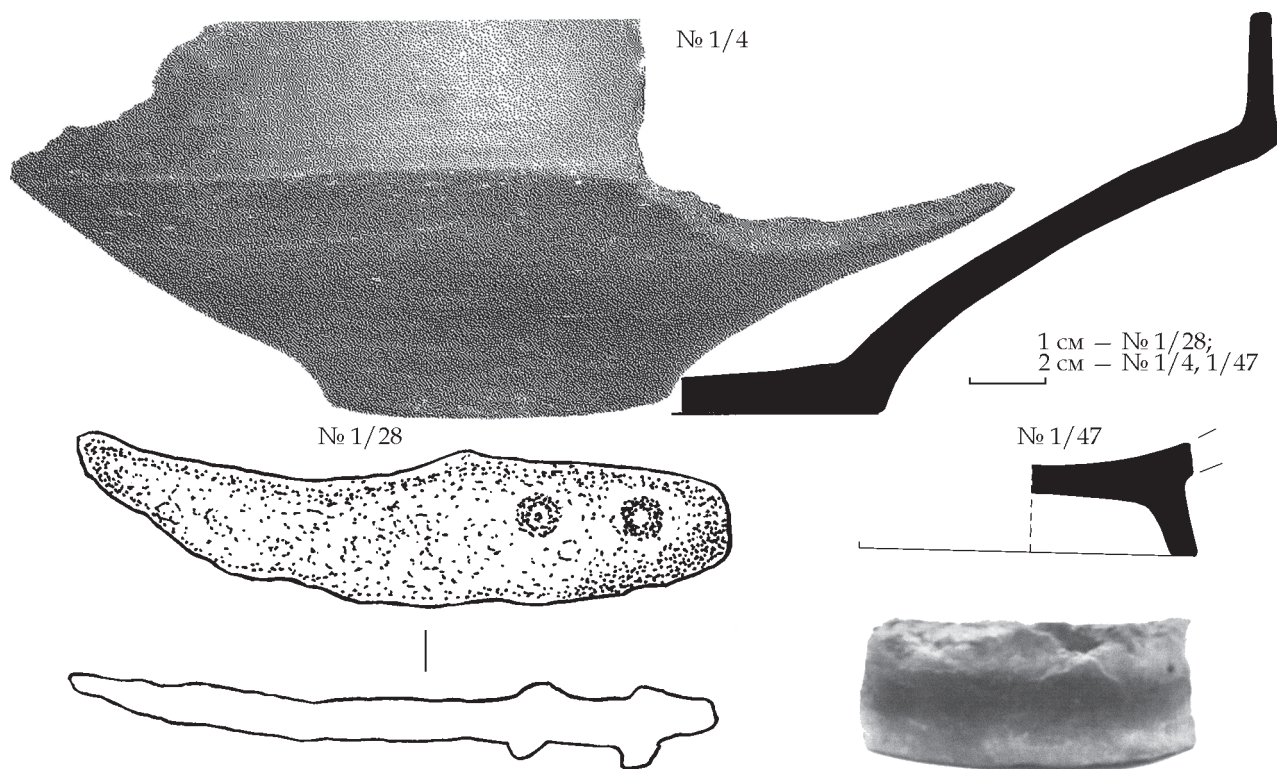
НЕВІДОМИЙ ЗАРУБИНЕЦЬКИЙ ПУНКТ У ХОДОСІВЦІ

Північною експедицією ІА НАНУ у київських передмістях, крім стаціонарного вивчення трьох пунктів, були також проведені розвідкові роботи у Гатному, Софіївській Борщагівці та Ходосівці. У цьому сезоні останні полягали в огляді печери, зафіксованої під час робіт з благоустрою і пов'язаному з господарським освоєнням кількох земельних ділянок обстеженні охоронних зон трьох пунктів у складі Ходосівського археологічного комплексу. Вивчення периферії поселення ранньозалізної доби з півночі від городища Кругле і багатошарового селища Ходосівка-Чернеча Гора описане окремо, а роботи поруч селища Ходосівка-Фіалки з огляду на їх специфіку характеризуються у цьому повідомленні.

У зв'язку з виділенням учасникам АТО двох земельних ділянок площею 0,1125 га кожна (фактичні розміри східної виявились меншими за рахунок прокладеного вздовж її східного краю асфальтованого міжбудинкового проїзду) в кінці охоронної зони поселення Ходосівка-Фіалки експедиції були замовлені роботи з обстеження означеної території з метою встановлення наявності або відсутності на них історичного культурного шару та археологічних матеріалів¹. Селище в ур. Фіалки на лівому березі Гвоздовки між її руслом і дорогою на Креничі відкрив О. Серов у 1983 р. За поширенням підйомного матеріалу, репрезентованого виключно

уламками кружального посуду XI–XIII ст., площа пункту визначена як 180 × 120 м. У 1991 р. наявність пам'ятки констатували і В. Петрашенко та В. Козюба під час обстеження об'єктів культурної спадщини по р. Віта (Сіверка) у рамках заходів з екологічного оздоровлення гідромережі останньої, відзначивши 25–30-сантиметрову потужність нашарувань і присутність у них матеріалів вказаної хронології і доби раннього заліза, хоч наявність оголень шару чи факт шурфування ні в тексті звіту, ні в щоденнику не наведено, бракує і малюнків знахідок з поселення. Інформація про пам'ятку опублікована, при цьому у звіті площа зазначена як 180 × 120 м, в публікації — як 80 × 120 м. При розробці Генплану села у 2000 р. пам'ятку відвідали працівники Київського обласного центру з охорони пам'яток. У їх звіті наведено дані про пункт В. Петрашенко і В. Козюби, згадано закладання 10 шурфів на площі 18 га, констатовано відсутність слідів людської діяльності на цій території та нанесено на карту відкрити О. Серовим пам'ятку, щоправда, з продовженням її меж і на захід від дороги Ходосівка-Креничі, де у звіті О. Серова за 1983 р. згадане скіфське поселення. Не виключено, що механічну суму відкритих О. Серовим пам'яток давньоруського часу та доби раннього заліза з розташованим між ними автошляхом у напрямку Креничів, і вважають двошаровим селищем в урочищі Фіалки, навколо якого після обстеження 2000 р. встановлено 50-метрову охоронну зону і 100-метрову зону регульованої забудови.

1. Колектив дослідників пункту принагідно висловлює щирі вдячності замовникам цих робіт В. Оніщенку та Б. Скальському за взаєморозуміння і сприяння організації робіт.

Фрагменти мисок та серпа з культурного шару пункту

Шурфування порослих лісом з густим підліском ділянок (на кожній закладено по шість рівномірно, наскільки це дозволяла рослинність, розташованих по території шурфів) показало, що верхні шари ґрунту складені світло-сірим слабогумусованим опідзолим супіском з локальними потемніннями над материковим пластом без виражених меж. На глибині 0,4–0,8 м забарвлення верхнього шару при переході у материковий сіро-жовтий пласт міняється на сіре. Материк складений сіро-жовтим піском і простежений на глибині 0,6–1,0 м. У одному з шурфів на глибині 0,4 м зафіксована частина плями заповнення об'єкта, який згодом було повністю оконтурено і досліджено, в інших — незначна кількість уламків ліпного посуду зарубинецької культури та кісток тварин. Суттєво, що верхній пласт знахідок не містив, а матеріал — неповний розвал чорнолискованої миски з прямим вінцем діаметром 34 см та денцем діаметром 11 см з глибини 0,8 м і фрагмент залізного серпа з вигнутим лезом із рештками ручки та двома заклепками в одному шурфі, уламок кільцевого піддону лискованої миски (?) в іншому (рисунк) тощо — зібраний переважно на рівні материка. Описана миска репрезентує тип 3, варіант Б, а представлений фрагментами округлобоких горщиків з перегином у верхній частині тулуба кухонний посуд — тип 1 (за Є. Максимовим, 1982). У числі кераміки із нашарувань пункту наявні також

сильнопрофільовані вінця з паличковими і пальцевими вдавленнями.

Культурно-хронологічні характеристики зафіксованого матеріалу — ліпна кераміка зарубинецької культури на противагу гончарній — часів Київської Русі чи навіть ліпній — доби раннього заліза (хоч причини появи свідчень про наявність останньої на схід від дороги Ходосівка-Креничі залишились нез'ясованими) — в сукупності з різницею в рівні його залягання (на поверхні материка на глибині 0,6–1,0 м під стерильним прошарком на противагу 25–30-сантиметровому верхньому шару безпосередньо над материком) в цьому випадку дозволяє вбачати відсутність зв'язку виявленого локального місцезнаходження археологічного матеріалу з відомим за роботами 1980-х рр. поселенням доби раннього заліза та часів Київської Русі в ур. Фіалки, у охоронній зоні якого здійснене обстеження. Відтак, описану фіксацію зарубинецького матеріалу цілком обґрунтовано слід вважати відкриттям щойно виявленого археологічного об'єкта, який, з огляду на специфіку кераміки, можна віднести до раннього періоду культури і при цьому розглядати як попередника зарубинецького горизонту розташованого неподалік городища Кругле.

Водночас, для повноцінного відображення описаного пункту даних недостатньо: виділяти щойно виявлену пам'ятку у межах лише 0,225 га відповідно конфігурації двох обстежених ділянок, з огляду на загалом рівномір-

не розповсюдження окремих знахідок на їх площі (з окремими концентраціями, включаючи і залишки споруди названого періоду), відтак — очевидну наявність матеріалів і на суміжних територіях, означало б спотворити

об'єктивну картину, а проведення додаткових робіт на площі сусідніх елітних садиб та у наповненій мережами і комунікаціями зоні відчуження наявних автошляхів на цьому етапі досліджень неможливе.

І. Готун, Т. Бобровський, В. Цилицький

ПЕЧЕРА У ПІВДЕННІЙ ЧАСТИНІ ХОДОСІВКИ

Крім стаціонарних і розвідкових досліджень та зумовленого господарським освоєнням кількох земельних ділянок обстеження їхньої території з метою з'ясування наявності або відсутності історичного культурного шару та археологічних матеріалів, чому присвячено кілька повідомлень у цій збірці, Північна експедиція ІА НАНУ долучилась і до незначних за обсягами спелеоархеологічних робіт. Їх необхідність зумовила інформація сільського голови Ходосівки М. Пянчука щодо фіксації у південній частині села під час здійснення робіт з благоустрою нез'ясованих хронології та призначення підземних обсягових форм¹.

Наявність свого часу навколо Ходосівки і безпосередньо на території села угідь тих чи інших монастирів, поширена серед місцевої людності легенда про походження навіть самої назви населеного пункту від імені св. Феодосія, природні умови мікрорегіону, що сприяли створенню підземних споруд як

людиною (щодо чого показові розташовані на незначній відстані від села Гнилецький печерний комплекс біля сусідніх Лісників, печера в укріпленнях городища козацької доби в ур. Крутий Горб на північно-східній околиці Рославичів, ще одна — у схилі корінного берега Дніпра біля Підгірців), так і природою (на околиці Ходосівки у так званому Глейовому яру знаходиться найбільша у Київській обл. нерукотворна печера «Геонавт», довжиною 60 м) зумовили доволі значний інтерес до вказаного повідомлення, особливо — з урахуванням широтної орієнтації цього приміщення та спрямування на захід його входу.

Огляд розташованої по вул. Молодіжна споруди дозволив констатувати наявність вирізаної в лесі західного схилу, зайнятого городищем Кругле з прилеглим поселенням, останця корінного берега Дніпра під прямокутної камери, яку характеризують місцями пошкоджене незначними вивалами округле склепіння, вирізана у верхній половині східної стінки доволі значних розмірів ніша з напівкруглим завершенням, горизонтальна долівка, вкрита чорним прошарком

1. Маючи нагоду, співробітники експедиції висловлюють щирі вдячності шановному Миколі Леонідовичу за увагу до культурного надбання разом зі сподіваннями на подальшу плідну співпрацю.

Обстежена у сезоні 2018 р.
печера в Ходосівці

(рисунок). Стінки приміщення материкові, їх стан свідчить про відсутність завалених камер, пов'язані зі входом конструкції не збереглися.

Архітектурні особливості склепіння та й загалом оглянутого об'єкта дозволяють додати впевнено стверджувати, що він репрезентує врізану у схил господарську споруду (льох) і побутував, найімовірніше, наприкінці XIX — на початку XX ст. Слід зауважити, що крім зменшення працездатності при горизонтальному вибиранні породи у порівнянні з вертикальним, таке облаштування споруд для запасів, властиве садибам, розташованим у місцях, де ґрунтові води підходять близько до поверхні і має широкі аналогії у народному побуті минулого століття, а саме такі природні умови притаманні розташованим

поруч русла Гвоздовки домоволодінням по вул. Островського, Молодіжна та ін. До того ж, улаштування погребів за межами власне двору дозволяло господарю не лише певною мірою економити площу останнього, а й розміщувати призначену для зберігання запасів споруду у зоні кращого візуального контролю. Наявність темного прошарку на долівці оглянутого об'єкта в Ходосівці, схоже, зумовлена ситуативним підтопленням приміщення поверхневими водами, не виключено — уже після припинення експлуатації.

Попри відсутність у обстеженому об'єкті певної унікальності, він все ж відображає цікаву сторінку народної архітектури, що відійшла чи відходить у минуле разом з іншими особливостями села Середньої Наддніпрянщини XVIII — XX ст.

І. Готун, О. Казимір, Р. Бабенко, М. Осипенко

РОЗВІДКОВІ РОБОТИ У ГАТНОМУ

Силами Північної експедиції ІА НАНУ на замовлення ТОВ «ВК “Підряд”» у зв'язку із запроектованим будівництвом багатоквартирних житлових будинків здійснені поглиблені розвідкові дослідження на території урочища Циганське Болото в с. Гатне, у південно-західному передмісті Києва у межах частини поселення Гатне 2. Означений пункт зі знахідками часів фінального палеоліту, неоліту, трипільської культури, доби середньої та пізньої бронзи і раннього заліза, давньоруського, монгольсько-литовського та козацького періодів виділений у 2005 р. співробітниками ДП НДЦ “ОАСУ” ІА НАНУ на площі і за межами відкритого у 1983 р. О. Серовим і оглянутого у 1991 р. В. Петрашенка з В. Козюбою поселення бронзової доби. Фіксація на ділянці наконечника стріли свідерського типу разом з іншими крем'яними знаряддями часів фінального палеоліту — неоліту, фрагментів ліпного посуду трипільської культури, бабинського, сосницького, тщиноцького, білогрудівського типів доби бронзи, підгірцівсько-милоградської культури раннього залізного віку, гончарної часів Київської Русі (разом з синхронними побутовими речами, елементами озброєння та спорядження бойового коня), монгольсько-литовського і козацького періоду, разом з простеженими як під час робіт 2005 р., так і при поточному обстежен-

ні людськими кістками, дозволяє віднести охарактеризований пункт до числа об'єктів, які своєю науковістю виходять за межі вузькохронологічної і вузькорегіональної проблематики і потребують ретельного підходу до подальшого вивчення. Наведений висновок підтвердився і в 2015 р. під час охоронних досліджень Поліської експедиції ДП «НДЦ “ОАСУ”» ІА НАНУ депо західніше, обстеженої у поточному сезоні території.

Необхідність поглиблених робіт звітного сезону викликала констатація у 2005 р. поширення на значній площі згаданої доволі складної і хронологічно багатоструктурної пам'ятки з відзначенням більших чи менших концентрацій археологічного матеріалу, але без виділення чітких меж локальних ділянок у складі досліджуваного утворення. Відтак, для організації обов'язкових передбудівельними роботами науково-рятивних досліджень була необхідна деталізація характеристики наявного культурного шару. З цією метою у межах ділянки простежено особливості розповсюдження підйомного матеріалу, закладено низку шурфів і пошукових траншей та здійснено зачистки наявних відслонень.

Здійснені роботи дозволяють вказувати на існування у складі обстеженої території кількох ділянок зі значно пошкодженими і перевідкладеними та насиченими сучасним сміттям нашаруваннями, пов'язаних із заси-

панням наявних свого часу природних складок місцевості і функціонуванням у межах вивчених площ колгоспної птахоферми. Відтак, потужність шару з включенням окремих дрібних уламків різночасової кераміки у певних місцях становить понад 3 м, натомість на іншій частині ділянки крізь рослинність були простежені контури впущеного в материк доволі крупного об'єкта давньоруської доби. Прикметно, що деякі місця були позбавлені нашарувань вже після обстеження 2005 р., та й зайнята нині індивідуальними садибами північно-східна частина досліджуваного селища на той момент була незабудована.

На противагу ділянкам з пошкодженням шаром під час обстеження також зафіксовані складені різнобарвними темними суглинками, що місцями утворювали різної потужності дво- тришарові напластування, зони концентрації археологічних матеріалів. Для однієї з них властиве переважання уламків ліпного посуду доби палеометалів, для іншої – фрагментів середньовічного кружального посуду з профілюванням, притаманним періоду Київської Русі та, у значно

меншій кількості, монгольсько-литовських часів. Як і під час досліджень 2005 р., серед репрезентованих кістками тварин кухонних відходів у кількох місцях було зафіксовано досить відчутно подрібнені людські кістки. Водночас, встановити їх зв'язок з можливими розораними підкурғанними похованнями (а такі, розкопані під наглядом Д. Самоквасова, В. Антоновича та Л. Івановського у 1874 р. під час роботи III Археологічного з'їзду в Києві і віднесені до середньодніпровської та скіфської культур, відомі саме між Гатним і Теремками), пошкодженого переміщенням ґрунту невідомого і, не виключено, пов'язаного зі згаданою поселенською структурою некрополя середньовічної доби, неодноразово виявленими навколо Гатного неупорядкованими похованнями бійців періоду Другої світової війни чи якимись іншими неназваними об'єктами на нинішньому етапі досліджень поки що неможливо.

За результатами охарактеризованого обстеження замовнику надано документи про необхідність подальших стаціонарних досліджень з урахуванням отриманих матеріалів.

І. Готун, О. Казимір, М. Курзенков, М. Гунь

ОБСТЕЖЕННЯ ДІЛЯНОК СОФІЇВСЬКО-БОРЩАГІВСЬКОГО СЕЛИЩА

Заплановані на поточний сезон стаціонарні роботи на Софіївсько-Борщягівському селищі у зв'язку із забудовою без передбачених чинним законодавством попередніх охоронних розкопок однієї із недосліджених земельних ділянок і проведенням навколо неї шляхових робіт довелось перенести на невизначене майбутнє. Тим не менше, пункт, середньовічний горизонт якого репрезентує одне із найширше досліджених неукріплених поселень цього часу у східноєвропейському регіоні (у межах його лівобережної частини протягом 2008–2017 рр. розкрито 15300 м² без урахування 1500 м² і 6900 м², розкопаних, відповідно, на правобережній і лівобережній частинах впродовж 1990-х рр.), не залишився без уваги: тут з метою встановлення наявності чи відсутності історичних культурних нашарувань та археологічних матеріалів було обстежено дві ділянки площею по 1006 м² кожна¹.

Роботи попередніх сезонів показали, що культурні нашарування на пам'ятці, хоча й відчутно пошкоджені переплануваннями і відбиранням верхнього чорноземного пласта, що було простежено протягом перших сезонів систематичних планованих розкопок, у подальшому фіксувались лише у вигляді залишків, змішаних з будівельним та побутовим сміттям; остання обставина була зумовлена систематичним складуванням на невивченій території відходів від зведення навколо приватних будинків з наступним прибиранням і розрівнюванням площі. Попри вказане, під час розкопок навіть у залишках шару поселення, було виявлено значні серії досить цінних артефактів, серед яких – доволі рідкісні на площі Східної Європи речі. Загалом, комплекс отриманих знахідок дає змогу характеризувати досліджуваний соціально-економічний феномен

1. Науковці експедиції принагідно висловлюють щиро вдячність замовникам названих робіт

О. Левченко і М. Шупику за взаєморозуміння і чітку організацію виробничого процесу.

Лівобережна частина Софіївсько-Борщівського поселення: план відкритої площі з відображенням взаєморозташування зафіксованих об'єктів. Умовні позначення: 1 — археологічні об'єкти; 2 — перекопи; 3 — ділянки, забудовані без проведення археологічних досліджень

як достатньо складний, з високим рівнем добробуту мешканців та високорозвиненим багатогалузевим господарством. Особливо наукомісткі дані були отримані при розчищенні залишків заглиблених у материк нижніх частин споруд, а їх планіграфія і хронологія засвідчують формування на пункті садибних комплексів, розташованих обабіч вулиці, спрямованої майже аналогічно сучасній стежці від вул. Скіфської до греблі ставка 10 на р. Нивка — у меридіональному напрямку з незначним відхиленням (рисунок). Центральна частина східної лінії домогосподарств часів Київської Русі знищена згаданим несанкціонованим будівництвом по вул. Васнецова, 14, а обстежені дві ділянки, розташовані у центрі мису ставка 10 по вул. Васнецова, 12 і 10, примикають до названої ділянки та до ділянки по вул. Васнецова, 8, де у 2010—2012 рр. вивчено як давньоруські споруди з відповідним комплексом кераміки і речових знахідок, так і об'єкти періоду пізнього Трипілля та різних етапів доби бронзи — раннього заліза.

Зрозуміло, що описане розташування вказаних ділянок зумовило фіксацію на їх площі археологічного матеріалу, тим більше, що залишки нашарувань були простежені на їхній південно-східній межі у стінці прокладеної без погодження траншеї газогону в бік забудованої також без попередніх археологічних досліджень ділянки по вул. Васнецова, 11. Під час робіт цього сезону на вказаних ділянках по вул. Васнецова, 12 і 10 у закладених на їх площі 20 шурфах (по 10 на кожній), розміщених загалом рівномірно по всій території, над виявленим на глибині 0,2—1,0 м материком, під частково задернованим насипним світло-коричневим суглинком, простежено рештки культурних нашарувань, а саме 10—40-сантиметровий пласт сильно гумусованого ґрунту чорного кольору з численними фрагментами давньоруської кружальної кераміки та ліпної періоду палеометалів, окремими кістками тварин та іншими слідами життєдіяльності

людини, що нижче переходив у аналогічний, простеженому на вказаній пам'ятці, горизонту доби первісності світло-сірий з лінзами коричневого кольору пласт, у якому зафіксовано непоодинокі верхні частини археологічних об'єктів, заповнених чорним сильно гумусованим ґрунтом. Крім керамічних уламків та археозоологічного матеріалу, із шурфів походили також залізні предмети, серед яких — деформований ніж, металургійні шлаки, шматки печини та обгорілої глиняної обмазки, каміння. Трьома шурфами виявлені перекопи, також властиві для пункту після початку його освоєння для індивідуальної забудови.

З урахуванням цільового призначення обстежених ділянок — «ведення особистого селянського господарства» і перспективою його подальшої зміни на «будівництво та обслуговування житлового будинку і господарських споруд (присадибна ділянка)», за результатами проведених робіт констатовано відсутність заперечень проти вирощування у їх межах сільськогосподарських культур, та з огляду на фіксацію культурних нашарувань з археологічними матеріалами та верхніх частин археологічних об'єктів, зауважено, що будь-яким будівельним роботам, прокладанню мереж і комунікацій, іншим пов'язаним з проникненням у товщу нашарувань діям (висаджування дерев тощо), мають передувати охоронні археологічні дослідження, які, згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини» проводяться за рахунок коштів замовника робіт. Крім того, оскільки територія пам'ятки згідно чинного законодавства (Земельний кодекс України, Закон України «Про охорону культурної спадщини») має бути віднесеною до земель історико-культурного призначення і, відповідно до ст. 17 Закону України «Про охорону культурної спадщини», може перебувати лише в державній власності, для її перебування у приватній власності вона має бути дослідженою на всій площі на всю глибину культурних нашарувань.

І. Готун, О. Казимір, А. Сухонос, М. Курзенков

ОБСТЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ХОДОСІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Північною експедицією ІА НАНУ оглянуто кілька пунктів у київських передмістях; частина з них входить до складу Ходосівського археологічного комплексу. З огляду на специфіку, деякі із цих робіт описані в окремих публікаціях, а пов'язані з господарським освоєнням ділянок обстеження периферії селища ранньозалізної доби з півночі городища Кругле і багат шарового поселення Ходосівка-Чернеча Гора, характеризується у цій роботі. Одна із ділянок розташована на межі охоронної зони першого пункту, інші чотири — в охоронній зоні наступного.

Ділянка площею 0,0456 га примикає до підніжжя меридіонально спрямованого останця корінного берега Дніпра, південна частина якого зайнята городищем Кругле, а решта майданчика — прилеглим з півночі до останнього неукріпленим поселенням доби раннього заліза, відкритим у 1947 р. І. Фабріціус, Н. Лінкою та Є. Покровською і додатково обстеженим (з уточненням меж) у 1976 р. Є. Петровською. Згодом пам'ятку неодноразово відвідували дослідники, що працювали в регіоні наприкінці минулого та на початку ХХІ ст. Крутизна схилів останця не залишає шансів на фіксацію на їхній площі культурного шару та археологічних об'єктів, аналогічна ситуація і з площею внизу під схилами: закладені на вільній від складованих тут будматеріалів, висаджених плодових дерев та встановленого будівельного вагончика частині ділянки п'ять шурфів при потужності відкладень 1,0–1,2 м дозволили констатувати відсутність шару й знахідок, а простежений у двох шурфах гумусований прошарок не містив притаманних поселенським шарам включень, навіть на рівні мікродомішок. За результатами обстеження власнику надано висновок про можливість її використання з цільовим призначенням «для ведення особистого селянського господарства» із застереженням про передбачену законодавством необхідність зупинити роботи у випадку фіксації знахідки археологічного чи історичного характеру, повідомити про це органи охорони культурної спадщини та укласти з ними відповідний охоронний договір.

Ділянки площею 0,0663, 0,1069, 0,1315 та 0,1378 га розташовані в охоронній зоні, відкритого у 2000 р. Ю. Толкачевим та ін. селища ранньозалізної доби, часів Київської Русі

та періоду українського козацтва Ходосівка-Чернеча Гора.

На розміщеній по вул. Чернеча, б/н, призначеній для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) першій з них, площею 0,0663 га, у закладених шести шурфах під 35-сантиметровим орним шаром простежено гумусований прошарок без власних поселенським нашаруванням включень (печина, вуглики, шматочки глиняної обмазки), навіть на рівні мікродомішок; матерік на ділянці зафіксований на глибині 0,4–0,6 м. Під час проведеного обстеження на поверхні ділянки матеріалу не виявлено, у окремих шурфах знайдено один дрібний уламок стінки горщика ХVІІ–ХІХ ст. та два недиагностичних фрагменти стінок ліпних посудин доби палеометалів (?), що може засвідчувати належність означеної території до ресурсної зони розташованого південніше селища ранньозалізної, давньоруського й козацького часів. Відповідно, власнику надано висновок щодо можливості використання території згідно цільового призначення із застереженням, як у попередньому і наступних випадках, про передбачену законодавством необхідність зупинити роботи у випадку фіксації знахідки археологічного чи історичного характеру і повідомити про це органи охорони культурної спадщини з укладанням з ними відповідного охоронного договору.

Наступна, площею 0,1378 га, розташована дещо південніше на тій само вулиці, призначена для ведення особистого селянського господарства і обстежена у зв'язку зі зміною цільового призначення теж на землі для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд. Закладені на її площі шість шурфів дозволили переконатись у відсутності культурних нашарувань: під верхнім довізним пластом всюди залягало побутове сміття, яким засипали верхів'я широтно спрямованого яру; середня частина останнього помітна в сучасному рельєфі. Гіпотетична можливість потрапляння до шару засипання археологічних матеріалів разом з не менш гіпотетичною ймовірністю наявності між закладеними тут шурфами вцілілих ділянок культурного шару зумовили включення до висновку про можливість згаданої зміни цільового при-

значення ділянки стандартного для таких випадків застереження на випадок фіксації знахідок історичного чи археологічного характеру.

Цільове призначення з півночі прилеглої до попередньої ділянки площею 0,1069 га, розташованої по вул. Зелений гай, б/н, також планувалось змінити з ведення особистого селянського господарства на землі для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд. Тут під час робіт констатовано викликану планувальними роботами відсутність культурного шару у закладених восьми шурфах. У простеженому місцями передматериковому прошарку сіро-жовтого суглинку без властивих культурному шару включень виявлено один надто дрібний фрагмент гончарної кераміки. Аналогічні знахідки походили також із засипки сучасного перекопу, заповненого ґрунтом, візуально тотожним простеженому на сусідніх городах. За результатами робіт власнику надано висновок стосовно можливості використання ділянки для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд з наведеним вище застереженням.

Аналогічна ситуація щодо цільового призначення і з ділянкою площею 0,1315 га по вул. Зелений гай, яка зі сходу примикає до двох попередніх. Її територія також зазнала відчутних перепланувань, а у південній частині пошкоджена згаданим доволі глибоким широтно спрямованим яром. На площі цього домоволодіння закладено п'ять шурфів; з окремих походили невиразні дрібні уламки кружального посуду, дещо більше фрагментів зібрано на топографічно вищій південній межі ділянки, яка, ймовірно, маркує рівень території до проведення планувальних робіт. Ще в одному шурфі простежені залишки об'єкта козацької доби з уламками кухонного й столового посуду,

притаманного пунктам названого часу у досліджуваному регіоні. Наявність на обстеженій площі археологічних матеріалів могла б засвідчувати продовження до цих меж території поселення на Чернечій горі, відкритого у 2000 р. працівниками обласного центру з охорони пам'яток. Водночас, останнє виявлене не випадково чи під час наукових розвідок, де уточнення меж пункту можна було б запланувати на майбутнє, а під час обстеження території села на замовлення сільради у зв'язку з розробкою Генплану. Відтак, рівень відповідальності за результати робіт у такому випадку мав би бути зовсім іншим. Тому, відкинувши підозру відносно компетенції обласних пам'яткоохоронців, залишається припустити, що на цій території існував відокремлений від основного ядра поселення локальний об'єкт з утворенням навколо культурного шару, рештки якого і були простежені під час досліджень цього сезону. Відповідно, крім загальних для всіх ділянок на Чернечій горі застережень на випадок фіксації знахідок історичного чи археологічного характеру, власнику вказано на обов'язковість охоронних археологічних досліджень перед будь-якими пов'язаними з проникненням у товщу нашарувань роботами і на необхідність завершення вивчення зафіксованого у одному із шурфів об'єкта.

Крім того, оскільки за результатами робіт 2000 р. органами охорони культурної спадщини навколо пам'яток за 100 м від меж охоронної зони було встановлено зону регулювання забудови, у всіх випадках формулювання цільового призначення земельної ділянки «для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд» власникам було вказано на необхідність узгодження питань забудови з органом охорони культурної спадщини Київської облдержадміністрації — Управлінням культури, національностей та релігій.

І. Готун, Є. Синиця, Т. Бітковська, Я. Володарець-Урбанович

ЗАРУБИНЕЦЬКЕ ЖИТЛО З УРОЧИЩА ФІАЛКИ В ХОДОСІВЦІ

Обстеження розташованих в урочищі Фіалки в Ходосівці двох ділянок, під час якого було виявлено невідомий раніше осередок зарубинецької культури, вже описане, згадано і про фіксацію в одному із шурфів плями заповнення археологічного об'єкта. Після

завершення робіт з визначення наявності / відсутності на виділеній для господарського освоєння площі історичного культурного шару й археологічних матеріалів шурф було розширено до повного оконтурення виявленої споруди із заглибленою основою, а її

Рис. 1. Житло зарубинецької культури на нововиявленому пункті в ур. Фіалки в Ходосівці на етапі вибирання заповнення

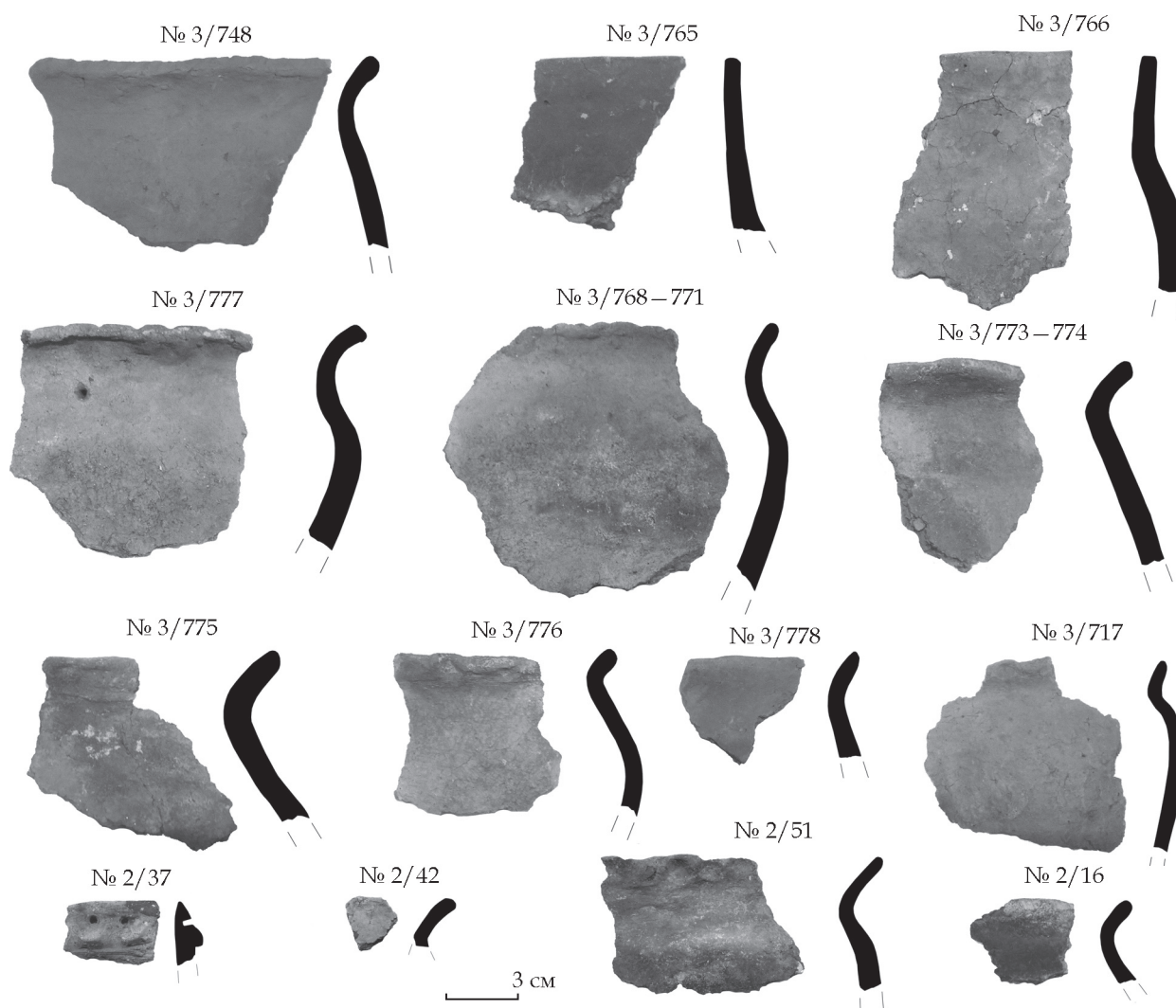

Рис. 2. Уламки вінець та верхніх частин посудин із заповнення житла

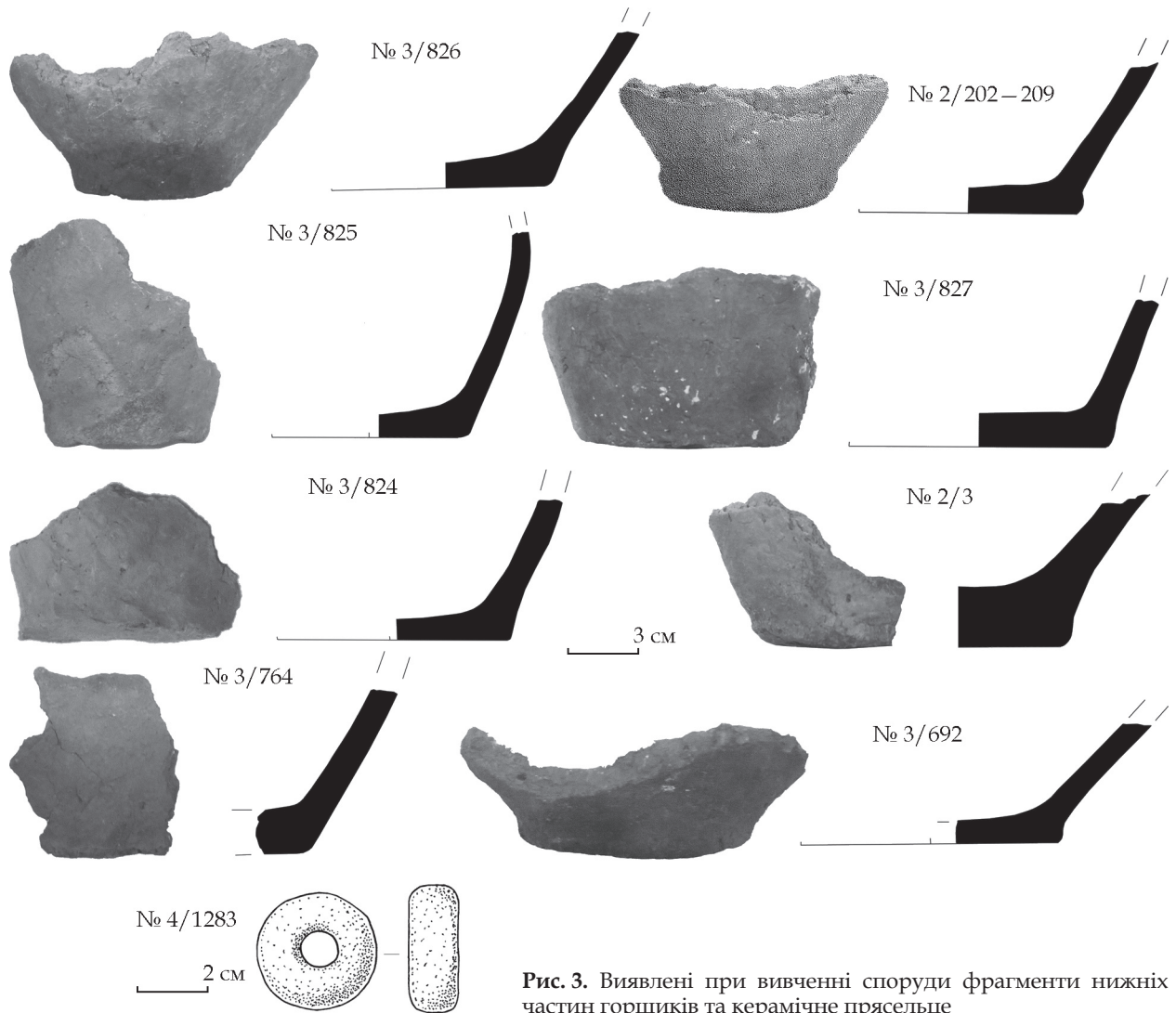

Рис. 3. Виявлені при вивченні споруди фрагменти нижніх частин горщиків та керамічне прясельце

заповнення вибрано. При розкопках застосовано методичні прийоми, зазвичай практиковані для інших хронологічно наближених поселенських пам'яток.

Заповнення будівлі простежене з глибини 0,4 м від сучасної поверхні, у порівнянні з навколишнім культурним шаром воно мало дещо темніше забарвлення і відрізнялось значно більшою концентрацією печини та кераміки. Форма об'єкта — підквадратна, розміри — $4,0 \times 3,8-3,9$ м, глибина — 1,0 м від сучасної поверхні (0,6 м від рівня фіксації плями), споруда зорієнтована стінами за сторонами світу з незначним відхиленням (рис. 1). Біля її південної стіни, майже посередині, розчищено заповнену аналогічним основним нашаруванням стовпову ямку діаметром близько 0,3 м і глибиною 0,2 м від рівня долівки.

Біля тієї само стінки виявлено залишки овального глинобитного вогнища 1, розмірами $0,5 \times 0,3$ м, сильно порушеного ще в давнину. Над ним зафіксовано значне скупчення фрагментів кераміки та шматків

печини. Вздовж східної стінки простежено вогнище 2, розмірами $1,8 \times 1,3$ м, підтрикутної у плані форми. Воно складалося із глинобитного череня і завалів каміння зі слідами термічного впливу. У заповненні споруди над цим опалювальним пристроєм також зібрано велику кількість уламків посуду й шматків печини.

Керамічний комплекс складає столовий і кухонний посуд (рис. 2: 3). Перший представлений кількома фрагментами стінок підлискованої тонкостінної миски та декількома уламками підлискованих горщиків (тип 2, варіант В за Є. Максимовим); один із них — з прямим вінцем, другий — зі слабопрофільованим, причому, незначний відсоток лискованих виробів можна вважати характерною рисою комплексу. Кухонний репрезентований здебільшого округлобокими горщиками. Приблизно однакова кількість вінець має сильно- та слабовиражений профіль (приблизно по 40—42 %), присутня також доволі значна кількість прямих вінець (18—20 %). Орнаментация верхнього краю

здійснена паличковими та пальцевими вдавненнями. Ще одна особливість колекції — незначна кількість фрагментів тарного посуду: серед зібраного матеріалу превалюють форми середніх розмірів.

Індивідуальні знахідки із заповнення котловану та навколишнього культурного шару представлені фрагментами розтиральників, точильних брусків, виготовленим зі стінки посудини прясельцем, уламками залізного ножа та кованого цвяха; в числі інших знахідок з розкопу — печина, шлаки та кістки тварин.

Особливості залягання археологічного матеріалу у дослідженому житлі у порівнянні зі специфікою простежених у інших шурфах нашарувань дозволяють не виключати наявність археологічних об'єктів у місці виявлення розвалу миски та концентрації керамічних уламків включно з піддоном іншої. Це припущення доцільно перевірити під час подальших досліджень.

Фіксація описаного осередку безсумнівно сприятиме уточненню бачення системи заселення регіону на рубежі нової ери.

І. Готун, А. Сухонос, О. Казимір

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-ЧУМАКІВ КУТОК

Північна експедиція ІА НАНУ розпочала стаціонарне вивчення ще однієї пам'ятки Ходосівського археологічного комплексу — багатошарового поселення Ходосівка-Чумакив Куток. Селище доби раннього заліза, часів Київської Русі та козацького періоду у заплаві Дніпра на межі угідь Ходосівської сільської ради і НПП «Голосіївський» відкрите експедицією у 2007 р. і пізніше лише обстежувалось з шурфуванням, зокрема і при зміні цільового призначення зайнятих ним земель із «ведення особистого селянського господарства» на «ведення індивідуального садівництва». Поточні дослідження полягали у спостереженні за земляними роботами, а після фіксації під час останніх ділянки віцілілих культурних нашарувань — у їх науково-рятівних розкопках¹.

Необхідність досліджень зумовлена розміщенням проєктованого садового будинку. Його розташування у північній частині пункту, де свого часу відбувалось несанкціоноване вибирання ґрунту, після чого залишились окремі ділянки з частково віцілілим культурним шаром, згодом перекриті потужним пластом гідронамиву, унеможливило візуальний пошук збережених нашарувань і зумовило потребу у проведенні нагляду. У ході робіт встановлено, що намивний пісок на глибині 0,7 м і нижче переходять у мате-

рик — жовтий річковий пісок, а культурний шар, навіть перевідкладений, відсутній майже на всій площі майбутньої будівлі, крім південно-східного кута. Тут на ділянці розмірами близько 5 × 4 м виявлено пошкоджені різночасовими перекопами нашарування і відзначено їх поширення на південь і схід. З півночі та північного заходу зафіксовано заглиблення від вибирання ґрунту. На означеній ділянці шару розбитий розкоп, у межах якого застосовано загальні методичні прийоми, практиковані при дослідженні інших поселенських пам'яток.

Нашарування потужністю від 0,10 до 0,35 м (найчастіше близько 0,20 м) складені переважно однорідним темно-сірим супіском, що підстеляє пласт білого намивного піску потужністю 0,20 — 0,60 м і плавно переходить у материк з дещо хвилястою поверхнею. На світлому тлі останнього виявлено і досліджено чотири побутово-господарських об'єкти.

Об'єкт 1 зафіксований на глибині 0,20 м від верхньої межі культурного шару, як облямована по периметру темно-сірою смугою округла, діаметром 0,8 м, аморфна пляма однорідного інтенсивно чорного супіску. Зі сходу невеличкий сегмент верхньої частини споруди частково пошкоджений давнім перекопом. Об'єкт вибирався по чвертях з фото- і графічною фіксацією бровок. У основі його заповнення — однорідний чорний супісок, що подекуди включав вуглиники і не містив іншого матеріалу. Між заповненням і материком без вираженої межі переходу як з боку заповнення, так і з боку материка про-

1. Колектив дослідників пункту висловлює вдячність голові правління ОК СТ «Лугове» О. Соломянюку та власнику ділянки Р. Бузурному за досягнуте взаєморозуміння та чітку організацію робіт.

стежений 10–15-сантиметровий дифузний шар сіро-жовтого кольору. Заглиблена частина споруди мала овальну форму, розміри $1,15 \times 0,90$ м, лінзоподібний перетин з плавним переходом стінок у долівку, заглиблену в центральній частині на 0,35 м.

Об'єкт 2 розміщений за 0,05–0,10 м південніше попереднього, простежений на тому само рівні. Репрезентує невелику пляму чорного супіску, що по краях теж має темно-сіре забарвлення, овальну у плані, дещо витягнуту з північного заходу на південний схід, у західній частині приблизно на 0,20–0,25 м пошкоджену перекопом. На рівні виявлення її довжина становила 0,90–1,00 м, ширина вцілілої частини — 0,35–0,40 м. Вибирався об'єкт по половиних з фіксацією повздовжнього розрізу. Майже на всю глибину він заповнений однорідним чорним супіском, що при переході в материк утворював 10-сантиметровий прошарок суміші зі світлим материковим, також без утворення чітких меж. Заглиблена частина споруди у плані овальна, довжиною близько 1,0 м за збереженої ширини 0,4 м, з похилими стінками, що плавно переходять у дно, яке знижується у напрямку центру і сягає глибини 0,30 м. При вивченні заповнення зібрано нечисленні уламки доволі грубого ліпного темно-червоного посуду, що знаходиться аналогічно у старожитностях підгірцівсько-милоградської культури.

Об'єкт 3 вивчений за 0,80–0,90 м на захід від попередніх, на тій само глибині; мав овальну, дещо витягнуту в широтному напрямку частково пошкоджену перекопом з південного боку пляму заповнення. Її вцілілі розміри становлять $0,70 \times 0,30$ м, ще близько 0,15–0,20 м припадає на перекоп. Змішане з жовтим річковим піском одношарове чорне супіщане з аморфними контурами заповнення об'єкта ближче до стін та долівки відносно плавно, без чітко вираженої межі, переходило в материк і знахідок не містило. Котлован споруди овальний у плані, довжиною 0,70 м і збереженою шириною 0,35 м, в перетині лінзоподібний, з плавним переходом стінок у долівку, заглиблену у центрі на 0,25 м.

Описані три об'єкти за формою і розмірами та кольором і морфологією заповнення подібні один до одного, розташовані поруч і, найімовірніше, функціонально пов'язані між собою, а зібрана в одному з них (№ 2) кераміка може датувати період використання всього комплексу. Водночас, ще одна досліджена в системі описаного розкопу споруда відчутно відрізнялась і, очевидно, маркує більш ранній період існування поселенської структури ранньозалізної доби в урочищі Чумаків Куток.

Об'єкт 4 знаходився західніше попередніх, виявлений на глибині 0,30–0,35 м від верхнього рівня фіксації культурного шару.

Оконтурений лише на материковій поверхні, на тлі якої читався у вигляді плями сірого і сіро-коричневого супіску, що виділялась своїм темнішим забарвленням. Округлий у плані, діаметром 1,30–1,40 м, з нечіткими межами, простеженими доволі умовно. З півночі і заходу від об'єкта культурний шар і материкова поверхня практично знищені вибиранням піску, хоч безпосередньо заповнення лишилось неушкодженим. Споруда вибиралась по половиних з графічною і фотофіксацією розрізу. Заповнення об'єкта виявилось складнішим порівняно з іншими, а розміри дещо більшими, ніж читались на рівні виявлення плями. В центрі у верхній частині заглиблення залягав шар однорідного сіро-коричневого супіску, подекуди — із включенням дрібних вуглинок. Його потужність неоднакова: від 0,40 м у центральній та південно-західній частинах до 0,15–0,20 м ближче до країв, де цей пласт плавно переходив у однорідний сірий супісок, що також містив вуглилки, мав потужність від 0,10 до 0,30 м та залягав переважно по краю об'єкта і біля його долівки. У центральній частині під однорідним сіро-коричневим супіском фіксувалась доволі потужна, до 0,40 м, лінза сіро-жовтого плямистого супіску з вкрапленнями однорідного сіро-коричневого. Описана стратиграфічна ситуація, ймовірно, зумовлена змішуванням основного сіро-коричневого заповнення з жовтим материковим піском. Крім того, у придонній частині, переважно біля долівки та біля стін траплялись лінзи темно-сірого супіску, товщиною до 0,20 м і шириною близько 0,40 м та дещо менші лінзи жовтого материкового піску. Заповнення містило один слабодіагностичний дрібний шматок ліпної кераміки, попередньо віднесений до тієї ж епохи, що й кераміка з описаних вище об'єктів. Заглиблена частина споруди розмірами по верхньому контуру $1,90 \times 1,70$ м в плані під прямокутна, із сильно заокругленими кутами, її пологі стінки плавно переходили у нерівну, підокруглу долівку розмірами близько $1,00 \times 1,50$ м, що від рівня фіксації плями заходила у материк на 0,60–0,64 м з північного боку і до 0,70 м — з південного, біля якого розчищено яму діаметром близько 0,30 м, завглибшки 0,05 м, на всю глибину заповнену однорідним сірим супіском, аналогічним основному шару нижньої частини споруди.

Попри відсутність певної евристичності у результатах робіт на цьому пункті, вони важливі самим фактом початку накопичення матеріалів стаціонарних досліджень селища і характеризують одну із його локальних ділянок, що особливо важливо за умов знищення нашарувань на значній території та недоступності для розкопок певних площ у межах вцілілої частини пам'ятки.

І. Готун, А. Сухонос, О. Казимір, М. Гунь

РОБОТИ У СХІДНІЙ ЧАСТИНІ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

Постійне оприлюднення результатів досліджень розташованої у південних передмістях Києва неординарної пам'ятки часів Київської Русі та монгольсько-литовського періоду з горизонтами доби каменю і палеометалів у інформповідомленнях, тематичних розробках, виступах на конференціях та підсумкових для певних етапів працях дозволяють перейти до характеристики результатів поточного сезону, не зупиняючись на даних про сам пункт і отримані під час його вивчення матеріали. За участі студентів-практикантів, волонтерів та науковців із КНУ імені Тараса Шевченка, НПУ ім. М. Драгоманова, ДонНУ імені Василя Стуса, НаУКМА, гуртківців Київського Палацу дітей та юнацтва Північною експедицією продовжено розкопки східної периферії пункту у системі запланованого 2007 р. розкопу І. Вивчена у цьому році ділянка займала схил (перепад висот у межах відкритої в сезоні площі становив близько 1,5 м), зайнятого поселенням заплавного підвищення, примикала до розкопу ІІІ 2014 р. і охопила територію 489 м². На розкритій площі вдалось виявити і дослідити заглиблені в материк п'ять ям від стовпів діаметром близько 0,20 м кожна, одну господарську будівлю та п'ять невеликих побутово-господарських об'єктів, заповнення частини із яких містило кружальну кераміку давньоруського і золотоординського часу.

Об'єкт 105 зафіксований за 5–7 м від краю схилу. Майже впритул примикав з півдня до крупної воронки часів Другої світової війни, за 25–30 м на північ від якої було відкрито низку об'єктів масової забудови. Тотожність шару на ділянці і верхньої частини заповнення будівлі зумовила оконтурення останньої лише за 0,58 м від сучасної поверхні на світлому тлі материка у вигляді однорідної темно-сірої супіщаної неправильно-овальної плями розмірами 2,90 × 2,40 м з аморфними межами і смугою сіро-жовтого супіску по периметру. Верхні 0,20–0,25 м її заповнення складав навколишній шар, підстелений 10–15-сантиметровим прошарком інтенсивнішого за кольором, порівняно з попереднім, чорного супіску, що перекривав аналогічної потужності придонний сіро-жовтий супіщаний прошарок. По краю нашарування змішані з материковим піском. У центрі будівлі, з глибини 0,13–0,18 м, на згаданому чорному шарі розчищено вцілілий у ана-

томічному порядку з підібганими ногами кістяк поросяти. У заповненні зібрано уламки кераміки, два шматки жорен, фрагмент скляного браслета, свинцевий важок (подібні речі походили і з навколишнього шару) і ще одну унікальну річ, про яку йтиметься нижче. У центрі, зафіксованої на глибині 0,40 м пласкої долівки будівлі, з деяким зміщенням на південь, розчищене впущене в материк на 0,15–0,17 м видовжене заглиблення розмірами 1,00 × 0,60 м, заповнене теж чорним супіском з мішаним сіро-жовтим прошарком біля стін. Котлован споруди розмірами 2,90 × 2,60 м підпрямокутний, із заокругленими кутами, в його основі простежується первісна зорієнтована кутами за сторонами світу квадратна форма, стінки плавно переходять у долівку. Наявність з півдня і сходу незабудованих площ дає змогу розглядати об'єкт як крайній у структурі, розташованої з півночі, частково вивченої і частково знищеної воронкою ділянки чи гіпотетичної подібної, розміщеної на невивченій території на захід від будівлі. Незначні розміри об'єкта та наявність кістяка дозволяють провести паралель з поширеною у народній архітектурі українців спорудою під назвою «саж» — невеликою господарською будівлею, де при обмеженій рухливості відбувалась відгодівля свиней. Об'єкт розташований на східній периферії пам'ятки, де простежена концентрація керамічного матеріалу, який маркує заключний етап існування селища, хоч остаточні висновки будуть можливими лише після завершення опрацювання результатів розкопок. Не виключено, що саме певні катаклізми у житті мешканців пункту зумовили припинення використання цієї території і завадили власнику забрати поросю чи прибрати його рештки у випадку загибелі.

Певною мірою сенсаційною стала фіксація у верхньому шарі заповнення споруди, відлитої у односторонній формі рельєфної фігурки Богородиці — фрагмента кінотного хреста першої половини XIII ст. (рис. 1). Таких, виготовлених на Русі візантійськими майстрами творів середньовічної металопластики, загалом, відомо лише кілька: майже цілий виріб з Херсонеса, його копійна відливка з Судака, фігурки предстоячих Богородиці та Іоанна Богослова з Полоцька, верхні частини христів з Княжої Гори і Переяслава, фігурка Іоанна Богослова та нижня частина хреста з

городища поблизу Шепетівки. Попри практиковану донедавна традицію поміщати над дверима чи на двері хлівів, а то і жител хрести-обереги, суттєве залягання речі на глибині 0,06 м, що свідчить про її належність до навколишнього шару, і відсутність аргументів на користь достеменного зв'язку з описаною спорудою. Водночас, враховуючи датування селища рубежем XI / XII – XIV ст., хронологія виробу може бути суттєвою для з'ясування певних етапів розвитку досліджуваної поселенської структури. І незалежно від зв'язку з тим чи іншим об'єктом, знахідка на пункті настільки статусного предмета не знаходить вичерпного пояснення, приводячи до постановки нових питань щодо соціального становища його мешканців.

Об'єкт 106 розчищений на глибині 0,60 м від рівня сучасної денної поверхні. Розташований теж на краю, біля початку схилу. Округла в плані, діаметром близько 0,50–0,60 м, темно-сіра з доволі чіткими контурами пляма заповнення споруди простежена на тлі світлого материкового супіску. У заглибленій частині об'єкта простежено два шари: вгорі – аналогічний шару сектору однорідний темно-сірий супісок потужністю 0,08–0,12 м з дрібними вуглинками й печиною, біля дна й стінок – змішаний з жовтою материковою глиною з вкрапленням озалізнень темно-сірий супісок, що утворював 5–8-сантиметровий прошарок. Споруда кругла, діаметром 0,50 м, її похилі стінки плавно переходили в дно, рівень якого знижувався до центру, де сягав глибини 0,16 м. Знахідок об'єкт не містив, та колір і морфологія його заповнення властиві на пункті спорудам доби середньовіччя.

Об'єкт 107 зафіксований за 0,80 м на схід від попереднього, також на початку схилу. Простежений на тлі материкової глини на глибині 0,60 м від рівня сучасної денної поверхні. Витягнута з північного заходу на південний схід пляма його заповнення мала овальну форму і розміри 0,50 × 0,80 м. Її аморфні межі місцями читались досить умовно. Заповнення об'єкта складене двома шарами. Зверху залягав аналогічний культурному шару темно-сірий супісок, подекуди із вкрапленням материкової глини потужністю від 0,05 м по краях до 0,20 м в центрі. В ньому подекуди зустрічалась гончарна кераміка, інколи кістки тварин, печина та дрібні вуглинки. Долівку та край об'єкта перекривав шар перемішаного зі світлою материковою глиною темно-сірого супіску потужністю від 0,05 м до 0,08 м, що плавно переходив у материк. Котлован споруди овальний, дещо витягнутий з північного заходу на південний схід, розмірами 0,50 × 0,90 м. Стінки похилі, з плавним переходом у заглиблену в материк

Рис. 1. Бронзова фігурка пристоячої Богородиці на тлі кіотного хреста першої половини XIII ст. з Херсонесу, доповненого фігуркою пристоячого Іоанна Богослова – уламком аналогічного предмета з городища біля Шепетівки

на 0,16 м відносно пласку долівку. У центрі споруди розчищено невелику стовпову ямку, діаметром близько 0,30 м, 0,03–0,04 м завглибшки. Стратиграфічно простежено, що вона прорізала заповнення споруди на всю його товщину і була заповнена темно-сірим супіском, аналогічним культурному шару. Ще дві тотожні ями розчищено за межами споруди: одна за 0,40 м на північний схід, інша – за 0,45 м на південний схід. Обидві розташовані нижче по схилу, з боку. Північно-східна мала діаметр 0,28 м, південно-східна – 0,20 м, обидві заповнені аналогічним культурному шару сектора темно-сірим супіском і заглиблювались у материк на 0,14 м. За знахідками та характером заповнення об'єкт може бути датований добою середньовіччя.

Об'єкт 108 виявлений на відносно рівній частині підвищення, на глибині 0,58 м від сучасної денної поверхні, на рівні материка, виділяючись на його тлі плямою темно-сірого кольору. У плані вона округла, діаметром

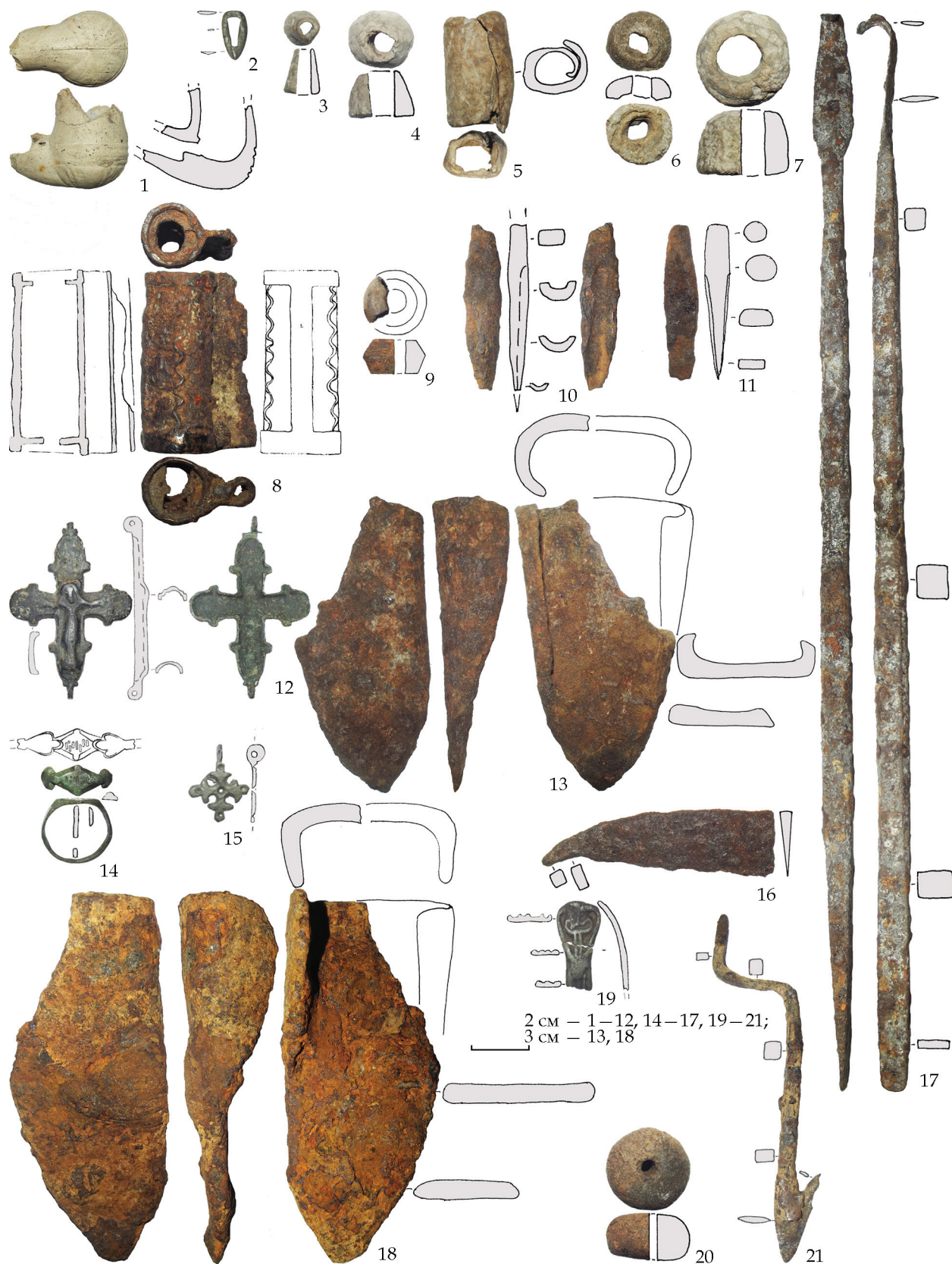

Рис. 2. Різні категорії індивідуальних знахідок, виявлених на поселенні у цьому сезоні

близько 1,50–1,60 м, межі одношарового аналогічного навколишньому культурному шару, доволі сильно перемішаному зі світлим материковим піском, темно-сірого супіщя-

ного заповнення аморфні, місцями читались відносно умовно. Стінки котловану похилі, з плавним переходом у заглиблену в материк у центральній, найглибшій частині, на 0,17 м

Рис. 3. Перехрестя клинкової зброї, наконечники стріл, цілі й фрагментовані вудила з розкопок 2018 р.

відносно пласку долівку. Заповнення містило у собі шматки печини та кілька гончарних стінок, а також дрібні вуглинки. З півдня від об'єкта, в культурному шарі на рівні передматерика був знайдений перстень з кольорового металу, аналогія якому побутували у XII—XIV ст. За характером заповнення та знахідками споруда може бути віднесена також до середньовічного горизонту селища.

Об'єкт 109 розташований посередині схилу, пляма його заповнення в шарі не читалась і була зафіксована на рівні материка на глибині 0,70 м від сучасної поверхні. Мала округлу форму діаметром 0,65—0,70 м та виділялась своїм темно-сірим супіщаним заповненням на тлі світлої та озалізненої материкової глини. Заповнення одношарове, по краях та біля долівки сильно перемішане з білим річковим піском і жовтою глиною, не містило жодних знахідок. Котлован споруди круглий, діаметром 0,60 м, стінки похилі, з плавним переходом у дещо заокруглену долівку, яка в найбільш заглибленій, центральній частині заходила у материк на 0,12 м. За характером заповнення об'єкт можна датувати давньоруським чи монгольсько-литовським часом.

Об'єкт 110 вивчений приблизно за 2,00 м на північний захід від об'єктів 106 і 107, зафіксований на глибині 0,60 м від рівня сучасної денної поверхні як округла, діаметром близько 0,50 м, пляма темно-сірого супіску, що виділялась на тлі материкової світлої глини з включеннями озалізненень своїм темним забарвленням. Заглиблену частину споруди характеризують дещо аморфні межі, анало-

гічне простеженому на рівні фіксації однорідне темно-сіре супіщане заповнення, що подекуди містило дрібні грудочки жовтої материкової глини, плавний перехід похилих стінок у долівку, лінзоподібний перетин та максимальна глибина 0,16 м. Попри відсутність знахідок, за особливостями заповнення об'єкт може бути віднесений до давньоруського чи монгольсько-литовського періодів.

Крім описаних об'єктів, у західній частині розкопу на глибині 0,40—0,45 м виявлено скупчення великих та дрібних шматків печини, щільно складених один поруч одного на площі діаметром близько 0,50 м. Навколо знайдено кераміку і побутові речі кінця XII — початку XIV ст., причому, у дещо більшій кількості, ніж на решті ділянок розкопу. Такі концентрації з певною обережністю зазвичай ототожнюють з рештками наземних споруд з аналогічним навколишньому культурному шару заповненням, а їх конструктивні риси, на жаль, погано простежуються в супіщаних культурних нашаруваннях, до того ж, у верхній частині сильно пошкоджених оранкою, але в розглянутому випадку даних для виділення окремого об'єкта недостатню, оскільки це міг бути просто викид з якоїсь іншої будівлі.

Окрім традиційно найбільш репрезентативних матеріалів періоду Київської Русі та монгольсько-литовської доби, отримано чимало знахідок, що маркують інші культурно-хронологічні горизонти. Зокрема, в культурному шарі періодично траплялись фрагменти ліпного керамічного посуду часів неоліту, пізньої бронзи — раннього

заліза, зрідка уламки кременю зі слідами обробки людиною та знаряддя з нього. Особливу увагу привертає виявлене в західній частині розкопу на глибині 0,45 м від сучасної денної поверхні в шарі передматерикового сіро-жовтого супіску скупчення понад десяти розміром від 4 до 7 см шматків кременю. Їх характеризує природна необроблена патинована поверхня, місцями зі сколами та слідами первинної обробки. Кілька аналогічних шматків знайдено і в шарі, поряд зі скупченням. За спостереженнями С. В. Переверзева, матеріал мало придатний для виготовлення знарядь, попри те, збирання й складування сировини засвідчує ймовірність її певного застосування давньою людністю.

Незважаючи на периферійність ділянки, вона виявилась відносно добре насиченою різноманітними знахідками, які, до того ж, місцями утворювали навіть певні концентрації. Зібраний матеріал детально характеризує різні сторони життя і побуту мешканців селища. Передусім, це кружальна кераміка, в тому числі полив'яна й орнаментована та численний остеологічний матеріал. Серед індивідуальних знахідок (рис. 2) домінують уламки жорен (37), точильні бруски і їх фрагменти (24), залізні ножі (19), цвяхи (14) та скляні браслети. Знайдені також шиферні і керамічні прясельця (6), свинцеві грузила (5), залізні голки (2), цікавиця сокири, фрагменти двох наральників (причому, типологічно відмінних, порівняно з відомими на пункті раніше), серпа, свердла, підкови, остень, ложкоріз, шило, бронзова гарда ножа тощо. Показовий оздоблений міддю корпус циліндричного замка. Прикраси та елементи костюма, крім уламків скляних браслетів,

репрезентовані частиною бронзового, залізної накладкою і згаданим масивним бронзовим перснем. Предмети християнського культу, окрім згаданої бронзової фігурки, включають також бронзовий натільний хрестик і прикрашену черню стулку хрестенкопціона другої половини XII – XIII ст. з рельєфним Розп'яттям та гравійованим зображенням святих з боків. Предмети озброєння (рис. 3), а саме чотири наконечники стріл та залізна гарда доповнені вудилами різної конструкції. Верхній горизонт селища маркує білоглинна люлька для паління середини XVII – кінця XVIII ст.

Опрацювання матеріалу продемонструвало властиву вивченій ділянці тенденцію до збільшення питомої ваги знахідок, передусім кераміки, датованих другою половиною XIII – XIV ст. за рахунок пропорційного зменшення кількості речей домонгольського часу, що добре помітно у порівнянні з відкритими північніше секторами. Несподіваною знахідкою виявився практично цілий екземпляр цегли-литовки. У різних ділянках розкопу впродовж сезону зібрано три «зрізні». В шарі відчутно зменшується число скляних браслетів і різниця складає від декількох сотень на аналогічну площу в північній частині, до менше двох десятків у межах розкопу цього року. Утім, остаточні висновки будуть коректними після завершення досліджень.

Попри незначне число вивчених протягом сезону об'єктів, завдяки збереженості шару та його насиченості вдалось отримати виключно цікаві результати щодо хронології та історичної топографії селища, господарської спеціалізації, соціального стану, побуту і вірувань його мешканців.

І. Готун, А. Петраускас

РОБОТИ НА ПОСАДІ ЛІТОПИСНОГО МІСТА ІВАН

У польовому сезоні 2018 р. були продовжені дослідження археологічного комплексу літописного міста Іван¹. За результатами шурфування площі прилеглої до дитинця літописного міста в 2017 р. було встановлено, що вона

значною мірою перепланована внаслідок будівельної діяльності XX ст. Значних антропогенних впливів зазнали не тільки культурні нащадки, але і природний рельєф місцевості. Проте серед штучних терас та підрізок схилу берега, ділянок штучного перепланування та природної ерозії поверхні шляхом візуального обстеження горизонтальних та вертикальних відслонень поверхні, а також закладання пошукових шурфів, були виділені ділянки, на яких збереглися неушкоджені культурні

1. Маючи нагоду, автори висловлюють глибоку вдячність очільниці Ржищівського археолого-краєзнавчого музею Л. Карпенко і колективу співробітників за багаторічне сприяння дослідженням і сподівання на подальший розвиток співпраці.

нашарування. Ще одним із важливих результатів візуального обстеження пам'ятки можна вважати зафіксовану прогресуючу ерозію північного краю пам'ятки. Вона на всій довжині городища має виразні сліди розвитку руйнівних процесів, які викликані розмивом правого корінного берега водами Канівського водосховища. Лінія активного розвитку ерозії не тільки зачіпає дитинець, але і захоплює значну частину території, прилеглої до нього вище та нижче по течії, на якій в 2017 р. були зафіксовані ділянки збереженого культурного шару.

Саме на одній з таких ділянок, яка прилягає за 50 м до східного краю дитиня літописного міста і має виразні сліди руйнації з північного краю, було закладено пошукову траншею довжиною 8 м та шириною 2 м. У її межах під 5-сантиметровим дерновим шаром зафіксовано темно-сірий сильногумусований суглинок, що сягав глибини 0,6–0,8 м від сучасної денної поверхні і утримував археологічні знахідки. Складений плямистим жовтим лесоподібним суглинком материк у верхній частині теж містив поодинокі знахідки, які, вочевидь, потрапили нижче основного горизонту культурних нашарувань внаслідок діяльності гризунів.

Знахідки, виявлені в культурному шарі, представлені у переважній більшості фрагментами гончарних посудин доби пізнього середньовіччя, фрагментами давньоруських гончарних посудин, а також фрагментами стінок ліпних посудин, які можуть бути датовані у межах I тис. н. е.

Отримані результати розкопок 2018 р. дозволяють зафіксувати перспективність археологічних досліджень та їх актуальність з урахуванням загрози руйнації комплексу літописного міста — пам'ятки національного

значення, внаслідок ерозії правого корінного берега р. Дніпро, спричиненої антропогенною діяльністю.

Під час візуального обстеження східного схилу дитинця городища на поверхні було зафіксовано лінзоподібну западину, в якій під час детального огляду було виявлено верхню частину аркового склепіння підземної споруди. За особливостями розмірів, форми та розташування вона може бути інтерпретована як вхід до підземної споруди, врізаної у схил Дніпра, на якому розташований дитинець літописного міста. Для встановлення більш точної культурно-хронологічної належності споруди та її розмірів і конструкції необхідне проведення додаткових археологічних обстежень.

Особливості топографії археологічного комплексу літописного міста Іван, розташування відносно комунікаційних мереж, міської забудови, проведення довготривалих археологічних розкопок, які б дозволили отримати дані про оборонні споруди літописного міста, його різноманітну матеріальну культуру та ряд інших факторів, дозволяють розглядати його як одне із найбільш перспективних місць для розбудови музею під відкритим небом.

Унікальність проекту полягає в тому, що на сьогодні він може стати першою музейною презентацією Дніпровської оборонної лінії, яка відігравала значну роль у формуванні Давньоруської держави.

Розташування городища на домінуючій над оточуючою місцевістю висоті дозволяє створити реконструкцію стародавнього міста, яка може бути вписана в оточуючий рельєф, а також слугувати своєрідною візитівкою міста Ржищів.

В. Івакін, В. Баранов, М. Джік, І. Зоценко, А. Сорокун, О. Манігда

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ОСТРІВ 1 ТА ДАВНЬОРУСЬКОГО ГОРОДИЩА У СУХОЛІСАХ

Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАН України були продовжені археологічні дослідження, виявленого у 2017 р. західно-балтського некрополя та розташованого на відстані 500 м від нього давньоруського городища поблизу с. Сухоліси.

Могильник *Острів 1* розташований між селами Пугачівка та Острів Рокитнянського району Київської обл. на правому березі р. Рось

та займає першу надзаплавну терасу, яка поступово знижується в напрямку до річки. Загалом у 2018 р. на пам'ятці було досліджено близько 800 м² (рис. 1).

Найбільш ранні знахідки на терасі відносяться до скіфського часу — під час археологічних робіт виявлено амфору фасоського виробництва (IV ст. до н. е.) та фрагменти ліпного посуду епохи раннього залізного

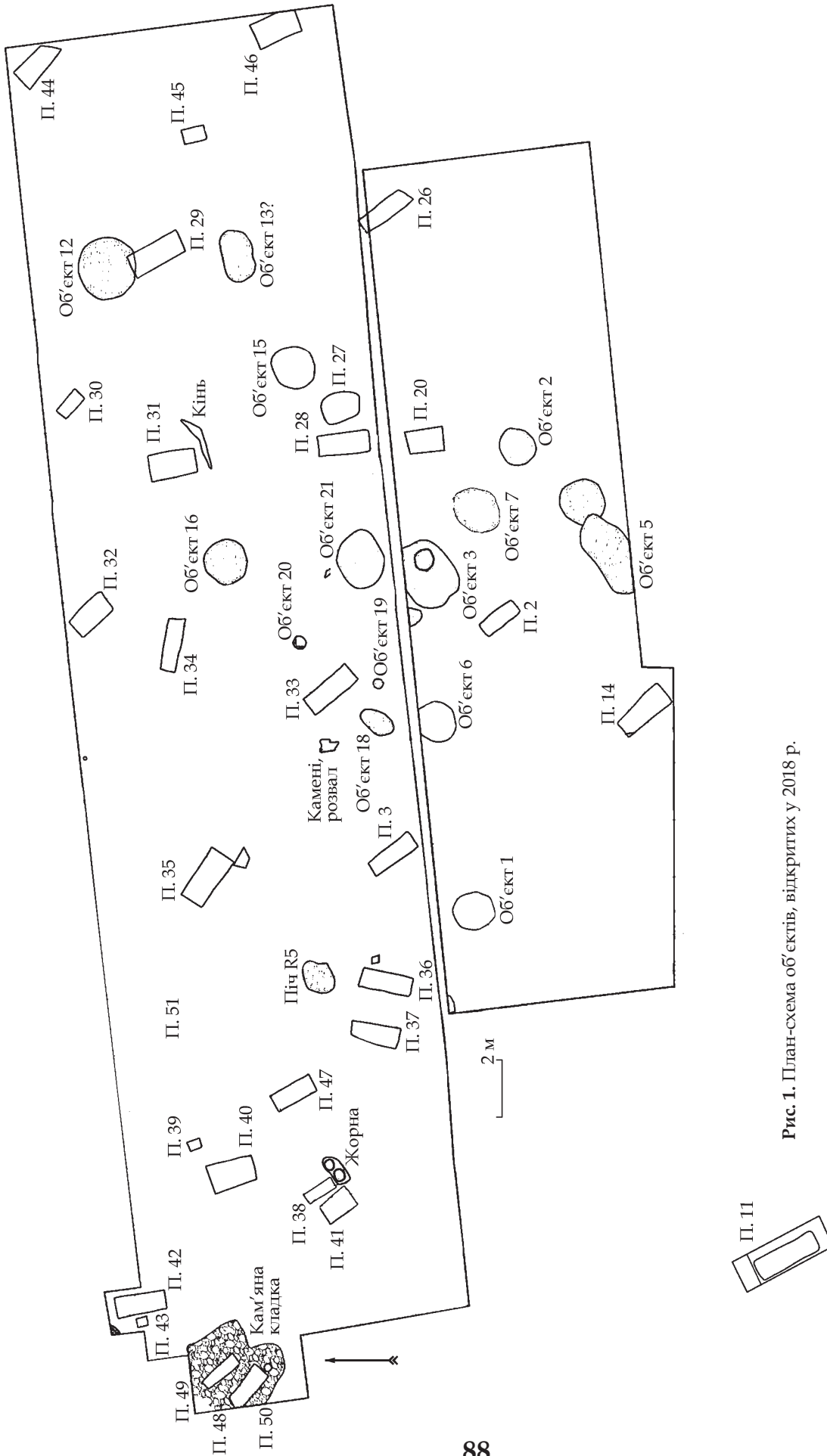

Рис. 1. План-схема об'єктів, відкритих у 2018 р.

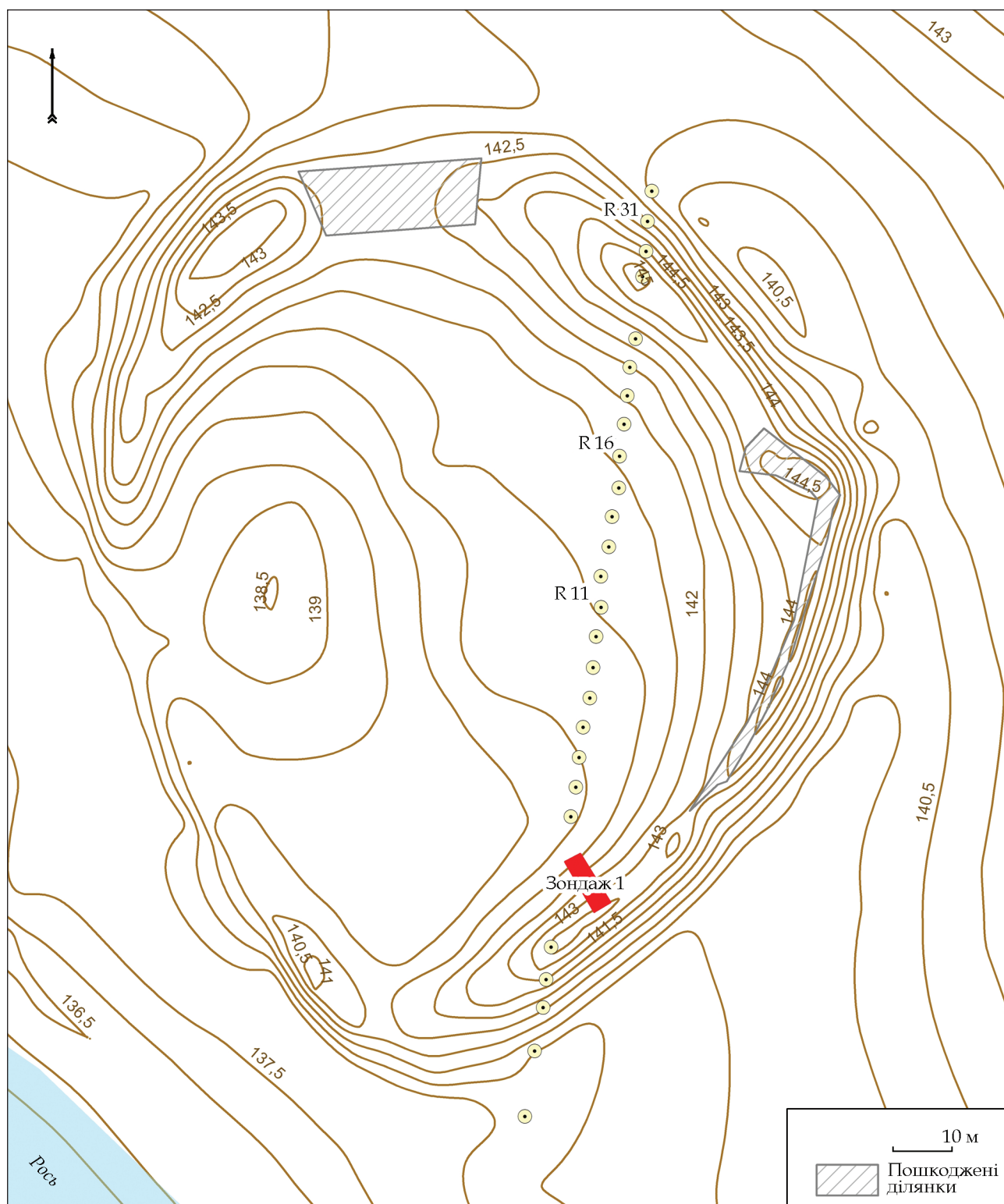

Рис. 2. Топографічна зйомка городища біля с. Сухоліси

віку (визначення — к. і. н. Ю. Болтрик). Можливо, ці знахідки відносяться до кургану, зафіксованого на топографічних мапах другої половини XIX ст., проте повністю зруйнованого у XIX—XX ст.

Слід відзначити, що поховальні комплекси західно-балтського могильника були впущені у більш ранні нашарування чер-

няхівського часу, які також вивчалися під час дослідження (к. і. н. О. Милашевський). Культурний шар черняхівського поселення зафіксований по всій площі розкопу, виявлені окремі житлові та господарські споруди, зібраний численний археологічний матеріал (фрагменти кераміки, вироби з кістки, арбалетоподібні фібули, монети).

Відносною несподіванкою стала знахідка ранньослов'янської напівземлянки з піччю-кам'янкою. Виявлений у споруді посуд характерний для праських старожитностей Східної Європи, що дозволяє попередньо датувати напівземлянку V—VII ст. н. е. (визначення — к. і. н. Є. Синиця).

Найяскравіші та найвиразніші знахідки походять з поховальних комплексів середньовічного західно-балтського некрополя. Загалом у 2018 р. було досліджено 30 інгумаційних поховань різного ступеня збереженості. Більшість поховань орієнтовані головою на північ, з сезонними відхиленнями. В одному з поховальних комплексів під кістками людини зафіксований кістяк молодого лошати зі зв'язаними ногами. Цей обряд знаходить прямі аналогії в синхронних пруських старожитностях самбійського півострова.

Супроводжувальний інвентар некрополя Острів 1 виділяється чисельністю та різноманітністю в порівнянні з давньоруськими поховальними старожитностями XI—XII ст. У чоловічих похованнях виявлена зброя — сокири (тип IV за А. Кірпи́чником; тип М за Я. Петерсоном), вістря сулиць, елементи кінської упряжі (шпори), деталі чоловічого поясного набору, підковоподібні фібули різних типів, тощо. У жіночих похованнях знайдені підковоподібні фібули, зооморфні браслети, бронзова шийна гривна, різноманітні намистини (каури, скляні, обтягнуті золотою фольгою), пряслиця, виготовлені з овруцького пірофілітового сланцю. Слід відмітити знахідку предмету особистого благочестя — бронзовий натільний хрестик так званого «скандинавського типу».

Виявлені поховання попередньо датуються в межах XI ст. За рідкісними виключеннями, особливості поховального обряду та характерний поховальний інвентар не мають аналогій у давньоруський поховальний практиці вказаного періоду, а скоріше тяжіють до синхронних старожитностей західно-балтських племен — земгалів, селів, латгалів, куршів, прусів та жемайтів.

Давньоруське городище в с. Сухоліси розташоване на відстані 500 м на схід від некрополя, у заплаві низького лівого берега р. Рось, та є фортифікацією так званого болотного типу, не характерного для давньоруських укріплень Середнього Подніпров'я (рис. 2).

Проведено новітню топографічну зйомку пам'ятки (під керівництвом к. і. н. О. Маніди), яка показала, що городище витягнуте за віссю північ — південь. Його загальна площа, разом з укріпленнями, становить 1,75 га, площа майданчика городища всередині валів дорівнює 0,85 га. В'їзд розташовувався із західного боку городища — у цьому місці добре простежений розрив у системі укріплень та топографічне пониження. На сьогоднішній день відстань від в'їзду до урізу води становить в середньому 55 м. Укріплення збереглися на висоту до 4 м з напільного боку та до 2,5 м зсередини укріплення. Рів майже повністю зник в результаті оранки. Задля визначення стратиграфічної ситуації на пам'ятці колегами з Інституту археології Жешувського університету (керівник М. Джік) проведено буріння — через всю площу городища за віссю північ — південь, через кожні 2 м, закладено 26 зондажів. У південній частині городища з метою вивчення особливостей будівельних конструкцій укріплень закладено невеликий розкоп (30 × 10 м). У розкопі вдалося зафіксувати залишки згорілих дерев'яних конструкцій, але через брак часу повністю вивчити цей цікавий об'єкт не вдалося і він був законсервований до польового сезону 2019 р. Серед знахідок, виявлених під час обстежень городища, необхідно відмітити давньоруський емалевий хрест XII ст.

Археологічні роботи на західно-балтському некрополі Острів 1 та давньоруському городищі у с. Сухоліси продовжаться у польовому сезоні 2019 р.

В. Івакін, І. Зоценко, Р. Осадчий, А. Сорокун, С. Переверзєв

РОЗВІДКИ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАНУ НА КИЇВЩИНІ

Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАНУ провела низку розвідувальних робіт у різних районах Київської обл.

У квітні здійснено розвідку на давньоруському городищі та неукріпленому поселенні в с. Русанів Броварського р-ну, які активно

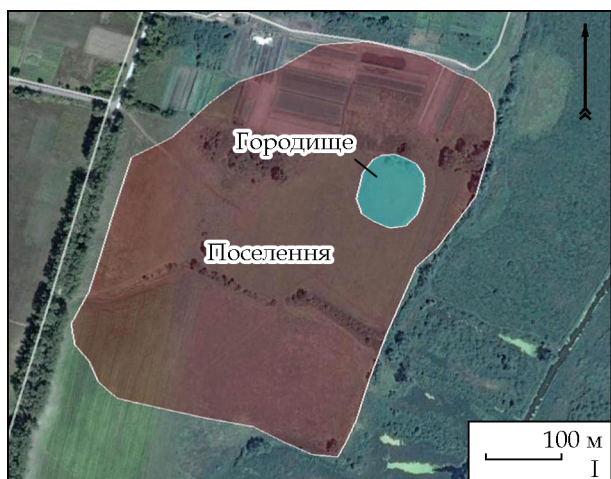
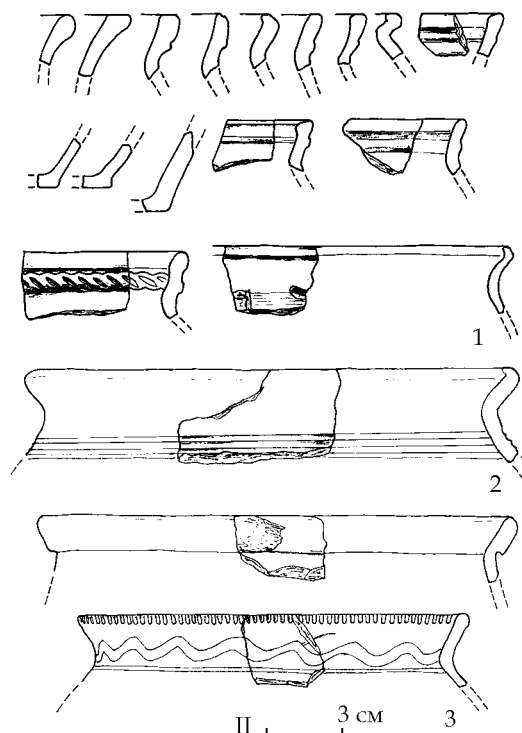

Рис. 1. Городище та неукріплене поселення у с. Русанів: I — межі археологічних пам'яток; II — підйомний матеріал (1 — поселення, підйомний матеріал; 2 — городище, шурф; 3 — городище, підйомний матеріал)

грабуються чорними копачами. Виявлено три грабіжницькі шурфи (розміри $3,5 \times 2,5$, $3,0 \times 2,0$ та $1,0 \times 1,0$ м, глибина $0,5\text{--}1,2$ м) — порушення культурного шару зафіксовані, стінки найбільшого з шурфів були вертикально зачищені задля визначення стратиграфічної ситуації на пам'ятці. Проведено археологічне обстеження Русанівського городища та неукріпленого поселення-посади, зібраний численний підйомний керамічний матеріал XI—XII та XVII ст. (рис. 1: II), визначені межі посади з метою створення облікової документації на Русанівський археологічний комплекс (рис. 1: I).

У липні—серпні проведено шурфування на території земельної ділянки площею $0,64$ га у Білгородській селищній раді Києво-Святошинського р-ну з метою фіксації наявності чи відсутності культурних нашарувань на ділянці, яка відводиться у землекористування. Здійснено візуальний огляд ділянки, не виявлено жодного підйомного матеріалу, пробито вісім розвідувальних шурфів розміром $1,0 \times 1,0$ м. Культурних нашарувань не зафіксовано, після дернового шару ($15\text{--}20$ см) починалися материкові світло-жовті суглинки. Археологічних об'єктів не зафіксовано, виявлено невелику кількість (6 фр.) дрібнофрагментованої кераміки пізнього бронзового — раннього залізного віку (милоградська культура?). Результати шурфування вказують на те, що поселення цього часу знаходилося на південний схід від ділянки, яка обстежувалася.

У листопаді проведено шурфування на території земельної ділянки площею $0,1$ га,

розташованої у північно-східній частині с. Зазим'є Броварського р-ну (вул. Садова, 17), з метою фіксації наявності чи відсутності культурних нашарувань на ділянці, яка відводиться у землекористування. Ділянка знаходилася на ледь помітному схилі і мала незначний перепад висот. Здійснено візуальний огляд ділянки, жодного підйомного матеріалу не виявлено, пробито чотири розвідувальні шурфи розміром $1,0 \times 1,0$ м. Культурних нашарувань не зафіксовано, після дернового шару ($15\text{--}20$ см) відразу починалися материкові світло-жовті супіски. Жодного археологічного матеріалу в шурфах не виявлено. На відстані 50 м на північ за межами ділянки, яка обстежувалася, в якості підйомного матеріалу зібрані окремі сильно фрагментовані уламки посуду XVII—XVIII ст. — скоріше за все, тут знаходилася периферія пізньосередньовічного поселення.

З метою створення облікової документації на пам'ятку археології місцевого значення — Городище літописного Борисполя, у грудні було здійснено обстеження невеликої ділянки городища у центральній частині м. Бориспіль (вул. Героїв Небесної Сотні, 7) з метою створення оновленої облікової документації на пам'ятку (рис. 2: I). Ділянка знаходилася на схилі і мала незначний перепад висот. Проведено візуальний огляд ділянки, пробито три розвідувальні шурфи орієнтовані стінками за сторонами світу, розміром $2,0 \times 2,0$ м та глибиною до 2 м (приблизно на цьому рівні зафіксований материк).

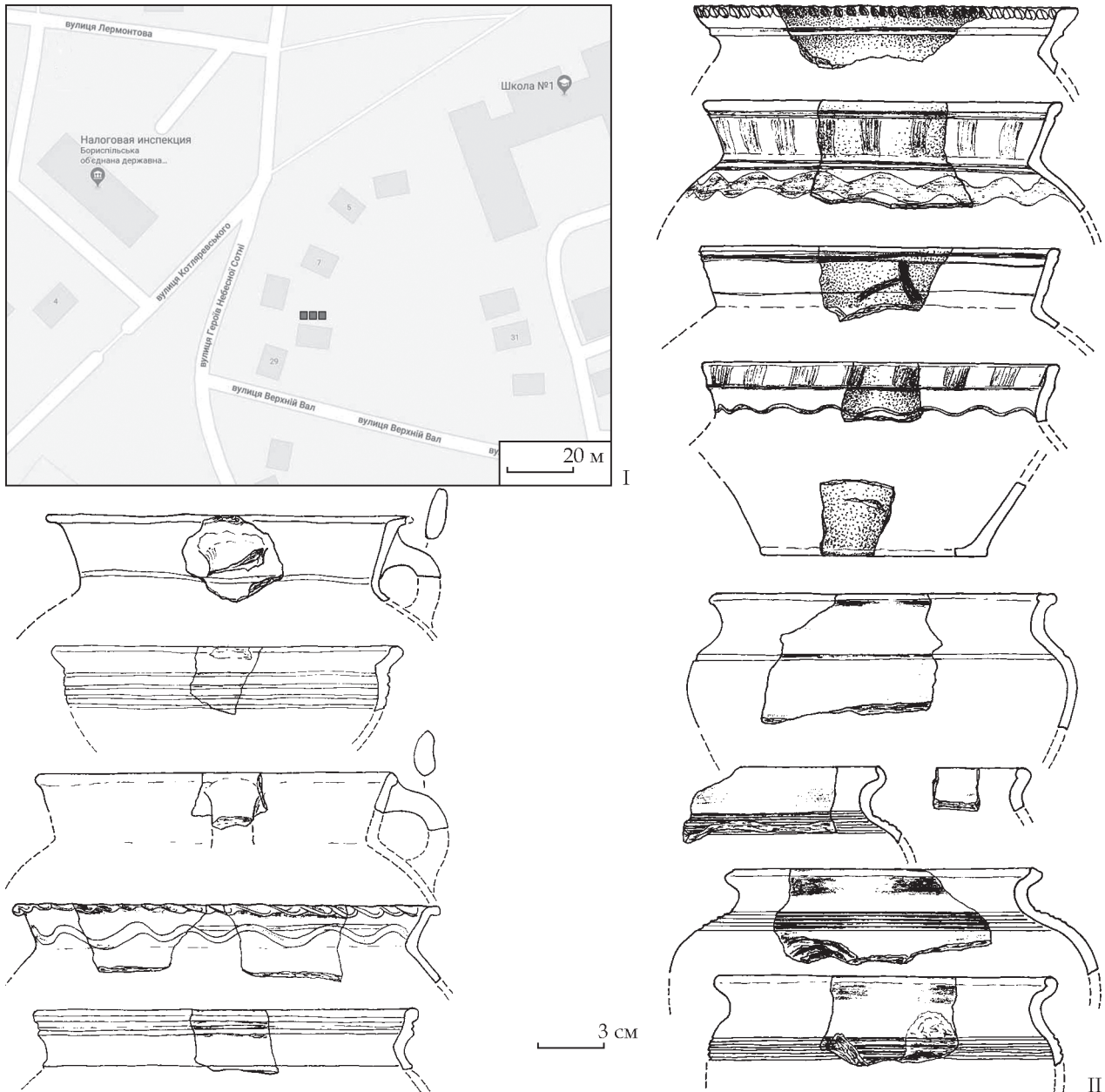

Рис. 2. Городище літописного Борисполя: I — план-схема розташування стратиграфічних шурфів; II — керамічний матеріал з культурних нашарувань

У шурфах зафіксовані об'єкти (сміттєві ями?) з археологічним матеріалом XVII—XX ст. Як зазначалося вище, ділянка досліджень знаходиться на природному схилі, тому було простежено пониження рівня стратиграфічних горизонтів зі сходу на захід. У всіх шурфах зафіксовано майже однакову стратиграфічну ситуацію:

- КШ 1 відноситься до XX ст., насичений сміттям та матеріалами цього часу. З шару також походять чисельні знахідки кераміки XVII—XIX ст.;

- КШ 2 датується XVII—XIX ст. Окрім керамічного та остеологічного матеріалу, в шарі зустрічалися фрагменти печини;

- КШ 3 відноситься до XII—XIII ст. З нього походить колекція остеологічного та керамічного матеріалу цього періоду. Шар також був насичений печиною, що вказує на розташування поруч житлових споруд.

Таким чином, в результаті розвідки 2018 р. виявлені культурні нашарування бориспільського давньоруського городища (XII—XIII ст.), а також горизонти пізньосередньовічного міста (XVII—XIX ст.), зібрана колекція археологічного матеріалу (фрагменти керамічного посуду, кістки тварин тощо) (рис. 2: II). Обстеження середньовічного городища літописного Борисполя планується продовжити у наступному 2019 р.

В. Івакін, С. Переверзєв, А. Сорокун, І. Хоптинець, М. Курзенков

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ЧОРНОБИЛЯ

Восени 2018 р. проходили дослідження літописного міста Чорнобиль та розвідки з шурфуванням на південно-східній околиці сучасного м. Чорнобиль. Основною метою польових робіт було дообстеження виявлених раніше на городищі об'єктів, продовження розвідок з метою визначення меж розповсюдження культурного шару пам'ятки та виявлення поселенської округи середньовічного міста.

Спочатку була розконсервована та захищена траншея 1 2017 р. (загальною площею

30 м²), в якій було зафіксовано рів та зроблена прирізка розміром 3,0 × 3,0 м в її південно-західній частині.

Розріз дослідженої ділянки рову у 2017 р. показав складну стратиграфію нашарувань. Із заповнення походив різноманітний матеріал давньоруського часу, а також фрагмент ліпної керамічної посудини з домішками жорстви та густими наскрізними отворами (милоградська культура доби раннього заліза).

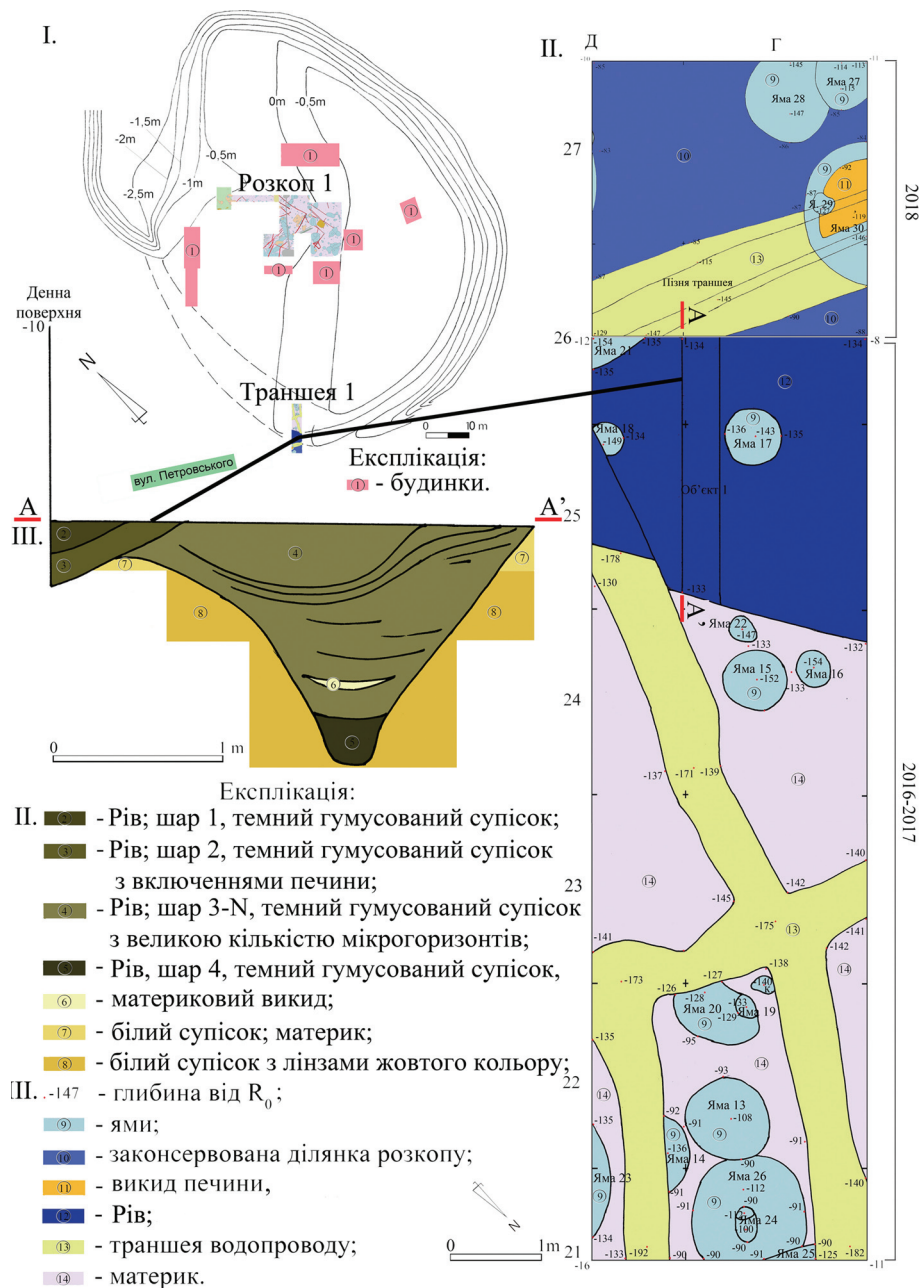

Рис. 1. Загальна схема розташування археологічних робіт, стратиграфія давньоруського рову

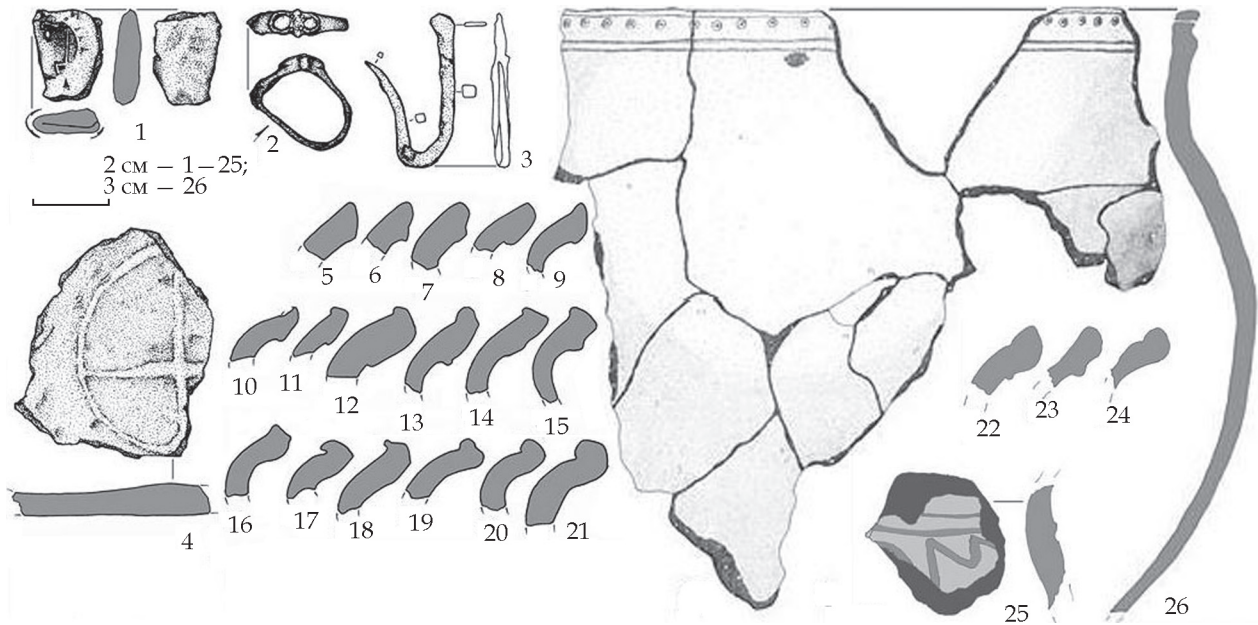

Рис. 2. Траншея 1: 1–3 — вироби з металу; 4–21 — фрагменти керамічного посуду; шурф 1: 22–26 — фрагменти керамічного посуду

На площі прирізки $3,0 \times 3,0$ м (над ровом) на глибині 0,75 м виявлено та вибрано чотири господарських ями (№ 1 і 2, датовані ХІХ ст., № 2 і 3 — ХVІІ ст.) та продовження траншеї водопроводу ХХ ст. В результаті обстежень рову було встановлено, що його ширина становить близько 4 м, максимальна глибина — близько 1,6 м (рис. 1). Керамічні знахідки, що були виявлені в заповненні об'єкту, свідчать про те, що його досліджена частина була сформована не раніше кінця ХІ ст. та функціонувала протягом 50 років, приблизно до середини ХІІ ст. (рис. 2: 4–21).

Одночасно, з метою виявлення поселенської округи середньовічного Чорнобиля було проведено шурфування мису борової тераси дельти р. Уж (на відстані 250 м на південний захід від Іллінської церкви). Закладено розвідувальний шурф розміром $2,0 \times 2,0$ м, орієнтований сторонами по лініях північ — південь, захід — схід. Зафіксовано мінімальну стратиграфію (рис. 1). Культурний шар складається з темного гумусованого супіску

та залягає на білому супіску умовного матеріку (відмітка 0,8–1,0 м). З нього походять фрагменти різночасового керамічного посуду милоградської культури (VII–I ст. до н. е.), давньоруської доби (ХІІ ст.), пізнього середньовіччя (ХVІІ–ХVІІІ ст.), а також два фрагменти скляного посуду (ХVІІ–ХVІІІ ст.), уламок овруцького пірофілітового сланцю, металевий шлак, кістки тварин тощо (рис. 2: 22–26).

Під час зачистки шурфу було зафіксовано правильний підпрямокутний об'єкт із сильногумусованим заповненням чорного кольору. Контури об'єкту геометрично правильні, орієнтовані довгими сторонами по вісі схід — захід. Східна частина об'єкту входила в стінки шурфу. Скоріше за все, об'єкт являв собою могильну яму середньовічного поховання. За браком часу було вирішено припинити дослідження на цьому етапі з метою ретельнішого дослідження виявленого об'єкту в наступному польовому сезоні. Після проведення необхідної фіксації шурф було законсервовано.

О. Петраускас, М. Авраменко, Р. Бабенко

РОЗКОПКИ ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ОБУХІВ 1

Поселення черняхівської культури Обухів 1 розташоване за 2 км на південь від центру м. Обухів Обухівського р-ну Київської обл. Поселення знаходиться у витоках балки, вздовж північного схилу якої проходить автомобільна траса Київ—Обухів—Кагарлик і залізнична гілка Трипілля—Григорівка. З 1989 р. в південній частині поселення були побудовані паливна база та склад будівельних матеріалів. З початку 1990-х рр. уся територія поселення без узгодження з державними органами охорони культурної спадщини була виділена під ділянки приватного користування (дачі).

Культурний шар поселення з матеріалами черняхівської культури зафіксований на лівому похилому схилі витоку балки, по дну її протікає струмок Нетека (права притока р. Красна — права притока Дніпра). Поширення знахідок на поверхні простежено на площі 900×60 м (близько 5–6 га). Поселення відкрила Н. Кравченко в 1969 р., а в 1978 р. поруч був виявлений синхронний могильник Обухів 1а. Дослідження комплексу пам'яток пізньоримського часу тривало майже двадцять років. Останні археологічні роботи тут проведені в 1992 р. Площа досліджена за попередні роки розкопок становить близько 4596 тис. м², де досліджено 35 об'єктів. Серед нерухомих археологічних об'єктів — наземні та заглиблені житла, виробничі, господарські та культові споруди. Основні категорії знахідок представлені гончарним, скляним та ліпним посудом (місцевого та античного виробництва), деталями одягу та вбрання (намиста, фібули, пряжки), виробничим інструментом (пряслиця, ножі, жорна тощо). Основними формами заняття мешканців селища було сільське господарство (орне землеробство, скотарство) та реміснична діяльність (гончарна, ювелірна, ковальська). Поселення існувало з середини III і до початку V ст. н. е.

У 2018 р. на підставі договору між Інститутом археології НАНУ та ТОВ «Чисте Дерево» проведено рятівні археологічних розкопки на поселенні черняхівської культури Обухів 1 на землях Дерев'янської с/р Обухівського р-ну. Роботи виконувала Комарівська археологічна експедиція ІА НАНУ (керівник О. Петраускас).

Площа відчужуваної під будівництво ділянки розташована на південній периферії археологічної пам'ятки Обухів 1. Перед початком робіт, під час візуального огляду території, з'ясовано, що значна її частина була зруйнована будівельними роботами попередніми власниками земельної ділянки і майже вся поверхня зайнята будівельним сміттям. Огляд місцевості та шурфування дозволило з'ясувати межі поселення на цій ділянці та визначити місця проведення рятівних розкопок.

Загальна площа археологічних розкопок становила близько 300 м². На цій площі було виявлено чотири нерухомі археологічні об'єкти та досліджено ділянки культурного шару поселення черняхівської культури. Два об'єкти виявилися майже зруйнованими будівельними роботами, два інших — збереглися повністю. Інтерес становить частина заглибленого житла (об'єкт 36), де вдалося дослідити невелику ділянку його північної стіни. Житло було заглиблене в материк до 1–1,2 м та, ймовірно, мало глинобитні стіни, численні рештки у вигляді обпаленої глини зафіксовані на рівні дна споруди. В скупченні обмазки знайдено велику кількість крупних фрагментів гончарного черняхівського посуду та стінки пізньоантичної амфори. Майже не зруйнованою виявилася господарська яма (об'єкт 38). У плані вона мала підквадратну форму розмірами $2,4 \times 2,4$ м та глибину 1,7 м від рівня материка. В заповненні ями знайдено численні уламки гончарного та ліпного посуду, глиняні грузила від ткацького верстата, кістяні проколки та лоцिला, кістки тварин, уламки обпаленої глини тощо. Із верхніх шарів об'єкта походить бронзова фібула, яка датується кінцем IV — початком V ст. н. е. Більшу частину досліджених об'єктів цієї ділянки поселення слід датувати саме цим часом, що підтверджується також особливостями гончарного черняхівського посуду та амфорами. Загалом, під час рятівних робіт отримано близько 2000 одиниць масового матеріалу та шість індивідуальних знахідок.

Проведені роботи, крім пам'яткоохоронних завдань, дозволили уточнити особливості цього поселення черняхівської культури, яке на даний час є одним з найбільш досліджених у Середньому Подніпров'ї.

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

М. Беленко, Ю. Грицик, В. Колибенко, М. Осипенко

РОЗВІДКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Експедиція Національного музею історії України продовжувала роботи в Новомиргородському р-ні Кіровоградської обл. Основне завдання — шурфування пам'яток, щоб виявити наявність культурного шару. Також були продовжені археологічні розвідки (рисунок).

Першою була обстежена пам'ятка Троянове-Зимівник. Було закладено два шурфи з орієнтацією північ — південь на відстані 31 м один від одного. Ознак культурного шару в шурфах не виявлено. Матеріал репрезентований металевими речами XIX—XX ст. та гончарною керамікою того ж часу. З більш давніх знахідок уламок ліпної посудини та два патиновані відщепи. Скоріше за все, шар на досліджуваній ділянці був знівельований під час функціонування кар'єру, розташованого поряд.

Наступною була обстежена відкрита в минулому році пам'ятка Андріївка Хутір.

Спочатку був зібраний підйомний матеріал, який репрезентований ліпною та гончарною керамікою, кам'яним знаряддям у вигляді ретушованого відщепу. На місці найбільшого скупчення підйомного матеріалу було закладено шурф 1 × 1 м з орієнтацією північ — південь. Матеріал представлений гончарною та ліпною керамікою, битою цеглою та склом. На рівні материка було зафіксовано два об'єкти, які перекривали один одного. Перший — підовальної форми, майже повністю входить у південну бровку. Він перекриває другий об'єкт підпрямокутної форми, який має орієнтацію південний захід — північний схід і входить в східну та північну бровки. Заповнення репрезентовано невеликою кількістю дрібної ліпної кераміки.

Під час обстеження пам'ятки Андріївка Водозабір на польовій дорозі було знайдено листоподібний ніж ямної культури.

Карта археологічних пам'яток між селами Андріївка, Коробчино та Бирзулове

На поселенні Троянове 9 було закладено три шурфи (орієнтація північ — південь) на різних рівнях тераси, на якій розташована пам'ятка. У першому шурфі культурні рештки зустрічалися до глибини 1,8 м, вони репрезентовані гончарною та ліпною керамікою черняхівської культури, обмазкою і остеологічним матеріалом.

Другий шурф був закладений за 85 м від першого, орієнтація північ—південь. Матеріал представлений керамікою XVIII—XIX ст., гончарною та ліпною керамікою черняхівської культури, фрагментами амфор та уламками обмазки. Розташування культурних решток від поверхні до 1 м.

За 72 м від другого шурфу був закладений третій. До материкової поверхні 30 см. Матеріалів черняхівської культури не виявлено.

Шурфування пам'ятки Троянове 9 дало змогу визначити ширину розташування поселення на річковій терасі. Визначення довжини поселення ускладнюється приватними садибами.

За 300 м на захід від Троянове 9 було виявлено нове місцезнаходження з керамікою черняхівської культури. На ньому закладено два шурфи на різних висотах тераси, культурний шар спостерігався тільки в тому, який розташований ближче до заплави.

У 2017 р. поряд були обстежені місцезнаходження Троянове вул. Шевченка, 13 та Троянове 10. Вони, разом з Троянове 9 та згаданим вище місцезнаходженням, можуть бути частинами одного великого поселення чи різночасових дрібних. Подальші дослідження допоможуть розв'язати цю проблему.

У 2018 р. для уточнення пошкодження оранкою культурного шару на трипільському поселенні Лікарево I, було проведено шурфування. Перший шурф розташовувався на задернованому полі, орієнтація північ — південь, розміри 1 × 2 м. Перші 30 см від поверхні йшов орний шар з трипільською керамікою. Нижче простежувався ос-

новний культурний шар з великою кількістю трипільської кераміки та обмазки. Також матеріал репрезентований кременем гравітoidного вигляду. Особливу увагу привертає косотронкована пластина, яка вкрита крутою ретушшю. Об'єктів у шурфі не виявлено. Другий шурф було закладено за 50 м на південь від першого, на подвір'ї покинутої садиби. Орієнтація північ — південь, розміри 1 × 1 м. Культурні рештки розташовувалися до глибини 60 см. Вони репрезентовані керамікою XIX — XX ст. та трипільською. Гомогенного шару не виявлено.

Були проведені розвідки в околицях с. Берзулове. Там, де була можливість, був зібраний підйомний матеріал, представлений переважно артефактами кам'яної доби. На жаль, більшість пам'яток засіяно і можливість їхнього картографування припадає на осінньо-весняний період.

Проводили обстеження пам'ятки Андріївка 1. Вона дуже пошкоджена кар'єрами та оранкою. На ділянці, де зустрічається кераміка трипільської та черняхівської культур, було вирішено закласти шурф, з метою визначення характеру залягання культурних шарів. Він показав, що чіткого поділу між шарами немає, матеріал змішаний, переважає кераміка черняхівської культури.

У заплаві річки Велика Вись, в районі села Троянове, було відкрито раніше невідомий курган доби енеоліту — бронзи. Приблизні розміри: $R = 30$ м., $H = 3 - 4$ м.

Було складено детальний план козацького кладовища на території села Троянове.

Таким чином, у 2018 р. експедиція відокремила пам'ятки, які перспективні для майбутніх археологічних досліджень. Також, в рамках картографування цього регіону на карту було нанесено три нововідкритих пам'яток. Разом із кіровоградськими колегами було проведено роботи з паспортизації пам'яток Вись та Лікарево 1.

Д. Ветров, О. Нездолій

РОЗВІДКИ ПАМ'ЯТОК КАМ'ЯНОЇ ДОБИ ПОБЛИЗУ СІЛ БИРЗУЛОВЕ ТА ЛІКАРЕВЕ

У Новомиргородському р-ні Кіровоградської обл., локалізується осередок стоянок кам'яного віку. Скупчення археологічних пам'яток розташоване довкола відслонень крем'яної сировини в басейні р. Велика Вись. До одного з

місць концентрації пам'яток кам'яного віку регіону належить район поблизу с. Бирзулове та західної частини с. Лікарево.

Вивчення цього району розпочав у середині 1980-х рр. місцевий краєзнавець П. Озе-

Мапа проведених археологічних розвідок біля сс. Лікареве та Бирзулове в 2018 р. Виявлені нові місцезнаходження кам'яної доби: 1 — Лікареве 3а; 2 — Лікареве 8; 3 — Лікареве 9; 4 — Лікареве 10; 5 — Лікареве 11; 6 — Корчувате 2; 7 — Корчувате 3; 8 — Корчувате 4; 9 — Корчувате 5; 10 — Бирзулова балка 1; 11 — Бирзулова балка 2; 12 — Бирзулова балка 3; 13 — Бирзулова балка 4; 14 — Бирзулова балка 5; 15 — Бирзулова балка 6; 16 — Бирзулова балка 7; 17 — Бирзулова балка 8; 18 — Бирзулова балка 9; 19 — Бирзулова балка 10; 20 — Бирзулова балка 11; 21 — Бирзулова балка 12; 22 — Бирзулова балка 13; 23 — Бирзулова балка 14; 24 — Викняна балка 1; 25 — Викняна балка 2; 26 — Викняна балка 3; 27 — Викняна балка 4; 28 — Викняна балка 5; 29 — Викняна балка 6; 30 — Викняна балка 7; 31 — Викняна балка 8; 32 — Викняна балка 9; 33 — Викняна балка 10; 34 — Викняна балка 11; 35 — Викняна балка 12; 36 — Викняна балка 13; 37 — Викняна балка 14. Обстежені вже відомі пам'ятки кам'яного віку: 38 — Лікареве 3; 39 — Корчувате 1; 40 — Бирзулове 2; 41 — Бирзулове 21; 42 — Бирзулове 17; 43 — Бирзулове 22; 44 — Бирзулове 18; 45 — Бирзулове 23; 46 — Виклине 1; 47 — Виклине 3

ров. У 1987 — 1989 рр. дослідження здійснювали першоповідкривач спільно з О. Цвек. Із 2004 по 2008 р. археологічні експедиції на чолі з В. Степанчуком і С. Рижовим проводили тут нові розвідки. У 2014 р. експедиція НаУКМА (керівник Л. Залізняк) разом з П. Озеровим здійснили додаткові дослідження. У 2017 р. обстеження проводив О. Нездолій. У резуль-

таті цих досліджень було відкрито ряд нових пунктів.

У 2018 р. археологічне дослідження пам'яток цього району проводили автори статті в спільній експедиції ІА НАНУ та розподілили на два етапи: весняні розвідки і літнє шурфування.

Було виявлено 37 нових пунктів та уточнено й зібрано інформацію про 10 уже відомих

місцезнаходжень кам'яної доби, знайдених попередніми дослідниками (рисунок).

с. Бирзулове розташоване на правому березі обводненої балки Викняної, лівої притоки р. Велика Вись. Ця балка розгалужується на систему менших балок та ярів, що утворюють у районі села складний рельєф зі значною кількістю мисів та схилів. Нові пункти було прив'язано та названо за іменами балок, на схилах і мисах яких вони знаходилися: Бирзулової, Викняної, Корчуватої.

За ступенем інформативності комплекси виявлених пам'яток можна умовно розділити на декілька груп:

1. Із великою кількістю знайдених матеріалів, представленими багатьма категоріями артефактів.

2. Незначні кількісно комплекси, які містять невелику кількість знарядь.

3. Незначні кількісно комплекси, що складаються з відходів виробництва.

З-поміж пунктів, знайдених експедицією до групи 3 можна віднести пам'ятки: Бирзулова балка 4, 7, 8, 11–13; Викняна балка 9, 11–14. До групи 2 належать пункти: Бирзулова балка 2, 3, 5, 9, 10, 14; Викняна балка 1, 2, 8; Корчувате 2–5. Тут у колекціях виявлені поодинокі знахідки нуклеусів та знарядь. Найінформативнішими виявилися матеріали групи 1: Бирзулова балка 1, 6; Викняна балка 4–7, 10.

На місцезнаходженні Бирзулова балка 1, розташованому на малому мисі правого борту балки, на площі 250×250 м було зібрано 71 крем'яний артефакт, зокрема виявлено уламок підпризматичного нуклеуса, кінцеві палеолітичні скребачки та вкладень до серпа енеолітичного часу. Пункт Бирзулова балка 6 розташований на пологому мисі правого борту балки. На площі 170×175 м було зібрано 79 крем'яних артефактів, серед яких виявлено палеолітичні та енеолітичний нуклеуси, уламок скребачки, кутовий різець, кілька фрагментів трипільської кераміки.

Пам'ятка Викняна балка 4 розташована у верхній частині схилу лівого борту балки. На площі 350×130 м було зібрано 121 палеолітичний крем'яний артефакт, зокрема виявлено одноплощадковий сплюснений нуклеус та знаряддя: кутові різці, скребачки, скребла, скобель. Викняна балка 5 розташована у верхній частині плато лівого борту балки, на мисі, утвореному ярмом та балкою. На площі 280×150 м зібрано 129 артефактів, серед яких виявлено одноплощадковий сплюснений спрацьований нуклеус, біфасіальне знаряддя, скребачку з носиком, скребла. Викняна балка 6 розташована на плато лівого борту балки вище по схилу, за 100 м від Викняної балки 5. На площі 170×120 м зібрано 66 артефактів, зокрема виявлено скребачки з носиком, кінцеві скребачки, скребла, зламаний

гостроконечник. Викняна балка 7 розташована на плато лівого борту балки, вище по схилу від пункту Викняна балка 6. На площі 280×200 м зібрано 82 артефакти, серед яких виявлено сплюснений нуклеус, скребачки з носиком, кінцеві скребачки, багатофасетковий різець, ніж, уламок біфасіальної преформи. Викняна балка 10 розташована на плато лівого борту балки, вище від Викняної балки 7. На площі 550×250 м зібрано 427 артефактів. У колекції наявні підпризматичні та сплюснені нуклеуси, уламки біфасіальних форм, скребачки, скребла, скобелі, ножі, зубчасті вироби, уламок різця. Більшість знарядь виготовлено на відщеплах.

Під час робіт було обстежено ряд пам'яток, знайдених попередніми дослідниками. Це пункти Бирзулове 2, 17, 18, 21–23 і Корчувате 1.

На пам'ятці Бирзулове 2, виявленій П. І. Озеровим та О. В. Цвек у 1988 р., на площі 200×200 м зібрано 156 артефактів, зокрема скребачки на відщеплах, уламок біфасіальної форми, бічний різець, проколка, фрагмент трипільської кераміки.

На місцезнаходженні Корчувате 1, виявленому О. Нездолим у 2017 р., на площі 230×150 м зібрано 245 артефактів, серед яких кутові різці, кінцеві скребачки, скребла-ножі, зубчасті форми, проколка, пластинки з ретушшю.

Також були обстежені пам'ятки на ділянці правого борту балки Викняної між селами Лікареве та Бирзулове. Нові пункти Лікареве 3а, 8–11, розташовані на мисах схилів балки Викняної. Серед артефактів переважають відходи виробництва. На пам'ятці Лікареве 3, виявленій П. Озеровим та О. Цвек у 1989 р., знайдені 22 артефакти, зокрема уламок кінцевої скребачки.

Загальна кількість виявленого підйомного матеріалу нараховує 2516 артефактів. Більшість колекцій пам'яток неоднорідні й розділяються на два і більше культурно-хронологічних комплексів: середнього палеоліту, раннього верхнього палеоліту, середньої пори верхнього палеоліту, мезо-неоліту та доби енеоліту.

На другому етапі дослідження, влітку на кількох пунктах було поставлено шурфи, розмірами 2×1 м кожен.

Закладений на нижній ділянці пам'ятки Бирзулова балка 14, шурф виявив кілька фрагментів крем'яної сировини, що залягали в шарі суглинку бурого кольору.

Під час дослідження шурфуванням пункту Викняна балка 10 було знайдено 22 крем'яні предмети та фрагмент трубчастої кістки великої тварини (визначення О. П. Журавльова). Знахідки в шурфі залягали на різних глибинах і в різних стратиграфічних прошарках. Серед артефактів слід виокремити

відщепи з ретушшю, уламки знарядь, обушкові ножі та підпризматичний одноплощадковий нуклеус.

На місцезнаходженнях Виклине 1 і 3, виявлених В. Степанчуком і С. Рижовим у 2008 р., було закладено по два шурфи.

Шурфуванням на Виклиноному 1 не зафіксовано матеріалів кам'яної доби. Нижче оранки виявлено шар з кістками та фрагментами кераміки черняхівської культури.

Під час дослідження пункту Виклине 3 в шурфі 1, попри відносну чисельність знахідок, виявлені кремені справляли враження перевідкладених із вищої ділянки матеріалів.

У шурфі 2 зафіксовано культурний горизонт з неперевідкладеними крем'яними артефактами. Серед знахідок наявні сплюснені нуклеуси з повздовжнім сколюванням заготовок, скребла, обушкові ножі, гостроконечники, зубчасті вироби, окремі грубі кінцеві скребачки, різці-різчики.

Отже, під час проведених нами археологічних розвідок була виявлена значна кількість нових місцезнаходжень кам'яного віку. Серед них ряд пам'яток є досить перспективними для проведення подальших досліджень і потребує наступних комплексних польових робіт.

Д. Кіосак

РОЗКОПКИ НА БАГАТОШАРОВІЙ ПАМ'ЯТЦІ МЕЛЬНИЧНА КРУЧА

2018 р. метою робіт на Мельничній Кручі (Благовіщенський р-н Кіровоградської обл.) було об'єднання розкопів 1 (2012, 2016 рр.) та розкопу 2 (2017 р.). Між ними лежала не

розкопана смуга шириною 4–6 м. Її було розбито на квадрати 2×2 м загальним числом дев'ять (розкоп 3); нумерація квадратів спільна для всіх трьох розкопів.

У цілому, насиченість знахідками розкопу 3 була нижчою від площ, досліджених у попередні роки. Його значення полягає, скоріше, у можливості уповні уявити структури та характер культурних шарів, лише частково відкритих розкопами 1 та 2.

Стратиграфічна єдність 1 (далі SU 1) представлена була окремими кістками та обробленими кременями, які були розпорошені площею розкопу випадковим чином у нижчих горизонтах сучасного ґрунту. Стратиграфічна єдність 2 (SU 2, перша половина VI тис. до н. е., паранеоліт «буго-дністровського» типу) була практично відсутня на розкопі 3. Цей факт свідчить про окремішність двох скупчень матеріалу в межах жовтого суглинку (1,45–1,72 м від умовного нуля) —

у розкопах 1 і 2. Вони цілком можуть мати і децю відмінну хронологію та відображати два різних епізоди перебування давньої людини на Мельничній Кручі. На контакті SU 2 та SU 3 вперше з 2011 р. зафіксовано було черепок ліпної кераміки — фрагмент вінця з прокресленою лінією під ним.

У межах SU 3 (в сірому суглинку, 1,75–1,95 м від умовного нуля) фіксувалося дві структури — насичена кременевим інвентарем кукрекоїдного вигляду ділянка біля кв. 3 2012 р. (кв. 29–30 розкопу 3) (рисунок:

В) та скупчення скоюок і дрібного вугілля, яке частково було досліджено у кв. 6 2016 р. (рисунок: С). Ці дві структури накладалися одна на одну та цілком можуть бути одночасними. Скупчення скоюок розкрито повністю. Воно займало площу до 5 м² між кв. 25 та 27–30, було відносно слабко насиченим та містило кілька виробів з розщепленого кременю. Скупчення пошкоджене біотурбацією та «розтягнуте» на сусідні квадрати ходами землерийних тварин і в плані, і за вертикаллю. Ще одна структура простежена у південній частині розкопу 3 (рисунок: Н). Це ділянка з підвищеною концентрацією окремих вуглин, які хоча й не утворювали виразного скупчення, все ж таки, надавали ґрунту тут темнішого кольору. Ділянка прилягає до південної стінки розкопу 3 та продовжується у ній. З дещо темнішим ґрунтом тут пов'язані знахідки цілих або майже цілих кісток тварин, уламків обробленого рогу.

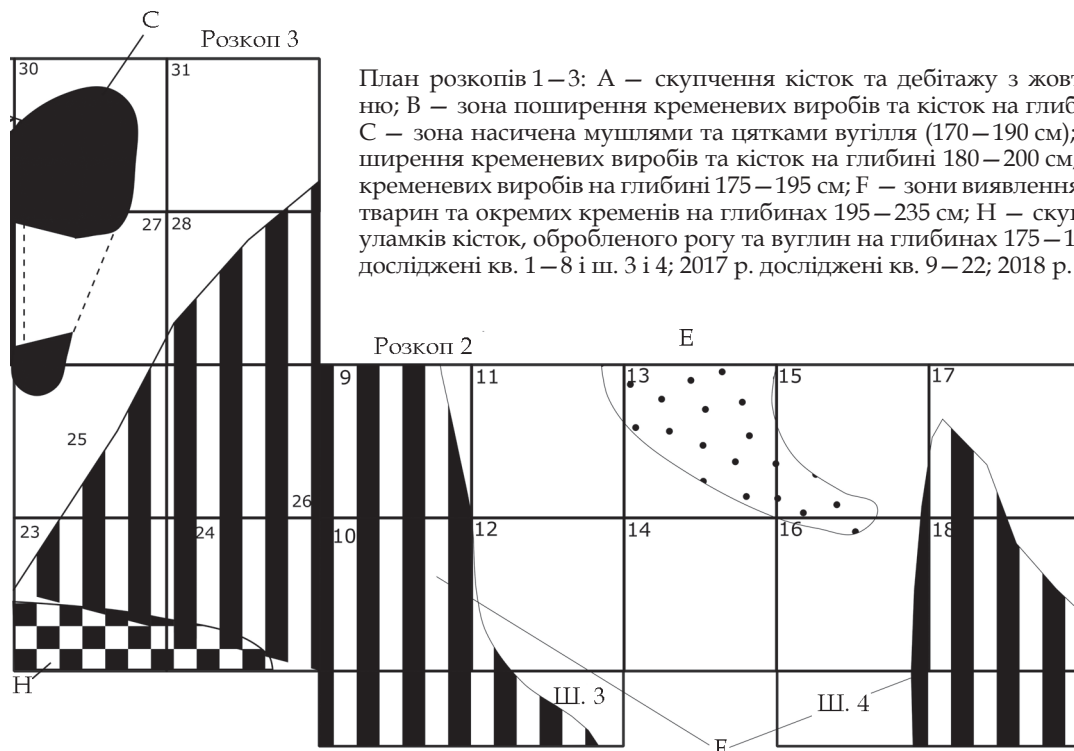
Нижче, на глибинах 1,95–2,15 м від умовного нуля, окремими крупними кістками переважно тура та окремими виробами з розщепленого кременю, виразної «класичної» кукрекської типології, було представлено SU 4 (рисунок: F). Цей культурний шар — слабко насичений та виклинюється на захід. Його набагато повніше було представлено на розкопі 2 2017 р., а розкопом 3, мабуть, було виявлено його західну межу.

У 150 м на захід — північний захід від розкопів 1–3 минулого року виявлено ще одну локацію з археологічним матеріалом. Тут закладено розкоп 4, площею 12 м². Стратиграфічна ситуація тут нагадує послідовність шарів на

розкопі 1, проте, в цілому, пачка відкладів менш потужна — до 140 см від поверхні, та складається враження більш щільного розташування шарів — без стерильних прошарків між ними. На розкопі 4 виразно представлено шар середнього енеоліту — виявлено кілька черепків розписного трипільського посуду та фрагменти кераміки типу Кукутень С поруч з кістками тварин та артефактами з кременю. Нижче залягав ще один горизонт знахідок з кількома неорнаментованими черепками ліпного посуду архаїчного вигляду, кістками тварин та розщепленими кременями. Стратиграфічна його позиція відповідає SU2 розкопу 1. Відповідно, гіпотетично, цей шар слід відносити до паранеоліту та датувати першою половиною VI тис. до н. е. На глибинах співставних з розташуванням SU3 виявлено безкерамічне скупчення переважно кісток тварин з недостатньо виразним археологічним інвентарем для його прямої культурно-історичної атрибуції. Можливо, йдеться про відповідник SU 3, хоча в цьому випадку достатньої впевненості в цьому немає.

Подібний склад знахідок виявлено було в 1949 р. під час розкопок В. Даниленка. Ймовірно, розкоп 4 розташовується десь неподалік від місця розкопок класика українського неолітознавства. А відмінності в стратиграфічних спостереженнях між його роботами та дослідженнями 2012, 2016 рр. слід пояснювати тим, що розкопувалися різні локуси в межах однієї пам'ятки.

Таким чином, 2018 р. на Мельничній Кручі завершено вивчення кількох структур — скупчення кісток тварин та відходів

План розкопів 1–3: А — скупчення кісток та дебітажу з жовто-сірого кременю; В — зона поширення кременевих виробів та кісток на глибині 185–210 см, С — зона насичена мушлями та цятками вугілля (170–190 см); D — площа поширення кременевих виробів та кісток на глибині 180–200 см; Е — скупчення кременевих виробів на глибині 175–195 см; F — зони виявлення крупних кісток тварин та окремих кременів на глибинах 195–235 см; Н — скупчення крупних уламків кісток, обробленого рогу та вуглин на глибинах 175–195 см. До 2017 р. досліджені кв. 1–8 і ш. 3 і 4; 2017 р. досліджені кв. 9–22; 2018 р. — кв. 23–31

декортифікації кількох конкрецій галькового кременю (SU 2), виявленого ще 2011 р., та ділянки культурного шару з інвентарем класичного кукрекського вигляду (SU 4), вперше зафіксованого 2016 р. Знайдено нові структури поки вивчені лише частково — зона насичена вугликами біля південної стінки розкопу 3. SU 2, незважаючи на відсутність керамічних знахідок, слід пов'язувати з буго-дністровським паранеолітом (буго-дніст-

ровською культурою), перш за все, за наявністю рогових Т-подібних мотик. Колекція SU 4 відповідає уявленню про другий етап кукрекської культури (за періодизацією О. О. Яневича, 1987). SU 3, яка залягає між двома вище згаданими стратиграфічними одиницями, на нашу думку, має бути віднесена до пізнього мезоліту та є співставною з матеріалами прекерамічних фаз буго-дністровського паранеоліту (Зяньківці 2).

Д. Кіосак, В. Денисюк, А. Колесниченко

ПАМ'ЯТКИ НЕОЛІТУ – ЕНЕОЛІТУ В ГАЙВОРОНСЬКОМУ ТА БЛАГОВІЩЕНСЬКОМУ РАЙОНАХ

Метою робіт цього року був, перш за все, пошук на місцевості добре відомих, навіть класичних, пам'яток буго-дністровського неоліту та перевірка наявності культурного шару та культурно-історичної атрибуції поселень культури лінійно-стрічкової кераміки, виявлених нещодавно. Принагідно, були одержані певні результати з поселень і інших періодів — переважно, доби пізньої бронзи та черняхівської культури.

В уроч. Вовча Гатка краєзнавець О. Персунчак вказав місце, де ним було виявлено скупчення кісток тварин у розмиві берегу Південного Бугу. Оскільки топографічна ситуація місцезнаходження добре відповідала опису розташування буго-дністровської пам'ятки Жакчик, було вирішено перевірити наявність культурного шару зачисткою берегу. На жаль, зачистка принесла лише нечисленні матеріали черняхівського вигляду. Подібний матеріал зібрано і у вищій топографічній позиції, на польовій дорозі, яка веде до дач від Березівської ГЕС. Отже, найімовірніше, йдеться про пункт знахідок черняхівської культури Вовча Гатка.

Матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки зібрані на зафіксованому минулого року поселенні Жакчик III. Цього року зібрані виразні орнаментовані «нотним декором» фрагменти ліпного посуду, які лишають небагато сумнівів в культурній належності, хоча б частини колекції пам'ятки. Зауважимо, що в зборах попереднього року були наявні пласкі однібічні нуклеуси для пластинок, скоріше характерні для пізнього мезоліту регіону.

Спільно з Ж. Матвійшиною — фахівцем-грунтознавцем з Інституту географії НАНУ,

були оглянуті розрізи господарської ями і двох зачисток берегового урвища на місці відомого поселення трипільської культури В1 — Сабатинівка 1. У зачистці 1, розташованій безпосередньо при впадінні р. Синиця до Південного Бугу, виявлено один культуровмісний горизонт на глибині 1,7 м від поверхні на контакті жовтого суглинку та нижчих гумусованих відкладів. Шурф 3, закладений на місці господарської ями в одному з сільських дворів, приніс численні та яскраві знахідки черепків трипільського посуду, орнаментованих канелюрами та штампом, на жаль, переважно у заповненні сучасних заглиблень. Зачистка 2 розбита в 200 м на захід від зачистки 1. Тут простежено два горизонти знахідок на глибинах 120 і 200 см від поверхні, розділених стерильним прошарком. Верхній горизонт представлено кістками тварин та черепками неорнаментованого ліпного посуду. Вони не суперечать припущенню про датування цього горизонту часом сабатинівської культури, хоча і не дозволяють стверджувати цю тезу з певністю. Нижній горизонт, крім археozoологічних матеріалів, приніс двополюсний, біпоzdовжний, призматичний нуклеус для пластинок, який складно пов'язувати з часом сабатинівської культури. Ймовірніше, він відноситься до трипільського мешкання на площі пам'ятки.

Невелику колекцію підйомного матеріалу з окремими рисами трипільської культури (широкі прогладжені лінії як орнамент на ліпному посуді, кременеві вироби) зібрано на північ від західного краю с. Луполове. Тут на протилежному березі безіменного яру знаходиться відоме ранньотрипільське посе-

лення Гренівка. Зібрані матеріали, можливо, вказують на наявність тут пункту знахідок Гренівка III трипільського часу.

Зібрано підйомний матеріал і складено топографічний план нововиявленої пам'ятки доби пізньої бронзи Березівка IV. Площею поселення простежуються невеликі підвищення з похилими схилами, можливо — зольники. На іншій сабатинівській пам'ятці Красне Озеро виявлено нове (четверте) скупчення знахідок на поверхні. Матеріали представлені черепками ліпного посуду, в одному випадку прикрашеним наліпним валиком.

В. Денисюк виявив черняхівські матеріали на східному краю с. Бандурове, на північному березі р. Яланець. Колекція достатньо численна лише для фіксування тут пункту знахідок. Виразніші знахідки черняхівської культури зібрано на вже відомих поселеннях Жакчик II та IV.

Таким чином, виявлено два нових пункти знахідок черняхівської культури, одне поселення доби пізньої бронзи та новий пункт трипільської культури. Нові перспективні локуси зафіксовано на вже відомих пам'ятках неоліту й енеоліту.

С. Скорий, О. Орлик, Р. Зимовець, Д. Каравайко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПІВДНІ КІРОВОГРАДЩИНИ

Кіровоградська експедиція ІА НАНУ продовжила дослідження курганної групи поблизу с. Богданівка Бобринецького р-ну Кіровоградської обл.

Група розташована на підвищенні над долиною р. Сугоклея — правої притоки Інгулу і до початку робіт 2017 р. налічувала шість насипів різного розміру: висотою від 0,25—0,30 м до 8,0 м та діаметром від 12 до 115 м. Вона дугою розтягнулася з півночі на південь.

Об'єктом робіт 2018 р. став курган Орликова Могила (№ 7), що мав другий за розміром насип — заввишки 3,0 м та діаметром 30 м, і «замикав» курганну групу з півдня.

Необхідність розкопок пам'ятки диктувалася, перш за все, її активним сучасним пограбуванням: декілька років тому на насипу

кургану була зафіксована яма розмірами 3,0 × 3,0 м та глибиною понад 2,0 м.

У розкопках кургану брав участь досить потужний науковий колектив з різних дослідницьких центрів України — Києва (к. і. н. Д. Каравайко, к. ф. н. Р. Зимовець, С. Купрій), Кропивницького (О. Орлик), Харкова (В. Окаренко, к. і. н. Р. Кравченко, М. Фільчиков), Сум (к. і. н. Є. Осадчий) та студенти-практиканти Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

Орликова Могила початково мала щонайменше два поховання та об'єкт доби середньовіччя.

На самій вершині насипу, в порушеному стані, знайдені різноманітні речі епохи середньовіччя. Серед них досить численні уламки литого чавунного казана, залізні ніж,

Рис. 1. Зачистка північного профілю Центральної бровки Орликової Могили

Рис. 2. Дослідження скіфського поховання

Рис. 3. На кам'яному панцирі Орликової Могили

вістря стріли, цвяхи. Не можна виключати, що свого часу, поблизу кургану розташовувалося якесь стійбище та на його вершині стояла юрта кочовика. Приймаючи до уваги характер знайдених речей, їх можна датувати другою половиною XIII – XIV ст.

Впускне поховання належить до скіфського часу. Воно було впущене в центр ранішого насипу, що мав діаметр близько 20 м та висоту — не менше 1,0 м (рис. 1) і, до речі, цілком зруйнувало основну могилу.

Скіфське поховання являло собою досить велику яму розмірами 4,30 × 3,0 м та глибиною від рівня первісного насипу 2,5 м, що була орієнтована за віссю схід — захід (рис. 2). Могилу оточував вельми потужний викид, який мав форму підкови, залишаючи прохід до могили із західної сторони.

Після здійснення поховання могила була перекрита дубовими колодами, на які розміщено велику кількість гранітного каменю.

Насип кургану досипано, щонайменше на 2 м заввишки, при цьому діаметр його збільшився до 30 м.

Схили насипу було закріплено великою кількістю каменю (рис. 3), переважно, граніту, а самий низ — кріпідом з великих плит.

Поховання було пограбоване декілька разів: ймовірно, ще в скіфську добу та новітній час.

Поховальний інвентар, що зберігся, свідчить: могила належала важкоозброєному скіфському воїну, який супроводжувався різноманітною зброєю, жертвовною їжею в бронзовому казані, грецькими амфорами, та, ймовірно, іншими речами.

Предмети, які походять із самої могили та залишків тризни серед каменів «панциру» (зброя, деталі кінського спорядження, і перш за все — уламки фасоських амфор), дають змогу датувати скіфське поховання пізнім V ст. до н. е.

На жаль, ми майже нічого не можемо сказати про основне поховання Орликової Могили. Але, скоріш за все, беручи до уваги характер первісного насипу, воно відноситься до доби бронзи.

С. Теліженко

МОНІТОРИНГ ТА ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ ОБ'ЄКТІВ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ЛУГАНЩИНИ

За договорами, укладеними між ІА НАН України та відділами культури Сватівського, Міловського та Новоайдарського р-нів Луганської обл., було проведено роботу з моніторингу та інвентаризації паспортизованих об'єктів археологічної спадщини, зроблено поправки та уточнення даних місць їх розташування, виявлено нові археологічні об'єкти, на які складено облікову документацію.

Сватівський р-н. Розташовується на північному заході Луганщини і межує з Кремінським (на півдні), Троїцьким (на півночі), Старобільським (на сході) та Білокуракінським (на північному сході) районами Луганської обл., а також на заході з Боровським, Куп'янським та Дворіченським районами Харківщини. Загалом, в межах Сватівської міської та Ковалівської сільської рад, було оглянуто дев'ять курганных груп (32 кургани) та два окремих кургани, один з яких нововиявлений. Лише в одному випадку зафіксовано задовільний стан (у нововиявленого кургану), всі інші курганні насипи, які розташовуються на орних полях, перебувають у незадовільному або аварійному стані. Курганну групу поблизу м. Сватове (охоронний № 1278) взагалі не вдалося локалізувати.

Міловський р-н. Розташовується у північно-східній частині Луганської обл. і являється крайньою східною точкою України. Район межує з Біловодським (на південному заході), Марківським (на заході) р-нами Луганської обл. та з Кантемирівським р-ном Воронежської обл. РФ (з півночі) і з Чортківським р-ном Ростовської обл. РФ (з північного сходу та сходу). У межах Міловської селищної ради, Великоцької, Стрільцівської, Новострільцівської, Микільської, Мусіївської, Зориківської та Морозівської сільських рад було оглянуто 10 курганных груп (55 курганів) і територію середньовічного селища. Крім цього, відкрито один новий курган та дві курганні групи (дев'ять насипів), розташовані безпосередньо на лінії державного кордону з Російською Федерацією. Стан збереженості більшості курганных насипів оцінюється як незадовільний через постійне розорювання. Нововиявлені курганні

групи, які розташовуються на лінії державного кордону з Російською Федерацією, можуть невдовзі потрапити в зону прокладання захисних та технологічних споруд під час облаштування державного кордону (проект «Стіна»).

Новоайдарський р-н. Розташовується у центральній частині Луганської обл. і межує зі Станично-Луганським (на сході та південному сході), Біловодським (на північному сході), Старобільським (на півночі), Кремінським (на північному заході) та Попаснянським (на заході) районами Луганської обл. Південна частина району межує з окупованим Слов'яносербським районом. Роботи проводилися на територіях Новоайдарської селищної ради, Муратівської, Штурмівської, Новоохтирської, Райгородської, Бахмутівської та Гречишкінської сільських рад. Загалом оглянуто 23 археологічних об'єкти, серед яких 13 курганных груп (46 насипів), шість поодиноких курганів, чотири поселення — Новоайдар, Капітанове 1, Штурмове та Вільхова 5. Останній пункт за порадою представників ОБСЄ оглянуто з відстані. Площа поселень Новоайдар та Капітанове 1 задернована і перебуває у задовільному стані. Штурмівське поселення руйнується, культурний шар змивається зі схилу надзаплавної тераси. Стан збереженості майже всіх курганных насипів незадовільний або аварійний, не лише через розораність, але й через використання деяких з них в якості оборонних споруд (події 2014 р.). Окремі курганні групи не вдалося обстежити через вступ у дію закону «Про правовий режим воєнного стану». До нововиявлених віднесено три курганні групи (11 насипів), курган та багатощарове поселення Панське, яке розташовується на північно-західній околиці с. Райгородка (лівобережна частина). Поселення відоме з 2004 р., проте облікова документація на нього не складалася.

Загалом, ситуація з обліковою документацією паспортизованих об'єктів археології досліджених районів Луганської обл. дуже складна, оскільки в ній міститься велика кількість некоректних даних — окремі ситуаційні плани, а також цифри відстаней та прив'язок не відповідають дійсності.

С. Теліженко

ДОСЛІДЖЕННЯ ОКРАЙ с. ШИПИЛІВКА ПОПАСНЯНСЬКОГО РАЙОНУ

Згідно з умовами договору між Попаснянською районною державною адміністрацією Луганської обл. та Інститутом археології НАН України на території с. Шипилівка Білогорівської селищної ради Попаснянського р-ну було проведено дослідження з метою з'ясування наявності (відсутності) археологічних об'єктів, культурного шару та встановлення площі його поширення на археологічному об'єкті «Літня резиденція ханів Золотої Орди XIV ст. («Ставка Хана»)). На семи ділянках загальною площею 247,7 га (за умовами договору) проведено шурфування, а на прилеглих територіях проведено візуальний огляд.

У результаті досліджень було закладено 17 шурфів і отримано такі результати:

1. На ділянці 1 в жодному шурфі ознак археологічних об'єктів та культурних нашарувань не зафіксовано.

2. На ділянці 3 лише в одному випадку (шурф 2) зафіксований стратифікований шар епохи середньовіччя. Фрагмент кухонного горщика, виявлений в шарі 3 вказаного шурфу відноситься до салтово-маяцької культури (друга половина IX—X ст.).

3. На ділянці 4 в жодному із закладених шурфів культурних нашарувань не зафіксовано. Урочище Святилище оглянуто, проте жодних артефактів виявлено не було. Підвищення Святилища, скоріше за все, сформувалося внаслідок складних геологічних процесів, в той же час, не виключається, що поблизу нього, можуть бути археологічні об'єкти, які не були виявлені в результаті шурфування.

4. На ділянці 5 у жодному з шурфів культурних нашарувань не простежено.

5. На ділянці 6 у жодному з шурфів культурних нашарувань не простежено.

6. На ділянці 9 в шурфі культурних нашарувань не зафіксовано.

7. На ділянках 12, 13 та на територіях прилеглих до них, в радіусі до 10 м, археологічні дослідження не проводилися (на ділянках знаходяться електропідстанція та насосна станція Лисичанського водоканалу).

8. У чотирьох шурфах, закладених на прилеглих до ділянок 12, 13 землях, виявлено потужні культурні нашарування другої половини IX—X ст. (аналіз керамічного комплексу з шурфів проведено В. Барановим), а також поодинокі знахідки зрубної культури епохи пізньої бронзи та ранньомодерного часу.

Дані, отримані в результаті досліджень, дозволяють більш чітко окреслити зону поширення побутових пам'яток середньовіччя та пізньої бронзи поблизу с. Шипилівка (за період 2017—2018 р. виявлено сім місцезнаходжень). В той же час, власне територія «Ставки Хана» обмежується зоною поширення матеріалів золотоординського часу, виявлених у 2013 р. за допомогою металодетектору. Такі категорії знахідок, як кістки тварин або кераміка, які є майже обов'язковим супроводом будь-якої побутової пам'ятки, виявлені в дуже обмеженій кількості та у подрібненому вигляді. Нанесення GPS координат шурфів 2013 р., в яких були виявлені артефакти, на основу Google Earth дозволяє вирахувати приблизну площу концентрації матеріалів золотоординського часу, яка може становити 540 × 120 м або 6,48 га.

С. Теліженко, В. Іваницький

РОБОТИ В ЗОНІ ЗВЕДЕННЯ ЕЛЕКТРООПОР ДОНБАСЬКА-ДОНСЬКА ТА КРЕМІНСЬКА-ЮВІЛЕЙНА

Східноукраїнською експедицією ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України проведено обстеження діля-

нок місцезнаходжень, які потрапляли в зону будівництва електроопор. Загальна площа досліджень, які проводилися на правому та

лівому берегах р. Сіверський Донець, становила 868 м². Сім розкопів, загальною площею 417 м², було закладено на правобережжі, яке територіально відноситься до Попаснянського р-ну. На чотирьох розкопах, розташованих вздовж лівого борту балки Великий Суходіл досліджено слабонасичені археологічними матеріалами шари епохи пізньої бронзи. Ще три розкопи знаходилися на низькій надзаплавній терасі, між руслами р. Сіверський Донець, струмка Сурів та конусом виносу з балки Крутенька. Дана територія відома з 2017 р., коли розвідками було відкрите поселення з досить потужними нашаруваннями салтово-маяцької культури епохи середньовіччя. Розкопками, на щастя, охоплено периферію цього поселення, яка виявилася не дуже багатою на артефакти.

На лівому березі р. Сіверський Донець, на території Кремінського р-ну, було закладено два розкопи загальною площею 451 м². Поселення Перебійне IV, яке досліджене на площі 135 м², розташовується на краю високої борової тераси, складеної з піску. Археологічний матеріал, виявлений в результаті розкопок, поділяється на чотири хронологічні групи: неоліт, епоха бронзи, середньовіччя та індустріальна епоха. Матеріали індустріальної епохи пов'язуються з подіями Другої світової війни і представлені виключно осколками від мін та снарядів. У східній частині розкопу було зафіксовано вирву від вибуху снаряду з численними осколками по сторонах. Матеріали епохи середньовіччя локалізувалися виключно у східній частині площі дослідження і представлені розвалом сіроглиняного орнаментованого горщика з внутрішнім вушком. Поруч з розвалом виявлено сильно кородовану металеву пряжку підпрямокутної форми з обламаним у давнину сплюсненим язичком. Вказані матеріали відносяться до салтово-маяцької культури та датуються другою половиною IX–X ст. Матеріали епохи пізньої бронзи та неоліту нечисельні та представлені фрагментами ліпного посуду і виробами з кременю.

Багатошарове поселення Перебійне I досліджене на площі 316 м². Воно займає нижню частину борової тераси та першу надзаплавну терасу озера Перебійне (стариця лівого берега р. Сіверський Донець). За попередніми підрахунками, розміри поселення можуть становити щонайменше 496 × 75 м. Вузкою смугою воно простягнулося з південного заходу на північний схід, повторюючи конфігурацію заплави р. Сіверський Донець та системи озер-стариць. Південно-західна частина поселення частково зруйнована внаслідок прокладання асфальтованої

автодороги та нівелювання денної поверхні з метою встановлення насосної підстанції з відповідними наземними та підземними комунікаціями. Північно-східна частина обмежується північною затокою оз. Перебійне, яка на даний момент представляє собою заболочену місцевість.

Хронологічна послідовність утворення нашарувань має наступний вигляд: неоліт, ранній енеоліт, пізній енеоліт, епоха бронзи (пізня та фінальна), ранній залізний вік, середньовіччя та індустріальна епоха. Матеріали епохи неоліту та енеоліту представлені поодинокими фрагментами ліпного орнаментованого посуду та виробами з кременю.

Найбільш важливим в плані масовості археологічного матеріалу та актуальним у науковому сенсі є комплекс артефактів епохи бронзи, який ще на початку роботи вдалося розділити на три культурно-хронологічних горизонти: покровсько-мосолівська зрубна культура, бережнівсько-маївська зрубна культура та бондарихинська культура фінальної бронзи. Первісні колективи представників вказаних археологічних культур існували послідовно, з невеликими перервами, протягом тривалого відрізка часу (300–350 років), що зумовило формування виключно потужного шару, який сягав у місці виявлених жител 2,3 м. Загалом, на місці проведення дослідження було простежено чотири котловани стаціонарних об'єктів, які відносяться до епохи бронзи. Найдавнішим є житло 3, яке відноситься до покровсько-мосолівської зрубно-культури. Воно розташоване в північно-східній частині розкопу, видовжене з півночі на південь на 10 м. Три інших житла (об'єкти 1, 2 та 4) належать до бережнівсько-маївського етапу епохи пізньої бронзи. Вони також, з невеликими відхиленнями, видовжені з півночі на південь. Для спорудження жител використовувалися краї природних терас, які підправлялися та слугували північними стінками котлованів. Несучі конструкції виготовлялися з колод, про що свідчать стовпові ямки по краях котлованів. У всіх житлах були виявлені ознаки пожеж, значну площу підлоги в житлах займали вуглисті прошарки, які залишилися внаслідок горіння дерев'яних конструкцій. В середині кожного об'єкту, окрім стовпових ямок, досліджено по декілька господарських ям, частина з яких містила у заповненні досить велику кількість артефактів, але, як правило, в ямах значимі знахідки, окрім фрагментів кісток або декількох невиразних стінок ліпного посуду, відсутні. Основну масу артефактів складають кістки тварин та кераміка, які локалізувалися як у заповненні об'єктів, так і поза їх межами. У верхніх

шарах поселення було виокремлено керамічний комплекс, який надійно пов'язується з бондарихинською культурою фінальної бронзи.

У межах поселення виявлене поховання сарматської культури — випростане тіло-покладення головою на північ. У правій руці похованого зафіксовано рештки залізного ножа, біля тазової кістки, ближче до лівої сторони тіла, відзначено фрагмент виробу з металу. На потиличній кістці черепа помітні сліди корозованого металу, можливо, залишки прикраси (?). Зліва від черепа, знаходився

плоскодонний горщик.

Матеріали епохи середньовіччя співвідносяться з салтово-маяцькою культурою і, здебільшого, локалізувалися у верхніх шарах поселення, які зазнали руйнації внаслідок проведення оранки для висадки соснових дерев. Жодного об'єкту, пов'язаного із епохою середньовіччя виявити не вдалося. Артефакти вказаної культури представлені фрагментами ліпного та гончарного посуду, уламками червоноглиняних амфор, виробами з металу (серп, ножі, кінські вудила та бронзова пластинка).

А. Гавінський

ДОСЛІДЖЕННЯ У СТАВЧАНАХ НА ЛЬВІВЩИНІ

Започатковане автором вивчення с. Ставчани Пустомитівського р-ну у 2001 р. відбувалось і в сезонах 2017 та 2018 рр.

Основна увага була зосереджена на дослідженнях пам'яток доби енеоліту, зокрема поселення маліцької культури Ставчани Х. Продовжено дослідження ділянки поселення, на якій фіксувались сліди наземної стовпової споруди. У розкопі площею 62 м² виявлено сліди від трьох, розташованих поруч, стовпових ям діаметрами 20 см. Вони вкладались в одну лінію з аналогічними об'єктами розкопу 2016 р. За 17 м на північ, паралельно, фіксується ще одна лінія зі стовпів. Очевидно, маємо справу із наземною спорудою прямокутної форми, орієнтованою в напрямі південний захід — північний схід (рисунк: 1). У центральній її частині виявлено яму овальної форми розмірами 4,2 × 1,2 м, глибиною 35 см, у заповненні якої містилась велика кількість деревного вугілля прошарками до 5 см. Подібні житлові приміщення добре відомі на території Польщі.

На розкопаній ділянці знайдено досить мало артефактів: кілька десятків уламків битого посуду та окремі вироби з кременю. Серед характерних предметів виділяється масивне округле вушко (рисунок: 2) та фрагмент стінки опуклого горщика (рисунок: 3).

У 2018 р. проведено шурфування на ряді пам'яток з горизонтом маліцької та культури лійчастого посуду доби енеоліту, а саме Ставчани I, II, IV та XIII.

В результаті робіт (закладено один шурф розмірами 1 × 1 м) відзначено, що на пам'ятці Ставчани I, у найбільш високій центральній її частині, непорушений горизонт фіксується під орним шаром товщиною 40 см, на глибині 50—60 см від денної поверхні, нижче нього залягають жовті материкові леси. Тобто, в майбутньому тут є непогані перспективи для дослідження рухомих та нерухомих об'єктів.

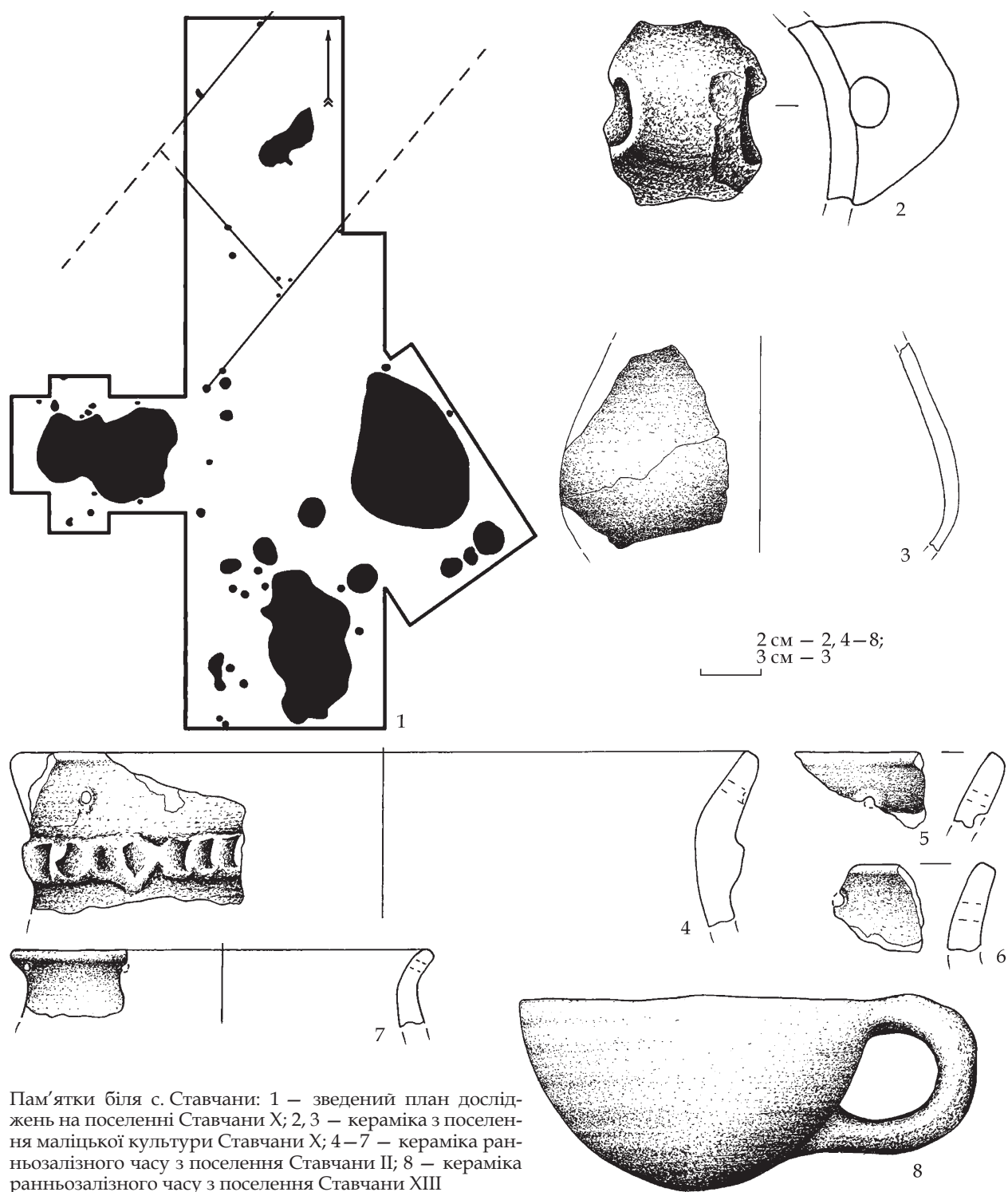
Дещо інша ситуація спостерігається на пункті Ставчани II. Один із шурфів закладений у північно-східній частині багатошарового поселення на краю лівостороннього

берега р. Ставчанка. Під орним шаром товщиною 40 см залягає десятисантиметровий горизонт чорного гумусованого ґрунту, перекопаного численними ходами гризунів, в якому виявлено окремі фрагменти кераміки новітнього часу. Інший шурф закладений за 200 м від попереднього. Вже під час зняття орного шару тут виявлялась кераміка. Після зачистки, на глибині 50 см, зафіксовано об'єкт (№ 1) округлої форми діаметром близько 2,5 м, який входив у стінки шурфу, а своїм заповненням чорного кольору чітко виділявся на фоні жовтої материкової глини. Ще один об'єкт частково зафіксований у південно-західному куті даного розкопу. В орному шарі та при зачистці об'єкта №1 знайдено чималу кількість ліпної грубо-тітної кераміки із значною домішкою в тісті грубих часток шамоту. Серед цієї колекції виділяються кілька вінець банкоподібних горщиків діаметрами 14—28 см із наскрізними отворами під краями. Окремі з посудин прикрашені декоративними пружками із так званими пальцевими зачіпами. Такі ознаки характерні для черепино-лагодівської групи пам'яток ранньозалізного часу.

Більш скромні здобутки зафіксовані на пам'ятці Ставчани IV. Відразу під орним шаром товщиною 40—50 см виступає материк. Серед артефактів відзначено лише уламок нижньої частини крем'яної пластини, хронологічні межі якої можуть бути досить широкими.

Несподіваними виявились результати під час дослідження пам'ятки Ставчани XIII, яка знаходиться серед заболоченої заплави р. Ставчанка, і яка — фактично, поруч поселення маліцької культури Ставчани Х. Зрештою на поверхні теж збиралась кераміка зазначеної культури. Після зняття орного шару і після зачистки на глибині 45 см на фоні жовтого материка ледь фіксувалась пляма ґрунту світло-сірого кольору діаметром 50 см, при стінці якої простежувались вінця посудини. Це був черпак, що залягав у ямці завглибшки 10 см, більш тут нічого не виявлено. Над об'єктом в орному шарі фік-

сувались дрібні кальциновані кісточки, які, можливо, свідчать про його поховальний характер. Черпак півокруглої форми висотою 6,5 м, діаметром вінець 11,6 см, з вираженою петлеподібною ручкою (рисунк: 8). Посу-

дина виготовлена старанно, поверхня підлющена, а в керамічному тісті присутня значна домішка мікрочасток шамоту. За аналогіями такі вироби типові для черепино-лагодівської групи пам'яток ранньозалізного часу.

А. Гавінський, Н. Білас, М. Рибіцька

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ ВИННИКИ-ЛИСІВКА У 2017–2018 рр.

У польових сезонах 2017, 2018 рр. спільна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Історико-краєзнавчого музею м. Винники, Львівського національного університету ім. І. Франка

та Жешівського університету продовжувала вивчати поселення культури лійчастого посуду доби енеоліту (IV тис. до н. е.) у Винниках на горі Лисівка. Головна увага була зосереджена на вивченні решток наземної глиняної споруди, виявленої у 2016 р.

Розкоп 2017 р. розмірами 17 × 8 м закладений із західної сторони згадуваного об'єкту. У північній частині досліджуваної ділянки зафіксовано ще одне аналогічне румовище розмірами 5 × 2 м. Переважно це дрібні шматки обмазки, часто крихкі на дотик, хоча окремі з них більших розмірів (10–15 см) зі слідами від дерев'яних паликів, які фіксувались назовні і паралельними рядами зорієн-

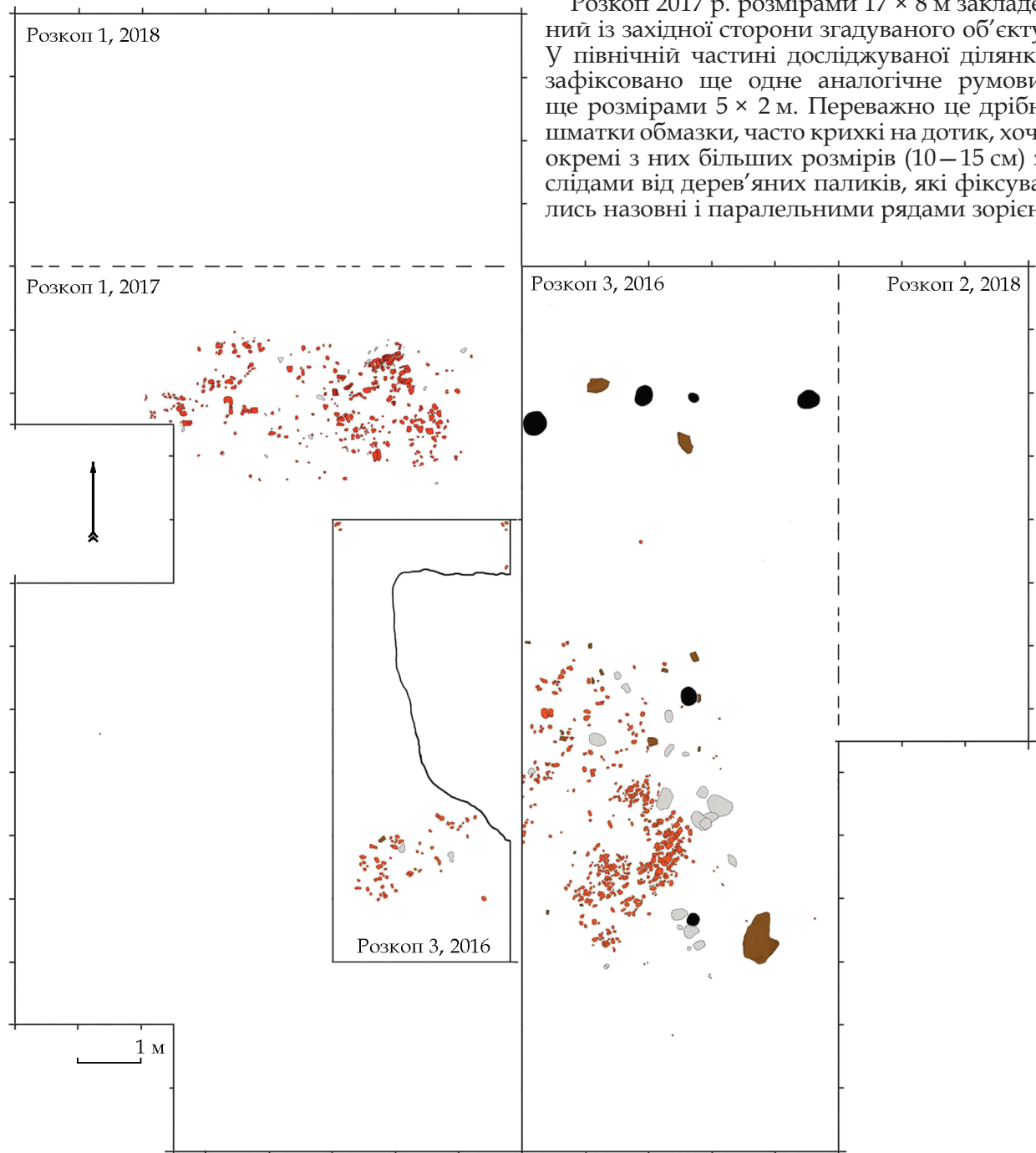

Рис. 1. Винники-Лисівка. Рештки глиняних споруд культури лійчастого посуду. Зведений план за 2016–2018 рр.

Рис. 2. Знахідки культури лійчастого посуду (1–6) та фрагмент амфори межановіцької культури (7)

товані у напрямі південний захід — північний схід. Правда, переважна частина дуже дрібної обмазки (1–2 см) фіксувалась на значно більшій площі. У 2018 р. закладено ще два розкопи загальною площею 53 м²: північний та східний (рис. 1). У першому з них зафіксовано фрагмент об'єкту, який входив у північну стінку розкопу і тому повне його вивчення відбудеться у наступному сезоні. В іншому — об'єктів не зафіксовано.

На цьому етапі досліджень неоднозначним є трактування виявлених румовищ, чи це фрагменти однієї споруди, чи різних? Необхідні подальші дослідження більшими площами.

У результаті розкопок знайдено порівняно незначну кількість досить фрагментованих частин посуду, який відзначається класичними рисами для цієї енеолітичної культури. Більшість з них належать до типо-

вих лійчастих горщиків з високими розхиленими вінцями діаметрами до 30 см. Інколи їх прикрашали орнаментом у вигляді прямокутних відбитків, округлих штампів, чи зигзагів (рис. 2: 1–3). До рідкісних предметів належать фляги (рис. 2: 4–5). Серед виробів з кременя відзначено ретушовані пластини, скребки, різці та кілька наконечників стріл. В одному екземплярі представлено кістяне долото (рис. 2: 6). Колекцію імпорту поповнили з десятків фрагментів кераміки трипільської культури.

Також на цій археологічній пам'ятці знайдено окремі екземпляри кераміки волинолюблінської культури (перша половина IV тис. до н. е.) та кілька уламків посуду межановіцької культури доби бронзи, зокрема частину амфори, прикрашеної шнуровим орнаментом (рис. 2: 7).

Б. Гринчишин, В. Конопля, В. Сидорович, Н. Стеблій

РОЗКОПКИ ДОВКОЛА ВИННИКІВСЬКОГО ОЗЕРА

У зв'язку із запланованим будівництвом спортивно-оздоровчого комплексу навколо Винниківського озера на північно-західній околиці м. Винники Львівської обл., спільна експедиція Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка та КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» провела розвідкові, а згодом і стаціо-

нарні археологічні дослідження відведеної під забудову території.

На час обстежень на берегах Винниківського озера були відомі мезолітична пам'ятка Львів-IX і два поселення тшинецької культури.

Територія, на якій розташована ділянка під забудову, локалізується у верхів'ях р. Ма-

рунька (права притока Полтви, басейн Західного Бугу). Географічно вона входить до Львівського плато, зокрема до Давидівського пасма — невисокого горбогір'я, яке починається від Княжої гори у Львові, у східному напрямку проходить до Чортової скелі, де повертає на південь до Винників. Північно-східні схили Давидівського пасма сильно розчленовані глибокими улоговинами вздовж заплави Маруньки та її кількох потічків.

Під час поверхневих обстежень у межах будівельної смуги локалізовано концентрацію археологічних матеріалів на двох ділянках. Перша — пам'ятка Винники-Млинівці I — розміщена на мисоподібному схилі південного берега озера і, одночасно, на правому березі Маруньки. Її площа сягає 0,5 га. Територія задернована, ростуть також окремі дерева і кущі. У викидах з кротовин зібрано декілька боковин ліпних посудин, дрібні шматки залізного шлаку і глиняної вимазки. За структурою зібрана кераміка близька до посуду культури лійчастого посуду. Тут знайдено також перепалений до білого кольору безсистемний відщеп.

Друга пам'ятка — Винники-Млинівці II — площею близько 0,6 га розташована на мисоподібному виступі лівого берега Маруньки висотою близько 3–4 м, який із півдня, сходу і півночі оконтурений заплавою річки і зайнятий садово-городньою ділянкою місцевого лісгоспу. З його орної частини, на поверхні ґрунту, зібрано уламки посуду, переважно ліпного, окремі вироби з чорного і темно-сірого туронського кременю та дріб-

Рис. 1. Винники-Млинівці I, розкоп I; залишки житла культури лійчастого посуду, вигляд з півдня

Рис. 2. Винники-Млинівці II, розкоп II; вигляд із південного сходу

ні шматки печини і глиняної вимазки. Цей речовий матеріал пов'язаний, відповідно, з культурами волинсько-люблінською, городцько-здовбицькою, ранньоскіфського часу (черепинсько-лагодівська група) і слов'яно-руської доби.

Для встановлення характеру та потужності культурного шару пам'яток на ділянках закладено по два розвідкові шурфи. Виявлені у розвідкових траншеях уламки ліпної і кружальної кераміки, кременеві артефакти, глиняна вимазка, підтвердили культурно-хронологічну атрибуцію зібраних на поверхні археологічних матеріалів.

Під час науково-рятівних археологічних розкопок на території пам'яток Винники-Млинівці I та Винники-Млинівці II закладено два розкопи.

На пам'ятці Винники-Млинівці I — розкоп I загальною площею 144 м². Культурний шар тут сягав глибини 30–60 см від рівня сучасної поверхні за експозицією схилу: до 7–8 см прослідковано дерновий шар; нижче, на глибину до 20 см — давній орний прошарок, у якому траплялися окремі уламки дрібної глиняної вимазки; під ним — глинистий слабко гумусований ґрунт із значними фрагментами глиняної обмазки від давніх житлово-господарських споруд, слідами вугликів, незначне число фрагментів ліпних посудин, окремі кременеві вироби; цей прошарок переходив у лесову підоснову.

У розкопі I на рівні лесової підоснови (материка) зафіксовано два нерухомі заглиблені археологічні об'єкти — житлову споруду у вигляді овальної у плані ями із залишками опалювального пристрою, ймовірно, вогнища (черинь та уламки глиняних стінок на паликовій основі; рис. 1) та округлу господарську яму.

Попередня класифікація віднайденого рухомого матеріалу дозволяє стверджувати, що на пам'ятці Винники-Млинівці I можна виділити один головний культурно-хронологічний горизонт культури лійчастого посуду.

На пам'ятці Винники-Млинівці II закладено розкоп II площею 169 м². Культурний шар у ньому сягав глибини 60–65 см від рівня сучасної поверхні за експозицією схилу: на глибину до 25–30 см — луговий чорнозем (орний шар); тут віднайдено одиничні

фрагменти ліпного та кружального посуду, окремі уламки вимазки, обсмілене каміння, кістки тварин; із глибини 35–40 см від рівня сучасної поверхні фіксувався перехідний горизонт у вигляді гумусованого суглинку; тут також віднайдено незначну кількість фрагментів ліпних і кружальних посудин, кременеві вироби, вимазку та каміння; на глибині 60–65 см від рівня сучасної поверхні — лесова підоснова.

На рівні перехідного горизонту зафіксовано заповнення десяти нерухомих археологічних об'єктів (рис. 2). Один із них — деградація житлово-господарської споруди підквадратної у плані форми із двома овальними ямами по кутах, на дні яких зафіксовано рештки вогнищ. За віднайденим *in situ* рухомим матеріалом і за конфігурацією споруди об'єкт віднесено до волинсько-люблінської культури.

Сім об'єктів за конфігурацією і конструктивними особливостями нагадують округлі господарські ями, практично однакового діаметру — 1,2–1,6 м. Речовий матеріал, віднайдений у їхньому заповненні, свідчить про те, що ці споруди належали населенню черепинсько-лагодівської групи культури ранньоскіфського часу.

Ще один об'єкт — залишки заглибленого підквадратного житла із розвалом печі-кам'янки в одному з кутів. Віднайдені на черені фрагменти керамічних горщиків, підправлених на слаборотачійному гончарному колі, дозволили зарахувати цю житлову споруду до пізнього етапу лука-райковецької культури — кінця IX — початку X ст.

Останній з об'єктів ідентифіковано як залишки наземного житла XII ст. На це вказували підквадратний контур на рівні виявлення (товщина заповнення — 10–12 см), збережений черинь і залишки розвалу печі та фрагменти керамічного посуду навколо нього.

Класифікація рухомого матеріалу, дозволяє стверджувати, що на поселенні Винники-Млинівці II можна виділити горизонти культур волинсько-люблінської, черепинсько-лагодівської групи культури ранньоскіфського часу, культури Лука Райковецька та киево-руського часу.

Я. Онищук, Н. Білас, Б. Гринчишин, В. Сидорович

МОГИЛЬНИК РИМСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. КАРІВ

Спільна експедиція Львівського національного університету ім. Івана Франка та Комунального закладу Львівської обласної ради «Історико-краєзнавчий музей» продовжила розкопки ґрунтового могильника римського часу Карів I у басейні Західного Бугу. Пам'ятка була випадково відкрита весною 2017 р. між с. Карів та м. Угнів Сокальського р-ну Львівської обл. Вона розташована на правому березі широкої долини р. Солокія — лівої притоки Західного Бугу, на рівнинній місцевості з супіщаними ґрунтами, що тривалий час використовувалася під сільськогосподарські угіддя. Літом цього ж року там були проведені розкопки, в результаті яких відкрито п'ять кремаційних поховань, у тому числі так зване «князівське» захоронення з багатим супровідним матеріалом.

У липні 2018 р. дослідження продовжено. У секторі 1 було закладено три розкопи загальною площею 244 м², у яких виявлено чотири кремаційні поховання.

Поховання 6 (за розпочатою у 2017 р. послідовною нумерацією) являє собою безурнове кремаційне поховання із супровідним матеріалом у перемішку з людськими остеологічними залишками. Перепалені останки були зсіпані в ямку діаметром близько 0,5 м. Наявність двох залізних фібул типу А-130, інкрустованих сканню з білого металу,

залишків рогового трискладового гребеня, голки, глиняного пряслиця, сердолікової намистинки, двох залізних шпильок з фігурними голівками вказувала на те, що в могилі 6 була похована жінка. Статева приналежність відкритих у 2018 р. кремацій згодом була підтверджена антропологічними дослідженнями к. і. н. Т. Слободян.

Поховання 7 — ямного типу, розмірами 1,5 × 1 м (рис. 1). Людські кремаційні залишки знаходилися серед скупчення предметів із заліза і, правдоподібно, були накриті умбоном щита (під час оранки умбон частково змістили з первісного місця розташування). Наявність у могилі п'яти ліпних посудин (чотири — пшеворського, одна — пізньозарубинецького типів), частини скляного келиха (рис. 2), ритуально зігнутого меча, умбона та ручки від щита вказує не те, що захоронення № 7 було чоловічим, проведеним за пшеворським обрядом.

Поховання 8 мало розміри 0,5 × 0,5 м, частково порушене оранкою. Плугом було розбито дві з трьох керамічних посудин (рис. 3). Перепалені людські останки знаходилися як у вцілому ліпному кумпфоподібному горщику, так і були розсіпані в межах усієї могили. Супровідний інвентар складався із залізного ножа, наконечника списа, а також перепаленої у вогні сердолікової намистини. Антропологічні дослідження знайдених

Рис. 1. Карів I, загальний вигляд поховання 7

Рис. 2. Карів I, скляний бокал з поховання 7

кісткових залишків засвідчили, що поховання було парним: чоловічі останки акуратно складені в урну, а жіночі — зсипані в розташовану поруч яму.

Поховання 9 сильно зруйноване оранкою. *In situ* виявлено лише нижню частину чорнолощеного горщика, який відігравав роль урни. В межах могили, а також в орному шарі над похованням, знайдено фрагмент бронзової фібули і перепалену у вогні шпо-

Рис. 3. Карів I, вигляд поховання 8

ру. Дослідженнями Т. Слободян встановлено, що захоронення належало дитині вікової групи *infantis* II (6–9 років).

Отже, проведені дослідження дають підстави припускати, що могильник Карів I є важливою поховальною пам'яткою, залишеною осілою на цій території змішаною людністю пшеворського, західно-балтського, германського (свебського) та пізньюзарубинецького походження. На основі виявлених матеріалів його можна датувати другою половиною II ст. н. е. (B₂/C₁ за центральноєвропейською періодизацією). Подальше вивчення некрополя може дати цікаві результати для характеристики етнічної та культурної ситуації у західному регіоні України періоду Маркоманських війн.

О. Сілаєв, Б. Сало

РОЗВІДКИ НА ЛЬВІВЩИНІ

Співробітники Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ виконали розвідки в декількох регіонах Львівської обл.

Найбільші за обсягом дослідження проводились в рамках реалізації пілотного проекту «Археологічний кадастр Львівської області». На території Радехівського р-ну суцільним обстеженням охоплено територію долини р. Острівка — лівостороннього допливу р. Стир, в адміністративних межах Радехівської міської, Лопатинської селищної, Березівської, Немилівської, Нивицької, Оглядівської, Середпільцівської та Хмільнівсь-

кої сільських рад, на загальній площі близько 100 км². Під час розвідок підтверджено локалізацію відомих пам'яток археології, в тому числі двох городищ, а також виявлено нові об'єкти археологічної спадщини.

На землях Радехівської міської ради виявлено одне місцезнаходження археологічного матеріалу доби бронзи Радехів-2.

В адміністративних межах Лопатинської селищної ради знайдено 13 об'єктів археологічної спадщини — Лопатин 3–9 і 14–19 та Хмільно 6. Це, переважно, невеликі поселення та місцезнаходження археологічних матеріалів фінального палеоліту, енеоліту,

доби бронзи, ранньозалізного віку та давньоруського часу. Деякі пам'ятки мають два або більше культурно-хронологічних горизонтів.

На території Березівської сільської ради зафіксовано дві пам'ятки — Підмонастирок 1 і 2. Одна з них — це місцезнаходження археологічного матеріалу фінального палеоліту, а друга — поселення доби бронзи.

У межах Немилівської сільської ради виявлено чотири об'єкти археологічної спадщини — поселення Немилів 1–3 і 7. На них зібрано матеріали доби енеоліту, бронзи, ранньозалізного та давньоруського часу.

У межах Нивицької сільської ради зафіксовано 11 пам'яток — Лопатин 10–13, Нивиці 1–7. Це, переважно, невеликі поселення та місцезнаходження археологічних матеріалів, на котрих знайдено артефакти фінального палеоліту, доби бронзи, ранньозалізного віку і давньоруського часу. Виключення становить один окремих курганий насип (Лопатин 11), а також місцезнаходження з матеріалами XV–XVIII ст. (Лопатин 12), яке співпадає з відомою локалізацією пізньосередньовічного замчища в околицях Лопатина. На жаль, останній об'єкт повністю зруйнований масштабними земляними роботами при торфопорозбці та недавнім облаштуванням відпочинкового комплексу.

Найбільше пам'яток археології (26) було виявлено на території Оглядівської сільської ради — Гута-Скляна 1–7, Оплицько 1–19. З них: два городища (відомі за дослідженнями П. Раппопорта), сім місцезнаходжень археологічного матеріалу, 17 поселень. Культурно-хронологічні горизонти віднесені до фінального палеоліту, енеоліту, доби бронзи, ранньозалізного та римського часу, давньоруського періоду.

На території Середпільцівської сільської ради знайдено 20 об'єктів археологічної спадщини — Мукани 1–9, Немилів 4–6, Середпільці 1–8. Із них шість місцезнаходжень археологічного матеріалу та 14 поселень. Культурно-хронологічні горизонти поселень датуються фінальним палеолітом, енеолітом, добою бронзи, давньоруського часом.

На території Хмільнівської сільської ради виявлено п'ять об'єктів археології — Хмільно 1–5. З них: два місцезнаходження археологічного матеріалу та три поселення. Культурно-хронологічні горизонти поселень належать до енеоліту, доби бронзи та давньоруського часу.

Загалом в долині р. Острівка зафіксовано 92 об'єкти археологічної спадщини: два городища, 28 місцезнаходжень археологічних матеріалів, 61 поселення та один окремо розташований курган.

Під час розроблення проектно-кошторисної документації будівництва північної ділянки об'їзної автомобільної дороги м. Львів на відрізку майже 24 км виконано археологічні вишукування, що включали опрацювання архівно-бібліографічних джерел та розвідки з шурфуванням. Цей об'єкт будівництва є складовою нової концесійної автомобільної дороги Львів—Краковець, попередні дослідження якої проводила у 2000 р. Верхньодністрянська експедиція Інституту народознавства НАН України.

Цьогорічними дослідженнями на території Дублянської міської, Грядівської і Запківської сільських рад Жовківського р-ну та Бірківської сільської ради Яворівського р-ну Львівської обл. уточнено інформацію щодо локалізації відомих об'єктів археологічної спадщини, з яких на державному обліку, як пам'ятки археології місцевого значення, перебувають городища в селах Рокитне і Завадів, поселення Малі Підліски 1–3, Гряда 1 і 2. Ще п'ять поселень (Бірки 1, Завадів 2, Гряда 3, Малі Підліски 5 і 6) відомі за матеріалами попередніх звітів. На пам'ятках Гряда 1 і 3, Малі Підліски 3 і 5 у 2004–2005 рр. здійснені невеликі за обсягом рятівні археологічні дослідження співробітниками Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ (В. Войнаровський) та НДЦ «РАС» ІА НАНУ (О. Осаульчук, Т. Милан, Н. Войцешук).

Суцільні розвідки в створі проєктованої об'їзної автодороги дозволили виявити дев'ять нових об'єктів археологічної спадщини: поселення Бірки 2 (княжа доба), Бірки 3 (пізньоримський час), Завадів 3 (енеоліт, доба бронзи), Завадів 4 (ранньозалізний вік, княжа доба), Гряда 4 (енеоліт, пізньоримський час), Гряда 5 (енеоліт, пізньоримський час), Ситихів 4 (пізньоримський час, княжа доба), Малі Підліски 4 (неоліт, енеоліт, доба бронзи, ранньозалізний вік, пізньоримський час, княжа доба), Малі Підліски 16 (енеоліт, ранньозалізний вік, пізньоримський час).

На підставі отриманої інформації визначено наявність ризиків та оцінено потенційні загрози і ймовірні наслідки для об'єктів культурної спадщини від реалізації цього проєкту. Також розроблено заходи із пом'якшення негативного впливу, визначено види і обсяги пам'ятко-охоронних робіт по кожному об'єкту археології.

Паралельно до цього проєкту, здійснено суцільні археологічні дослідження в околицях сс. Малі Підліски та Ситихів Жовківського р-ну, в підсумку яких виявлено 12 об'єктів археологічної спадщини — поселення енеоліту, доби бронзи, ранньозалізного віку, пізньоримського часу та княжої доби Малі Підліски 7–15 та Ситихів 5–7.

А. Филипчук

ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОГО ПЛІСНЕСЬКА

На Пліснеському археологічному комплексі (с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл.) працювала експедиція Історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ». Роботи проводилися за програмою спорудження археологічного скансену на ділянці літописного міста XII–XIII ст. Головна мета досліджень полягала у вивченні укріпленої ділянки давньоруського городища в ур. Замчисько (розкоп I), встановленні особливостей фортифікації шостої лінії захисту місцевого високого плато (розкоп II), а також у підготовці до нової черги рекультивації в ур. Оленин Парк (траншея I; рисунок).

У розкопі I площею 60 м², крім великої кількості рухомого матеріалу, тогоріч вдалося виявити і частково вивчити 11 об'єктів різночасового діапазону. Багато об'єктів розкопані лише частково: основні їх площі заходили у стінки розкопу I. Попередньо, з урахуванням рухомого матеріалу та стратиграфії залягання до дав-

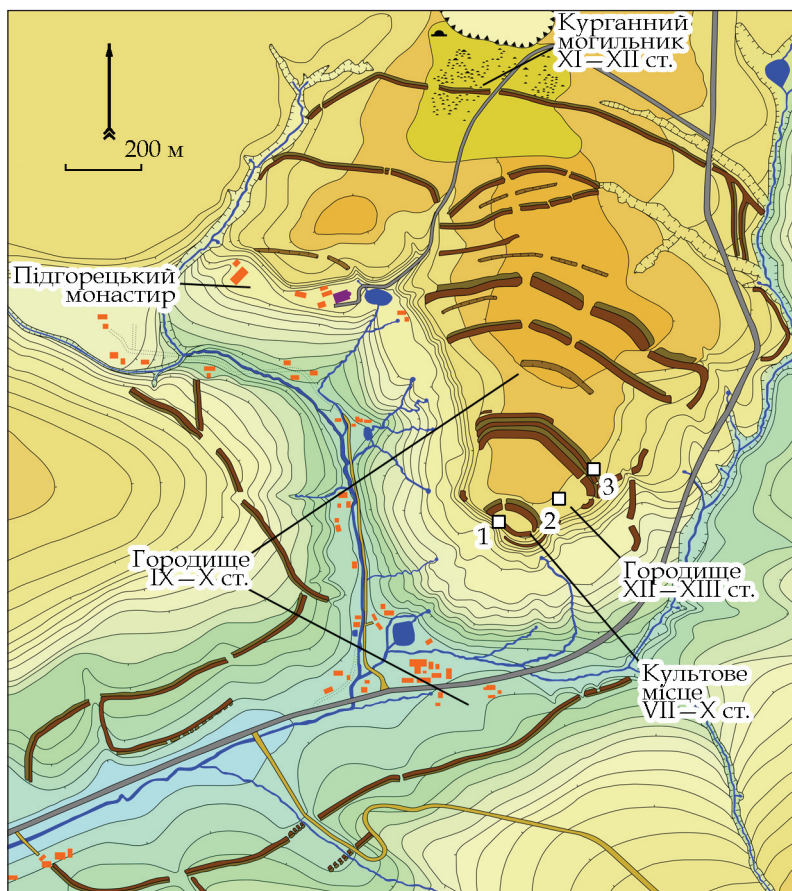
ньоруського періоду віднесено об'єкти 1 (злам XII / XIII ст.), 1а (XII–XIII ст.), 2 (злам XI / XII – перша половина XII ст.), 5 (XII–XIII ст.). Райковецькі старожитності представлені об'єктами 1б (IX–X ст.), 1в (злам IX / X ст.), 2а (злам IX / X ст.), 6 (X ст.). До епохи енеоліту зараховано об'єкти 3, 4 в 7, причому, об'єкти 4 і 7 належали трипільській культурі. Визначення функціонального призначення споруд утруднене. Базуючись на отриманих відомостях, об'єкти 1, 2 і 2а, ймовірно, можна зарахувати до виробничих, а об'єкт 1в – до житлових споруд.

Загалом, як показали цьогорічні студії на ділянці літописного Пліснеська, є солідна перспектива наступних розкопів, які повинні закладатися поблизу розкопу I 2018 р. Це дозволить цілеспрямовано і систематично вивчати ту частину ур. Замчисько, яка наразі не так інтенсивно досліджувалася нашими попередниками. Окрім того, саме на цій ділянці літописного Пліснеська, й доцільно буде втілити у життя

якусь із черг відбудови археологічного скансену Історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ».

У розкопі II площею 20 м² вивчено два об'єкти: об'єкт 1 – частина заглибленої прямокутної (?) будівлі, що позначала початок валу 3а та ровоподібне заглиблення – об'єкт 2. Обидва попередньо віднесені до XII–XIII ст. Цілком можливо, що об'єкт 1 – це частина певної вежі (?) або ж іншого роду фортифікації.

У результаті закладання траншеї I площею 3 м² вдалося засвідчити руйнацію значної частини ур. Оленин Парк (північно-західної його ділянки) двома вкопами. Один з них (де проводилися дослідження) зруйновано до рівня лесоподібної породи включно. А це означає, що найближчим часом тут можна провести рекультиваційні роботи, вивчивши досліджувану ділянку набагато ширше. Також, слід зазначити, що знахідки з траншеї I доповнюють наші уявлення про рівень матеріальної та духовної культури мешканців ур. Оленин Парк у давньоруський період.

План Пліснеського археологічного комплексу (за М. Филипчуком). Цифрами позначено місця закладання траншеї I (1) та розкопів I (2) і II (3) 2018 р.

Д. Бондаренко, О. Смирнов

ПОСЕЛЕННЯ ТА СВЯТИЛИЩЕ АНТИЧНОГО КОМПЛЕКСУ ВІКТОРІВКА I

Пам'ятка Вікторівка I розташована на південь від сучасного однойменного селища Березанського р-ну на високому плато правого корінного берегу Березанського лиману за 1,5 км на північ від його гирла. На сьогодні пам'ятку майже повністю зруйновано зсувами лесу та діяльністю «чорнокопів». Збережена західна частина пам'ятки має протяжність вздовж прибережної смуги по лінії північ—південь до 400 м та на 10—20 м — на захід від краю берега. Загальна збережена площа пам'ятки становить близько 6000 м².

Південну частину плато займає поселення із житловою забудовою, північну — святилище, що складалося із зольників-жертвеників. Пам'ятка двошарова — фіксуються архітектурні залишки і культурні нашарування пізньоархаїчного та ранньоелліністичного часу.

У цьому сезоні експедиція ОАСУ ІА НАНУ вела роботи на двох ділянках поселення Вікторівка I із залученням учасників Літньої археологічної школи Миколаївського Центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді.

Розкоп «В-2018» (рис. 1) охопив площу 105 м². Стратиграфія розкопу має таку послідовність: шар гумусу, сіро-золистий культурний шар, давній гумус, материк (глина жовтого кольору). У межах розкопу досліджені: напівземлянка архаїчного часу, частково розкопана ще в 2012 р., та група стовпових ямок, розташованих на південний захід від неї. Напівземлянка мала овальну, близьку до округлої, в плані форму. Борти дещо похилі. Підлога рівна, має невеликий ухил в південно-східному

напрямку. Розміри котловану 4,2 × 5,4 м. Площа — близько 18 м². Глибина від рівня давнього гумусу — 0,7 м. На дні зафіксовані дві стовпові ямки округлої в плані форми, витягнуті за довгою віссю споруди. Одна з них розміщена в західній частині котловану, інша — в східній. Ще одна ямка, незрозумілого призначення, зафіксована ближче до центру котловану. В східній частині, біля берегової лінії, котлован, схоже, переходить в своєрідний «тамбур», спрямований на схід. Північну частину «тамбуру» та давню денну поверхню сполучає материкова сходинка, висотою 0,1 м. На розташування тут входу може додатково вказувати розміщення східної стовпкової ямки поза центральною віссю котловану, на північній межі «тамбуру». Заповнення котловану — сіро-золистий ґрунт з домішками дрібних вуглинок та

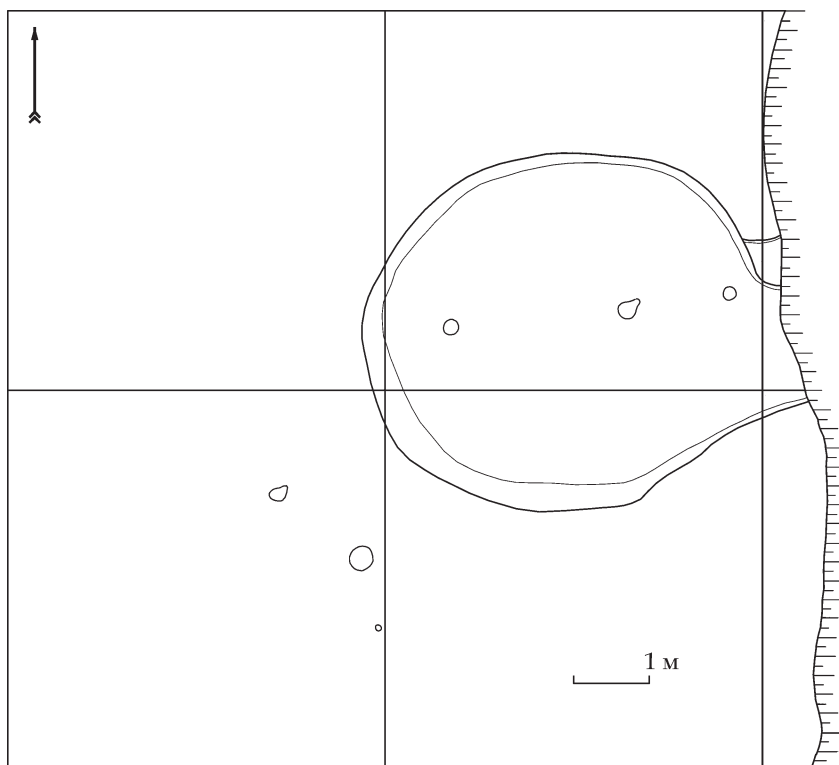
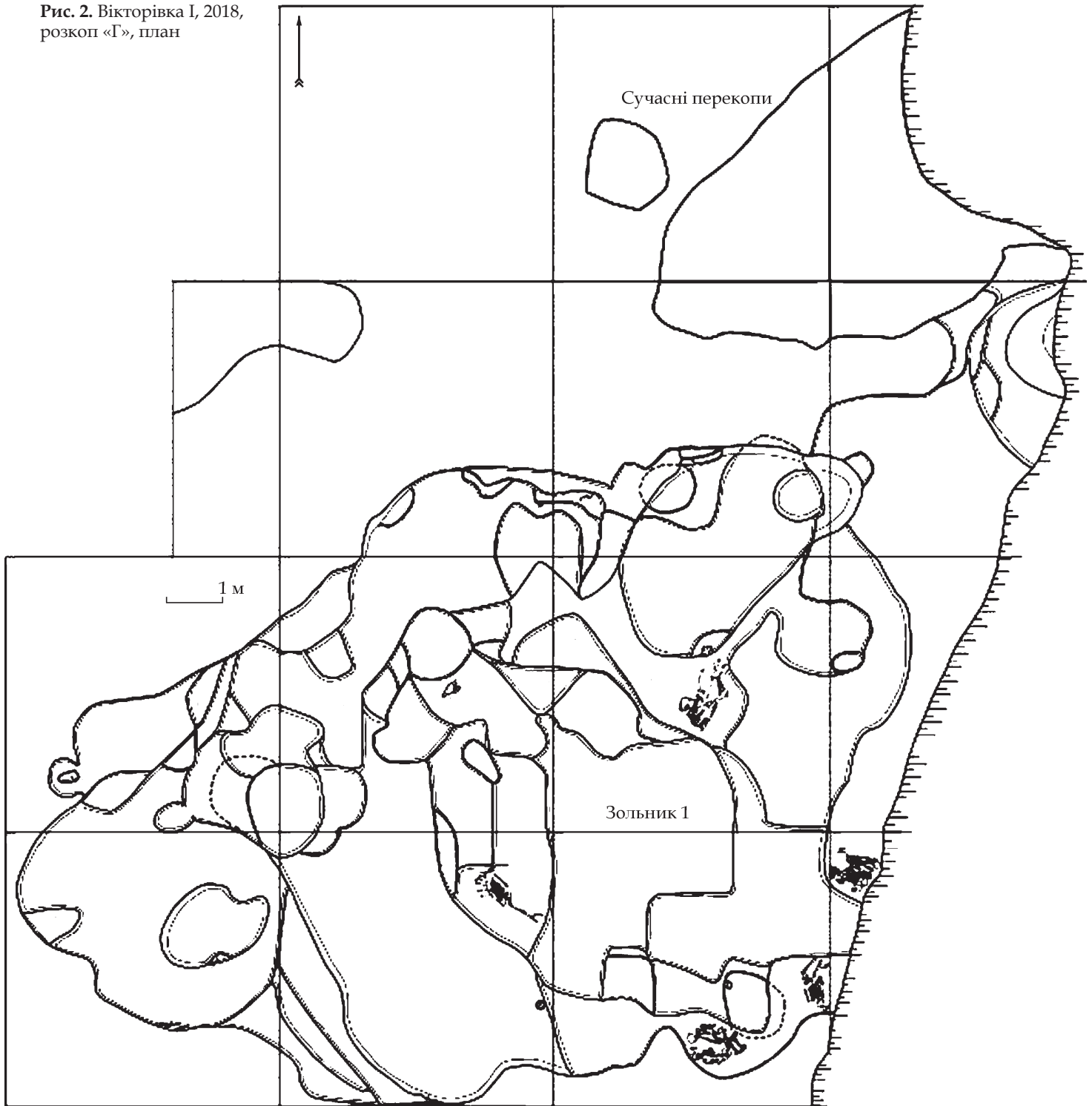

Рис. 1. Вікторівка I, 2018, розкоп «В», план

Рис. 2. Вікторівка I, 2018, розкоп «Г», план

подрібнених черепашок молосків. У північно-східній частині котловану зафіксовано скупчення черепашок чорноморської мідії (*Mytilus Galloprovincialis*) та європейської устриці (*Ostrea edulis*). Скупчення має округлу в плані форму діаметром близько 2 м та потужністю — до 0,07 м.

Матеріал із заповнення напівземлянки представлений типовим для архайчних поселень Нижнього Побужжя набором посуду останньої чверті VI — першої чверті V ст. до н. е.

Метою робіт на ділянці «Г» (рис. 2) було розкриття північної частини котловану зольника № 1, дослідження якого почато в 2013 р. Для цього здійснено північну прирізку до розкопу «Г-2013 – 2016». Розкоп «Г-2018» охопив площу 140 м². Загальна стратиграфія подібна шарам розкопу «В».

У цьому сезоні зафіксовано північний край котловану. Таким чином, об'єкт можна вважати майже повністю дослідженим — за виключенням незначної ділянки південного

краю котловану, що виходить на рівень давньої денної поверхні.

Тому наводимо повний опис зольника 1. Він являв собою котлован, заглиблений в давній гумус та материкову глину, з цілою системою ям, заглиблень, уступів та сходиночок. Конструктивно комплекс складається з центрального округлого в плані котловану діаметром близько 4 м та глибиною до 2,33 м від рівня материка, а також приступку, що оточував його по периметру. Зв'язок між ярусами котловану здійснювався за допомогою системи материкових сходиночок. Заповнення — попіл з включеннями сирцю та дрібного буту вапняку, великою кількістю уламків черепашок молюсків, кісток тварин та кераміки. На дні і краях котловану фіксується ущільнений шар материкової глини з домішками давнього гумусу, потужністю до 0,28 м. Стратиграфічні спостереження дозволяють занотувати щонайменше одинадцять етапів формування зольника і той факт, що підсипку здійснювали зі східного борту.

Під зольними нашаруваннями в глинистому шарі відкрито сім людських поховань, три

з яких парні. Кістяки покладені переважно у скорченому стані на боці та випростаному на спині з різною орієнтацією — схід, південь, захід. Майже всі поховання безінвентарні. Поховальний інвентар супроводжував лише одне дитяче поховання. Він містив щелепи пса, кам'яну підвіску та дві посудини інгульської (?) культури. На кістках більшості похованих простежуються явні пошкодження: сліди колотих та рубаних ран, переломів. Частину небіжчиків було піддано частковому або повному розчленуванню. В одному парному похованні кістки укладені «паке-том».

Чисельний супроводжуючий матеріал із заповнення зольника датує об'єкт другою чвертю VI — першою чвертю V ст. до н. е.

Продовження вивчення забудови поселення допоможе пролити світло на побут та різні сторони господарського життя його мешканців. Дальші дослідження Вікторівського святилища, на наш погляд, дозволять більш повно судити про його характер, структуру та конструктивні особливості будівель, а також дадуть нові матеріали щодо релігійних уявлень еллінів Нижнього Побужжя.

А. Буйських, А. Івченко

ДОСЛІДЖЕННЯ ОЛЬВІЙСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ

Розкоп «Орієнт» розташований в центральній частині некрополя Ольвії, на захід від північно-західного кута ольвійського городища. Ця територія впродовж майже всього періоду існування Ольвійського полісу (з другої половини VI ст. до н. е. до III ст. н. е.) використовувалася виключно для поховальних та поминально-ритуальних дій. Жодних ознак господарської діяльності тут не виявлено.

За роки попередніх досліджень (2010–2017 рр.) тут розкопано близько шістдесяті різноманітних поховань, шістнадцять ям та заглиблень, чотири кам'яні вимостки та близько двадцяти залишків тризн. Останніми роками у південно-східній частині розкопу тривають дослідження невеликого кургану (діаметр близько 10 м), оточеного рівчаком. Ознак насипу кургану та рівчаку на сучасній денній поверхні помітно не було.

У 2018 р. на розкопі «Орієнт» було продовжено дослідження курганного насипу і рівчака навколо нього, зафіксовано дев'ять

різночасових поховань (два в склепах, інші ямні) та декілька об'єктів поминально-ритуального призначення. Три поховання датовані пізньоархаїчним — ранньокласичним часом, одне — класичним, два — елліністичним та одне — римським. Одне ямне поховання повністю зруйноване, ще один об'єкт законсервовано на рівні фіксації.

Об'єкти поза межами курганного насипу або перекриті ним. Найранішими поховальними об'єктами є безінвентарні могили 2 і 3, перекриті курганним насипом. Відстань між ними становить близько півтора метри. Це тілопокладення у простих ґрунтових могилах, розташованих паралельно. Вони зафіксовані з рівня суглинку, близько 1,0–1,1 м від сучасної денної поверхні. Небіжчиків було покладено у недбало викопані прямокутні ями на спину, з випростаними кінцівками, головою на схід — південний схід.

Об'єкти датовано на підставі стратиграфії. Західна частина поховання 3 (від нижньої частини стегнових кісток) зруйнована

Грунтові склепи розкопу «Орієнт» некрополя Ольвії: 1 — склеп 5; 2 — склеп 1

рівчаком кургану, час спорудження якого можна віднести до другої половини V — початку IV ст. до н. е. (див. нижче). Під тазом небіжчика з поховання 2, на дні ями, знайдено чотири дрібних фрагменти посуду так званого фінікійського скла другої половини VI — початку V ст. до н. е. Таким чином, дата цих поховань знаходиться між другою половиною VI ст. до н. е. та часом спорудження кургану і рівчаку. Причому, при побудові курганного комплексу про попередні поховання або не було відомо, або на них не звернули увагу.

Третє безінвентарне поховання (№ 6) розташоване приблизно у 12 м на захід від двох перших. Воно мало спільний з ними поховальний обряд, включаючи глибину могильної ями (незначною мірою відрізнялося лише орієнтуванням). Ноги від нижньої частини стегнових кісток також були пошкоджені іншим об'єктом (поховання 7), час якого поки не встановлено. За аналогією цю могилу також було датовано пізньоархаїчним — ранньокласичним часом.

Склеп 5 (рисунок: 1) розташовано у південно-західній частині розкопу та зафіксовано з рівня нижньої частини супіску, орієнтовано

з північного заходу на південний схід. Його загальна довжина — 5,6 м, глибина — близько 2,0 м від рівня фіксації (2,9 м від сучасної денної поверхні). Дромос мав видовжено-прямокутну форму довжиною близько 3,0 м. Біля самого входу було зроблено чотири невеликих та невисоких вузьких сходинки, далі йшов складний пандус — до двох третин його довжини ухил мав близько 30°, а далі рівень різко (до 60°) знижувався і плавно переходив у підлогу входу до камери. Біля входу до дромосу, упоперек до його довгої осі та трохи вище рівня другої сходинки, вертикально стояла необроблена плита вапняку, розмірами 0,4 × 0,3 × 0,2 м. З південної сторони від неї, на сходинках, також поперек дромосу, покладено великий розчавлений фрагмент кістки тварини (черепа великої рогатої худоби?). Вхід до камери було закрито капітальним сирцевим закладом (0,8 м заввишки, висотою до шести рядів, товщиною 0,4 м). Верхня його частина зруйнована грабіжницьким ходом. Власне, вхід мав видовжену форму 0,4 м завдовжки та 0,95 м заввишки, верхня частина була заокруглена.

Камера мала прямокутну, майже квадратну з дуже заокругленими кутами форму,

розмірами 2,2 × 2 м. Орієнтована вона була довгою віссю з півночі на південь та трохи повернута відносно довгої осі дромосу. Висота камери по кутах, що збереглися, 0,4–0,5 м, висота склепіння вздовж центральної лінії, 0,9–1,0 м. Склепіння, можливо, мало напівсферичну форму, проте це неможливо остаточно встановити через значну руйнацію.

Об'єкт було зруйновано грабіжниками, принаймні двічі. Перший хід припав на дромос, майже від самого його початку, і жодного разу не виходив за його межі. Цей хід плавно спускався безпосередньо до рівня верхніх рядів закладу (саме ним було пошкоджено його верхню частину та відкрито вхід до камери на висоту 0,2–0,3 м). Залишки закладу було розкидано по дромосу у вигляді шматків сирцю, які маркували дно ходу. Заповнення складав гумусований супісок сірого кольору з невеликою кількістю невиразного матеріалу. Нижня частина дромосу, навпаки, була заповнена м'яким заповненням. Матеріал також був подрібнений та невиразний, але в цьому випадку можна визначити фрагменти керамічного посуду пізньокласичного – елліністичного часу.

Другий грабіжницький хід зафіксований майже з рівня сучасної денної поверхні. Він мав неправильну округлу форму, йшов вертикально і займав майже всю площину камери, за винятком північних кутів. Південна частина ходу виходила за межі камери і розкопу (рисунок: 1, задній план). Хід перерізав декілька об'єктів, які ще не досліджено (всі вони були зафіксовані в бровці значно вище за рівень фіксації склепу). Незначний речовий матеріал, знайдений в камері, походить головним чином з грабіжницького ходу і не може бути підставою для датування об'єкту.

Таким чином, для хронологічного визначення склепу № 5 як елліністичного, може бути використаний лише невиразний і нечисленний речовий матеріал з нижніх шарів заповнення дромосу. Для підтвердження цієї дати можна залучити деякі конструктивні особливості, зокрема масивний сирцевий заклад та матеріал двох тризн (№ 5, 6) елліністичного часу, зафіксованих у безпосередній близькості на рівні аналогічному або трохи вищому за рівень фіксації склепу. У першому випадку – в невелику ямку в суглинку були вкопані вертикально два світлоглиняні одноручні глеки, біля яких покладено бронзову монету, у другому – на суглинок було покладено червоноглиняні амфориск та глечик.

Одне ямне поховання (№ 4) повністю зруйноване, підстав для його датування немає. Поховання 7 не досліджувалося та було законсервоване на рівні фіксації.

Окремо знайдено дві тризни (іонійська смугаста чаша другої половини VI – початку V ст. до н. е. розбита на фрагменти, що були акуратно складені купкою, та скупчення дрібних фрагментів керамічного посуду елліністичного часу і кісток тварин) та невелика вимостка із щільно покладених в один ряд дрібних необроблених камінців.

Об'єкти, які були знайдені у насипу кургану. Курганний насип мав напівсферичну форму, складався зі щільного та однорідного гумусованого супіску сірого кольору. Вершина насипу, що збереглася, знаходилася на глибині 0,15–0,2 м від сучасної денної поверхні. У насипу знайдено уламки керамічного посуду V–IV ст. до н. е., зокрема залишки двох тризн, що склалися з великих уламків хіоських та мендейських амфор IV ст. до н. е. У верхній частині насипу зафіксовано невелику прямокутну однорядну кам'яну вимостку. Курган було оточено круглим рівчаком діаметром до 10 м, глибиною 0,6–0,7 м. У 2018 р. досліджувалися його західний та південно-західний сегменти (північний та північно-західний досліджені в 2013 і 2017 рр.). У заповненні рівчака відкрито матеріал аналогічний зафіксованому в насипу. У південно-західній частині знайдено скупчення кісток тварин та ніжку мендейської амфори. У цілому, спорудження кургану можна віднести до другої половини V – початку IV ст. до н. е.

У насипу відкрито три поховання (ямні в центральному, склеп у північно-західному секторі кургану).

Поховання 9 класичного часу впущене в курган (зафіксовано з рівня вище підосви насипу). Це велика (2,75 × 1,6 м) прямокутна яма з вертикальними, дещо похилими донизу стінками, орієнтована з північного сходу на південний захід. Поховання повністю зруйновано. Лише на дні у західній частині *in situ* збереглися залишки органічної підстилки білого кольору та окремі людські кістки. У заповненні знайдено декілька уламків кераміки римського часу, але переважну більшість складає матеріал пізньоархаїчного – класичного часу (фрагменти хіоських пухлогорлих та лесбоських червоноглиняних амфор, сіролощена та червонофігурна кераміка з білою накладною фарбою тощо). Датувати цей об'єкт можна, головним чином, за стратиграфією: *terminus ante quem* є дата спорудження кургану, а *terminus post quem* – дата ранньоелліністичного поховання № 8, що перерізає цей об'єкт у його західній частині.

Поховання 8 зафіксовано з одного рівня з похованням 9. Це дитяча могила у невеликій прямокутній ямі з заокругленими кутами. Небіжчика було покладено на спи-

ну, з випростаними кінцівками, головою на схід — південний схід (кістки збереглися вкрай погано). Біля небіжчика поставлені: червоноглиняні миска та флакон з темними смугами, сіролощений одноручний глечик та чорнолаковий канфар, на груди покладено бронзову монету. Канфар за матеріалами Афінської агори датується 350–325 рр. до н. е. Знайдено також уламки червонофігурного посуду з білою фарбою, аналогічного знахідкам з могили 9.

Поховання 1 (рисунк: 2) — це невеликий та неглибокий пограбований склеп римського часу (I ст. до н. е. — I ст. н. е.), орієнтований з північного сходу на південний захід. Його

загальна довжина 3,2 м. Він мав майже горизонтальний прямокутний «сліпий» дромос, розмірами 1,7 × 0,8 м та трапецієподібну камеру, орієнтовану вздовж довгої вісі склепу. Камера у розрізі майже прямокутна (дно на 0,5 м нижче рівня дромосу), її висота — 0,7 м. Камеру повністю пограбовано, вертикальний грабіжницький хід округлої форми зафіксовано в місці переходу дромосу в камеру. По всій камері розкидані дрібні фрагменти людських кісток. Єдиною підставою для датування склепу є зафіксовані на дні дромосу фрагмент ручки світлоглиняної амфори, придонна частина амфори з «жолудеподібною» ніжкою та фрагмент посудини «terra nigra».

А. Буйських, А. Твардецький, М. Новиченкова

ЦИТАДЕЛЬ РИМСЬКОГО ЧАСУ В ОЛЬВІЇ: РЕЗУЛЬТАТИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОЕКТУ

У звітному році було продовжено дослідження цитаделі Ольвії в рамках спільного українсько-польського наукового проекту, що виконується з 2016 р. Інститутом археології НАН України і Національним музеєм в Варшаві за фінансової підтримки гранту Міністерства культури Польщі (керівники проекту — д. і. н. А. Буйських, др. А. Твардецький; керівництво розкопом к. і. н. М. Новиченкова, др. П. Яворський). Основні напрямки досліджень — вивчення історичної топографії цитаделі Ольвії римського часу, складання загальних планів будівельних горизонтів Ольвії римського та пізньоантичного часів, атрибуція, планувальна і об'ємна реконструкція споруд, пов'язаних з діяльністю римського гарнізону, реконструкція фортифікації цитаделі Ольвії II–III ст. н. е.

Розкоп «Р-23» розташований на пологому схилі мису, абсолютна висота над рівнем моря за балтійською системою координат 34 м, у південно-східній частині цитаделі, на схід від споруди, інтерпретованої як казарми або преторія римського гарнізону (ділянка «Л», розкопки Р. Ветштейн 1954–1955, 1964–1971 рр.). Основними завданнями поточного року стали дослідження культурних шарів пізньоантичного часу, відкриття залишків споруд та господарських об'єктів найпізнішого або пізньоантичного етапу існування Ольвії, другої чверті IV — першої чверті V ст. н. е., а також нечисленні

об'єкти поки II–III ст. н. е. або римського етапу.

Загальна площа ділянки склала 150 м² (рис. 1). Було розкрито верхні культурні шари пізньоантичного та римського часів, виявлено та досліджено залишки об'єктів. Кількість знахідок за інвентарним описом — 516 одиниць. Загальна глибина становила 0,5 м, в ямах — до 1,3 м від сучасної денної поверхні. У північно-західній ділянці знято масивний кам'яний розвалу, розмірами 9 × 1,8 м, висотою 0,3 м, що складався з гумусованого шару с домішкою вапнякового буту, фрагментів оброблених, частково перегорілих вапнякових плит, цегли, черепиці, уламків архітектурних деталей з мармуру та вапняку, облицювальних мармурових та керамічних плиток, штукатурки, вапнякового будівельного розчину — залишків активної території Ольвії римської доби. Було також знято останці аморфних завалів з перегорілого буту, з фрагментами черепиці, цегли, оброблених прямокутних та квадратних вапнякових плит. Матеріал переважно римського часу, II — середини III ст. н. е.

Об'єкти пізньоантичного часу. Виявлено та досліджено залишки прямокутного приміщення 1 з залишками вогнища, двох кам'яних кладок, щільних глинистих трамбунів поверхні, чотирьох ям та чотирьох заглиблень. Прямокутне приміщення, роз-

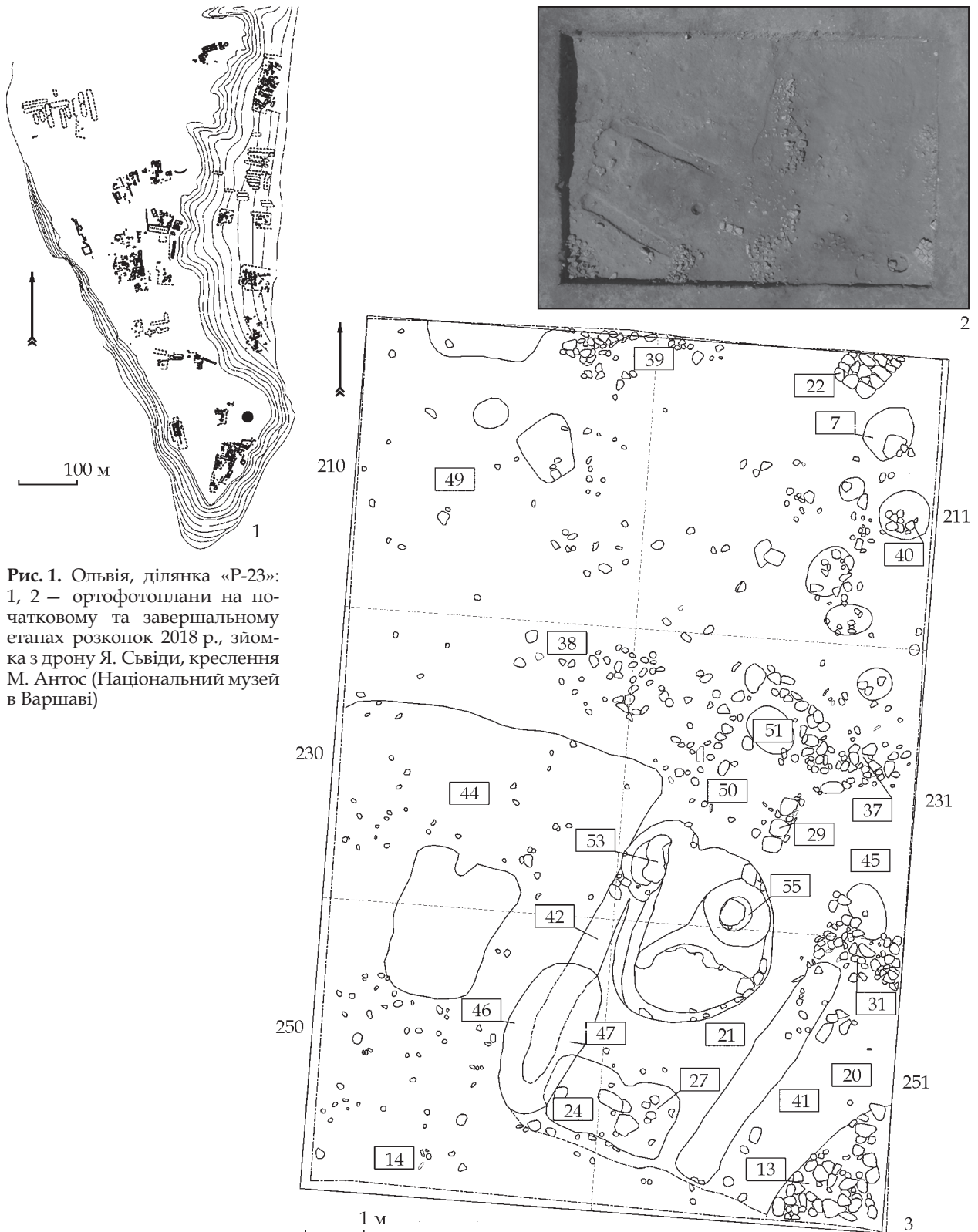

Рис. 1. Ольвія, ділянка «Р-23»: 1, 2 – ортофотоплани на початковому та завершальному етапах розкопок 2018 р., зйомка з дрону Я. Сьвіди, креслення М. Антос (Національний музей в Варшаві)

мірами $5,3 \times 4,2$ м з залишками вогнища в його південній частині. Стіни приміщення збереглися у вигляді повздовжніх траншей, що залишилися від вибирання каменю. Приміщення мало прямокутну форму, з розкритими максимальними розмірами $5 \times 4,2$ м. Північно-західна та південно-схід-

ні стіни споруди представлені повздовжніми траншеями, утвореними від вибирання камення, шириною $0,70-0,86$ м, розкритою глибиною $0,20-0,25$ м. У північно-східній частині приміщення розкрито яму. Вогнище двоконтурне, розмірами $2,2 \times 1,0$ м, мало перемичку з двох вапняних плит. Західну стіну

приміщення простежено у вигляді вибірки, розмірами $4,55 \times 0,75-0,86$ м. Східну приміщення також простежено на рівні вибірки, розмірами $5,20 \times 0,70-0,76$ м.

Над внутрішнім простором приміщення було простежено трамбування того ж пізньоантичного часу, воно мало плавне пониження на схід, утворено щільною глиняною обмазкою, висотою $0,13$ м. Заповнення цього шару складалося з фрагментів черепиці, амфор, кісток тварин, риб, шматків глиняної обмазки. Розміри трамбування — $2,64 \times 5,0$ м.

Крім споруд, було відкрито також декілька заглиблень та чотири ями. Заглиблення 1, розмірами $2,60 \times 1,50$ м, глибиною $0,07-0,20$ м, заповнено сірозолистим ґрунтом, більш щільним до низу. Заглиблення 2 мало розміри $2,73 \times 1,33$ м, заглиблення 3, мало розміри $0,50 \times 0,54$ м, глибиною $0,31-0,56$ м, заглиблення 4, розмірами $0,84 \times 1,59$ м, глибиною від верху $0,60$ м.

Яма 1 мала овальну в плані форму, розмірами $2,60 \times 3,25$ м, глибиною $0,50$ м. Дно ями рівне, полого, у північній частині — у вигляді щільного глиняного материкового трамбування, розмірами $0,80 \times 1,98$ м, у східній частині — у вигляді сірозолистого трамбування, розмірами $1,11 \times 1,82$ м. Надні ями 1 та одного з заглиблень, у північно-західній частині було виявлено заглиблення під вогнище з двома стовповими ямками у його передній частині. Розміри цього заглиблення — $0,90 \times 0,52$ м, глибина — $0,26-0,28$ м, стовпові ямки мали діаметри $0,08$ і $0,06$ м.

Конструктивні особливості та площа (близько 9 м^2), глибина, наявність рівної підлоги та облаштування вогнища дозволяють припускати, що цей об'єкт, можна інтерпретувати як часткового заглиблену споруду (напівземлянку), подібною за особливостями облаштування з житловими об'єктами черняхівської культури. Спільні за формою та облаштуванням риси з архітектурними об'єктами черняхівської культури риси має і приміщення 1.

Яма 3 з завалом середнього буту, розмірами $0,82 \times 0,83$ м, глибиною $0,52$ м. Яма 4, прорізала східний борт ями 1, розміри: $1,20 \times 1,10$ м, глибина $1,30$ м. На дні ями було виявлено прямокутну кам'яну плиту, розмірами $0,45 \times 0,38$ м. На ділянці відкрито також кам'яну відмошту (кладка 1) у північно-східній частині розкопу, шириною $0,8$ м, довжиною $0,97$ м, що продовжується за межами північного борту розкопу, та верхній рівень кладки 2 в східній частині розкопу, розкритими розмірами $0,96 \times 0,32$ м.

Об'єкти римського часу. Яма 2 мала розміри $0,89 \times 0,80$ м, глибиною $0,25-0,35$ м. За матеріалом датовано II — серединою III ст. н. е. Трамбування 1 розмірами $8,26 \times 5,65$ м; за

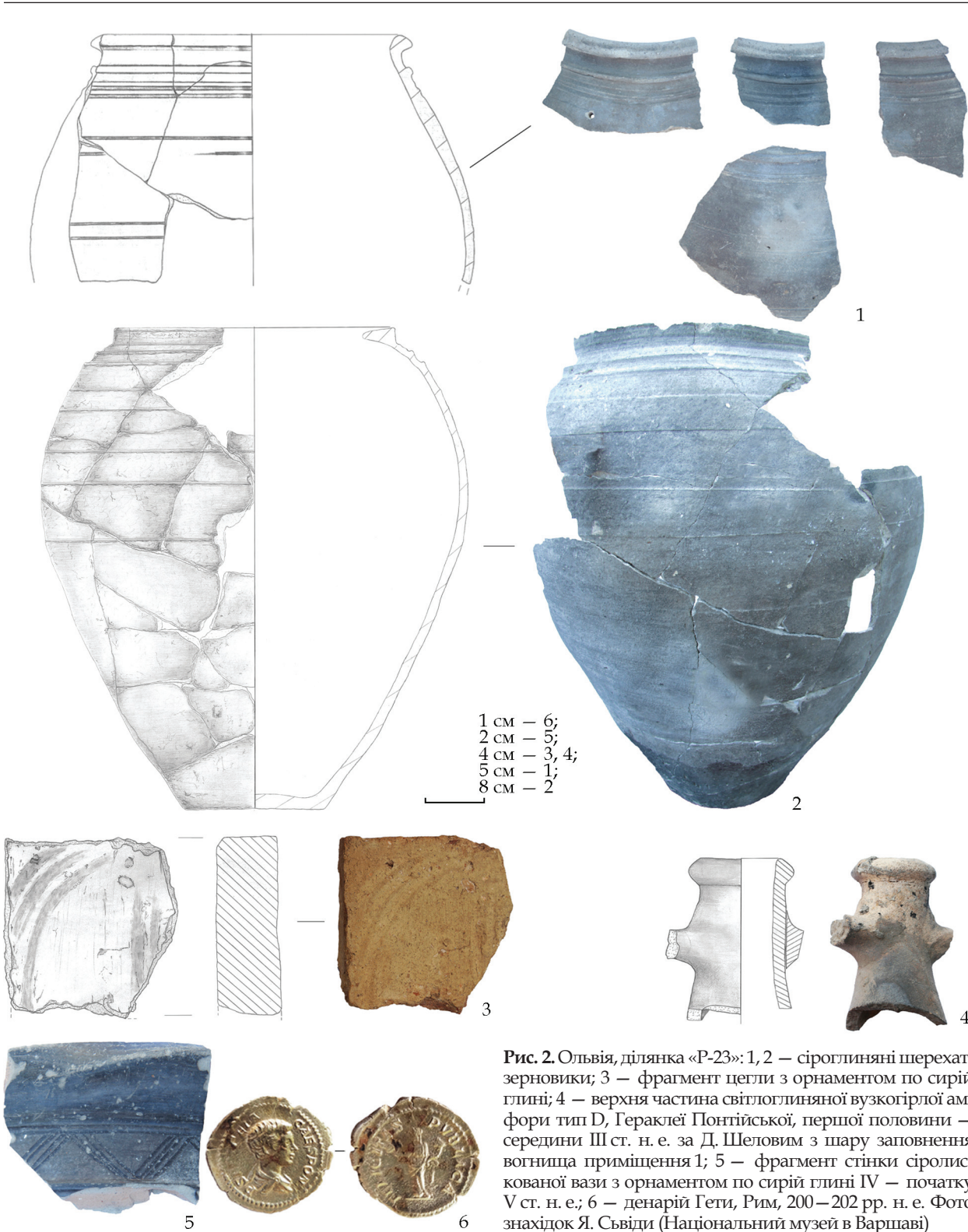
матеріалом датується першою половиною — серединою III ст. н. е.

Знахідки. Високим є процент співвідношення знахідок пізньоантичного керамічного посуду. Він представлений сіроглиняними посудинами фаз III—V (за Є. Гороховським), другої чверті IV — першої третини V ст. н. е.¹, сіролискованими мисками, глеками, вазами з орнаментом по сирій глині (рис. 2: 2—5), сіроглиняними шерехатими та ліпними горщиками IV — початку V ст. н. е. Чисельними є зразки пізньоантичного тарного посуду. У 2017 р. було виявлено шість розвалів сіроглиняних шерехатих по поверхні зерновиків, один розчавлений зерновик був вкопаний біля східної стіни приміщення 1, ще один був виявлений у поточному році на тій же ділянці (рис. 2: 1, 2). У шарі кам'яного розвалу знайдений фрагмент ліпної миски, який попередньо зарахований до вельбарської культури.

Амфорна тара пізньоантичного періоду складала п'яту частину амфорного матеріалу, представлена типами: Гераклея, типи F другої—третьої чверті IV ст. та E за Д. Шеловим останньої третини IV — першої половини V ст. н. е, Сінопа, тип 100 за І. Зеест IV—V ст. н. е., Північне Причорномор'я, типи I.5 за Б. Бьоттгером другої—третьої чверті IV ст. н. е. та Харакс, поховання 33 за А. Абрамовим другої половини — кінця IV — початку V ст., Східне Середземномор'я, тип LRA 1 Benghazi за Дж. Райлі кінця IV — середини VII ст. н. е., амфори с відігнутим вінцем невідомого центру IV—V ст. н. е. Майже дві третини від загальної кількості амфорного матеріалу складають фрагменти амфор римського часу — Боспору типів 72, 73, 75, 76, 77, 80, 84Б II — середини III ст. за І. Зеест; Гераклеї типів C I, C II, C III за С. Внуковим, типів B, D за Д. Шеловим I — середини / третьої чверті III ст.; Сінопи, типів Син Ів, Син II, Син III, Син IVб за С. Внуковим II ст. до н. е. — III ст. н. е.; Східного Причорномор'я (Колхіди) типів Kx IC за С. Внуковим; Егеїди та Східного Середземномор'я типів Зеест 79 / Robinson і Зеест 90; невідомих центрів типів 12 та 27 за В. Крапівіною.

Червонолаковий посуд фіксувався переважно у кам'яному розвалі, золистих шарах, заповненні ями 1. Виокремлені типи Понтийської сигіллоти A, форм 1, 4, 31 за Д. Журавльовим, I — середини III ст. н. е., Херсонської сигіллоти II—IV ст. н. е., групи Pontic Red Slip Ware, форм 1, 2 за К. Домжальським

1. Визначення типів амфорної тари, основних типів червонолакової кераміки, пізньоантичного матеріалу, предметів черняхівської, вельбарської культури — С. Діденко, Національний музей історії України (Київ).

Рис. 2. Ольвія, ділянка «Р-23»: 1, 2 – сіроглиняні шерехаті зерновики; 3 – фрагмент цегли з орнаментом по сірій глині; 4 – верхня частина світлоглиняної вузкогірлої амфори тип D, Геракліє Понтійської, першої половини – середини III ст. н. е. за Д. Шеловим з шару заповнення вогнища приміщення 1; 5 – фрагмент стінки сіролискованої вази з орнаментом по сірій глині IV – початку V ст. н. е.; 6 – денарій Гети, Рим, 200–202 рр. н. е. Фото знахідок Я. Сьвіді (Національний музей в Варшаві)

другої чверті — кінця IV ст. н. е., південноафриканської African Red Slip Ware, форм 50, 67 за Дж. Хейсом, IV — першої половини V ст. н. е. Також виявлені типи Східної сигіллоти, окремі зразки італійської I—II ст., та південногальської сигіллоти II ст., поширеної у римському військовому побуті.

Вироби з металу представлені бронзовими та залізними цвяхами, бронзовими стрижня-

ми та пластинами, свинцевими ремонтними скрепами; вироби з металу черняхівської культури представлені бронзовим язичком пряжки з загнутим кінцем і вертикальним зрізом другої чверті IV — першої третини V ст., фази III—V за Є. Гороховським, залізним прямокутним лезом лопати з трьома поперечними гудзиками у пазі для скріплення з дерев'яною основою, бронзовою двох-

членною фібулою, 20–70-х рр. IV ст. н. е. Інші вироби представлені оббитими та обточеними керамічними кружками, керамічним пряслом, фрагментами литих скляних посудів I ст. н. е., тарілок, чаш, кубків, глеків з видутого скла I–III ст. (один з фрагментів майстерень Рейну датовано IV ст. н. е.), фрагментами віконного скла I–III ст., скляними бусинами II–III ст. н. е., виробами з кістки — стрижнями, відшліфованим виробом з кістки коня з підпилками (ковзани?), прикраси — бронзовим скроневим кільцем та високохудожньою овальною вставкою-гемою з червоного прозорого сердоліку часу пізнього еллінізму — ранньої Римської Імперії. Про виробництво на цій території свідчать знахідки свинцевих сплесків, силікатних шлаків та також залізних, прикипілих до амфорних стінок, залишки цементного розчину з силікатним покриттям.

Розкопки ділянки після зняття залишків шару кам'яного розвалу 1, зосереджені на дослідженні непереміщених шарів пізньоантичного часу дали наступні висновки:

1. Попередньо за даними матеріальної культури можна казати, що верхня хронологічна межа існування Ольвії не обмежується IV ст., фіксується як мінімум для першої третини V ст. н. е.

2. Частина об'єктів та предметів побуту пізньоантичного часу співвідноситься з впливом або безпосередньо з носіями черняхівської культури.

3. Однакове розташування розкритих архітектурних об'єктів (приміщення, двох кла-

док) у направленні північ—схід — південь — захід.

4. Зменшення кількості знахідок монет у пізньоантичних шарах. Так, було знайдено вісім монет (бронзовий дельфінчик Ольвії V ст. до н. е., монета Ольвії, 330–250 рр. до н. е.), дві — у траншеї вибірки приміщення 1 (монета Ольвії, Гета, 198–202 рр. н. е. та бронзова монета поганої збереженості), три — у заглибленнях (бронзовий епіграфічний дельфінчик Ольвії V ст. до н. е., ΘΥ, денарій Олександра Севера, 222–228 рр. н. е., Рим, срібний денарій Гети, 200–202 рр. н. е., Рим; рис. 2: 2–6), одна — у відвалі розкопу (третина монети Ольвії, 320–310 рр. до н. е.)¹.

5. Практично відсутність у 2018 р. у пізньоантичних шарах предметів римського військового спорядження II — першої половини III ст., які фіксувалися у 2016–2017 рр. виключно у дерні, шарах гумусу та шарі кам'яного розвалу.

Результати археологічних розкопок на ділянці «Р-23» виявили та доповнили нові дані щодо часу життєдіяльності пізньоантичної доби в південно-східній частині Верхнього міста Ольвії. Дослідження наступних років допоможуть уточнити відомості щодо хронології, культурної приналежності, особливостей планування об'єктів пізньоантичного часу, дослідити об'єкти римського часу.

1. Визначення монет — д-р П. Яворський, Інститут археології Варшавського університету.

А. Буйських, Й. Форнасьє, О. Кузьміщев

ДОСЛІДЖЕННЯ ОЛЬВІЙСЬКОГО ПЕРЕДМІСТЯ

Відповідно до умов виконання спільного українсько-германського мультидисциплінарного проекту (партнер — Гете-університет, Франкфурт-на-Майні), за фінансової підтримки Германського Дослідницького товариства (DFG), тривали дослідження ольвійського передмістя. Польові дослідження тривали з 23 липня по 24 серпня і проводилися силами міжнародного наукового колективу із залученням студентів-практикантів з Харківської державної академії культури та Гете-університету, а також волонтерів. Продовжувалися дослідження на ділянці «Некрополь 7» і у південній частині ольвій-

ського передмістя. Тут, за результатами проведених у 2017 р. геомагнітних досліджень, було виявлено декілька значних аномалій, що відрізнялися від раніше виявлених на передмісті. Для їх перевірки у 2018 році було закладено два розвідувальних розкопи, які отримали назву «Передмістя 1» та «Передмістя 2». Також проводилися розпочаті раніше палеоботанічні (Л. Зойферт, Гете-університет) і археозоологічні дослідження (Є. Яніш, Інститут зоології ім. Шмальгаузен-на НАН України).

На ділянці «Некрополь 7», площею 75 м², було продовжено вивчення рову, відкри-

Рис. 1. Розкрита частина землянки на ділянці «Передмістя 1»

того за даними геофізичних досліджень в 2017 р. Це частина найранішої монументальної фортифікаційної системи Ольвії та Ольвійського полісу загалом. Штучна фортифікація захищала відкрити зі сторони степу територію передмістя з заходу та південного заходу і мала складатися з рову та валу. Її появу слід відносити, скоріш за все, до часу виникнення самого передмістя, тобто до кінця VI — початку V ст. до н. е. На дні рову було знайдено матеріали, які датуються другою чвертю V ст. до н. е. Глибина рову сягала 2,4–2,5 м, його ширина по поверхні — близько 4,5 м. У цьому сезоні вдалося також дослідити залишки валу, який було практично повністю знівельовано до рівня сучасної денної поверхні. Незважаючи на це, на схід від рову під час розкопок, детального аналізу даних геофізичних досліджень та польових візуальних спостережень вдалося зафіксувати незначні залишки від насипу валу. Ширина нижньої частини валу становила близько 4 м. Серед знахідок із заповнення рову необхідно відмітити фрагменти червонофігурного аттичного посуду другої половини V ст. до н. е., а також бронзовий перстень. Існувала фортифікаційна система до завершення існування передмістя, що найменше до середини IV ст. до н. е.

Також, на схід від валу, було знайдено культурний шар першої половини II ст. н. е., який, скоріш за все, пов'язаний з розташуванням тут в перших століттях нашої ери ольвійського некрополя. Відзначимо знахідку у цьому шарі горла світлоглиняної амфори підваріанту C IV_{C2} за С. Внуков (близько 125–150 pp.). За результатами геомагнітної розвідки у південній частині ольвійського передмістя було виявлено колосальну структуру, розмірами приблизно 10 × 15 м, вщент

знівельовану по поверхні. З метою її вивчення і датування було закладено новий розкоп, який отримав назву «Передмістя 1». У поточному році розкрито один квадрат, розмірами 5 × 5 м, закладений на межі зазначеної структури, щоб можна було дослідити її стратиграфію і особливості внутрішньої конструкції та планування. Виявилося, що структура являє собою величезну заглиблену в материк споруду, яка датується межею VI–V ст. до н. е. й існувала впродовж першої половини V ст. до н. е. Її глибина становила 2,2 м від рівня денної поверхні, розкриті розміри по материковому дну — 3,1 × 3,6 м (рис. 1).

Вірогідно, землянка мала культове призначення і являла собою храмовий комплекс, подібний до того, який був відкритий розкопками Ю. Козуб у 1964 р. Згідно з виявленим матеріалом, досліджений цього року комплекс, також міг використовуватись для ритуальних трапез (знайдена велика кількість сіролощеної і кухонної кераміки, а також кісток тварин). Слід відмітити знахідку в верхніх шарах ґрунту, над заповненням заглиблення, двох прямокутних вапнякових вівтарів з чашоподібними заглибленнями, присвячених хтонічним богам (варіант Ia за В. Папановою), і нижче них — цілого червоноглиняного лекіфу, з темним покриттям по верхній частині. Також у верхніх шарах було знайдено фрагменти мілетського амфориску стилю Фікеллура, орнаментованого крапковими ромбами. За знахідками цей шар датується другою половиною V ст. до н. е. і ним можна маркувати термін закінчення існування землянки.

Безпосередньо у нижчих шарах заповнення заглибленого ритуального комплексу було знайдено уламок архаїчної теракоти —

Рис. 2. Теракотова статуетка богині, яка сидить

верхню частину статуетки богині, яка сидить на троні (рис. 2), фрагменти хіоських амфор із забарвленими вінцями і білим ангобом кінця VI ст. до н. е., фрагмент забарвленої білою фарбою мілетської черепиці, аналогії якому були знайдені на південному теменосі Ольвії, а також п'ять уламків аттичних чорнолакових посудин з графіті. Ці знахідки безперечно свідчать на користь культового статусу досліджуваного об'єкту.

Неподалік від ділянки «Передмістя 1» (на північний захід від неї) геомагнітною розвідкою було виявлено аномалію, схожу за формою на напівземлянку. Такі само аномалії були на ділянці «Некрополь 4» і за результатами польових досліджень вони виявилися житловими і господарськими напівземлянками.

З метою дослідити просторовий розвиток ольвійського передмістя, а саме, шляхом розкопок з'ясувати, чи продовжувалось воно південніше, що фіксується геомагнітними дослідженнями, ніж вважалося дотепер, над виявленою аномалією було закладено нову ділянку (5 × 5 м), яка отримала назву «Передмістя 2». Під час цього річних досліджень було знято верхній шар ґрунту, у якому було виявлено майже повністю зруйноване дитяче поховання римського часу, яке було значно менше за виявлену геомагнетикою аномалію. Неподалік знайдено археологічно цілу червонолакову посудину кінця I — першої половини II ст. н. е., яку, ймовірно, можна інтерпретувати як частину поховального інвентарю.

Нижче, по всій площі розкопаного квадрату йшло щільне лесове трамбування, у якому були знайдені керамічні фрагменти V ст. до н. е. Нижче нього, ймовірно, буде знаходитись виявлена геомагнітним дослідженням напівземлянка. Її повне розкриття планується у наступному польовому сезоні.

А. Буйських, Й. Форнасьє, І. Шейко, І. Чечуліна

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРАСНОГО МІСТА ОЛЬВІЇ

У 2018 р. після тривалої перерви було поновлено археологічне вивчення Терасного міста Ольвії. Це і донині найменш відома в археологічному сенсі частина території ольвійського городища. Практично всі дослідники Ольвії з другої половини XX ст. були впевнені, що саме тут, на схилах звернутих на схід, мала розміщуватися одна з найцікавіших у архітектурному відношенні споруд, а саме — міський театр. Згадка про нього міститься в ольвійському декреті на честь Каллініка, сина Євксена (IOSPE I² 25+31), що датується ранньоелліністичним часом.

На думку О. Леві та О. Карасьова, театр могли збудувати на схід від Центрального (зараз Східного) теменосу. Для доказу цього

навіть було закладено пошукову траншею від ділянки Східного торгового ряду, проте очікуваних результатів не отримали. Тому, наприкінці 1980-х — початку 1990-х рр. Ольвійською експедицією під керівництвом С. Крижицького було розпочато системний пошук цієї споруди. Для цього в різних місцях на терасних схилах були закладені пошукові розкопи. Найбільший з них Т-1 розбито в тому місці, на яке вказував О. Карасьов. Проте цей розкоп довів лише наявність значної кількості переміщеного вниз схилом материкового ґрунту. Приблизно ту саму картину дали й пошукові шурфи Т-2, причому в одному з них, розбитому біля підніжжя розвернутої на південний схід чаші

Рис. 1. Терасне місто Ольвії, загальний вигляд розкопу Т-4 з півночі

Терасного міста (західніше ділянки НГФ 1910–1911 рр.), вдалося відкрити приміщення римського часу. І насамкінець, ділянка Т-3, закладена на північній схід від Східного теменосу, дала змогу відкрити частину вулиці з багатим житловим будинком елліністичного часу, дослідження якого було продовжено під керівництвом В. Назарчука. На цьому пошук ольвійського театру традиційним археологічним шляхом було припинено, хоча С. Крижицький був переконаний у необхідності продовження такої роботи.

До цього питання було вирішено повернутися в 2017 р. в межах робіт в Ольвії міжнародного мультидисциплінарного українсько-германського проєкту «Antike Stadtentwicklung an der Grenze der griechischen Oikumene. Archdologische Untersuchungen im Vorstadtbereich Olbia Pontikes» (2015–2019), що діє за фінансової підтримки Германського дослідницького товариства (DFG). Для з'ясування наявності або відсутності в Ольвії залишків театральної споруди за підтримки Фонду Фрітца Тиссена в південній частині схилів Терасного міста на загальній площі в 2 га було здійснено розвідку сучасними неінвазійними методами з використанням георадару (А. Патцельт). Дешифровка даних розвідки на ділянці F-2, в місці повороту терасних схилів на південь (квадрат Ж-VI топоїомки 1989 р.), дала змогу встановити наявність аномалій з чітко вираженою курватурою на глибині від 2 до 3 м від сучасної денної поверхні.

Для перевірки цих даних у 2018 р. було вирішено закласти новий розвідувальний розкоп Т-4, розміром 10 × 5 м, розташований

за лінією північ–південь на захід від розкопу Т-2. Реалізація завдання пошукових робіт підпорядковувалася ще й специфічному мікрорельєфу цієї ділянки Терасного міста. Різке падіння рельєфу на схід (на довжину в 7 м перепад висот — 3 м) та плавне пониження на південь (на довжину 10 м перепад висот — 1 м) від самого початку робіт вказувало на першочергову необхідність вирівнювання майданчика розкопу. Вихід на рівну робочу поверхню для подальшого пошуку визначених георадаром аномалій став основним завданням цього польового сезону.

Стратиграфія ділянки виглядає так. Під дерном, завтовшки до 0,2 м, залягав потужний шар гумусу, завтовшки 0,5–0,7 м. Він перекривав найпізніші культурні нашарування разом із будівельними залишками. Будівельні рештки пізнього етапу представлені частиною приміщення (дві ретельно складені та перев'язані кладки стінок) та низкою невеликих, ймовірно, сміттєвих ям, викопаних у насипному жовтому глинистому масиві, і скупчених разом на невеликій площі. Кладки, збудовані на верхньому рівні масиву, були зафіксовані георадаром на глибині 1 м у вигляді аномалій. Масив складено із значного за обсягом штучного насипу переміщеної жовтої материкової глини з тонкими прошарками золи, вугілля, попелу. Перепад висот на схід по масиву складає понад 1 м. Після фіксації залишки обох кладок були розібрані, з'ясувалося, що спеціально влаштованої підлоги приміщення, скоріш за все, не мало, її роль правив утрамбований масив глини. Проте для спорудження стінок були викопані неглибокі траншеї, в які

Рис. 2. Терасне місто Ольвії: 1 — фрагмент чаші terra sigillata, О-2018/Т-4/943; 2 — фрагмент червонолакового канфара з білою фарбою, О-2018/Т-4/1807

й впущені фундаменти кладок. Заповнення ям також було вибрано та розпочалося безпосереднє дослідження насипного масиву. За результатами робіт вдалося вирівняти поверхню приміщення практично по всій площі розкопу (рис. 1).

У північно-східній частині глиняного масиву, біля його підніжжя, розкрито незначний фрагмент (два нижніх ряди) однофасадної та одношарової рядової кладки з неохайно обтесаних вапнякових брил. Вона, повністю вибрана, скоріш за все, у пізньоантичний або модерний час, і збереглася в довжину близько 1 м, проте трасу її залягання простежено на довжину 10 м на північ. Кладка являє собою фундамент підпірної стіни тераси, складеної з потужного масиву жовтої глини. Зазначимо, що кам'яні залишки цієї кладки також зафіксовано георадаром. Масив жовтої глини, з якої складено терасу, вивчено на глибину 1,0–1,2 м по західному борту розкопу. В західній частині розкопу, на верхньому рівні масиву, частково розкрито велику яму, діаметром 1,5 м, глибиною до 1,5–1,7 м. Загальна глибина розкопу по його південно-західному куту — 2,4 м, по північно-східному — 0,6 м. На цьому роботі було припинено, а розкоп законсервовано до наступного польового сезону.

Датування відкритих об'єктів та культурних нашарувань є окремим питанням. Передовсім слід зазначити, що всі без винятку культурні шари, включно із гумусом, були надзвичайно насичені археологічним матеріалом та дрібним вапняковим камінням, розбитим до стану щебеню. Не виключено, що таку ситуацію, не типову для нашарувань та заповнень об'єктів Верхнього міста, слід пояснювати саме умовами топографії — стрімким схилом. У гумусі наявні керамічні фрагменти другої половини IV — початку

V ст., переважно це фрагменти тарних амфор, сіролощеного столового і сірого шерехуватого кухонного посуду. Ці матеріали мають відношення до пізньоримського періоду життєдіяльності на місці Ольвії, який зараз ототожнюється з готським культурним колом або європейським Барбарікумом. Здається, що саме цим часом, відповідно до стратиграфічного горизонту, і можуть бути продатовані частина відкритого приміщення та низка ям на північ від нього. Спостереження за складом археологічних матеріалів із глинистого масиву дало змогу дійти висновку, що його складено переважно з величезної маси кераміки, яка датується I ст. н. е. Це найпізніший матеріал, який можна пов'язати із відкритими будівельними об'єктами — йдеться про насип глиняного масиву та спорудження підпірної стіни, яка оперізувала терасу.

Передовсім, йдеться про численні фрагменти світлоглиняних амфор, переважно південнопонтійського виробництва, з двохствольними ручками та із профільованими ручками типу А, рідше В за Д. Шеловим. Серед тари слід зазначити все ще рідкісні для Ольвії знахідки фрагментів амфор місцевого ольвійського виробництва, серед яких такі, що взагалі зустрічаються вперше. Це фрагменти ручок амфор, які імітують складні профільовані ручки зазначених імпортованих амфор типу А. Крім того, знайдено перепалений глиняний брусок — складову частину черню гончарного горну, а також численні викиди перепаленої глини — керамічний брак. Ці знахідки є надзвичайно важливими, оскільки безперечно вказують на наявність місцевого виробництва тарних амфор, а відтак, товарного виробництва вина в Ольвії в I ст. н. е.

Амфорна тара підтримана величезною кількістю імпортованого столового посуду

I ст. н. е., серед якого виділяються рідкісні фрагменти *terra nigra* та *terra sigillata* (рис. 2: 1). Загалом, масив червонолакового посуду вкрай численний та різноманітний за типологічним складом. Знайдено значну кількість чаш та канфарів з накладною білою фарбою (рис. 2: 2), низку фрагментів фігурних посудин, рельєфних кухлів кнідського походження, світильників тощо. Цю колекцію доповнює велика кількість знахідок скляного посуду, а також кухонного. Можна припустити, що формування потужного глинистого масиву із значною кількістю кераміки сталося завдяки масовим будівельним та перепланувальним роботам в південній частині Верхнього міста

на території цитаделі, що розташована прямо над тією частиною терасного схилу, яка зараз досліджується. Саме тоді відбулося нівелювання поверхні майбутньої цитаделі та одночасний викид донизу, на схили, значної кількості ґрунту. Цікаво, що серед знайдених матеріалів, крім переважної кількості кераміки I ст. н. е., міститься кераміка практично всього хронологічного діапазону існування Ольвії — від першої чверті VI ст. до н. е. до періоду пізнього еллінізму включно.

Закінчення дослідження глинистого масиву I ст. н. е. для того, щоб відкрити зафіксовані георадаром аномалії ранішого часу, заплановано на 2019 р.

К. Горбенко

ВИВЧЕННЯ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД

Експедицією Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського проведено черговий сезон досліджень городища доби фінальної бронзи Дикий Сад, що розташоване у м. Миколаїв (ріг вулиць Набережна та Артилерійська) (рис. 1).

Розкопки проводилися на території «цитаделі» городища (розкопи 5, 8, 10–16, 18). Під час розкопок досліджено простір між приміщеннями 12 і 19; № 9 і 20; № 4 і 10; № 12 і 5, де зафіксовано сім ям — дві господарських та п'ять стовпових; завершено розкопки приміщень 10 і 11; розкопано нове приміщення 24. Загальна площа розкопок склала 360 м².

У приміщенні 11 вдалося дослідити північну стіну з господарською прибудовою (прилягала до північної стіни), східну частину приміщення та ділянку уздовж південної стіни приміщення. У заповненні культурного шару зафіксовано фрагменти стінок керамічного посуду та кістки тварин (астрагал).

Під час дослідження південної стіни у кладці південно-західного кута зафіксовано бронзове шило, а в невеликому заглибленні у заповненні північної глинобитної стіни приміщення — набір астрагалів (36 шт.). Астрагали були розташовані впритул один до одного й мали сліди органіки темного кольору. Ймовірно, цей набір знаходився у затягнутому шкіряному мішечку, що опосередковано підтверджується знахідками астрагалів у виробничих комплексах з обробки шкіри. Оброблені й відшліфовані подібні вироби вважаються приладдям для ігор.

Яма 26 — стовпова, знаходилася у південно-західному куті приміщення та використовувалася для встановлення дерев'яного стовпа біля західної стіни.

Ями 27 і 28 — стовпові, зафіксовані у північній частині приміщення. Ймовірно, ці ями використовувалися для встановлення дерев'яних стовпів північної частині приміщення.

Отже, у 2018 р. вдалося повністю завершити дослідження приміщення 11, включаючи заповнення всіх стін. Особливості архітектурної побудови та отримані артефакти дозволяють охарактеризувати приміщення 11 як житлове, з господарськими прибудовами для зберігання продуктів.

Найінформативнішими стали розкопки приміщень 10 (58 м²) і 24 (42 м²), що розташовувалися у південній частині «цитаделі», уздовж оборонного рову (рис. 1, 2).

Перші дослідження приміщення 10 проведено у 2001–2003 рр., коли було досліджено східну частину приміщення та верхній рівень підлоги, де зафіксовано сім ям верхнього рівня (№ 1–3, 3а, 4–7). Серед артефактів переважав керамічний посуд, кам'яні знаряддя праці та кістки тварин. У 2018 р. вдалося дослідити приміщення 10 у повному обсязі.

Приміщення 10 (7,75 × 7,5 м, глибина 0,65 м) у плані квадратної форми та орієнтоване за віссю ПдЗ–ПнС. З півночі приміщення 10, примикало до приміщення 20; з півдня — приміщення 24; з заходу — до обо-

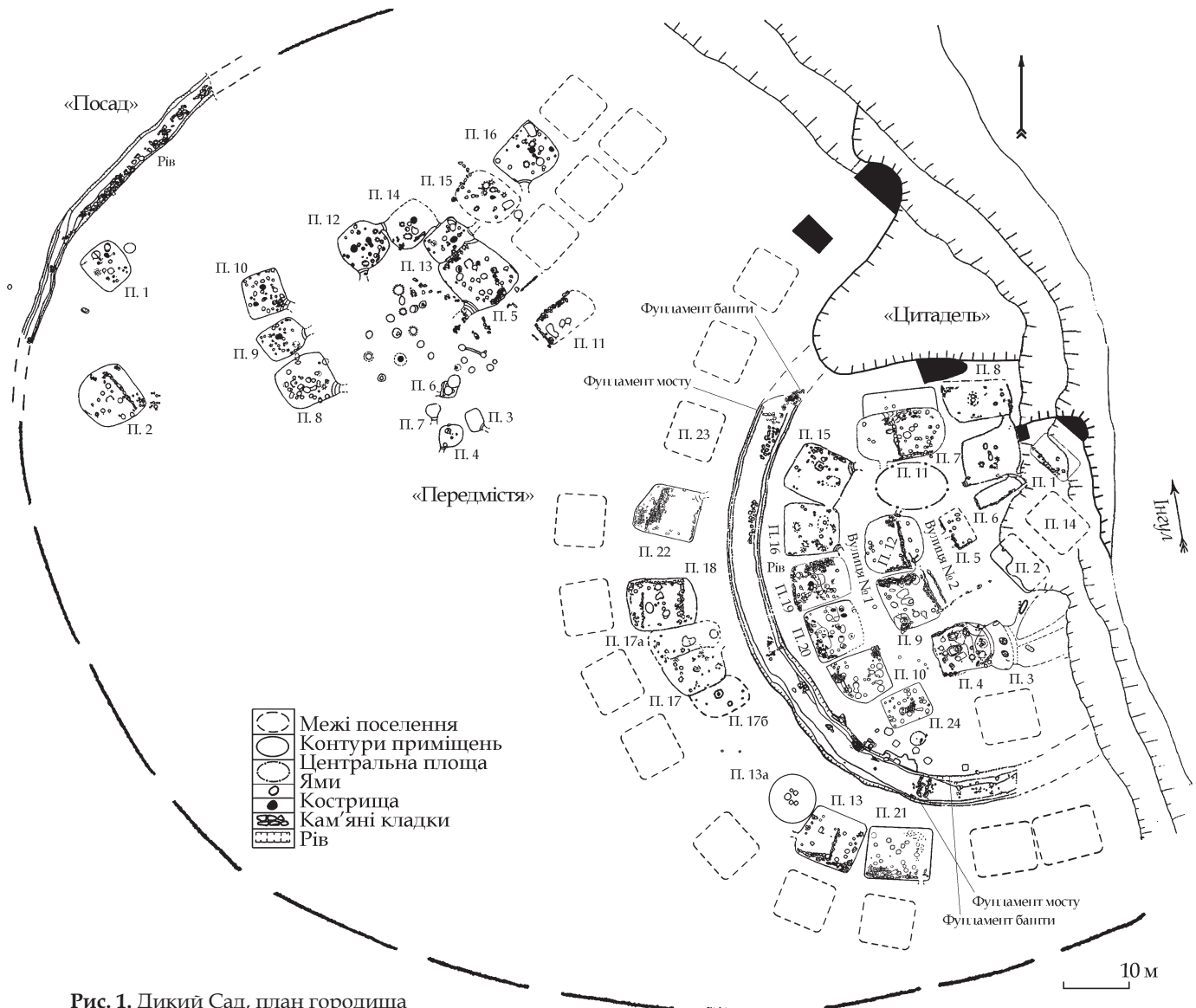

Рис. 1. Дикий Сад, план городища

ронного рову «цитаделі» (рис. 1, 2). Верхнє заповнення складалось із залишків будівельного сміття XX ст., вапнякового каміння та глинистих завалів стін. Основний матеріал знаходився у нижній частині заповнення. Серед зафіксованих артефактів необхідно відзначити фрагменти керамічного посуду, представленого горщиками різних типів, келихами, мисками-сковородами, плоскими жаровнями з заглаженою та лощеною структурою поверхні та різноманітним орнаментом (прокреслені лінії, округлі та овальні вдавлення тощо), та бронзовим шилом (рис. 3: 2–4). У північно-східній частині приміщення зафіксовано значний завал глинобитної стіни, в якому знаходилися фрагменти керамічних посудин, кістка коня з отворами (можливо, заготівка для «ковзана») та округлий кам'яний предмет з обробленою гранню (рис. 3: 1, 5). Враховуючи характер та структуру заповнення приміщення та особливості глинистих завалів,

можна припустити, що дві стіни приміщення (північна та південна) були глинобитними з домішками середнього та мілкого вапняку. Північно-східна та західна стіни мали у фундаменті цокольні кам'яні конструкції, що склалися з великих рваних вапнякових каменів зі слабкими слідами обробки.

На рівні підлоги нижнього рівня приміщення досліджено 16 ям. Виходячи з розмірів та особливостей заповнення, ями можна розподілити: господарські (№ 8–12, 17, 23); господарсько-ритуальні (№ 14, 15, 18); стовпові (№ 13, 16, 19–22).

У ямах знайдено — фрагменти керамічних посудин, знаряддя праці, астрагали, фрагмент черепа та нижньої щелепи людини (яма 14), фрагменти вугілля (яма 18), лиманна глина зеленого кольору (яма 20), кістки тварин (ВРХ, ДРХ), хребці риб. Частина ям забита вапняковим бутом (ями 8, 11, 12, 15, 18, 22) або перекрита вапняковими плитками (ями 10, 19, 20).

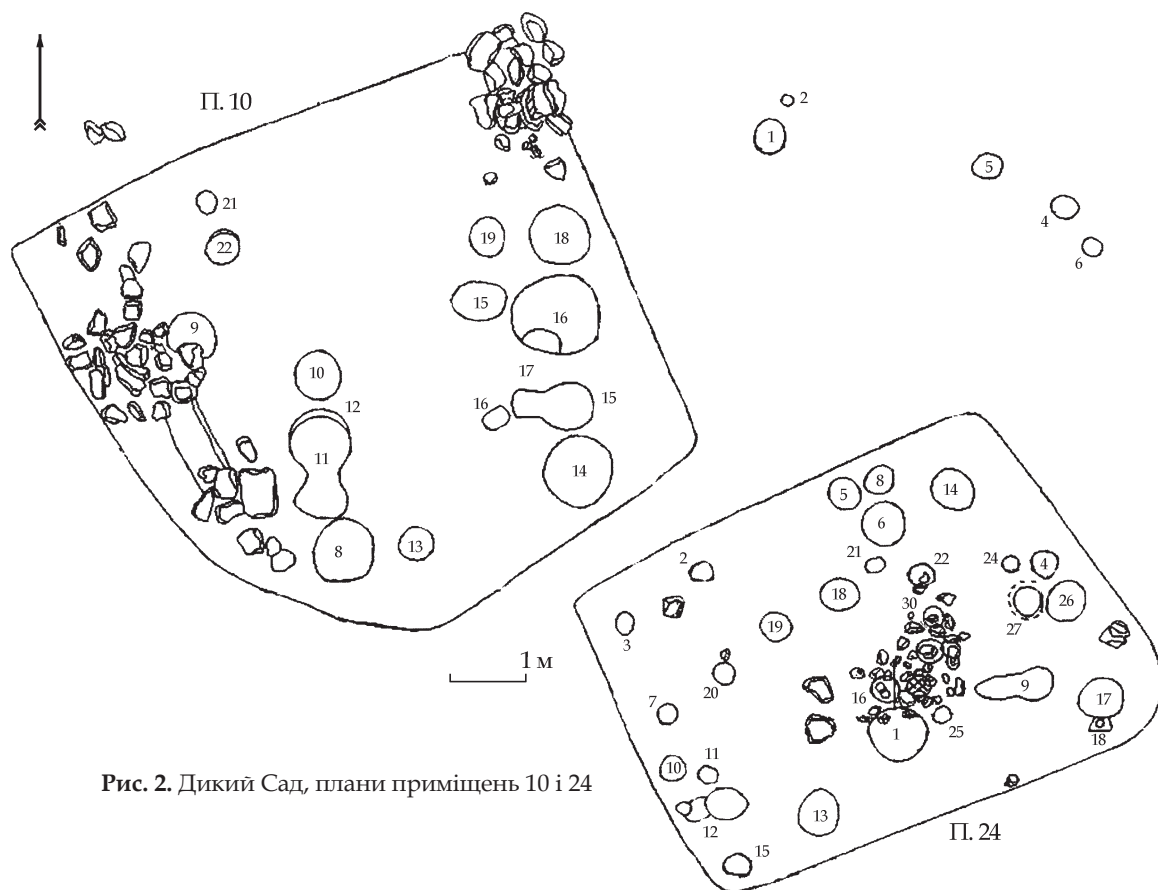

Рис. 2. Дикий Сад, плани приміщень 10 і 24

Серед артефактів необхідно відзначити заготівку «ковзана» (яма 8); фрагменти черпака з лошінням поверхні (яма 9); фрагменти керамічних посудин (ями 12, 13, 15); керамічне пряслице (яма 15) (рис. 3: 6–12).

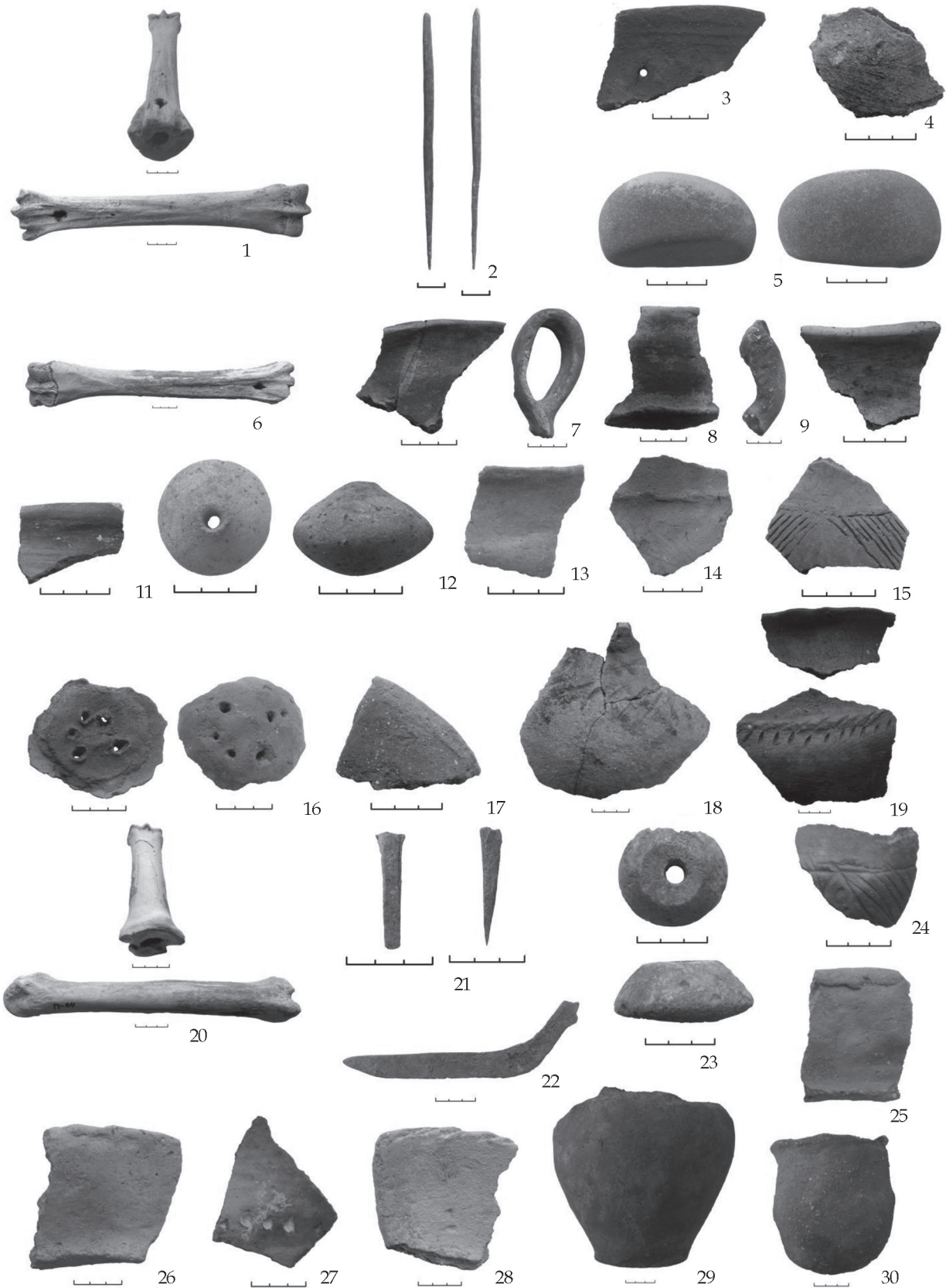
Усі артефакти, що зафіксовано у заповненні приміщення та ям, є характерними для колекції матеріальних предметів Дикого Саду.

Отже, приміщення 10 мало два рівня забудови — ранній (нижній) та пізній (верхній). Нижній рівень приміщення відноситься до початку існування життя на городищі, що підтверджується й знайденими артефактами, зокрема заготівки для «ковзанів». Верхній (другий) рівень приміщення (розкопки 2001–2003 рр.) виник внаслідок більш пізньої перебудови. На цьому етапі приміщення мало вже вапнякові фундаменти західної та східної стін, сім верхніх ям й артефакти більш пізнього періоду існування городища (чаша з упором). Особливості архітектурної побудови та отримані артефакти дозволяють атестувати приміщення 10 як житлове, що зведене при зародженні життя на городищі, існувало продовж тривалого часу й було перебудоване.

Приміщення 24 (7,0 × 6,0 м, глибина 0,3 м) прямокутної форми та орієнтоване за віссю ПнС–ПдЗ (рис. 1, 2). Верхнє заповнення — залишки будівельного сміття XX ст. та

глинистих завалів стін. Основний матеріал знаходився практично у нижній частині заповнення вперемішку з вапняковим бутом. У східній частині зафіксовано багато фрагментів керамічних посудин, кістки тварин, панцир черепахи з декількох частин, скупчення дрібного буту у центральній частині приміщення, людська (?) щелепа з молочними (?) зубами. Східний край приміщення частково знищений сучасним перекопом. У північно-західному куті — фрагмент черепної коробки й стегнової кістки людини. У культурному шарі (гумусний суглинок темно-коричневого кольору) приміщення зафіксовано фрагменти керамічного посуду — горщики, миски, келихи, жаровні (рис. 3: 13–15, 17–19); вапняковий камінь округлої форми, з обробленими гранями та округлим заглибленням у центрі, кістки ссавців (ВРХ, ДРХ) і риби.

Враховуючи характер та структуру заповнення приміщення та особливості глинистих завалів, можна припустити, що всі стіни приміщення були глинобитними з домішками середнього та мілкого вапняку. В центральній частині приміщення, над вогнищами, що перекриті антропоморфними плитами, виявлено завал дрібного каміння, навколо та під камінням групувалася переважна частина знахідок (ритуальний комплекс?). Виклад-

Рис. 3. Артефакти з приміщень 10 і 24: 1–5 — заповнення приміщення 10 (1 — заготівка «ковзана»; 2 — бронзове шило; 3, 4 — фрагменти керамічних посудин); 6–12 — ями приміщення 10 (6 — заготівка «ковзана» (яма 8); 7 — фрагменти черпака (яма 9); 8–11 — фрагменти керамічних посудин (ями 12, 13, 15); 12 — керамічне пряслице (яма 15)); 13–23 — заповнення приміщення 24 (13–19 — фрагменти кераміки; 20 — заготівка «ковзана»; 21 — бронзове тесло; 22 — бронзовий серп; 23 — кістяне пряслице); 24–30 — ями приміщення 24 (24 — 25 — фрагменти керамічних посудин (яма 6); 26–28 — фрагменти кераміки (яма 8); 29, 30 — фрагменти кераміки (ями 12 і 25))

ка витягнута за віссю північний схід — південний захід. На ПнС від нього лежать дві стели, під якими знаходиться вогнище та ями. У цьому скупченні дрібного каміння — розвали керамічних посудин. Дрібне каміння у завалі — у вохрі. Розміри центральної викладки за віссю північний схід — південний захід — $1,8 \times 0,8$ м. Загальна чисельність каменів — близько 106 шт. Серед знахідок багато кісток (ВРХ, риби, собаки (череп та щелеп), а також ціла мушля). Підлога приміщення місцями просушена, в південно-західному куті — скупчення лиманної глини зеленого кольору.

Серед знахідок заповнення приміщення: донна частина горщика з отворами (п'ять отворів; рис. 3: 16); заготовка «ковзана» з кістки коня (рис. 3: 20); бронзове тесло (рис. 3: 21); кістяне прясельце у формі зрізаної піраміди (рис. 3: 23). Найбільш значима знахідка — бронзовий серп. Розміри: максимальна довжина — 18 см, ширина леза — 2 см (рис. 3: 22). Серп має гарно заточене лезо із зовнішньої сторони, кут загострення кромки складає близько 45 градусів. По внутрішній кромці заточування не простежується.

На рівні підлоги приміщення знаходилося одне центральне вогнище та 27 ям. Виходячи з розмірів та особливостей заповнення, ями можна розподілити на: господарські (№ 1,

2, 4—10, 13, 14, 16—20, 22, 23, 27); ритуальні (№ 12, 25, 26); стовпові (№ 3, 11, 15, 21, 24). У ямах знайдено — фрагменти керамічних посудин: горщики, келихи, миски (рис. 3: 24—30), кам'яні куранти, копита та кістки ссавців (кінь, ВРХ, ДРХ), хребці й інші кістки риб, равлики. Частина ям забита вапняковим бутом (ями 16, 19, 22, 25) або перекрита вапняковими плитами (ями 17, 26).

Усі артефакти, що зафіксовано у заповненні приміщення та ям є притаманними для колекції матеріальних предметів Дикого Саду. Особливості архітектурної побудови та отримані артефакти дозволяють охарактеризувати приміщення 24 як житлово-ритуальне.

Отже, під час досліджень сезону 2018 р. вперше вдалося розчистити територію «цитаделі» городища від завалів ґрунту та побутового сміття; комплексно дослідити пам'ятку великою площею, враховуючи культурний шар між приміщеннями; відкрити нові об'єкти (приміщення, господарські та стовпові ями за межами приміщень); уточнити планувальну структуру городища; виокремити дві вулиці, що проходили між житлами: перша — між приміщеннями 10, 20, 19, 16, 15 і 9, 12, 11; друга — між приміщеннями 9, 12 і 5; зафіксувати нові об'єкти для подальших досліджень (рис. 1, 2).

Д. Кіосак

РОЗВІДКИ ПАМ'ЯТОК ЕНЕОЛІТУ В КРИВООЗЕРСЬКОМУ РАЙОНІ

Метою робіт в Кривоозерському р-ні було продовження розвідок в долині Південного Бугу, які у попередні роки проведено в суміжних районах Одеської та Кіровоградської обл. Розвідки здійснювалися: 1) на ділянці правого (південного) берегу Південного Бугу від с. Красеньке до с. Токарівка; 2) правим (південно-східним) берегом р. Гнилоха від повороту на с. Гойдаї до с. Секретарка, з переходом на лівий берег в Секретарці, та лівим берегом до с. Велика Мечетня (також оглянуто верхів'я паралельної безіменної балки східніше від Секретарки); 3) плато та безіменними ярами за маршрутом Курячі Лози — Тридуби — Мала Мечетня — Тернувате (зокрема, оглянуто степовий под на схід від Малої Мечетні та довгий безіменний яр

широкої орієнтації, який впадає до Бугу в с. Тернуватому).

Поселення раннього етапу трипільської культури виявлене в 1,3 км на південний схід від крайніх східних хат с. Токарівка. Площа зборів невелика — 80×60 м. На цій обмеженій ділянці виявлені й уламки каміння, і шматки глиняної обмазки. У 200 м вгору за яром, на тому ж полі, зафіксоване інше, менш потужне скупчення з кількох черепків та кременів.

Підйомний матеріал презентовано, перш за все, черепками ліпного посуду — різного кольору поверхонь, здебільшого світлих відтінків, з рівномірним сірим випалом та домішками шамоту і жорстви, піску, іноді з вигорілими дрібними порожнинами від ор-

ганічних решток. Форми посуду не реконструюються. Посудини були прикрашені широкими прогладженими лініями, які іноді утворюють кути. В одному випадку декор — це розчленований нігтьовими відбитками наліпний трикутний валик, в іншому — зона обмежена двома прокресленими лініями з рядами ямок-відбитків із зовнішніх боків обох ліній. Кременевий інвентар представлено проксимальною частиною пластини з напівкрутою ретушшю по обох краях та вентральною підтескою, боковим скребком на відщепі, відщепами та уламками. Матеріали пам'ятки нагадують, перш за все, ранньотрипільські колекції, хоча для остаточного висновку необхідні подальші роботи на об'єкті.

Матеріали доби пізньої бронзи та черняхівської культури зібрано на місці неіснуючого хутора Покутине. Поселення черняхівської культури Тернувате 1 відкрито на північному схилі безіменного яру, на захід від с. Тернувате. Численні знахідки якісного сіроглиняного гончарного посуду (в тому числі, фрагменти донець на кільцевих піддонах) фіксують пам'ятку римського часу Голоскове у 4 км на схід від однойменного села. Окремі знахідки черепків неорнаментовано-

го ліпного посуду та оброблених кременів зафіксовано у пунктах знахідок Тернувате 2 і 3 та Секретарка 1.

Цікава пам'ятка археології та історії зафіксована на правому березі Південного Бугу та правому березі р. Гнилоха при її впадінні до Бугу. Тут, в межах с. Велика Мечетня, розташовується сільський вигін. З боку Бугу, вздовж ріки викопано рівчак, а над ним насипано вал висотою в 5—6 м, схожий є на вигоні. Разом півкола рівчаків та валу оточують рівну підовальну ділянку на мису. Вона має розміри 160 × 110 м та очевидні переваги з огляду на контроль над порогом через Буг, розташованим західніше. Можливо, саме її згадує Є. Сіцинський, коли пише про земляне укріплення «Замчище» в с. Велика Мечетня, яке за переказом було збудоване турками.

Таким чином, у 2018 р. в Кривоозерському р-ні зафіксовано одну нову пам'ятку енеоліту, три — черняхівської культури і три пункти знахідок з нез'ясованим датуванням. Кількість археологічних об'єктів (не враховуючи курганів) фактично подвоїлась. Терени Кривоозерщини виглядають відносно малодослідженими та перспективними для подальших пошуків пам'яток.

Р. Козленко

ХОРА ОЛЬВІЇ: ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК РИМСЬКОГО ЧАСУ

У звітному сезоні було продовжено дослідження римського форту Кам'янка V, розташованого біля с. Кам'янка Очаківського р-ну Миколаївської обл. Фортеця площею 7 га з чотирьох сторін обнесена валом шириною 10—15 м (який через багаторічне зорювання дуже розплився) та ровом. У плані — прямокутної форми (260 × 270 м), де в північно-західній частині існує прохід. Усередині має два додаткових укріплення розмірами 65 × 65 м (рис. 1), які окремо ідентичні римському табору Дідова Хата III.

Третій за час дослідження форту розріз рову східного внутрішнього укріплення, виконаний на захід від воріт у вигляді траншеї довжиною 15 м і шириною 2 м, показав, що його глибина від рівня материка сягає 3 м. Ширина по верху — 6,50 м, по низу — 2 м. Північна стінка рову, звернена усередину, доволі крута, з кутом підйому близько 50°. Стратиграфія рову: гумус, похований гумус, темно-сірий золистий шар, темно-коричне-

вий шар, світлий глиняний шар, материк. У заповненні були знайдені кістки тварин, у тому числі оброблені залишки рогів малої рогатої худоби. З глибини 1,65 м знайдено багато фрагментів від червоноглиняних та світлоглиняних амфор I ст. н. е., типу Син III, C IVA₁ за С. Внуковим, фрагменти ліпної посудини, а також кам'яний брусок і астрагал. Загальна площа розкопу становила 30 м².

Під час дослідження поверхні форту знайдено багато фрагментів металевих виробів: залізні скоби, цвяхи, металеві рештки ливарного виробництва, пластини тощо. Це може свідчити про польову обробку металу і ремонт виробів в межах форту, що є характерним для не тимчасових римських військових таборів.

Судячи з планування та площі, табір був розрахований на вексиліацію допоміжних військ (*auxilia* або *numeri*) чисельністю близько когорти римської армії (400—600 × олов'як). Проведені дослідження дозволяють дату-

Рис. 1. Римський форт Кам'янка V, панорама, вигляд з дрону з півночі

Рис. 2. Нижня тераса Козирського городища, вигляд з півночі

вати спорудження фортеці другою половиною I ст. н. е. — періодом тісних взаємовідносин Римської імперії, Ольвії та сарматів, і пов'язати її появу із діяльністю в Північному Причорномор'ї намісника римської провінції Мезія Тиберія Плавтія Сільвана Еліана (*Corpus inscriptionum Latinarum*, XIV, 3608). Не дивно, що деякі знахідки дозволяють припустити перебування у периметрі форту сарматських вершників.

Розташування фортеці в степовому просторі між городищами римського часу вздовж лиманів на північно-західному кордоні Ольвійської держави підтверджує точку зору про існування в цьому регіоні системи фортифікаційних споруд на кшталт римського лімесу. До того ж, найбільший за своєю площею серед відомих у Північному Причорномор'ї римський форт Кам'янка V є унікальною за своєю фортифікаційною складовою пам'яткою археології.

Протягом цього часу також було обстежено Козирське городище, розташоване в 12 км на північ від Ольвії, біля с. Козирка Очаківського р-ну Миколаївської обл. На його Нижній терасі (рис. 2) було виявлено цілий ряд природних підвищень з потужним культурним шаром римського часу, синхронним існуван-

ню городища (I—III ст. н. е.). Розвідувальні шурфи показали наявність кам'яних кладок та різноманітного асортименту амфорної тари, червонолакового, сіролощеного, ліпного та скляного посуду, а також металевих (цілий залізний ніж) та кам'яних виробів. Потужність культурного шару, який має світло-сірий і попелястий колір, становить 1,0—1,2 м. У одному із розвідувальних шурфів виявлено яму господарського призначення, глибиною до 2 м.

У процесі досліджень було знайдено фрагменти посуду із діпінто: у вигляді давньогрецької літери Δ, нанесеної червоною фарбою на горлі світлоглиняної амфори (тип Шелов Д), та комбінації літер μρπ, яка не зустрічається на посуді римського часу в Ольвії, нанесеної чорною фарбою на стінці червоноглиняного горщика. Серед червонолакового посуду виділяється фрагмент фігурної гальської або італійської сигілляти із зображенням хижака, який присів (сцена гладіаторських боїв?).

Обидві пам'ятки потребують подальшого дослідження, особливо Нижня тераса Козирського городища, оскільки вона прилягає впритул до Бузького лиману і її культурний шар поступово знищується береговою абразією.

В. Крутілов (†), Д. Чистов

РОБОТИ НА о. БЕРЕЗАНЬ (ДІЛЯНКА «О-ЗАХІДНИЙ»)

Березанський загін Ольвійської міжнародної експедиції ІА НАН України продовжив регулярні дослідження північно-східної частини архаїчного поселення на острові Березань (ділянка «О-Західний»).

Основною метою розкопок було вивчення території міського кварталу, у північній частині якого у пізньоархаїчний час знаходилося приміщення суспільного призначення (МК-1), відкрите у 2008—2010 рр. Раніше було встановлено, що цей квартал мав незвичайний трикутний план: на півночі дві меридіонально орієнтовані вулиці, які обмежували його, сходилися під прямим кутом. Завданням досліджень 2018 р. було виявлення межі цього кварталу з півдня та сходу. З цією метою закладена прирізка загальною площею 433 м².

Встановлено, що цей квартал має більшу територію, його площа становила 152 м².

Східна меридіональна вулиця являє собою кам'яну вимостку, складену із грубо сколо-

тих вапнякових плит різного розміру. Вимостка була збудована тут тільки у пізньоархаїчний період (кінець VI — початок V ст. до н. е.), але потім ще постійно відновлялась.

Дослідження внутрішньої території кварталу довели, що більшу частину його розкритої площі являє собою великий двір. У східній частині подвір'я була виявлена споруда, що складається з круглого кам'яного вівтаря та напівкруглої кам'яної огорожі, яка оточує вівтар з півдня та із заходу (рис. 1). Така конструкція, ймовірно, є залишками відкритої споруди, яка відокремлювала територію двору від вулиці.

Напівкругла огорожа мала два будівельних періоди, але слід зазначити, що після її перебудови внутрішня площа значно зменшилася.

Прохід до вівтаря, вочевидь, був розташований з півночі, однак, будь-які його сліди не збереглися.

Рис. 1. Пізньоархаїчне подвір'я з круглим вівтарем та напівкруглими загорожами. Вигляд з південного сходу

Рис. 2. Матеріали з ділянки О-західний: 1 — фрагменти червонофігурного кіліка із заповнення землянки СК 80; 2 — сіроглиняна ойнохойя із колодязя 272

Основа жертівника мала округлу форму (діаметр близько 1,30 м) і була складена з грубо оброблених вапнякових каменів в один ряд. Сам вівтар являв собою кам'яну конструкцію діаметром 0,93 м та висотою 0,34 м, складену з добре отесаного вапняку на два ряди у висоту. Другий ряд цієї споруди був частково зруйнований у давнину.

На північ та на захід від вівтаря були виявлені два великих заглиблення прямокутної в плані форми (СК 80 і 81) (вірогідно — напівземлянки). Заглиблення СК 81 було викопане впритул до стіни 145 (зовнішня огорожа двору), тобто в той час, коли ця стіна вже іс-

нувала. Однак, округла огорожа вівтаря раннього періоду (№ 149) частково перекриває її заповнення. Цей факт, а також асортимент кераміки, яка була знайдена у землянках, дозволяє датувати їх останньою чвертю — кінцем VI ст. до н. е. Серед найцікавіших знахідок слід зазначити знайдені у СК 80 фрагменти червонофігурного кіліка типу «В» із зображенням воїнів, який датується близько 510—500 рр. до н. е., й, можливо, належав до кола майстра Епелейоса (рис. 2: 1).

Подібні комплекси, виділені у стратиграфічну фазу II-B1, раніше також були виявлені на ділянці «О-західний», хоча їх кількість невелика. Вони виникають безпосередньо після руйнувань будинків у пожежі другої половини VI ст. до н. е., однак, передують відновленню міської забудови у кінці VI — початку V ст. до н. е.

До цих об'єктів відносяться шість напівземлянок та декілька пов'язаних з ними господарських ям, а також крична піч. Комплекси СК 75 та СК 76 були розкриті у минулому році у північній частині розкопу. Знахідки з СК 80 та СК 81 дозволяють датувати їх засипку кінцем VI — початком V ст. до н. е. У цей час і споруджується круглий вівтар з огорожами.

Більша частина території була досліджена на рівні горизонту будівництва кінця VI — початку V ст. до н. е., до яких належить вівтар.

На південь від двору з вівтарем були відкриті будівельні рештки раннього часу другої половини VI ст. до н. е. Тут також був досліджений колодязь (№ 272), який датується другою половиною VI ст. до н. е. Слід відзначити знахідку сіроглиняної ойнохої місцевого виробництва (рис. 2: 2).

І. Піструіл, А. Главенчук

ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ АНЕТІВКА 1

Історія дослідження. Стоянку Анетівка 1 відкрили й досліджили на площі 35 м² у 1978 р. Причорноморська експедиція під керівництвом В. Станко. Пам'ятка розташована на західній околиці с. Анетівка (Доманівський р-н Миколаївської обл.), на другій лесовій терасі (17 м над сучасним рівнем води) правого берега р. Бакшала (рис. 1).

Археологічний матеріал (більше 7000 екз.) фіксувався за метричними горизонтами (0,25 м) та зустрічався від денної поверхні до яскраво-жовтого лесу. Під час камеральної обробки археологічного матеріалу було виділено два «піки» залягання знахідок. Таким чином, стоянка Анетівка 1 була інтерпретована як двошарова пам'ятка з хронологічно та генетично близькими комплексами. Невеликі за обсягом археологічні роботи були проведені на пам'ятці у 2005—2006 рр. при розкопу 1978 р.

Із моменту відкриття пам'ятки співробітниками експедиції постійно проводяться збори підйомного матеріалу на ділянці вулиці села, яка проходить безпосередньо по території пам'ятки та не має асфальтового покриття (рис. 2: А).

У 1981 р. на стоянці також були проведені невеликі дослідження (розкоп 2, приблизно в 50 м на південь від розкопу 1978 р.). Площа дослідженої ділянки — невідома (судячи з

залишків розкопу — приблизно 25 м²). Найважчим є тільки зашифрований археологічний матеріал (більше 5000 од.). Згідно з шифрами археологічний матеріал фіксувався за метричними горизонтами (4 горизонти по 0,25 м). У 2014 р. на розкопі 1981 р. були проведені невеликі дослідження, в першу чергу, для визначення стратиграфії розкопу 2.

За наявним матеріалом, у розкопі 1981 р. не простежуються два «піки» залягання археологічного матеріалу. Встановлено, що основна його кількість залягала у межах 0,25/0,5—1 м від денної поверхні, безпосередньо над лесоподібними суглинками і супісками та у верхньому шарі цих суглинків. Техніко-типологічний склад колекції з різних метричних рівнів — однаковий.

Дослідженнями 2018 р. (в роботі експедиції брали участь студенти-практиканти Чорноморського національного університету імені Петра Могили м. Миколаїв) було заплановано дослідити контрольну ділянку поряд з розкопом 1981 р. для з'ясування ступеня зруйнованості культурного шару пам'ятки. Для цього було вирішено запровадити методику дослідження пам'яток кам'яного віку, що застосовувалась при розкопках поселення Анетівка 2 (дослідження мікрогоризонтами з урахуванням геологічних шарів та застосуванням промивки). Роботу планувалось здій-

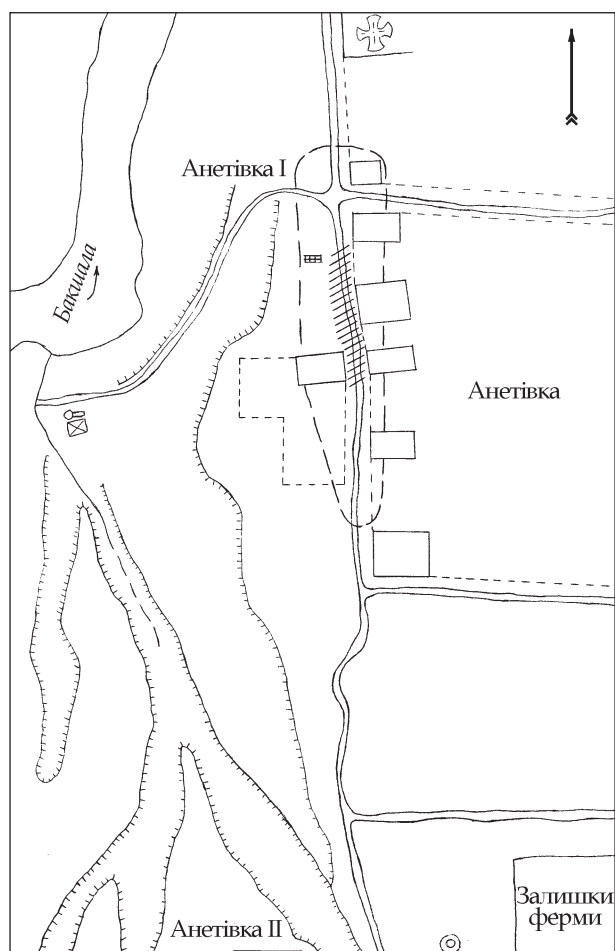

Рис. 1. Схема розташування стоянки Анетівка 1 біля с. Анетівка

Техніко-типологічний склад колекції
кременяних виробів стоянки Анетівка 1
(підйомний матеріал 2018 р.)

Найменування	Кількість	%
Уламки	91	8,0
Пренуклеуси	2	0,2
Нуклеуси 1-площадкові	23	2,0
Нуклеуси 2-площадкові	10	0,9
Нуклеуси радіального сколювання	1	0,1
Сколи оновлення нуклеусів	10	0,9
Відщепи великі	21	1,8
Відщепи середні	229	20,1
Відщепи дрібні, луски	286	25,1
Пластини великі	9	0,8
Пластини середні	111	9,7
Мікропластини	86	7,5
Різцеві сколи	1	0,1
Відщепи з ретушшю та з ретушшю використання	28	2,5
Пластини з ретушшю використання	7	0,6
Різці	13	1,1
Долота	1	0,1
Мікровістря сагайдаксько-муралівського типу	4	0,3
Скребачки	21	1,8
Уламки невизначених ретушованих знарядь	13	1,1
Вістря	1	0,1
Скол з кварцу	1	0,1
Уламки з сучасними пошкодженнями	172	15,1
Разом	1141	100,0

Рис. 2. Стоянка Анетівка 1 і початок досліджень біля розкопу 1981 р.

снити в два етапи: по-перше, необхідно було встановити межі розкопу 1981 р. та провести його розчистку; по-друге, — обрати ділянку для подальших досліджень.

По периметру ймовірного розкопу 1981 р. було знято дерновий шар на площі 80 м² (рис. 2: Б). З'ясовано, що стінки розкопу 1981 р. зруйновані, а сам розкоп перетворено на смітник (скляні пляшки, металобрухт, старі черевики тощо). Крім того, поряд з розкопом 1981 р. зафіксовані ями, що також заповнені всіляким непотребом. Тому перехід до другого етапу та вибір ділянки для подальших досліджень був дещо ускладненим.

Другий етап досліджень був «загальмований» рясними дощами наприкінці липня — початку серпня. Усе це змусило всередині серпня припинити дослідження пам'ятки. Рясні дощі призвели до вимивання археологічного матеріалу (див. таблицю).

Зібраний підйомний матеріал за техніко-типологічними показниками тотожний кременевому інвентарю, що отриманий у попередні роки дослідження пам'ятки. Специфіку індустрії надають скребачки високої форми, що переважають серед категорії скребачок, специфічні ретушні різці на

пластинах з поперечним різцевим сколом та мікровістря сагайдаксько-муралівського типу.

Кременева колекція підйомного інвентарю 2018 р. відноситься до епіоріньякської індустрії. Вона повністю або частково подібна інвентарю таких епіоріньякських пам'яток півдня Східної Європи як Ліски, Сагайдак 1, Муралівка, Золотовка тощо.

В наявній колекції пам'ятки повністю відсутні знаряддя, що характерні для епіграветських комплексів (насамперед, мікропластини та мікровістря з притупленим краєм), пам'ятки яких також присутні біля с. Анетівка.

Подальші стаціонарні дослідження, можливо, дадуть змогу знайти ділянки з непошкодженим культурним шаром та більш детально розібратися у деяких розбіжностях стратиграфії в різних розкопах цієї пам'ятки.

Про наявність культурного шару свідчить велика кількість підйомного матеріалу, що вимивається під час дощів на ділянці вулиці села, яка проходить безпосередньо територією пам'ятки. Серед нього у великій кількості присутні дрібні відщепи та лусочки, вкриті вапняком уламки плейстоценових кісток.

О. Смирнов, Д. Бондаренко, О. Запорожець

ДОСЛІДЖЕННЯ БОНДАРЕВСЬКИХ ДЖЕРЕЛ

Античну пам'ятку Бондаревські джерела автори відкрили в 2017 р. під час розвідки в однойменному урочищі, за 2,5 км на південний захід від с. Крива Балка Миколаївського р-ну та за 7 км на захід від р. Південний Буг.

Пам'ятка являє собою незначне підвищення рельєфу овальної в плані форми на дні Кривої балки, біля виходу на поверхню джерела. Висота підвищення — до 0,6 м, площа — близько 100 м².

У сезоні 2018 р. шурфувальні роботи на Бондаревських джерелах здійснив розвідувальний загін ОАСУ із залученням слухачів Літньої археологічної школи Миколаївського Центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді.

На площі пам'ятки та навколо неї було закладено чотири шурфи. Три з них, розташовані на захід та південь від підвищення, не дали культурних решток.

Шурфом, закладеним в центральній частині підвищення, виявлено шар, насичений

уламками кераміки. На глибині 0,2—0,45 м розчищено завал прямокутних та полігональних плит вапняку та черепашнику різних розмірів (рисунок). Вірогідно, цей завал в давнину являв собою вимостку, покладену безпосередньо на водоносний шар для зручності підходів до джерела.

Над камінням та при розборі вимостки, а також під нею, зафіксовано значну кількість уламків тарного посуду античної доби. Від тривалого перебування у вологому ґрунті вони мають дуже погану збереженість. Поодинокими знахідками презентовано столовий посуд. Зустрічаються кістки тварин.

Фрагменти тарних амфор дозволяють висловити тезу про функціонування вимостки в архаїчну, класичну, елліністичну та римську добу. При цьому стратиграфічно шари цих періодів не простежуються.

Керамічний матеріал, знайдений під час розкопок вимостки, вказує на дату її спорудження в межах третьої чверті VI ст. до н. е.

Бондаревські джерела, залишки кам'яної вимостки, вигляд з півдня

Серед уламків тари пізньоархаїчної доби виділяються зразки «протофасоських», лесбоських, хіоських, фасоських, клазоменських, самоських, мілетської та коринфської амфор.

Серед амфор класичної доби присутня продукція Фасосу, Хіосу, Мілету та Менди, знайдено уламок амфори «кола Фасосу з роздутим горлом».

Всі амфори елліністичної доби належать виробництву Синопи. Варто відзначити знахідку двох таврованих ручок амфор цього південно-понтійського центру.

Найменш виразно в колекції репрезентовано матеріал римського часу. Серед всього масиву кераміки знайдено уламки всього двох амфор.

Статистичний аналіз амфорної тари вказує на апогей еллінської активності біля Бондаревських джерел в добу архаїки та різкий спад впродовж наступних періодів (можливо, періодичне функціонування паралельне з етапа-

ми розвитку та занепаду Ольвійської хори).

Отже, рештки матеріальної культури з Бондаревських джерел представлені майже виключно уламками амфорної тари. Привертає увагу практично повна відсутність столового і повна відсутність кухонного посуду. Цей факт може слугувати підставою виключати можливість тривалого перебування людей на цьому місці. Інтерпретація дослідженого об'єкту викликає зрозумілі труднощі. Топографія пам'ятки, а також відсутність будь-яких слідів постійного перебування людини, може також нашкодити на думку, що джерело в давнину слугувало місцем тимчасового відвідання людей (поповнення запасів води чи торгівельний пункт на північному кордоні Ольвійської держави).

Бондаревські джерела на сьогодні є найбільш північно-західним пунктом з доби архаїки, що, вірогідно, належав до хори Ольвії.

О. Смирнов, Л. Смирнов

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ КУЦУРУБСЬКОЇ ОТГ ОЧАКІВСЬКОГО РАЙОНУ

Очаківський р-н розташований у південній частині Миколаївської обл., на Причорноморській низовині, яка являє собою плоску рівнину, прорізану стародавніми балками.

З трьох сторін він оточений лиманами, з заходу межує з Березанським лиманом, зі сходу — з Бузьким, з півдня — Дніпровським. Південна частина його розташована на

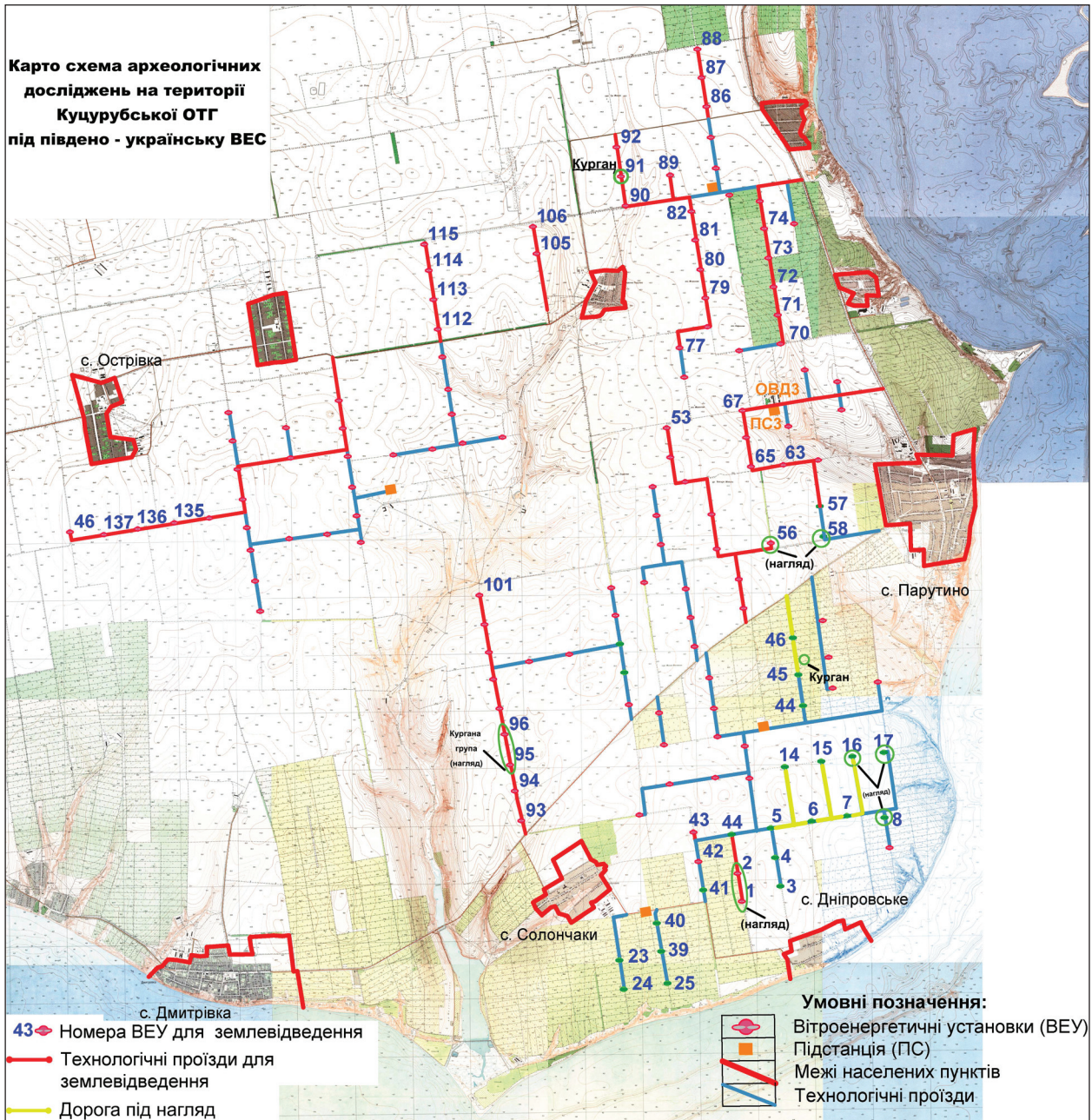

Схема археологічних досліджень на території Куцурубської ОТГ в зоні будівництва Південно-Української станції вітряних енергетичних установок (ВЕУ)

Кінбурнській косі. Загальна площа району 1,5 тис. км².

У Миколаївській обл. цей район є одним із найбагатших на пам'ятки археології. Тут їх налічується більше 260. Найвідоміші серед них — давньогрецьке місто Ольвія та її некрополь. Ольвійська держава, як і більшість інших елліністичних просторових утворень, включала в себе не тільки місто, а і прилеглу до нього сільськогосподарську територію — хору.

Тісні зв'язки з містом частини поселень, розташованих навколо нього берегами Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, відзначали вчені XIX — початку

XX ст. — О. Уваров, В. Латишев, Б. Фармаковський, В. Ястребов, В. Гошкевич та інші. Питанню територіальних володінь Ольвійського полісу присвятили увагу Л. Славін, В. Блаватський, Ф. Штітєльман, Я. Доманський, С. Капошина, В. Лапін та ін.

Наукове картографування старожитностей краю має довгу історію. Усі археологічні дослідження територій можна поділити на три головні періоди: дореволюційний, радянський та пострадянський, і в кожному визначаються окремі етапи.

Кургани — найчисленніші й одні з найдавніших серед пам'яток археології, розташованих на землях Очаківщини. Окремо

слід виділити курганні некрополі античного часу, які залишили греки навколо своїх поселень. В Очаківському р-ні відповідно кількості поселень їх повинно бути багато, але зараз досліджено усього декілька пам'яток. Серед них відзначається Ольвійський некрополь, який раніше налічував більше 160 курганів.

У цілому, кургани Очаківщини не дуже високі. Зафіксовано лише кілька заввишки 4–5 м. Переважна більшість їх не досягає й двох метрів, а останні десятиліття їх інтенсивно розорювали. Тому багато курганів через це зовсім втратили ознаки своїх насипів.

На теренах Очаківського р-ну, власне, існують і ґрунтові могильники. За культурною належністю їх можна поділити на античні та черняхівські. Усі вони знаходяться неподалік від поселень, одного з ними часу та культурної належності. Тому їх часто поєднують з поселеннями у єдині археологічні комплекси: Куцуруб, Козирка, Аджигольська балка та Чорноморка (Табірна коса).

Городища розташовані на стрімких берегах лиманів і оперезані зі сторони степу ярами, валами та ровами. Вали, як правило, посилювали кам'яні або дерев'яні мури. В районі, крім Ольвії, відомі ще чотири городища — Дніпровське, Козирське, Пітухівське та Очаківське. Вони існували з I ст. до н. е. до III ст. н. е.

На території району відомо 106 поселень античного часу. Перші з них були зафіксовані ще у XIX ст., але переважна більшість знайдена загонами Ольвійської периферійної експедиції у 1973–1977 рр. Значна частина їх сконцентрована у районах Аджигольської балки, села Чорноморки (кол. Бейкуш), Волоської коси, сіл Козирка та Прибузьке. Усі ці поселення належать до ольвійської хори, їх існування можна поділити на три періоди: архаїчний (друга половина VI — перша половина V ст. до н. е.), класично-елліністичний (IV — III ст. до н. е.) та римський (I ст. до н. е. — середина III ст. н. е.).

На початку ХХІ ст. розвідкові роботи на Очаківщині проводили співробітники ДЮПК (І. Снитко та О. Лобко), НДЦ «Лукомор'є» (О. Смирнов, Л. Смирнов), НІАЗ «Ольвія» (О. Смирнов, Д. Бондаренко,

Р. Козленко), які відкрили чимало об'єктів античного часу.

Зараз на території району перебувають на обліку 205 курганів, 10 ґрунтових могильників (некрополів), сім городищ (з Ольвією) і 136 поселень та стоянок. Взагалі терени району досліджені досить повно, але це не виключає можливості відкриття нових пам'яток.

Упродовж 2018 р. співробітниками ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ в зоні будівництва Південно-Української станції вітряних енергетичних установок (ВЕУ) та технологічних шляхів до них була проведена археологічна розвідка з метою з'ясування наявності (відсутності) археологічного культурного шару, встановлення площі його розповсюдження, культурно-хронологічної приналежності.

Зона будівництва охоплює землі Куцурубської ОТГ Очаківського р-ну Миколаїщини, що припадають на Іванівську, Дмитрівську, Острівську, Парутинську сільські ради, переважно у вітрозакисних смугах між сільськогосподарськими угіддями.

По всій території (111 га) проведені візуальні обстеження та шурфування на ділянках запланованих котлованів. Було закладено 120 шурфів.

Залягання шарів у шурфах подібне: дерен до 0,05–0,07 м, гумус сірого кольору з домішками дерев'яного тліну, подекуди побутового сміття, жорстви у вигляді дрібних фракцій вапняку до 0,9–1,1 см, материкова глина жовтого та світло-жовтого кольорів. На більшості територій, відведених під зведення ВЕУ, культурного шару не виявлено. На місці проєктування тумби 91 виявлено курган, будівництво тумби заборонено до повного дослідження пам'ятки або переносу об'єкту будівництва. Біля тумб 1, 2, 95, 96 знаходиться курганна група, тому будь-які роботи в цьому місці мають проводитись під наглядом. Також археологічного нагляду потребують роботи на тумбах 56 і 58, у зв'язку з тим, що вони знаходяться поблизу з ймовірними ґрунтовими могильниками. Тумби 8, 16, 17 та шляхи між тумбами 5, 14 і 6, 15; 7, 16, а також 45, 46 потребують археологічного нагляду через насиченість пам'ятками на прилеглій території (рисунок).

В. Фоменко, М. Товкайло, М. Дяченко, О. Требух

БАГАТОШАРОВІ ПОСЕЛЕННЯ ГАРД І ЛІДИНА БАЛКА

Миколаївська експедиція ІА НАН України продовжила науково-рятивні розкопки багатощарових поселень Гард та Лідина Балка, розташованих на правому березі Південного Бугу між селами Богданівка і Виноградний Сад Доманівського р-ну Миколаївської обл., у ложі Олександрівського водосховища (зона добудови Ташлицької ГАЕС).

На поселенні Гард з культурними залишками доби неоліту, енеоліту, бронзи, античного та нового часу здійснено подальші пошуки і дослідження могильників маріупольського та усятівського типів. Для цього існуючий розкоп було розширено у західному напрямку й досліджено площу 44 м². Товщина культурних нашарувань сягала тут понад 2,0 м.

Гард. Могильник усятівського типу. Досліджено залишки п'ятьох усятівських поховань (№ 33, 45–48) та пов'язані з ними кромлехи й заклади (рис. 1: 1), що залягали на глибині 0,8–1,05 м від поверхні.

Усередині першого кромлеху діаметром 4,8 м, розташованого у південній частині розкопу, під невеликими кам'яними закладами залягали одне над одним поховання 33 і 47. Від поховання 33 (рис. 1: 2) на глибині 0,75 м від поверхні збереглася частина черепа дорослої людини. Решта скелету зруйнована грабіжниками у 2015 р. За положенням черепа позу кістяка можна припустити як скорчену на лівому боці, з орієнтацією головою на південний захід або на південь — південний захід. Поховання безінвентарне.

Поховання 47 (рис. 1: 5) залягало під похованням 33 на глибині 1,3–1,4 м від поверхні, тобто на 0,6 м нижче за нього. Могила овальна, розмірами 1,3 × 0,9 м, довгою віссю орієнтована по лінії захід—схід. Кістяк дорослої людини лежав на спині з поворотом на лівий бік, з підібганими ногами, головою на схід. Права рука випростана уздовж тулуба, її кисть знаходилася під тазом. Ліва рука також покладена уздовж тіла. Кістяк сильно потривожений гризунами. Біля лівої плечової кістки знайдено горщика (рис. 1: 8).

У середині другого кромлеху діаметром близько 4,5 м, розташованого у північній частині розкопу (рис. 1: 1), поруч одне з одним, але на різних рівнях, залягали два поховання (№ 45 та 48). Поховання 45 (рис. 1: 3) виявлено під кам'яним закладом на глибині 1,1 м від поверхні. Дно ями вирівняне по горизонталі, але її контури в однорідному ґрунті не простежені. Скелет дорослої людини лежав скорчено на правому боці з нахилом

на живіт, головою на схід — північний схід. Сплющений череп лежав на правій скроні. Права плечова кістка руки знаходилася під черепом, ліктьова і променева — праворуч біля черепа, кисть — біля лопатки та головки лівого плеча. Ліва рука зігнута в лікті під кутом близько 45° і лежала правобіч від хребта.

Перед обличчям дорослого виявлено частину черепа немовляти, а трохи нижче — кілька ребр. Поверх черепа дитини лежали кістки передпліччя правої руки дорослої людини. Судячи з пози дорослого, він обома руками обіймав немовля. Дуже поганий стан кісток останнього не дозволив визначити його положення. Ліворуч від черепа дорослого виявлено великий уламок кістки тварини, який можна вважати поховальним інвентарем.

Ще одне поховання 48 (рис. 1: 6) виявлене під кам'яним закладом, що примикав з півдня до закладу поховання 45. Від скелету збереглися лише частина черепа, що залягав на глибині 1,4 м від поверхні, уламки кісток рук та окремі хребці, знайдені в засипці ями. Череп лежав на правій скроні. За його розташуванням можна визначити позу небіжчика на правому боці з орієнтацією головою на північ. З північного боку біля голови знайдено горщика з трьома конічними наліпками (рис. 1: 9). Очевидно, до цього ж поховання належать і два фрагменти черепа, уламок кістки руки, усятівський горщик та пляма червоної вохри, виявлені під описаним вище похованням, але на 0,15 м нижче від нього (рис. 1: 6, 10). Як виглядає, ці фрагменти скелету були рознесені гризунами як по площі розкопу, так і на різні глибини.

Ще одне поховання 46 (рис. 1: 5) виявлене під кам'яним закладом між двома кромлехами. Заклад лежав на тому ж рівні, що й каміння кромлехів. Поховальна яма овальна, розміром 1,0 × 0,8 м, довгою віссю орієнтована по лінії захід — схід; дно на глибині 1,3 м від поверхні. Скелет дорослої людини дуже погано зберігся, кісті (особливо, тазові) сильно потрухлі, дрібні кістки (хребці, ребра, фаланги кінцівок тощо) розтягнуті ховраками. Похований лежав на лівому боці у сильно зігнаному стані, головою на схід. Правиця зігнута в лікті під прямим кутом, її кисть знаходилася в області живота. Кисть лівої руки покладена в області тазу.

У західному кінці ями біля нижніх кінцівок та тазу, у засипці, виявлено компактне скупчення червоного кольору, розміром

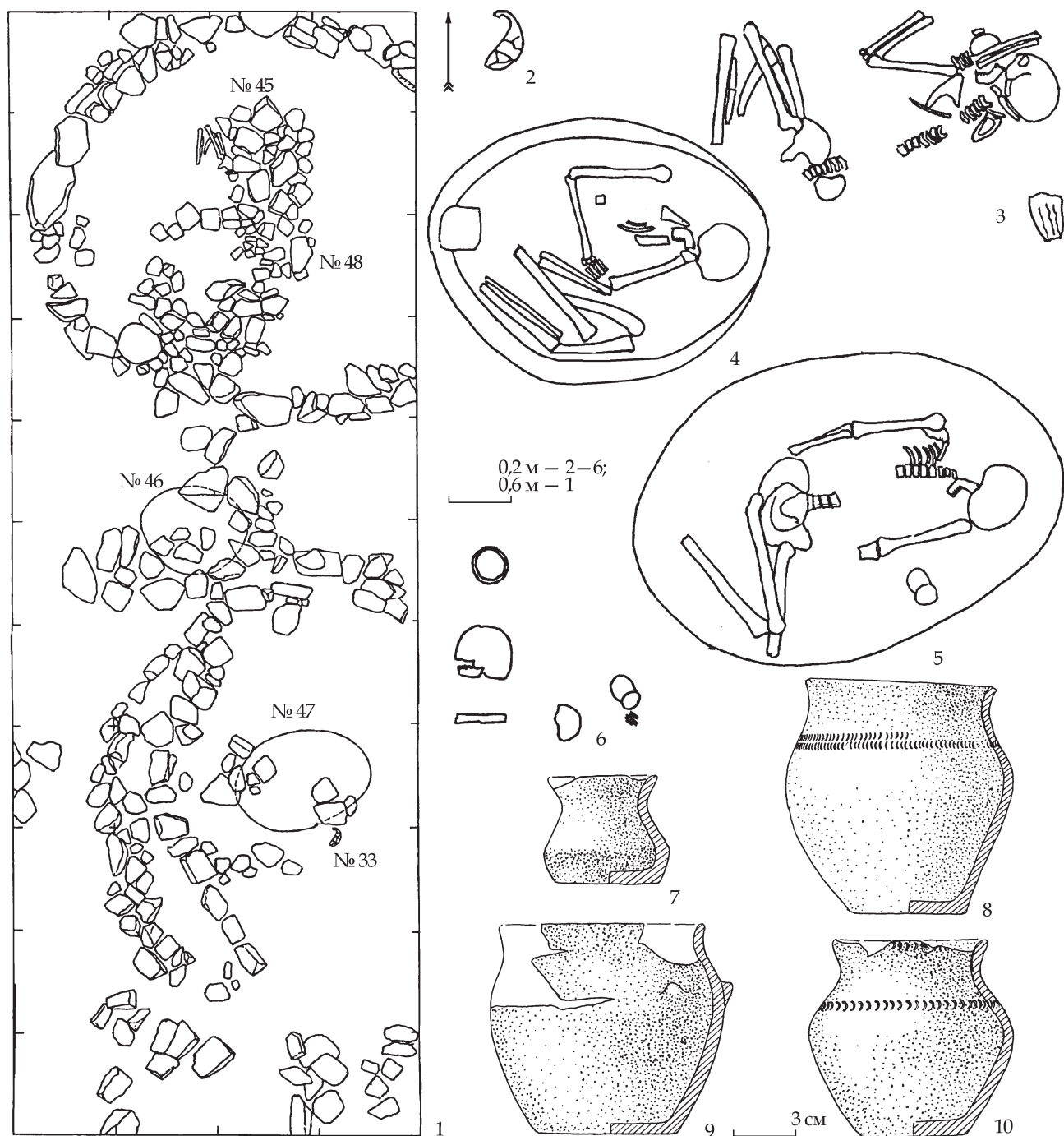

Рис. 1. Усатівський могильник Гард: 1 — план могильника; 2 — поховання 33; 3 — поховання 45; 4, 7 — поховання 46; 5, 8 — поховання 47; 6, 9, 10 — поховання 48

близько $0,15 \times 0,15$ м та завтовшки 0,05 м, що складалося з подрібнених дитячих кісток з ознаками кремації, густо пересипаних червоною вохрою. Складається враження, що ці кістки були у щось загорнуті. Поза сумнівом, це пізніше підзахоронення. Біля скупчення, також у заповненні могили, знайдено невеличку посудинку, заповнену червоною вохрою (рис. 1: 8).

Гард. Могильник мариупольського типу. У цьому році частково досліджено західну околицю могильника, отримано важливі дані стосовно стратиграфії ґрунтових і культурних

нашарувань, конструкції західної кам'яної стіни, вздовж якої здійснювались поховання могильника, та відкрито ще одне поховання мариупольського типу.

У ранньонеолітичному культурному шарі виявлено чотири вогнища (№ 36–39), вміст яких було взято на промивання. У цілому ж насиченість усіх культурних шарів у тилівій частині тераси порівняно менша, ніж у прибережній частині.

Багатошарове поселення Лідина Балка. Пам'ятка розташована за 0,7 км південніше Гарду. Роботи велись на трьох ділянках. У

Рис. 2. Поселення Лідина Балка: 1–7 — кераміка сабатинівської культури із житла 1; 8 — сокира-молот з шару культури багатопружкової кераміки

західній прирізці до розкопу площею 44 м² виявлено продовження будівлі XVIII—XIX ст. (верхній культурний горизонт), що досліджувалась у попередні роки. Розчищено частину нового приміщення — фундаменти масивних стін завтовшки 0,8 м, розвал склепінчастої конструкції печі у кутку, зібрано уламки кухонного й столового полив'яного посуду.

На південній ділянці розкопу площею 64 м² повністю завершено дослідження розкритої території житла № 1 доби пізньої бронзи (другий зверху культурний горизонт). Характер стіни південно-західного кута будівлі лишається неясним, оскільки вона поки що у достатній мірі не виявлена і знаходиться за існуючими межами розкопу.

Дослідження 2018 р. дозволили уточнити інформацію про конструкцію описуваного комплексу. На сьогодні у його складі простежено дві камери. Форма основного приміщення прямокутна, з заокругленими кутами. Внутрішній простір становив 7,0—7,5 × 5,2—5,4 м. Головний вхід з виступаючим тамбуром влаштовано зі сходу, з боку річки. У південно-західній стіні приміщення виявлено другий прохід завширшки 0,6—0,7 м, вимощений по підлозі пласким камінням. Прохід вів до невеликої підсобної камери (чи прибудови?) розмірами 3,2 × 2,0 м, відкритої у бік ріки.

Сліди господарської діяльності мешканців простежені у центрі й північній половині основного приміщення. Тут знаходилася господарська яма розмірами 1,9 × 2,0 м, завглибшки 0,4—0,5 м. В чотирьох кутках її на рівні верхнього краю лежали камені розмірами 0,3—0,5 м. Вздовж південно-східного борту ями, якраз навпроти головного входу, був викладений з каміння вітровий заслон

завдовжки 2,0—2,1 м і заввишки не менше 1,0 м, судячи з об'єму завалу.

Поблизу ями (відповідно з північного сходу та південного заходу) виявлено дві звужені донизу заглибини для стовпів, що підпирали перекриття стелі й покрівлю. Невелике каміння навколо першої з них, а також овальна пляма землі (вогнище) розмірами 0,5 × 0,8 м і завтовшки 3—5 см поруч зі сходу, обпалені. На цій плямі згодом було встановлено опорного стовпа. Підкладені під його торець плитки граніту і гнейсо-кварциту, білі й червоні від перебування у вогні, під вагою перекриття розтріскалися і вдавилися глибоко вниз.

Важливими датуючими артефактами є кілька розвалів крупних уламків глиняних посудин сабатинівської культури, знайдених *in situ* на підлозі (рис. 2: 1—7).

На східній прирічковій ділянці на площі 36 м² завершено розробку нижніх горизонтів культурного шару безпосередньо до валунно-галькової і скельної корінної породи. У третьому зверху культурному горизонті, назовні від південно-східного сегменту стіни культового комплексу культурного кола Бабіне, слід відзначити наявність смуги уламків кісток крупних тварин, які, однак, не створювали компактних скупчень. У квадраті XII-18, у ґрунті безпосередньо під двома найбільшими (менгіроподібними) брилами, знайдено масивну прив'язну сокиру-молот з сірого щільного граніту (рис. 2: 8). На знявці помітні пошкодження у вигляді сколів та вибоїн, отриманих у процесі роботи з твердим матеріалом.

У нижчих горизонтах, при відсутності стратиграфічного розмежування, здобуто основну частину колекції неолітичних крем'яних виробів і уламки посуду більш пізніх культур доби енеоліту й ранньої бронзи.

Д. Кіосак, В. Денисюк, А. Колесниченко

РОЗВІДКИ ПАМ'ЯТОК НЕОЛІТУ – ЕНЕОЛІТУ В САВРАНЬСЬКОМУ ТА БАЛТСЬКОМУ РАЙОНАХ

Дозвільна документація цього року обмежила роботи експедиції двома пунктами – комплексом пам'яток Кам'яне – Завалля та поселенням Гнила Скеля (обидва в Савранському р-ні).

У першому випадку декілька нових локусів було виявлено минулого року. У локусі «Відьмин Мочар» (між дорогою з твердим покриттям Завалля – Саврань та згаданим мочаром) зафіксовано скупчення обмазки на ріллі. Тут закладено шурф 2 × 1 м орієнтований меридіонально. На глибині близько 40 см від поверхні виявлено фактично суцільне залягання великих шматків обмазки. Щоб одержати розріз об'єкту повністю, до шурфу зроблено прирізку. Скупчення обмазки містилося у вузькому та неглибокому заглибленні (яма 4), яке йшло в обидві стінки шурфу – і західну, і східну. Між шматками обмазки виявлено три черепки ліпного посуду, один з них з «нотним» орнаментом. Ймовірно, йдеться про «довгу яму» культури лінійно-стрічкової кераміки.

У локусі «Біла Скеля» значну частину поселення Кам'яне – Завалля знищено кар'єром з видобутку каменю. Цього року зачищено західну стінку цього кар'єру. Під шаром цегли та сучасного побутового сміття виявлено горизонт насичений черепками посуду. У верхніх горизонтах зустрічалися численні зразки посуду нового та новітнього часу. Нижче,

до глибини 80 см від підшови шару з цеглою, відрізнявся кольором культурний шар. Його формування за знахідками характерного сіроглиняного «шерехатого» посуду, скоріш за все, слід відносити до часу черняхівської культури. Проте, здебільшого у верхній частині шару зустрічалися і матеріали іншого вигляду – фрагменти плавно відігнутих вінець з хвилястим прокресленим орнаментом під ними, трикутні в перетині, відхилені вінця сіроглиняного гончарного посуду. Подібні артефакти, скоріше, свідчать про середньовічний (IX – XII ст.) епізод використання площі пам'ятки. Це спостереження знаходить непряме підтвердження у знахідці ще в 2011 р. фрагменту люстерка з білого металу другої половини XIII ст.

На поселенні Гнила Скеля зібрана невелика, але виразна, колекція матеріалів культури лінійно-стрічкової кераміки. Шурфування його не вдалося провести, оскільки площа пам'ятки знаходилася під посівами кукурудзи.

Таким чином, цього року виявлено новий об'єкт культури лінійно-стрічкової кераміки на пам'ятці Кам'яне-Завалля. Починає виразніше проявлятися середньовічний епізод мешкання на поселенні. Перспективи його дослідження пов'язуються з роботами в локусі «Біла Скеля». Проте, вірогідно, кар'єр знищив значну частину матеріальних решток цього часу.

А. Оленич, В. Гнера

НОВОВІЯВЛЕНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ ОДЕЩИНИ

Улітку 2018 р. наукові співробітники Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України А. Оленич і В. Гнера провели розвідку археологічних пам'яток в околицях

с. Криничне Болградського р-ну Одеської обл. У результаті розвідки було виявлено дві досі невідомі пам'ятки доби раннього модерну (рисунок).

Карта пам'яток, обстежених у 2018 р.

Мантул. Пам'ятка знаходиться на південній околиці с. Криничне. Серед місцевих жителів місцевість відома як урочище Мантул. Поселення займає обидва береги безіменного струмка, що впадає в озеро Ялпуг. Приблизні розміри поселення 440×110 м. Більша частина пам'ятки використовується місцевими мешканцями під городи, на поверхні яких зібрано велику кількість фрагментованого керамічного посуду, круглих свинцевих куль, фрагментів взуттєвих набійок, залізних цвяхів та пряжок, фрагментів керамічних люльок тощо. До цікавих знахідок слід віднести мідну монету солід (боратинка), карбовану у Вільно у 1666 р. Задля уточнення стратиграфічної ситуації на пам'ятці було проведено шурфування, в результаті якого встановлено, що культурний шар пам'ятки складається з чорного гумусу потужністю до 0,30 м. У шурфі 3 було виявлено господарську яму, заповнення якої складалося з чергування гумусованих прошарків, розмежованих материко-

вим ґрунтом. З ями походить низка цікавих знахідок, серед яких: фрагменти керамічного посуду (виготовленого в турецькій традиції) та люльок, залізний ніж, точильний брусок, кам'яна намистина. Отриманий матеріал дає підстави датувати пам'ятку ранньомодерним часом (XVII – XVIII ст.) та обережно відносити до старожитностей татарського Буджаку.

Далека Балка. Пам'ятка знаходиться між селами Криничне та Каланчак. Розташована на правому березі р. Саф'ян та простягається на достатньо велику відстань. Приблизні розміри поселення – 1400×180 м. На цій площі зібрано низку артефактів ранньомодерного часу (XVII – XVIII ст.): залізні цвяхи та взуттєві набійки, залізні пряжки, фрагменти керамічного посуду та люльок тощо. У центральній частині поселення зафіксовано кілька фрагментів кераміки, що можуть бути віднесені до пам'яток балкано-дунайської культури (VII – XI ст.). Однак, загалом, поселення також можна віднести до буджацьких пам'яток регіону.

О. Савельєв

РОЗВІДКИ НА ПОСЕЛЕННІ ПІЗНЬОАРХАІЧНОГО ЧАСУ НАДЛИМАНСЬКЕ ХІ

У 2018 р. була проведена розвідка з шурфуванням на античному поселенні Надлиманське ХІ, яке розташоване на лівому

березі Дністровського лиману (Одеська обл., Овідіопольський р-н, с. Надлиманське) (рисунки). Із півночі та півдня воно від-

Місцезнаходження пам'ятки Надлиманське XI

кремлене балками, на сході лежить широке плато. На поверхні зібрано велику кількість підйомного матеріалу. Для визначення наявності культурного шару, його потужності та насиченості матеріалами було закладено п'ять шурфів розмірами 2×1 м, починаючи від краю мису і вглиб поля. Стратиграфія двошарова: верхній чорноземний шар і суглинок. Шурфи 1–4 не містили будь-яких об'єктів, знахідки не численні.

У шурфі 5 була відкрита і досліджена яма, на дні якої виявлено кілька стінок амфор, кухонного посуду, ліпної корчаги, стінку чорнолакової посудини, фрагменти кісток (кінь або корова) та бронзовий трилопатекий наконечник стріли зі втулкою, що виступає.

Археологічний матеріал поділяється на кілька категорій. Амфори представлені продукцією Хіоса, Лесбоса, Самоса, Клазомен, Мілету та невстановлених центрів. Два фрагменти чорнолакового посуду належали кілікам. Сіроглиняна кераміка репрезентована фрагментами мисок, глечиків. Знайдено кілька фрагментів червоноглиняного посуду та лутеріїв. Через фрагментарність неможливо встановити морфологію ліпної кераміки, але можна зазначити, що основна маса відноситься, ймовірно, до посудин закритого типу із доволі широким діаметром вінця. За орнаментациєю фрагменти слід віднести до кераміки скіфського вигляду, яка має широке розповсюдження серед пам'яток Нижнього Подністров'я та Нижнього Побужжя. Індивідуальні знахідки представлені двома грузилами, виготовленими

зі стінок амфор, лощилом з гальки, ручним кам'яним розтиральником, фрагментом жорна (?), свинцевим пряслицем, бронзовим трилопатековим наконечником стріли.

У результаті розвідки встановлено, що поселення Надлиманське XI належить до ранішого часу, ніж вважалося, а саме до пізньоархаїчного, та відображає процес першого етапу заснування хори Ніконія. Більшість датованих матеріалів відноситься до широкого хронологічного діапазону — друга половина VI — перша половина V ст. до н. е. Спираючись на хронологію пізньоархаїчних пам'яток Нижнього Подністров'я, можна вважати, що поселення з'явилося наприкінці VI ст. та припинило існування наприкінці першої третини V ст. до н. е.

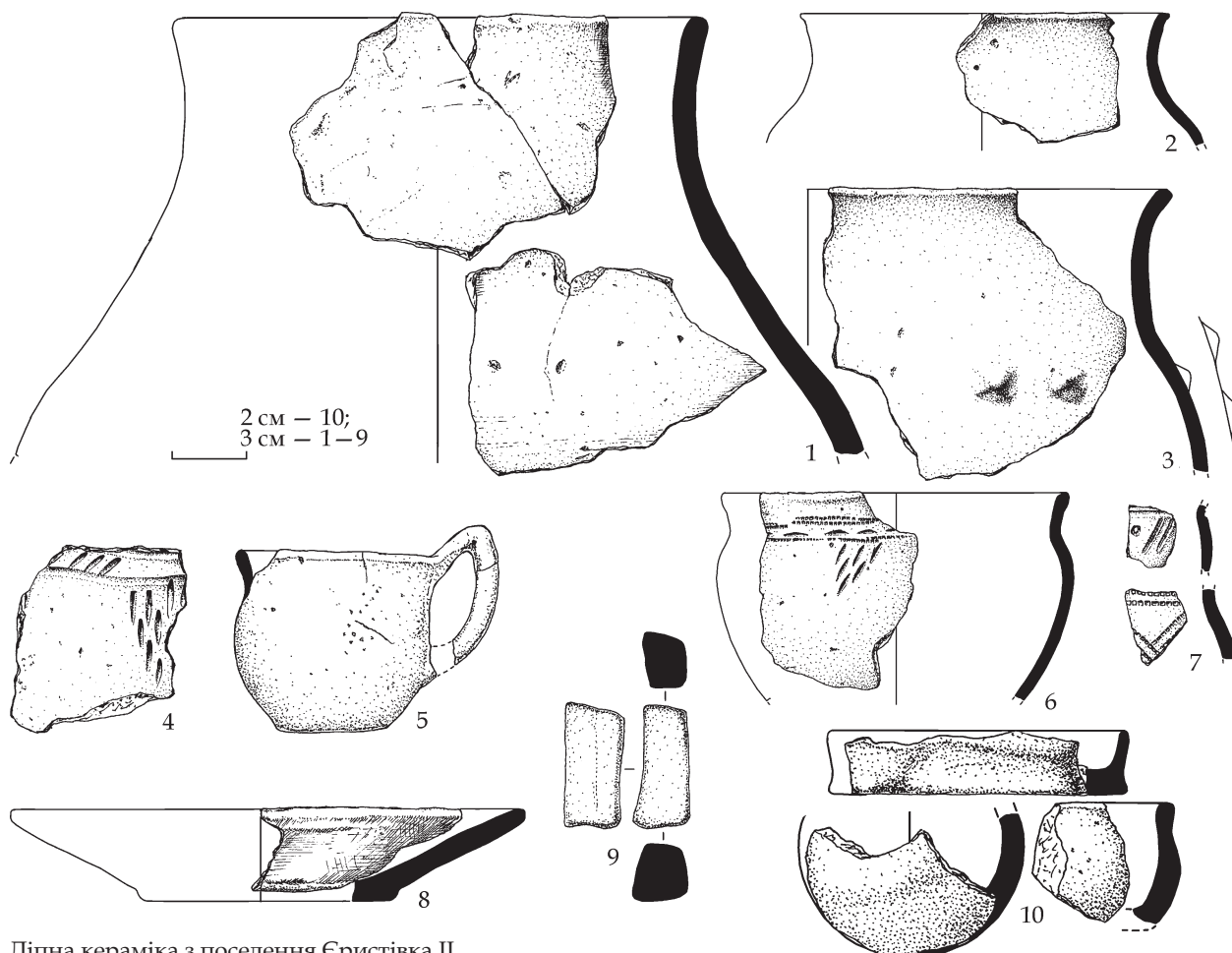
Ю. Башкатов, Т. Бітковська, Д. Пефтіць

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ЄРИСТІВКА II

Поселення Єристівка II (Полтавська обл., Кременчуцький р-н) розташоване вздовж схилу правого берега р. Лизька, по обидва боки від польової дороги до колишніх тваринницьких ферм, в 0,50–0,55 км на захід від села і найбільшого кургану в окрузі Єристівської Могили.

Дослідження поселення розпочалися у 2017 р. У 2018 р. розкопки поселення Єристівка II продовжувалися спільними зусиллями ІА НАНУ та ДП Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» на замовлення ТОВ «Єристівський ГЗК» при землевідведенні під майбутні відвали кар'єру. Загальна досліджена площа — 882 м². Було розбито три траншеї. Перша стала приріз-

кою до траншеї III 2017 р., в якій було виявлено житло доби пізньої бронзи — раннього заліза. У ній виявлено 12 господарських ям. З них дев'ять належали до доби пізньої бронзи — раннього заліза, а ще три до хуторів XIX ст. Друга траншея накривала зафіксовану під час геомагнітної зйомки аномалію. В ній був виявлений об'єкт 1 у вигляді траншеї довжиною більше ніж 16 м та шириною, приблизно 1 м. За стратиграфією та матеріалом він був пов'язаний з господарством хуторів. У ньому знайдені фрагменти полив'яної кераміки XIX ст. та скупчення кісток. На схід від них було розбито третю траншею над ще однією аномалією. Тут виявлено об'єкт 2 у вигляді плями прямокутної форми. Надалі

Ліпна кераміка з поселення Єристівка II

було з'ясовано, що це верхня частина золистого заповнення, в якому виявлена велика кількість матеріалів доби пізньої бронзи — раннього заліза. У зв'язку із завершенням терміну робіт, його було досліджено частково та законсервовано до наступного року.

Найбільшу кількість знахідок становлять фрагменти кухонних горщиків тюльпано-подібного профілю, з грубою поверхнею та крупними домішками жорстви в тісті (рисунок: 1). Більшість з них неорнаментована, лише деякі мають на плічках розчленований валик. Тарний посуд представлений фрагментами корчаг та корчагоподібних посудин, поверхня яких гарно заглажена, а в деяких випадках підлощена (рисунок: 2—4). Окремі з них прикра-

шені наліпними виступами або прокресленими лініями, які доповнені «тронами» із зерноподібних наколів (рисунок: 3, 4). До столового посуду відносяться келихи та кухлі, серед яких є орнаментовані пасмом геометричного орнаменту, прокресленого або штампованого (рисунок: 6, 7). З ями 4 (траншея IV) походить кухоль із петельчастою ручкою (рисунок: 5). Також зустрічаються фрагменти сковорідок-жаровень з розхиленими вінцями (рисунок: 8). Наявні і зразки мініатюрних посудин різноманітних форм (рисунок: 10). Точилом брускоподібної форми представлені вироби з каменю (рисунок: 9). Знахідки кераміки підтвердили висновки минулого року про датування пам'ятки білогрудівсько-чорноліським часом.

Д. Гречко, Ж. Демчук, О. Каряка, О. Крютченко, С. Ржевуська

РОБОТИ НА КУРГАНАХ ГРУПИ Б БІЛЬСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ

Курганна група Б Більського курганного могильника розташована в південній частині Більського городища біля валу Великого укріплення. Уперше ці кургани відмічені на мапі 1906 р., яку склав В. Городцов. У 1981 р. їх оглянув Б. Шрамко.

У 1994 р. Більський загін Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА під керівництвом О. Супруненка та Українсько-німецька археологічна експедиція під керівництвом В. Мурзіна, Р. Ролле та С. Скорого розкопали чотири кургани (№ 1—4). У 1995 р. Більський загін Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА під керівництвом О. Супруненка дослідив два кургани (№ 6, 7), а наступного року — ще два кургани (№ 5, 8). У 2016 р. О. Шапорда склав новий уточнений план могильника, який нараховує 27 курганів (рисунок).

У 2018 р. Більська археологічна експедиція розкопала шість курганів.

Курган 13 розташований на північному сході групи, на схилі Опішнянського яру (рисунок). Курган сильно пошкоджений оранкою. Перед початком робіт на поверхні кургану був зібраний підйомний матеріал, представлений численними фрагментами ліпного посуду та бортиком ліпної миски скіфського часу.

У результаті проведених досліджень встановлено, що курган мав висоту 0,3 м. Насип був споруджений на пологому схилі яру. Навколо кургану простежена кільцева виїмка, ґрунт з якої було використано для спо-

рудження насипу кургану (чорнозем з шару похованого ґрунту). Знахідок у її заповненні не виявлено, чим вона принципово відрізняється від рівчаків. Давній насип був повністю знищений оранкою (межі кургану простежені по краю виїмки), мав овальну форму, його діаметр у найдовшій частині становив 12,5 м.

Поховальна яма підпрямокутної у плані форми була орієнтована по лінії північ — південь з невеликим відхиленням (розміри 2 × 1,25 м) та введена у давній чорнозем на глибину 0,7 м. Поховання було сильно пограбоване. У північно-східній частині ями зафіксовано скупчення кісток людини, уламки залізного ножа та фрагмент дна ліпної посудини.

Курган 15 розташований на північному сході групи, на схилі Опішнянського яру (рисунок). Курган сильно пошкоджений оранкою. У результаті розкопок встановлено, що його висота від рівня давнього горизонту становила 0,35 м, а діаметр був 15 м. На рівні давнього денного горизонту виявлено керамічний матеріал, що локалізувався окремими скупченнями у західній та північній частинах кургану. Скупчення складались із фрагментів ліпного посуду, уламків бортиків мисок, великої кількості уламків стінок амфор. Також зустрічались фрагментовані кістки тварин. На рівні похованого ґрунту простежено два грабіжницьких ходи. Поховальна камера розмірами 3,4 × 3 м та глибиною 1,6 м від рівня давнього денного горизонту була орієтова-

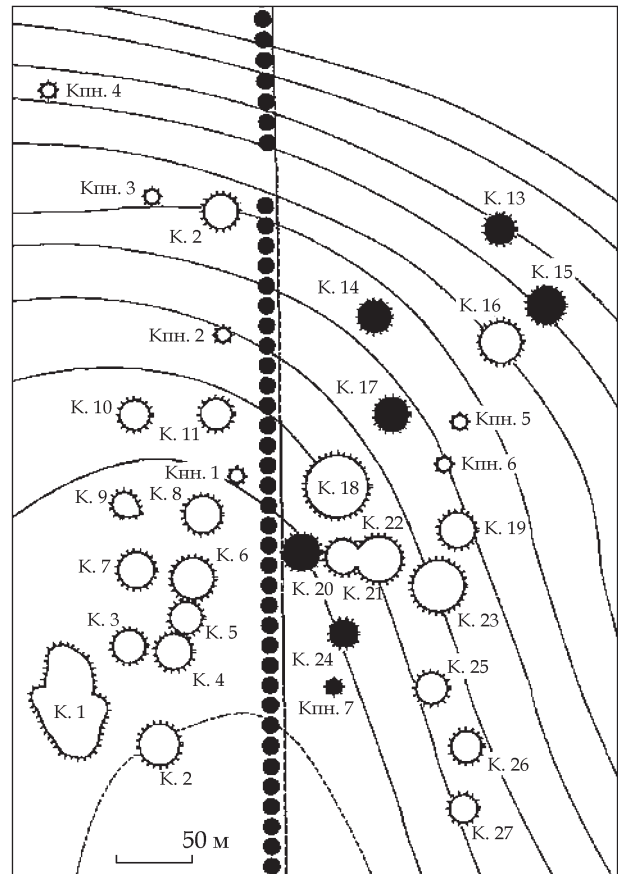
на меридіонально. На дні поховальної камери зафіксовано дві паралельні дерев'яні лаги від помосту, які були розташовані поперек могильної ями. У перемішаному грабіжниками заповненні виявлено кістки людей, мініатюрну ліпну глиняну посудину (світильник?) та вісім бронзових наконечників стріл.

Курган 17 розташований на плато між Опішнянською балкою та краєм плато правого корінного берега р. Ворскла (рисунок). Курган сильно пошкоджений оранкою. Під час дослідження виявлено, що висота кургану становила 0,22 м, а діаметр був 7 м. У насипу виявлено незначну кількість стінок ліпного посуду. На глибині 0,52 м від центрального репера був зафіксований дитячий кістяк у супроводі чотирьох поганої збереженості бісерин, з яких збереглася одна. Межі поховальної камери чітко не простежені. Кістяк було орієнтовано черепом на північ.

Курган 20 розташований у центрі курганної групи на плато, між Опішнянською балкою та краєм плато правого корінного берега р. Ворскла (рисунок). Під час досліджень було виявлено, що вся північна та західна частини кургану були знищені в результаті сільськогосподарських робіт та переносу ґрунтової дороги на схід. Орієнтовно діаметр збереженої частини кургану — 8 м, а висота — 0,1 м.

На рівні підкурганної поверхні знайдено фрагменти стінок і дна ліпних посудин та кістки тварин від поминальної тризни. Контури поховальної камери, що була споруджена у давньому чорноземі та ним засипана, через велику концентрацію кротовин простежувались не чітко у формі прямокутної плями. При дослідженні виявилось, що вона мала підпрямокутну в плані форму розмірами 1,5 × 0,8 м та була орієнтована по лінії північ—південь з невеликим відхиленням. Поховання було віцент пограбоване.

Курган 24 розташований у центрі курганної групи на плато, між Опішнянською балкою та краєм плато правого корінного берега р. Ворскла (рисунок). При дослідженні виявлено, що діаметр округлого в плані насипу становив 15 м, а висота — 0,2 м від рівня давнього горизонту. На рівні давнього денного горизонту виявлено пляму поховальної камери підпрямокутної в плані форми. Глибина поховальної камери від центрального репера — 1,06 м. Розміри поховальної камери, орієнтованої меридіонально з незначним відхиленням — 3 × 2,9 м. З півночі нечітко простежувались порушення шару (грабіжницький лаз). Могила була пограбована у давнину. В заповненні виявлено зміщені грабіжниками кістки, дві бронзові ворворки, одну залізну, у північно-західному кутку поховальної камери зафіксовано дві бронзові бляшки, у південно-східному кутку — роз-

План групи Б Більського некрополя (за О. Шапордою); виділено кургани, досліджені у 2018 р.

вал херсонеського гончарного глечика зі слідами ремонту. Поховання супроводжувалося залізним пластинчастим панцирем та бронзовими наконечниками стріл.

Курганоподібний насип 7 (курган 28) розташований на півдні курганної групи на плато, між Опішнянською балкою та краєм плато правого корінного берега р. Ворскла (рисунок). Насип кургану сильно пошкоджений оранкою. Орієнтовно діаметр становив 20 м, а висота — 0,3–0,4 м. Підйомний матеріал на поверхні не зафіксований. Під час дослідження виявлено поховальну камеру підпрямокутної в плані форми, орієнтовану меридіонально з незначним відхиленням, розмірами 3,65 × 2,75 м. Глибина — 1,05 м від рівня давнього денного горизонту. Людські кістки було переміщено грабіжниками. У камері знаходилась дерев'яна камерна гробниця, створена за допомогою горизонтально покладених колод. Спосіб фіксації кутів не визначений, через сильні пошкодження. Простір між камерою та її стінками було забутовано суглинком з викиду. Південна частина склепу знищена під час пограбування. У заповненні виявлено фрагменти ліпних посудин, уламки стінок амфор та 14 бронзових наконечників стріл. У південно-західному кутку камери знаходився розвал ліпної посудини та скупчення кісток тварин.

У межах двох траншей, які було закладено на повністю розораному кургані 14, ознак поховання чи кургану не виявлено, що однак не виключає наявності залишків поховання поруч (рисунок). Невеликі розміри поховальних споруд та їх незначна заглибленість у материк ускладнюють пошук навіть за допомогою геофізичних досліджень.

У результаті робіт досліджено шість курганів. Усі вони були розорані та фактично знищені.

Насипи майже не простежувалися візуально. Показовим виявилось поховання кургану 17, де в результаті сільськогосподарських робіт був частково знищений навіть кістяк неглибокого поховання. Більшість курганів пограбовані, але містили інформативний матеріал пізнього періоду існування Більського археологічного комплексу (друга половина V—IV ст. до н. е.). Знахідка херсонеського гончарного глечика є найпівнічнішою з досі відомих.

Д. Гречко, Ж. Демчук., О. Крютченко, С. Ржевуська

ДОСЛІДЖЕННЯ ГРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА В ур. БАРВІНКОВА ГОРА

На східній околиці с. Більськ, на території Барвінкової Гори з метою перевірки даних геофізичної зйомки закладено два розкопи, розмірами 6 × 7 м (розкоп 1) та 7 × 7 м (розкоп 2). У стратиграфічних розрізах було зафіксовано шари ріллі, глинозему та материкового суглинку. У ріллі та глиноземі в обох розкопах було виявлено фрагменти ліпної кераміки та амфор, уламки глиняної обмазки. Знахідки мали замітні краї, що разом із характером глинозему, вказує на утворення верхніх шарів при змиві культурного шару з поселення, яке було зафіксовано північніше.

У східній частині розкопу 1 було виявлено пляму від дитячого поховання 3 (збереглась лише зубна емаль). У північно-західному куті розкопу 1 було досліджено поховання 4. Орієнтоване на південь із відхиленням 10° на захід. Яма прямокутної форми мала розміри 1,85 × 0,85 м. Біля правої плечової кістки знаходилось глиняне пряслице, поряд зафіксовано залізний предмет поганої збереженості (шило?). На кістках зап'ястя знаходився залізний браслет. У північній частині розкопу 1 було частково досліджено об'єкт 4 без знахідок у заповненні.

У центральній та східній частинах розкопу 2 було виявлено три поховання.

Поховання 1. Кістяк випростаний на спині, орієнтований на захід із відхиленням 5° на північ. Біля кісток правої ноги було виявлено бронзовий наконечник стріли.

Поховання 2А. Кістяк випростаний на спині, орієнтований на захід із відхиленням 20° на південь. Інвентар представлений фрагментами залізного браслета на кістках правої руки, вісьмома блакитними, двома синіми

(одна фрагментована) та двома жовтими намистинами із непрозорого скла. Намисто було зафіксовано в області шийних хребців, грудної клітини та зап'ястях кістяка.

Під час розчистки поховання 2А безпосередньо під ним було виявлено поховання 2Б. Кістяк випростаний на спині, орієнтований на захід із відхиленням 20° на південь. Біля скроневих частин черепа було виявлено бронзові скроневі кільця, одне з яких мало нанизану синю намистину.

У північній частині розкопу 2 зафіксовано яму (об'єкт 1) з глиноземним заповненням із включеннями вугілля та селітри. Яма мала підпрямокутну форму із заокругленими кутами. Її глибина склала 2,39 м.

Поруч було зафіксовано об'єкт 2 без знахідок у заповненні. У південно-західному куті розкопу 2, зафіксовано об'єкт 3 глибиною 1,2 м, у заповненні якого знайдено один фрагмент стінки ліпної посудини. У північно-східному куті зафіксовано об'єкт 5 глибиною 0,65 м, у заповненні знайдено один фрагмент стінки ліпної посудини.

Загалом, у заповненні всіх поховань та об'єктів (за винятком об'єкту 1) виявлено матеріали, пов'язані із поселенням в ур. Барвінкова Гора. Наявність обмазки вказує саме на поселенський, а не поховальний характер матеріалу. Це, на нашу думку, свідчить про те, що час створення могильника синхронний або пізніший за період існування відкритого поселення в ур. Барвінкова Гора. Об'єкти також пов'язані з функціонуванням поселення, яке, ймовірно, було покинуте перед початком функціонування ґрунтового некрополя.

Д. Гречко, О. Крютченко

ДОСЛІДЖЕННЯ «ПІВДЕННОГО» ВАЛУ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Аналіз наукових і архівних джерел дозволяв стверджувати, що на південь від центральної частини Холодівського Яру розташовані залишки захисних споруд у вигляді рову та валу.

Археологічні розвідки на території проходження Південного валу проводили неодноразово, зокрема В. Городцов у 1906 р. та О. Супруненко у 2000 р. Під час цих досліджень вони зафіксували залишки Південного валу. О. Супруненко припустив, що Південний вал міг бути частиною кордону між Московською державою та Річчю Посполитою, при цьому, дослідник вважав, що остаточно питання культурно-хронологічної належності захисних споруд можуть вирішити лише розкопки. Б. Шрамко не вважав цей об'єкт частиною захисних споруд городища.

Таким чином, станом на сьогодні Південний вал було локалізовано, проведено зйомку його профілів та збір підйомного матеріалу. Розкопки залишалися актуальним завданням, оскільки тільки вони можуть допомогти у розв'язанні питання про час та причини створення цієї додаткової фортифікації у межах Великого Більського городища.

На обраній ділянці було закладено дві траншеї, кожна з яких мала розмір 20×2 м. Вони були розміщені перпендикулярно до візуально простеженої лінії укріплень Південного валу таким чином, щоб у перетині, утвореному розкопом, можна було отримати картину нашарувань валу та рову.

Траншея 1 (20×2 м) закладена на місці, де простежувався рів. Під час дослідження було виявлено давній рів та встановлено таку систему нашарувань. Зверху по всій площі простежувався орний шар потужністю 0,3–0,35 м. На півдні на прилеглих до рову ділянках, одразу під ріллею, був шар темно-сірого кольору потужністю до 0,25 м, в якому зафіксовано велику кількість знахідок. Він інтерпретований нами як культурний шар поселення скіфського часу. Безпосередньо під ним знаходилися псевдолесові породи потужністю 0,4–0,5 м. Інша картина спостерігалася в квадратах 11–19/А–Б. Тут був зафіксований замулений рів, що мав глибину 2,69 м від рівня сучасної денної поверхні. Безпосередньо під ріллею, де зафіксовано запуск рову, його ширина становила 8 м, але вже з глибини 1 м рів приймав форму трапе-

ції шириною 2 м у верхній частині та 1 м в нижній. Зі сторони ескарпу, уздовж дна рову, проходила канавка глибиною 0,2 та шириною 0,48 м. Заповнення рову мало характер лінз. Безпосередньо під ріллею залягав шар щільного гумусованого чорнозему потужністю до 0,95 м. Його утворення ми пов'язуємо з нівелюванням укріплення під час сільськогосподарських робіт. Під ним залягав чорноземний затьок потужністю 1,15 м. У нижній частині рів був заповнений глинистим затьоком з фракціями вугілля та дрібних знахідок. У квадратах 19–20, під оранкою, простежено шар чорнозему потужністю 0,55 м з великою кількістю селітри (насип валу).

Від першої траншеї 2 (20×2 м) відділяла бровка, шириною 0,2 м. Тут, у квадратах 21–30, під ріллею, простежено шари чорнозему потужністю до 0,75 м з великою кількістю селітри. Ці відкладення ми пов'язуємо із залишками насипу валу. У решті траншеї під ріллею, до самого рівня жовтого суглинку, зафіксовано шар чорнозему.

Виявлений під час досліджень матеріал відноситься до трьох культурно-хронологічних етапів. Виключно у ріллі зафіксовані фрагменти тонкостінного гончарного полив'яного посуду XIX–XX ст. У тому ж горизонті знайдені фрагменти стінок гончарних посудин черняхівської культури. Основну масу знахідок складали фрагменти ліпних посудин скіфського часу. Серед них слід виділити бортики ліпних мисок, фрагменти вінець ліпних горщиків, прикрашених наскрізними проколами та нігтьово-пальцевими вдавненнями по краю, уламки донець та фрагменти амфор. Серед античних амфор важливим є уламок денця фасовської амфори другої половини V ст. до н. е., зафіксований у давньому затьоку, що проходив по стінці рову. Значну групу знахідок становлять кістки тварин.

У результаті робіт було виявлено культурний шар, рів та вал скіфського часу. У заповненні рову, включаючи його придонну частину, та у насипу валу зустрічались лише матеріали скіфського часу (V–IV ст. до н. е.). Форма рову є характерною для цього періоду.

Отже, результати робіт переконливо свідчать про створення Південного валу на території Великого Більського городища у скіфський час.

С. Задніков

СХІДНЕ УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА: ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Скіфською експедицією ХНУ імені В. Н. Каразіна за участю ІКЗ «Більськ» продовжено дослідження Східного укріплення. У розкопках брали участь студенти історичного факультету університету, учні Лебединського педагогічного училища. У південній частині, неподалік від південного в'їзду, було закладено новий розкоп 36, орієнтований за лінією північ — південь. Цю частину поселення протягом кількох років досліджував Б. Шрамко, проте для отримання цілісної картини розвитку поселення планувалось дослідити простір між виробничими комплексами, що були відкриті у південній та східній частинах Східного укріплення у минулі роки. Певні завдання були поставлені заповідником у зв'язку із розбудовою заповідника.

Для ведення стратиграфічних спостережень залишені контрольні бровки. На загальній площі 128 м² відкрито наземне житло, п'ять господарських ям, три вогнища та жертovníк. Знайдено 2600 артефактів та кісток тварин.

Культурний шар у цій частині укріплення в значній мірі зруйнований оранкою, тому на багатьох ділянках розкопу безпосередньо під орним шаром починався шар давнього

похованого ґрунту завтовшки від 0,10 м до 0,50 м, який поступово переходив у жовтий материковий суглинок.

У центральній частині розкопу зафіксовано наземне житло, неподалік від якого з півночі та сходу відкриті надвірні вогнища. У південній частині розкопу, під ріллею, знайдений глиняний жертovníк, поверхня якого була побілена.

Наземне житло прямокутної форми розміром 4,30 × 3,50 м та глибиною 0,75–0,85 м було розташоване у центральній частині розкопу. У центрі приміщення знаходилась невелика господарська яма глибиною 0,60 м. У її заповненні, як і в інших господарських об'єктах, знайдені уламки глиняної обмазки, кістки тварин, фрагменти місцевої ліпної кераміки пізньоскіфського часу.

Одна з ям (№ 1) відноситься до більш раннього періоду. Її перекривав глиняний жертovníк. Крім того, матеріал, що походить із заповнення, відноситься до кінця VI — початку V ст. до н. е. На дні ями лежало жертвоприношення собаки (?). У заповненні знайдено уламки корчаг та кухлеподібного черпака. На різних глибинах знайдено уламки стінок античної амфори лесбоського та так званого протофасоського виробництва.

О. Коваленко, Р. Луговий

ДОСЛІДЖЕННЯ СОТЕННОГО МІСТЕЧКА ОПІШНОГО

Експедиція Інституту керамології — відділення Інституту Народознавства НАНУ провела дослідження на місці поселення XVII—XVIII ст. у смт Опішні Зіньківського району Полтавської обл. На карті Боплана вона позначена як населений пункт без фортеці та церкви — «Opoczinsky». Із 1650 р. Опішні (Опішне) — сотенне містечко Опішнянської сотні — перебувала у складі Полтавського (1650–1663), Зіньківського (1663–1687), Гадяцького (1687–1781) полків.

Сотенне містечко Опішне розміщене на відрогах балок правого берега р. Ворскла. На

сьогодні ґрунтовних археологічних та історичних досліджень з історичної топографії містечка не проводилося. З метою встановлення наявності культурного шару в різних частинах Опішного закладено три шурфи та здійснені археологічні розкопки трьох господарських ям, частково зруйнованих заборою ґрунту власниками садиби.

Шурфи 1 і 2 були закладені по вул. Гаврила та Явдохи Пошивайлів (колишня Заливчого), навпроти будинку 52, на ділянці зайнятій деревними насадженнями, де у XVII — на початку XX ст. розміщувалася Ми-

Рис. 1. Матеріали з розкопок

хайлівська церква. Шурф 1 показав, що культурні нашарування до XX ст. знищені під час господарської діяльності людини, в першу чергу, прокладанням асфальтованих доріг, і лише у перевідкладеному стані виявлений фрагмент стінки посудини слов'янського часу. У шурфі 2 фактично весь культурний шар знищений спорудою XX ст., лише біля його південної стінки збереглася ділянка непорушного культурного шару із знахідками XVIII ст.: фрагментами вінець горщиків, прикрашених лініями та ляпками червоного ангобу; креймах, овальної форми, виточений із стінної пластини кахлі; фрагмент копитця покривки тощо. Про можливе розташування тут нашарувань ранішої доби свідчить, виявлений у перевідкладеному стані фрагмент вінець профільованого горщика скіфського часу, прикрашеного наліпним валиком, розчленованим пальцевими вдавленнями, та проколами над ним.

Шурф 3 на території Колегіуму мистецтв розташований на виступі, з усіх сторін обмеженому струмком — притокою р. Ворскла, яром, по якому проходить дорога на с. Глинське. У ньому зафіксований культурний шар XVIII—XIX ст. потужністю 0,3 м. та культурний шар XVII ст. потужністю 0,2 м. В остан-

ньому, зокрема, фрагмент вінець димленого горщика, прикрашеного на вінцях ритованими смугами, а по плічках накатуванням коліщатком із прямокутними відтисками.

На кутку Гончарівка, в садибі по вул. Гаврила та Явдохи Пошивайлів, 31, під час охоронних археологічних досліджень об'єктів частково зруйнованих забором ґрунту досліджені чотири ями: XIX — 30-х рр. XX ст. (№ 1); XVIII—XIX ст. (№ 2); початку XVIII ст. (№ 3); другої половини XVIII ст. (№ 4). Під час робіт зібрана представницька колекція керамічних виробів XVIII ст.: фрагменти горщиків, прикрашених мальовкою червоним ангобом, багатьох декорованих полив'яних мисок та полумисків, макітер, ринок, кухлів, глечиків, свічників, коробчастих кахель із рослинно-геометричним орнаментом; люльки, грузила до рибальських сіток, креймахи, коник — іграшка-свистунець (рис. 1), а також скляних виробів — фрагменти круглих віконниць, посудинок для пиття із «гофрованими стрічками»; металева кришечка до люльки; точила тощо.

Рис. 2. Матеріали з розкопок

Ю. Пуголов

РОБОТИ НА ГЛИНСЬКОМУ АРХЕОЛОГІЧНОМУ КОМПЛЕКСІ

Експедиція Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАНУ спільно з Національним музеєм-заповідником українського гончарства продовжені планомірні дослідження на території пам'ятки національного значення – Глинський археологічний комплекс, що розташована в с. Глинське Зіньківського р-ну Полтавської обл.

Розкопки зосереджувалися на ділянці поселення в урочищі Леваднюкова Гора. Розкоп площею 24 м² продовжував ділянку досліджень 2016 р. у північному напрямку. В північно-східній частині розкопу була досліджена частина житлової споруди із залишками опалювального пристрою. В процесі розкопок печі, в її верхній частині, виявлено дитячий скелет. У районі грудної клітини виявлено: залишки намиста, яке складалося із напівсферичних брязкалец (рис. 1: 1)

з орнаментом і без, та кольорового бісеру (рис. 1: 4), литий гудзик (рис. 1: 3) та застібку із витого дроту (рис. 1: 2). Поруч знайдено два «хрестопорізні» бубонці (рис. 1: 5, 6). Всі прикраси, окрім бісеру, виготовлені з мідного сплаву. Прикраси, а також виявлена кераміка роменської культури, вказують на належність цього комплексу до пізньороменських старожитностей кінця X – першої половини XI ст. У південній частині залишки житлової споруди перерізала яма поховання, що за формою та заповненням була аналогічною до поховань, виявлених поруч у 2016 р. Поховання не досліджувалося, законсервоване до наступного року.

У південно-західній частині розкопу було виявлено два об'єкти, що заходили у бровку. Про їх призначення зараз вести мову складно. Можливо, це господарські споруди. Об'єкт 1, швидше за все, належить до киево-руського

Рис. 1. Глинське, ур. Леваднюкова Гора: 1 – брязкальця; 2 – застібка; 3 – гудзик; 4 – бісер; 5–6 – бубонці; 7 – уламок казана; 8 – пластина з орнаментом; 9 – крем'ях; 10 – астрагал; 11 – монета; 12 – фрагмент браслету; 13 – кремій (1–3, 5, 6, 12 – мідний сплав; 4 – скло; 7, 8 – залізо; 9 – глина; 10 – кістка; 13 – кремій)

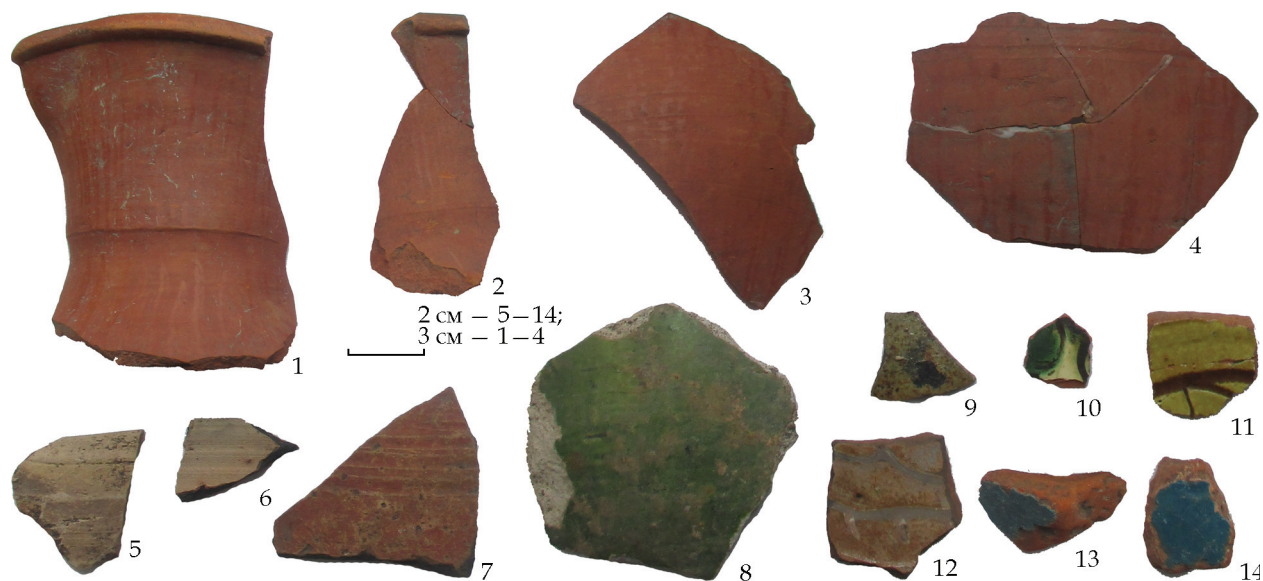

Рис. 2. Глинське, ур. Леваднюкова Гора, кераміка

часу, на що вказує характерна кераміка із валикоподібним потовщенням по краю вінця. Натомість, об'єкт 2 тяжіє до післямонгольської доби. Це припущення підкріплюється знахідкою розвалу червоноглиняного глека, прикрашеного вертикальним лощінням (рис. 2: 1–4), що знаходить аналогії у виробках з Азаку. Також в межах розкопу було виявлено сім поховань кінця XVIII – XIX ст., які не досліджувалися.

Культурний шар цієї ділянки поселення був добре насичений знахідками, більшість з яких складала кераміка. Це ліплений посуд літописних сіверян, гончарна кераміка доби Русі та післямонгольського часу. Остання група кераміка привертає особливу увагу, оскільки серед неї маємо багато фрагментів імпортного столового посуду. З їх числа –

червоноглиняна з лощінням, білоглиняна із зеленою поливою, кілька фрагментів «сграфіто», а також уламки цегли із кольоровою поливою (рис. 2: 5–14). До індивідуальних знахідок належить уламок верхньої частини казана (рис. 1: 7), пластина з орнаментом (рис. 1: 8), крем'ях (рис. 1: 9), астрагал (рис. 1: 10), фрагмент браслету з мідного сплаву (рис. 1: 12), кремінь (рис. 1: 3), а також монета (рис. 1: 11). Монета виготовлена з білого металу, належить до дирхемів часів хана Тохтамиша (1380/1381 або 1384/1385). Місце карбування Сарай Ал-Джедід.

Проведені археологічні дослідження вкотре підтверджують перспективність планомірного вивчення поселення в урочищі Леваднюкова Гора. Розкоп законсервований до наступного польового сезону.

Ю. Пуголов

ДОСЛІДЖЕННЯ ОПІШНЯНСЬКОГО ГОРОДИЩА

Експедиція Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАНУ спільно з Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному були продовжені дослідження ранньосередньовічного слов'янського городища. Городище на правому березі р. Ворскла, у північно-східній частині смт Опішні Зіньківського р-ну Полтавської обл.

На майданчику городища, ближче до його західної частини, було влаштовано два розкопи. Розкоп I прямокутних пропорцій, площею 30 м², був влаштований між другим та першим розкопом 1975 року О. В. Сухобокова. Культурний шар, у порівнянні із минулим роком, виявився більш насиченим знахідками, що можна пов'язати із розташуванням поруч кількох житлово-госпо-

Опішня, городище: 1 — фрагмент ліпленої сквороди; 2 — фрагмент столової посудини; 3 — шлак; 4, 5 — уламки кілець; 6 — цвях; 7 — пластина окуптця; 8 — мініатюрна сокира-амулет (1, 2 — глина; 3–6 — залізо; 7, 8 — мідний сплав)

дарських комплексів. Однак, після зняття дерну та розбору культурного шару ніяких споруд не виявлено. Знахідки представлені переважно фрагментами ліпленої кераміки місцевого виробництва та кількома уламками довізного столового посуду (рисунок: 1). У невеликій кількості зібрані кістки тварин. До індивідуальних знахідок належать уламки мініатюрних посудинок.

Розкоп II був розташований над однією із круглих западини, що у звіті О. Сухобокова позначена як рештки житлової споруди. Пло-

ща розкопу 28 м². У процесі досліджень було встановлено, що це залишки округлої споруди розмірами 3,90 × 3,30 м та глибиною 0,40 м від рівня виявлення. У південно-західній частині споруди був «вхід» довжиною 0,70 м та шириною 0,96–1,04 м, що незначно понижувався у бік котловану. Дно котловану звужувалося і нижня частина мала розміри 3,30 × 2,80 м. В нижній частині об'єкту та по його периметру жодних конструктивних особливостей не виявлено. У заповненні були уламки кераміки, в тому числі і фрагменти імпортного столового посуду (рисунок: 2). З нижньої частини заповнення походять дрібні фрагменти залізного шлаку та масивний уламок із відбитком дна глиняної посудини (рисунок: 3).

Поруч із описаним об'єктом, на відстані 0,90 м від нього, в південній частині розкопу досліджено господарську яму. Її розміри 1,20 × 1,20 м, глибина 0,74 м. Форма ями кругла, стінки звужується до плоского дна. У заповненні ями виявлено уламки кераміки.

Знахідки, що походять з культурного шару представлені фрагментами ліпленої кераміки, в тому числі уламками мініатюрних посудинок. До індивідуальних знахідок належать уламки залізних кілець, кований цвях, окуптця виготовлене з мідного сплаву та амулет — мініатюрна сокира (рисунок: 4–8).

Окрім розкопок, було здійснено зачистку розрізу оборонного валу з метою проведення палеоґрунтознавчих досліджень. Учасники археологічних досліджень були долучені до заходів Другого міжнародного літнього практикуму з археологічної керамології.

О. Шапорда

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Експедиція «Історико-культурного заповідника «Більськ» провела ряд розвідувальних робіт на теренах Більського археологічного комплексу в межах Котелевського р-ну Полтавської обл.

Поселення Барвінкова Гора I розташовується біля сучасного в'їзду до Великого укріплення Більського городища на краю плато правого корінного берега річки Ворскла в урочищі Барвінкова Гора (рис. 1: 1). Через центральну частину пам'ятки проходить асфальтова дорога Котельва — Більськ. Із захо-

ду та півночі поселення впритул підступає до оборонних споруд Великого та Східного укріплення Більського городища, з півдня та сходу обмежене схилами ярів басейну Ворскли. Розміри поселення становлять 350 × 240 м, площа — близько 7,6 га.

Для визначення глибини культурних залягань на окраїнних ділянках селища Барвінкова Гора I було закладено шурф 1 (рис. 2: 1) розмірами 2 × 2 м. Його стратиграфія: глибина 0–0,25 м (дерновий шар) — виявлено п'ять фрагментів вінець ліпного посуду,

три уламки денець, 31 стінку, шматок залізної руди та фрагмент ручки від глиняного ліпного кухля; глибина 0,26–0,45 м (шар чорнозему з включенням передматерикового суглинка) — знайдено 10 вінець ліпного посуду, два денця та 26 стінок. На глибині 0,46 м фіксується материк. Археологічних об'єктів не виявлено. Артефакти знайдені в шурфі датуються середньоскіфським часом.

Перед запланованим проведенням геофізичної зйомки південно-західної ділянки пам'ятки постала необхідність здійснення повного очищення даної території від металевих фрагментів. За допомогою металодетекторів X-TERRA 505 та Minelab E-Trac учасниками експедиції обстежено дану ділянку. У результаті проведеної роботи зафіксовано чималу кількість металевих залишків, в тому числі — артефактів скіфського часу, які концентруються в центральній та південній частинах ділянки.

Розміщення дерев'яної альтанки та скульптур в центрі південно-західної ділянки потребувало спорудження фундаменту. Задля цього проведено земляні роботи у відведених місцях, де згідно з результатами геофізичної зйомки, археологічних об'єктів не було зафіксовано.

Для спорудження альтанки закладено прямокутний шурф 2 шириною 0,2 м та загальною довжиною 16 м (довжина кожної сторони — 4 м) (рис. 2: 2). В результаті цього встановлено: глибина 0–0,2 м (дерновий шар) — виявлено дрібний уламок ліпної посудини; глибина 0,21–0,4 м (шар чорнозему) — знахідки представлені двома дрібними фрагментами ліпного посуду та кількома шматками глиняної печини; глибина 0,41–0,6 м (передматериковий суглинок) — знахідки відсутні. На глибині 0,6 м зафіксовано глинистий материк. У результаті шурфування археологічних об'єктів виявлено не було.

Для спорудження дерев'яних скульптур закладено шість шурфів розмірами 1 × 1 м.

Шурф 3 (рис. 2: 3). Стратиграфія його наступна: глибина 0–0,2 м (задернований шар) — знахідки відсутні; глибина 0,21–0,4 м (шар чорнозему) — виявлено 1 фрагмент стінки ліпного горщика; глибина 0,41–0,6 м (передматериковий суглинок) — знахідки відсутні. Материк фіксується на глибині 0,6 м. Археологічних об'єктів не виявлено.

Шурф 4 (рис. 2: 4). Стратиграфія його наступна: глибина 0–0,2 м (задернований шар) — знайдено 2 фрагменти ліпного посуду; глибина 0,21–0,4 м (шар чорнозему) — виявлено 1 уламок стінки червоноглиняної кружальної амфори; глибина 0,41–0,5 м (передматериковий суглинок) — знахідки відсутні. Материк фіксується на рівні 0,5 м. Археологічних об'єктів не виявлено.

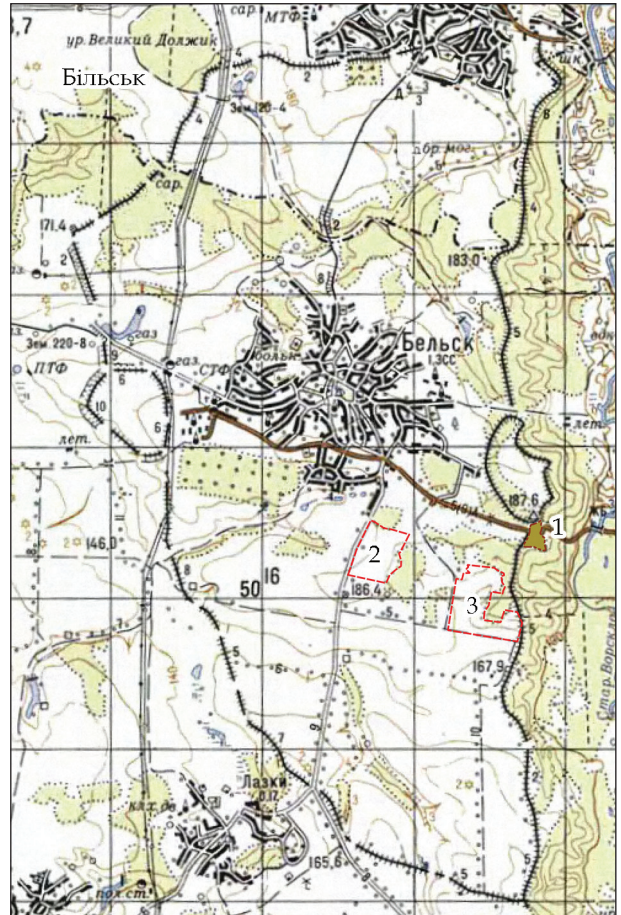

Рис. 1. План розташування досліджених об'єктів: 1 — 3 — обстежені ділянки (3 — поселення)

Шурф 5 (рис. 2: 5). Стратиграфія його наступна: глибина 0–0,2 м (задернований шар) — знахідки відсутні; глибина 0,21–0,4 м (шар чорнозему) — виявлено 2 фрагменти стінок ліпних горщиків; глибина 0,41–0,52 м (передматериковий суглинок) — знайдено 1 фрагмент стінки ліпної посудини. Материк фіксується на глибині 0,52 м. Археологічних об'єктів не виявлено.

Шурф 6 (рис. 2: 6). Стратиграфія його наступна: глибина 0–0,2 м (задернований шар) — виявлено дрібні шматки глиняної печини; глибина 0,21–0,4 м (шар чорнозему) — виявлено 1 фрагмент стінки червоноглиняної кружальної амфори; глибина 0,41–0,55 м (передматериковий суглинок) — знахідки відсутні. Материк фіксується на глибині 0,55 м. Археологічних об'єктів не виявлено.

Шурф 7 (рис. 2: 7). Стратиграфія наступна: глибина 0–0,2 м (задернований шар) — знахідки відсутні; глибина 0,21–0,4 м (шар чорнозему) — виявлено 3 фрагменти стінок ліпного посуду; глибина 0,41–0,63 м (передматериковий суглинок) — знайдено кілька шматків глиняної печини. Материк фіксується на глибині 0,63 м. Археологічних об'єктів не виявлено.

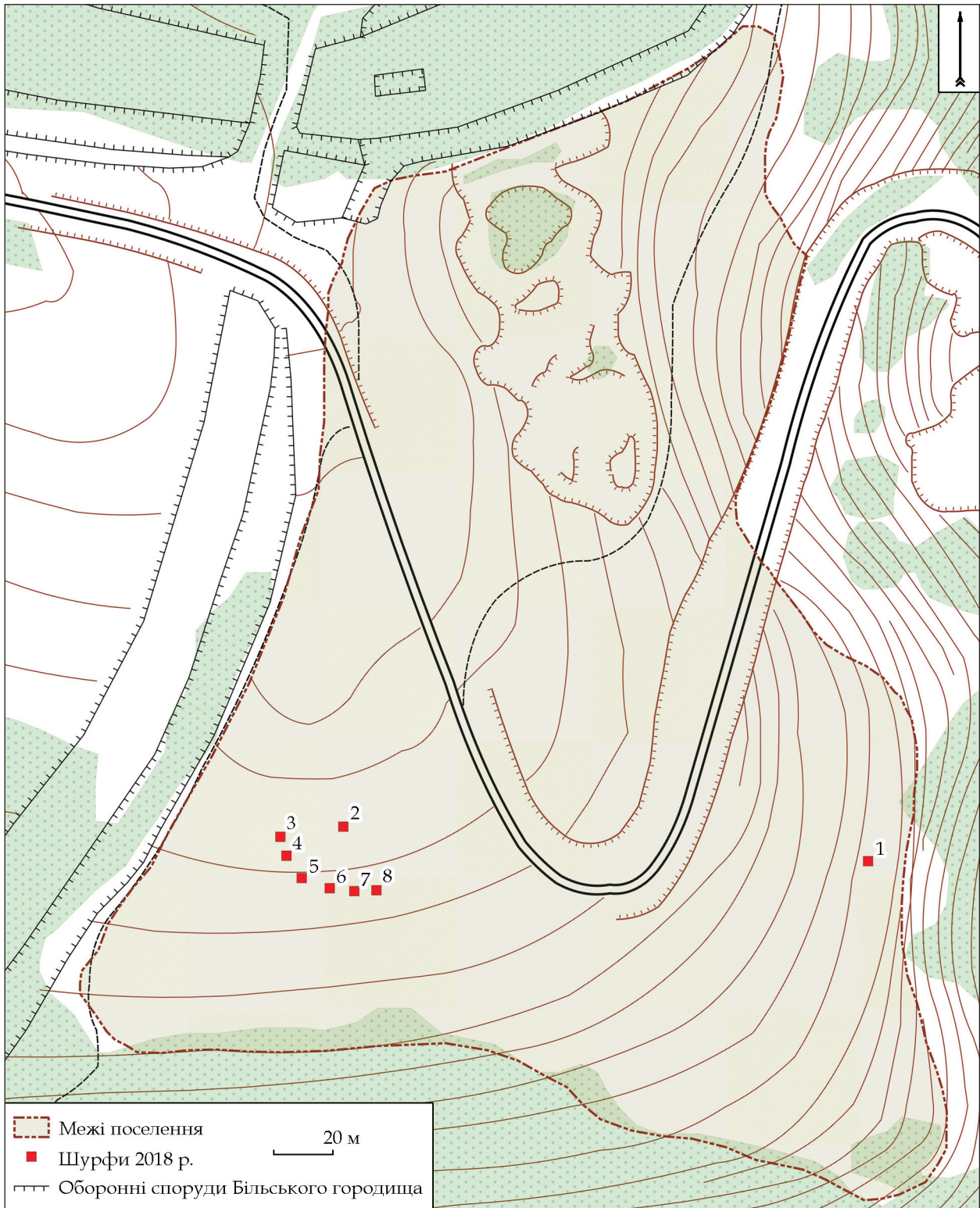

Рис. 2. План поселення Барвінкова Гора I з позначенням місць шурфування

Шурф 8 (рис. 2: 8). Стратиграфія наступна: глибина 0–0,2 м (задернований шар) — знахідки представлені двома фрагментами ліпного посуду; глибина 0,21–0,4 м (шар чорнозему) — виявлено 1 фрагмент стінки ліпного горщика; глибина 0,41–0,55 м (передматериковий суглинок) — знахідки відсутні. Материк на глибині 0,55 м. Археологічних об'єктів не виявлено.

Усі матеріали, виявлені в шурфах, відносяться до скіфського часу. Археологічних об'єктів не виявлено.

Розвідки в межах Великого укріплення. З метою з'ясування точного місця розташування археологічних об'єктів співробітниками експедиції заповідника було проведено розвідки на двох ділянках в межах Великого

укріплення Більського городища загальною площею 98 га (рис. 1: 2–3). Зазначені території привернули до себе увагу даними про наявність тут об'єктів археологічної спадщини, а саме — кількох місцезнаходжень та могильника скіфського часу (Рішення Полтавської обласної ради «Про створення охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15.02 2001). Однак, під час розвідок жодних залишків матеріальної культури скіфського часу виявлено не було.

Також протягом 2018 р. в рамках проведення ІКЗ «Більськ» акції «1000 реліквій — одна

історія» місцевими мешканцями передано кілька артефактів, які були виявлені ними в межах Більського археологічного комплексу, а саме: глиняне лисковане біконічне пряслице черняхівської культури, фрагмент ручки античної глиняної кружальної амфори скіфського часу, бронзову литу шпильку з ромбоподібною голівкою VI–IV ст. до н. е., зрізано-конічну пряжку-пронизку з заокругленим верхом для перехресних ремін VII–початку VI ст. до н. е., бронзову литу бляшку з округлим плоским щитком і петлею на звороті, яка датується скіфським часом.

І. Шрамко

ЗАХІДНЕ УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА: ПІДСУМКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Скіфська експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна продовжила роботи на розкопі 3, закладеному між зольниками 13 і 5 у 2017 р. Розкоп 2018 р. примикав до розкопу минулого року з південного та східного боків, частково захоплюючи західну полу зольника 5.

Розкрито площу 83 м², на якій зафіксовано воронку від авіаційної бомби Другої світової війни, відкрито господарські ями та залишки двох наземних споруд. У культурному шарі розкопу знайдені різноманітні предмети матеріальної культури другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. Найбільш цікавими виявились два об'єкти житлового та культового призначення, розташовані на незначній відстані один від одного.

Перший об'єкт являв собою велике скупчення обпаленої глиняної обмазки із відбитками прутиків від каркасу стін. Куски глиняної обмазки були зафіксовані на площі близько 35–40 м². У плані масив глиняної обмазки товщиною 0,10–0,20 м мав неправильну форму. У ньому знайдені фрагменти ліпного посуду, уламки глиняних конусів, кістки тварин.

Під завалом обмазки вдалось зафіксувати залишки основи від глинобитних стін, які вказували, що приміщення (житло?) мало невеликі розміри, орієнтовно 20 м². На рівні підлоги зафіксовані залишки вогнища.

На відстані 0,5 м на схід від першого об'єкту був розташований другий об'єкт — культове приміщення розміром 3 × 2 м, орієнтоване

за лінією північ—південь. Культова споруда мала кам'яну основу доповнену крупними шматками кераміки. Цей шар був перекритий товстим пластом глиняної долівки з гладенькою поверхнею. У східній частині приміщення викопана яма овальної у плані форми. У розрізі вона мала грушоподібну форму, глибину — 0,70 м. У заповненні ями, по її краях, просіла частина долівки із камінням. Яма використовувалась під час існування приміщення.

На північ від цього культового комплексу знаходилась господарська яма, заповнена великими шматками глиняної обмазки із відбитками прутів від стін першого жилого об'єкту. У верхній частині заповнення знайдений великий уламок бронзового казана зі слідами ремонту.

У північній частині розкопу відкрито господарську яму круглої у плані форми діаметром 1,50 × 1,60 м. У перетині мала грушоподібну форму. Глибина ями — 2,50 м від рівня сучасної поверхні. По всьому периметру ями був зроблений підбій глибиною 0,5–0,75 м та висотою 1,20 м. У зольному заповненні знайдені фрагменти ліпного посуду, кістки тварин, вироби з каменю та глини.

Усі відкриті археологічні об'єкти знаходились на рівні похованого ґрунту та відносились до одного часу, що простежено за стратиграфічними спостереженнями під час досліджень.

Стратиграфія розкопу показала, що культурний шар розораний на глибину

0,20–0,40 м. Нижче, на значній площі розкопу знаходився щільний масив глиняної обпаленої обмазки, а у східній частині розкопу — залишки культового двошарового приміщення. Навкруги об'єктів — культурні нашарування потужністю 0,50–0,80 м. Грунтовий чорнозем зафіксований на глибині 0,70–1,0 м. По всій площі розкопу він змінювався материковим суглинком.

У культурному шарі знайдені уламки ліпного посуду, вироби з глини (прясельця, конуси), металу (бронзові наконечники стріл і уламок казана, залізні шила і браслети).

За типами різних категорій предметів матеріальної культури та предметами античного імпорту розкрита ділянка розкопу попередньо може бути датована другою половиною VI ст. до н. е.

І. Шрамко, С. Задніков

ДОСЛІДЖЕННЯ ОКРУГИ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Згідно з планом роботи Історико-культурного заповідника «Більськ» проведені наукові дослідження в окрузі археологічного комплексу «Більське городище». Основним завданням була перевірка даних геофізики, отриманих фахівцями Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Роботи велись вченими Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та співробітниками Історико-культурного заповідника «Більськ».

Поселення *Барвінкова Гора* відоме з середини 1980-х рр. (за інформацією Ю. Бойка). У 1994 р. оглядала експедиція О. Супруненка, що провела роботи по дослідженню курганоподібного насипу. У 2016 р. на поселенні співробітники ІКЗ «Більськ» заклали два шурфи. У 2017 р. експедиція ХНУ імені В. Н. Каразіна у північній частині пам'ятки заклала розкоп 1. У 2018 р. на південно-західній частині поселення проведенні геофізичні дослідження.

Під час попереднього здійснення геофізичних досліджень на поверхні поселення були знайдені бронзові наконечники стріл та прикраси кінської вуздечки скіфського часу. У західній частині поселення, де знаходився курганоподібний насип, було зафіксовано

аномалії, що попередньо характеризувались як залишки кургану. З метою перевірки отриманих даних, на місці зафіксованих аномалій було закладено розкоп 2.

Розкрито площу 264 м², на якій відкрито 11 господарських ям та поховання скіфського часу, залишки житла давньоруського періоду. З'ясовано, що практично весь курганоподібний насип складає жовта материкова глина, однак її походження не встановлено.

Могильник Скоробір. Навесні 2018 р. на південь від розкопаних курганів 2017 р., на полі 7, з метою виявлення поховань в курганах, які повністю розорані та не мають наземних ознак, було проведено геофізичні дослідження. Так перевірено чотири аномалії, які інтерпретовано як ймовірні залишки курганних ровиків. За допомогою техніки в цих місцях було знято шар ріллі. Під ним залягав світлий чорнозем товщиною 0,20–0,30 м, який поступово переходив у світлий суглинок (завтовшки 0,40 м), та потім — у жовту материкову глину. Ніяких порушень ґрунту в цих місцях не зафіксовано.

Також північніше, за межами геофізичних досліджень, було перевірено один невеликий (до 0,30 м) курганоподібний насип, який, як з'ясувалось, є природним підвищенням.

І. Шрамко, С. Задніков

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ ЛАЗЬКІВСЬКІ СТАВКИ 1

Одним із напрямів роботи Скіфської експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у 2018 р. було дослідження поселення скіфського часу на території Батьківської сільської ради Зіньківського р-ну Полтавської обл. Пам'ятка розташована за межами валів Великого укріплення Більського городища, на краю берегового плато правого берега р. Суха Грунь, в урочищі Лазьківські Ставки. Поселення було відкрито розвідками Б. Шрамка та В. Андрієнка у 1964 р. Додаткову інформацію отримали співробітники ІКЗ «Більськ» у 2016 р. У 2017 р. на поселенні було закладено невеличкий розкоп, уточнена культурно-хронологічна приналежність пам'ятки.

Розкоп було закладено на одному із зольників у центральній частині поселення. Відкрито наземне житло, господарську яму, скупчення уламків ліпного посуду, предмети матеріальної культури ранньоскіфського часу та кістки тварин.

Під час польових робіт розкрито площу 250 м². Отримана нова важлива інформація про пам'ятку, простежена стратиграфія культурних нашарувань, встановлені межі зольного насипу. Потужність культурного шару 0,6–0,65 м. На глибину до 0,3 м культурний шар розорений, знахідки представлені дрібними уламками посуду, кістками тварин.

Ліпний посуд місцевого виробництва має доволі архаїчні риси. Керамічний комплекс знаходить паралелі у хронологічних горизонтах Більськ — А2 (Bilsk A2) та Більськ — Б1 (Bilsk B1), виділених за матеріалами Західного укріплення. Основні типи виробів з кістки / рогу та металів також у більшості є типовими для другої — третьої чверті VII ст. до н. е. Найбільш ранні предмети зустрінуті у похованому ґрунті та нижній частині зольного насипу. За його межами фіксувались відкладення більш пізнього часу. Окремі знахідки за зольником можна віднести навіть до середини VI ст. до н. е., проте основний матеріал зольника не виходить за рамки VII ст. до н. е. Звузити час формування куль-

турних відкладень зольного насипу дозволила знахідка столового античного посуду другої половини VII ст. до н. е.

Особливістю поселення в урочищі Лазьківські Ставки слід вважати вільну забудову, неглибокі, навіть не заглиблені у материковий ґрунт житлові та господарські об'єкти, розташовані на значній відстані один від одного, незначна кількість господарських ям, а також відсутність культових жертвоприношень тварин, у значній кількості зустрінутих на зольниках Західного Більська. Такі риси організації життя на поселенні могли бути зумовлені певними традиціями та господарським укладом племен, що просунулись у другій половині VIII ст. до н. е. у басейн середньої Ворскли та притоків Псла з Правобережжя Дніпра. Це був ранній період у розвитку Більського городища, коли вздовж пологих берегових схилів Сухой Груні виникали відкриті, не укріплені поселення із зольниками, найдавніші культурні відкладення яких можуть поки що бути віднесені до останньої третини — кінця VIII ст. до н. е.

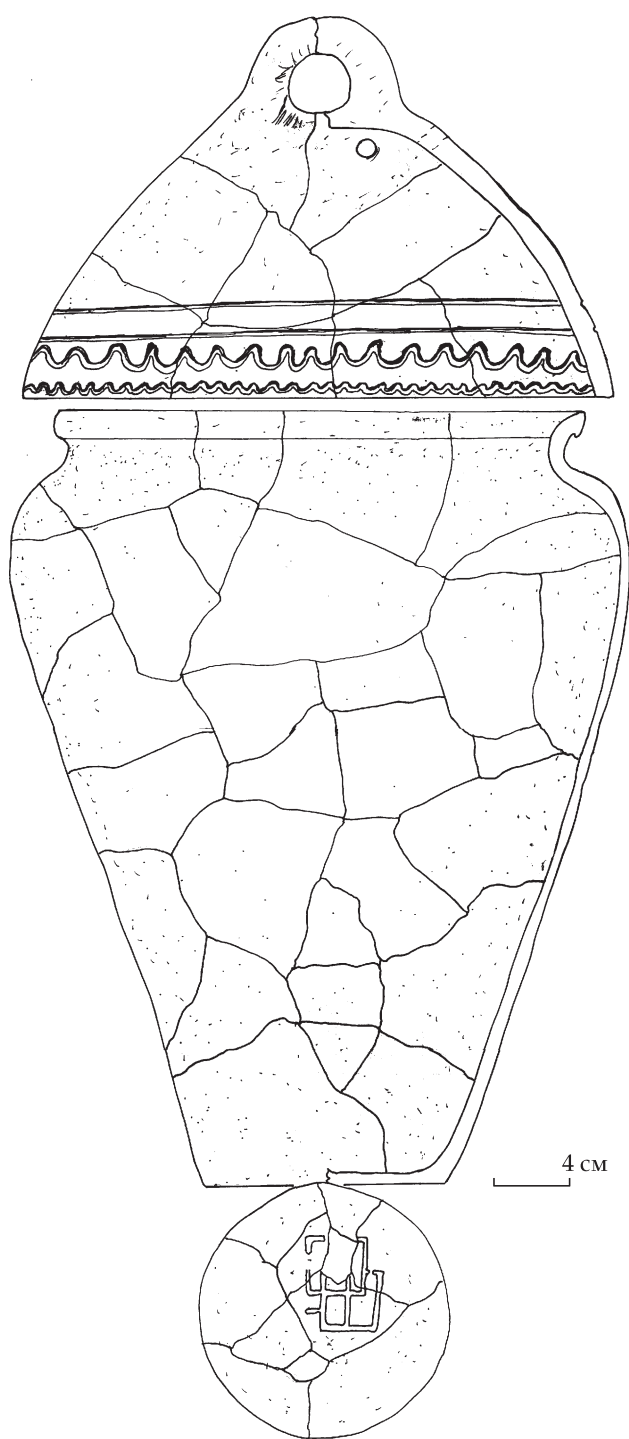
Визначення палеозоологічного матеріалу довело, що місцеве населення займалось скотарством, а також полювало на диких тварин. Кістки тварин та роги використовувались як сировина для виготовлення різних видів знарядь праці, деталей кінського спорядження, зброї та деяких предметів культу. Практично усі категорії знайдених у розкопі виробів виготовлялись на місці. Вони є типовими для ранньоскіфського часу і підкреслюють однаковість загальних рис матеріальної культури поселень ранньоскіфського часу на території регіону.

Розкопки довели, що пам'ятка є перспективною для подальшого вивчення. Знайдена виразна колекція ліпного глиняного посуду ранньоскіфського часу, цікаві бронзові та залізні вироби, предмети, виготовлені з кістки/рогу, глини та каменю. Для датування культурних відкладень важлива знахідка античної столової посудини, що є головним хроноіндикатором для цього поселення.

О. Войтюк, А. Марчук

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ ТА ЗАЛИШКІВ УКРІПЛЕНЬ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У ході археологічних обстежень Рівненської обл. протягом 2018 р. було проведено обстеження шести укріплень, котрі відносяться до різних періодів. Розглянемо їх у хронологічному порядку.

смт Гоща — городище, котре згідно з обліковою документацією датовано XI—XIII ст., проте під час шурфування було зроблено перетин валу, де зафіксовано, що його було насипано раніше, вірогідно, у ранньому залізному віці, про що свідчать знахідки залишків матеріальної культури.

с. Грушвиця Рівненського р-ну — городище-сховок IX—X ст., зроблено зачистку стінок кар'єру, котрий знищив значну частину укріпленого майданчика. В результаті досліджень зафіксовано стовпові ямки по зовнішньому схилу валу, що може свідчити про наявність частоколу у період функціонування фортеці.

с. Добрятин Млинівського р-ну — замчисько, у процесі розвідки зафіксовано п'ятикутні бастіони по кутах укріпленого майданчика. Із напільної сторони простежується рів, котрий відділяє його від решти підвищення, другий майданчик теж має вал. Така система оборони є типовою для давньоруського періоду, але наявність бастіонів відносить укріплення до італійської системи оборони, типової для XVI ст., крім того, виявлений матеріал датується XV—XVI ст.

с. Малі Дорогостай Млинівського р-ну — замчисько у центральній частині села, має правильну квадратну у плані форму, по кутах і середині куртин простежуються п'ятикутні бастіони, крім напільної сторони. Така система оборони є типовою для новоіталійської системи оборони і датована XVII ст.

смт Млинів — у центральній частині містечка в урочищі Огрудок на рельєфі фіксуються залишки чотирикутного у плані укріплення, по кутках котрого можна простежити ронделі. Така система оборони характеризує перші етапи формування укріплень, для оборони і штурму яких, використовували артилерію і є типовою для XV—XVI ст.

Пересопниця Рівненського р-ну, горщик з кришкою із замощення череня у об'єкті 4

сmt Клевань Рівненського р-ну — на правому березі р. Стубла знаходяться залишки замку. Під час розвідки було обстежено схил пагорба, на якому розташовані залишки укріплень. Як результат, зафіксовано значну кількість керамічного матеріалу XVII—XVIII ст., що вкотре підтверджує датування укріплення.

с. Перенятин Радивилівського р-ну — у центральній частині села в ур. Містечок. Майданчик прямокутний у плані, піднімається над заплавою річки на 4–5 м, по периметру оточений валом висотою до 3 м. По кутах були бастіони. Майданчик оточений ровом, який зберігся із південної напільної сторони, зі сторони річки Слонівки рову не було.

Дослідження проведені в 2018 р. дозволяють стверджувати, що вал було насипано у період раннього модерного часу. Проте варто зауважити, що на цьому місці знаходилося поселення носіїв вельбарської культури, котре у період раннього середньовіччя заселило населення давньоруської держави. А укріплення на цій ділянці почали споруджувати у XVII ст., оскільки у підосві валу в похованому культурному шарі зафіксовано фрагменти кераміки типової для XVI—XVII ст.

Також було проведено розвідки із шурфуванням на території десяти поселень:

сmt Гоща — поселення знаходиться на ділянці між колишнім комбінатом та березовим гаєм, основна частина поселення зруйнована будівництвом комбінату, у розораному ґрунті значна кількість обробленого каменю та ліпної кераміки із відбитками шнура. Згідно з документацією поселення належало носіям культури Гоща-Вербковіце.

сmt Клевань Рівненського р-ну — в результаті комплексної розвідки по берегах р. Стубла виокремлено ряд пунктів, датованих добою бронзи (IV—III тис. до н. е.) — ур. Безодня та литовсько-польською добою (XV—XVII ст.) біля колишнього єврейського кладовища.

сmt Млинів — у результаті комплексної розвідки по берегах рр. Іква і Мантинка виділено ряд пунктів із матеріалом X—XII і XIV—XVII ст., що вкотре підтверджує густу заселеність цих ділянок у давнину.

с. Пересопниця Рівненського р-ну — у рамках проведення археологічної практики для студентів історичних спеціальностей Рівненського державного гуманітарного університету було закладено кілька шурфів на території ур. Пастівник (музейний комплекс КЗ «Культурно-археологічний центр “Пересопниця”» РОР). У результаті зафіксовано ряд заглиблених об'єктів, датованих X та XII ст. Особливої уваги заслуговує вимостка одного з череней. Це фрагменти горщика значних розмірів і кришки, котрею він накривався (обидві посудини реставровані). Досить цікавою є кришка із технологічним отвором у верхній частині купола, що, попередньо, дозволяє віднести цю посудину до грального промислу (рисунок).

с. Острів Радивилівського р-ну — в результаті комплексної розвідки по берегах р. Пляшівка (ур. За Фосою та ур. Волиця) зафіксовано значну кількість кераміки та фрагментів крем'яних знарядь праці IV—III тис. до н. е.

м. Рівне — в ході вишукувальних робіт на західній околиці м. Рівне, на захід від району «Боярка», встановлено, що на пам'ятці представлені матеріали різних хронологічних періодів, отже, пам'ятка є багатошаровою. Найбільш масово трапляються фрагменти гончарного посуду, характерного для доби Київської Русі (XI—XIII ст.). Проте тут присутні й матеріали типові для райковецької культури (VII—IX ст.) та раннього модерного часу (XV—XVII ст.).

с. Сморгів Рівненського р-ну — проведено розвідку на мису правого берега р. Стубла (навпроти Клеванського замку), на схилах якого виявлено фрагменти керамічного посуду бронзового віку та доби Київської Русі.

О. Войтюк, А Марчук

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ ОСТРОГА

Ділянка за адресою: проспект Незалежності, 3, на якій проведено археологічні роботи, знаходиться в центральній історичній частині м. Острог, на розі проспекту Незалежності та вул. Татарської.

У 2018 р. в рамках проведення археологічної практики для студентів історичних спеціальностей Національного університету «Острозька академія» було продовжено дослідження на даній ділянці.

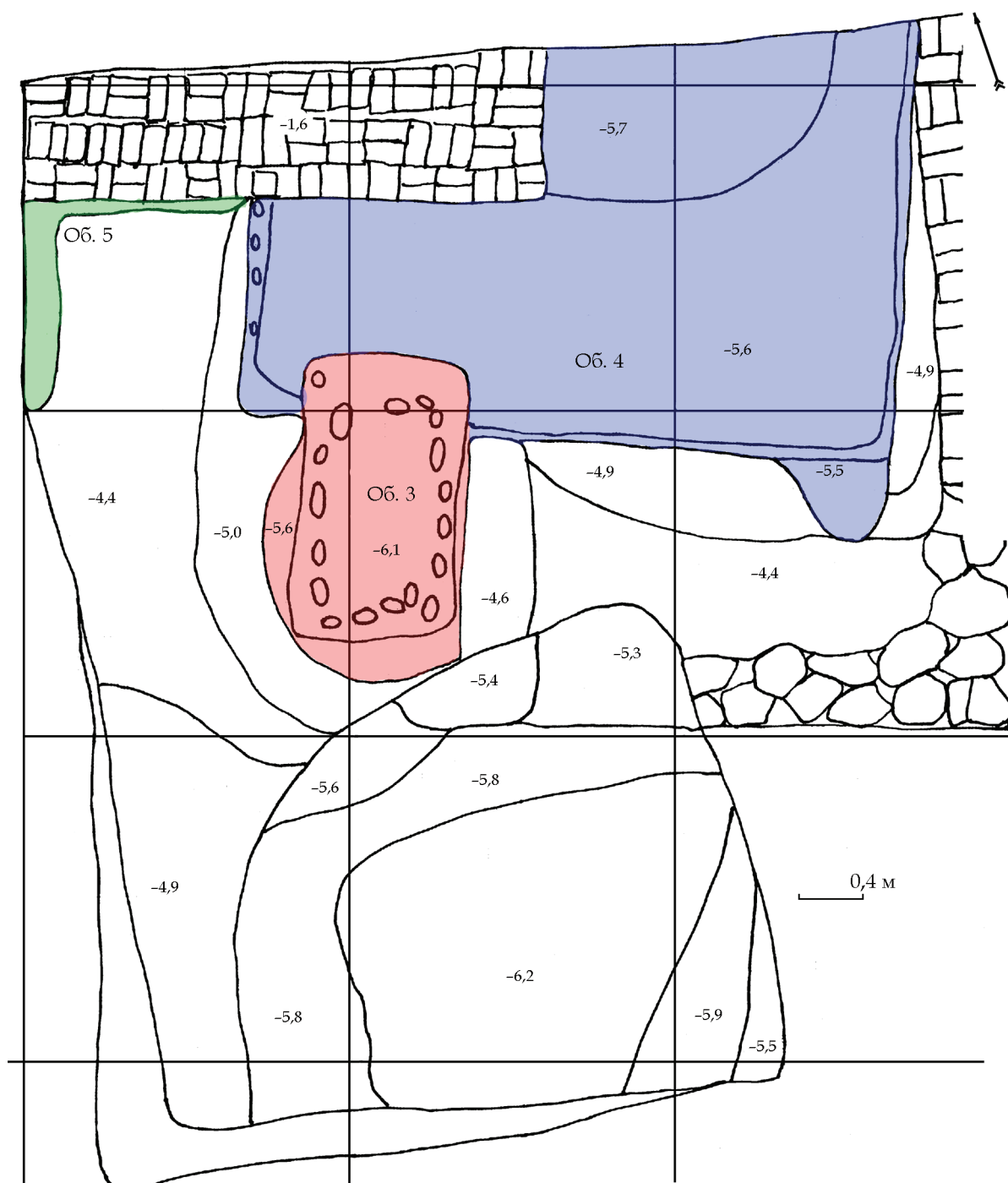

Рис. 1. Острог 2018 р., пр. Незалежності 3, розкоп 2, план частини розкопу із давніми об'єктами

Розкоп 2 розташований за 36 м на північний захід від лінії моноліту загальною площею 72 м². Визначили рівень нульового репера — це верхня частина цокольного поверху ліфтової вежі нового корпусу, що є абсолютним нулем і фіксується на 209 м над рівнем Балтики. Як результат, сучасна денна поверхня розкопу знаходиться на 1,4 м нижче абсолютного нуля. Глибина розкопу — 6,2 м від репера (рис. 1).

Показовою для даного місця є стратиграфічна ситуація, котра характеризує специфічні риси утворення сучасного ландшафту ділянки.

У ході робіт було досліджено чотири різночасових об'єкти, найпізніший з яких це підвал XIX ст., а найраніший це господарська споруда, заглиблена у материк і обшита деревом, датована XVI—початком XVII ст. Специфічною особливістю цієї споруди, крім індивідуальних знахідок (рис. 2), є значна кількість (20) цілих керамічних посудин, розвалів скляних виробів нетипових для регіону (рис. 3). Особливої уваги заслуговують знахідки скляних кухлів із двома ручками на діаметрально протилежних боках посудини (рис. 4). Природна консервація шаром

Рис. 2. Острог 2018 р., пр. Незалежності 3, розкоп 2, кістяна коповушка із об'єкту 3

торфу дозволила зберегти значну кількість фрагментів шкіряного взуття (рис. 5).

З огляду на присутні матеріали споруди варто атрибутувати коморою заможного міщанина часів найбільшого розквіту Острога у період Костянтина Острозького. Споруда, до якої вона належала, розкрита неповністю, проте у дослідженій частині збереглися залишки дощатого помосту та обшивки стін брусом. Але основна частина житла залишилась нерозкритою, про її житлове призна-

Рис. 3. Острог 2018 р., пр. Незалежності 3, розкоп 2, скляний бокал без ручки із об'єкту 3

Рис. 4. Острог 2018 р., пр. Незалежності 3, розкоп 2, скляний бокал з двома ручками із об'єкту 3

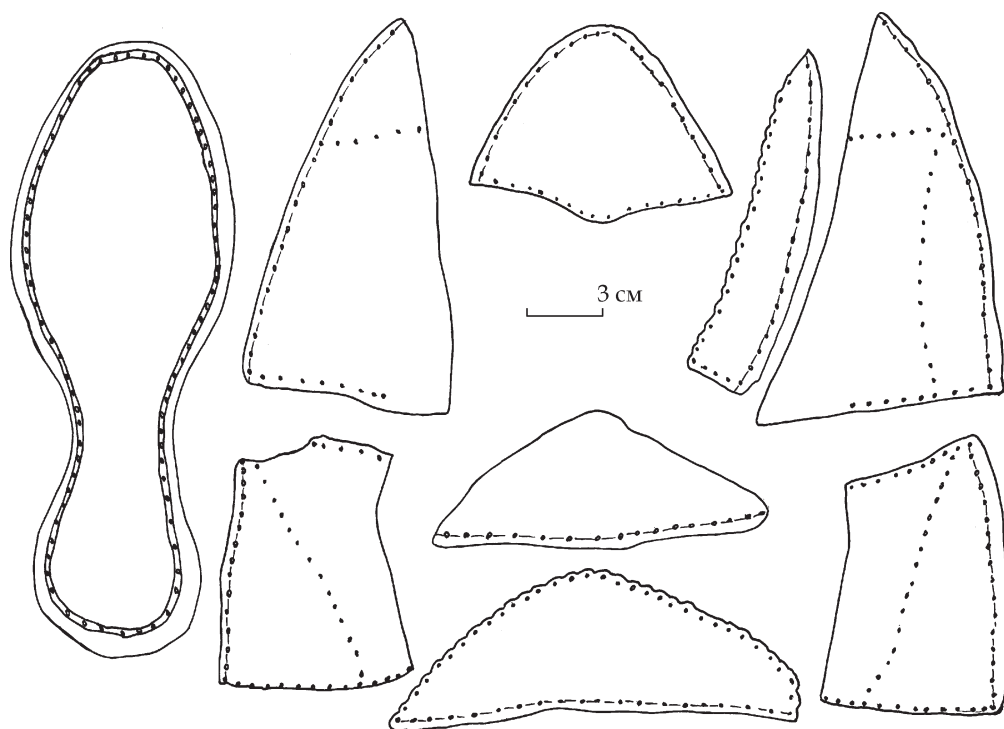

Рис. 5. Острог 2018 р., пр. Незалежності 3, розкоп 2, частини цілого чобота із об'єкту 3

чення свідчать знахідки пічних коробчастих кахель з бортиком на лицевій стороні та

рельєфним рослинним орнаментом. На жаль нумізматичний матеріал відсутній.

Ю. Пшеничний, А. Бардецький, О. Бончковський

РОБОТИ НА БАГАТОШАРОВОМУ ПОСЕЛЕННІ ДУБНО – ОСТРІВ ДУБОВЕЦЬ

Багатошарове поселення в урочищі Острів Дубовець знаходиться на околиці м. Дубно Рівненської обл., на піщаному підвищенні в заплаві р. Іква. Площа пам'ятки – 7,5 га, з якої близько 1 га зруйновано кар'єром. Значна її територія знищена котлованами для захоронення відходів звірогосподарства та шурфами скарбощукачів. У 1996 р. це поселення відкрив В. Ткач і з того часу його регулярно досліджують, воно стало найвідомішим як місцезнаходження Свято-Вознесенського жіночого монастиря, який діяв тут у 1592–1832 рр. Під назвою урочище Червоний Пагорб воно має статус пам'ятки археології місцевого значення (Рішення Рівненської обласної ради про взяття на облік № 478 від 02.08.2000). У 2018 р. тут організовано археологічні розкопки Державним історико-

культурним заповідником м. Дубно спільно з Міжрегіональною громадською науковою організацією «Дубенський археологічний осередок».

Східніше найвищої ділянки підвищення по лінії схід–захід закладено розвідкову траншею розмірами 40 × 1 м, якою було виявлено залишки печі (об'єкт 1). У цьому місці було закладено розкоп 1, який вписано в арову розмітку. Також було досліджено рештки непошкодженого шару в межах одного з шурфів скарбощукачів (шурф 1). Відкрита розкопками площа склала 187 м².

Знахідки періоду існування монастиря масово трапляються, починаючи з орного шару, а його об'єкти фіксуються вже від рівня 0,2–0,4 м. Невелика кількість знахідок належить до слов'яно-руського часу. Матеріали

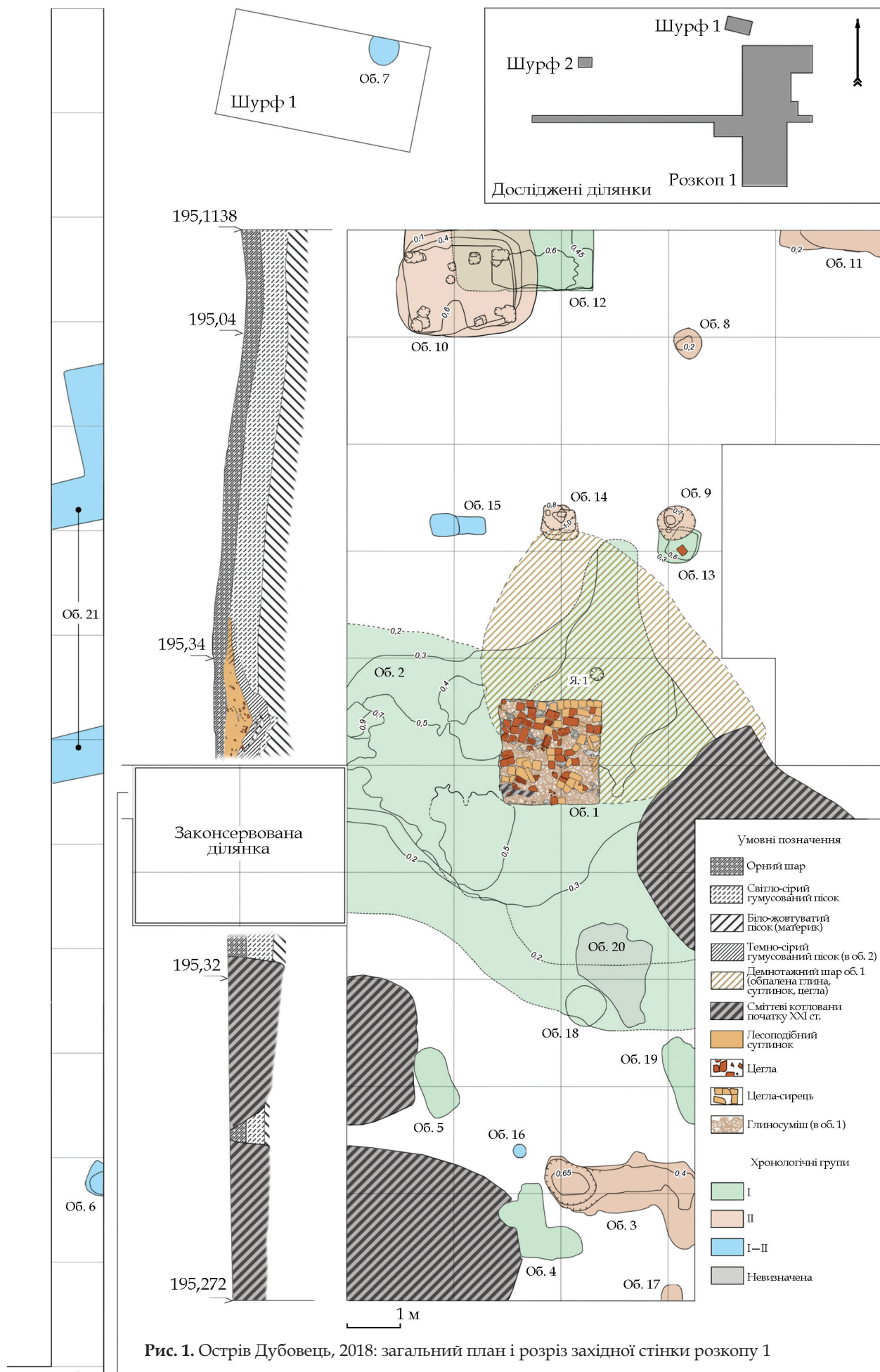

Рис. 1. Острів Дубовець, 2018: загальний план і розріз західної стінки розкопу 1

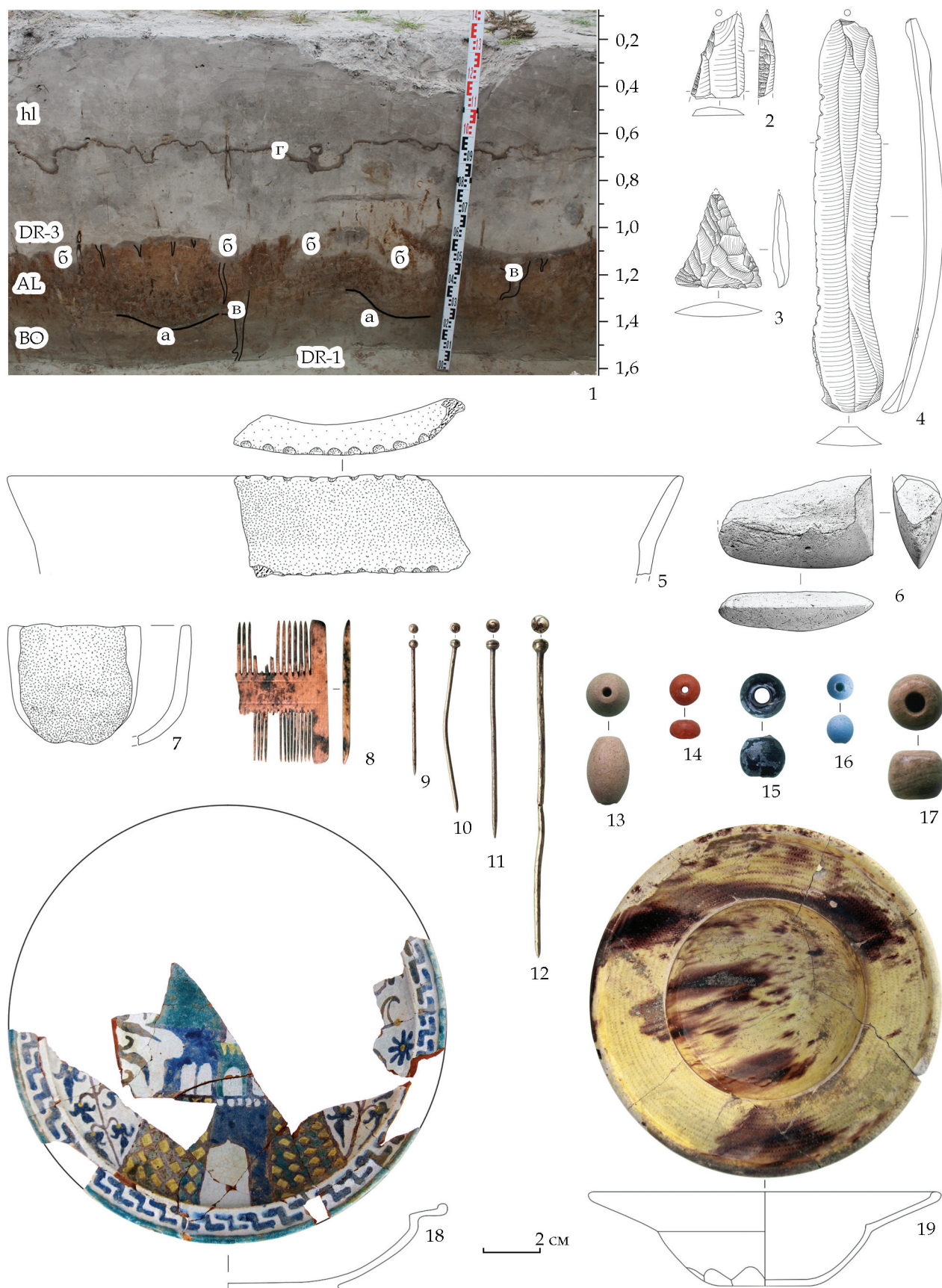

Рис. 2. Острів Дубовець, 2018: 1 — стратиграфічний профіль траншеї на місці котловану кар'єру (а — деформації інволюційного просідання матеріалу по нижній межі ґрунту; б — інволюційні деформації по верхній межі похованого ґрунту; в — первинно-ґрунтова жила; г — псевдофібра, підкреслена залізом та гумусом, що, ймовірно, фіксує стадію стабілізації донних процесів); 2–19 — матеріали з розкопу 1 (2–7 — культурний шар; 8, 10–13, 16–19 — об'єкт 2; 9, 14, 15 — об'єкт 10; 2–4 — креміль; 5, 7, 18, 19 — кераміка; 6 — опока; 8, 13, 17 — кістка; 14 — бурштин; 15, 16 — скло)

ранньозалізного віку, доби бронзи, енеоліту і мезоліту перевідкладені внаслідок перевіювання дюни і залягають до глибини 1,2 м.

Об'єкти пов'язані із монастирем розділено на дві хронологічні групи, виділені на основі датування матеріалів із заповнення. Перша група датується кінцем XVI — серединою XVII ст. Друга група — друга половина XVII — початок XIX ст. Деякі об'єкти віднесено до обох груп.

Об'єкт 1 виявлений на глибині 0,2 м від денної поверхні, являв собою основу печі, вимощену цеглою на глиноsumіші з використанням вапняного розчину. Форма її близька до квадрату, розмірами 1,9 × 2,02 м. Для її спорудження було використано випалену цеглу «пальчатку», цеглу без пальцевих заглиблень і цеглу-сирець. У середній частині вимостки цеглу було укладено у два яруси, очевидно, з метою вирівняти давнішу западину ґрунту. Вся вимостка була покрита добре втрамбованою глиноsumішшю. В ній знайдено фрагменти керамічних і скляних виробів XVII—XVIII ст., залізні ковані цвяхи, монету — солід Яна Казимира 1660-х рр. Крім того, в глині виявлено фрагмент кутової плінтусової червоноглиняної кахлі, покритої зеленою поливою. На північ і схід від вимостки суцільною площею нерегулярної форми залягав шар, який складався з перепаленої глини, суглинку, фрагментів цегли і мав потужність до 0,1 м. Він утворився внаслідок демонтажу печі.

Об'єкт 2 виявлений на глибині 0,2 м від денної поверхні. Складається з рову, глибиною 0,9 м, який виходить за межі західної стінки розкопу та прилеглих до нього заглиблень глибиною до 0,6 м. Разом із розтягнутим навколо них заповненням об'єкт за площею перевищував 30 м². Східна частина об'єкту значною мірою знищена котлованом смітника початку XXI ст. Заповнення об'єкту розділене на чотири шари, з яких шар 2 і 4 — це піщаний ґрунт, насичений вугіллям і попелом, а шар 1 має значні включення суглинку. Основна маса суглинку, що сконцентрована у верхній частині рову попередньо визначена як рештки демонтованої конструкції печі чи будівлі, що розташовувалась поряд, із західного боку від розкопу. В об'єкті 2 виявлено 72782 рухомі знахідки, більшість з яких це фрагменти посуду, в т. ч. розвали кухонних і столових посудин (рис. 2: 18, 19), а також металеві деталі будівельних конструкцій, кухонні прилади (ножі), деталі одягу і прикраси — бронзові шпильки (рис. 2: 10, 12), кістяні і скляні намистини (рис. 2: 13, 16, 17), застібки, особисті речі (кістяний гребінець) (рис. 2: 8) та велику кількість відходів кухні (кістки птахів, риби, ссавців). Знайдено монети 1543, 1570, 1612, 1620-х рр. Об'єкт 2 від

початку існування монастиря і протягом першої половини XVII ст. мав призначення смітника, після припинення використання якого, на цьому місці постала будівля з піччю (об'єкт 1).

Об'єкти 3—5, 11, 19 — заглиблені у пісок на 0,3—0,65 м від рівня виявлення, видовженої чи Г-подібної форми. Їхнє призначення встановити наразі складно, вірогідно вони є залишками більших наземних споруд.

Об'єкти 6—8, 16—18 — округлі ями, діаметром 0,25—0,7 м, заглиблені у пісок на 0,12—0,45 м від рівня виявлення. Частина з них була викопана для опорних елементів наземних будівель, призначення інших (об'єкти 8, 18) встановити складно.

Об'єкти 9, 14 являють собою округлі ями діаметром до 0,8 м, глибиною від рівня виявлення 0,8—1,1 м, в яких простежено сліди дерев'яних стовпів підпрямокутної у поперечному розрізі форми розмірами 0,3 × 0,3 м, які пірамідально звужуються донизу. Біля дна ям читалися сліди від додаткового меншого стовпа. Обидві ями подібні за формою, синхронні і віднесені до другої хронологічної групи. Вони містили масивні стовпи, які входили в конструкцію великої будівлі, розміри якої не встановлено. Об'єкт 9 перерізав давнішу яму — об'єкт 13 — розміром 0,7 × 0,7 м підпрямокутної форми, що була заглиблена на 0,6 м від рівня виявлення.

Об'єкт 12 — яма чотирикутної форми, заглиблена у пісок на 0,6 м від рівня виявлення, довжиною 2,6 м із шириною дослідженої частини понад 1,15 м. На дні виявлено навісний замок трикутної форми і фрагмент горщика з органічною субстанцією. За керамічними матеріалами віднесений до першої хронологічної групи об'єктів.

Об'єкт 10 виявлений на глибині 0,3 м від денної поверхні, перерізав більшу половину об'єкту 12. Це підвал довжиною 2,6 м із зафіксованою шириною понад 2 м і глибиною від рівня виявлення 0,6 м. В структуру дна об'єкту входило 6 пристінних стовпових ям, з яких 4 кутові були парними і включали глибокі ями — від 0,27 до 0,47 м та мілкі — від 0,14 до 0,18 м із зафіксованою стратиграфічною послідовністю. В ямах простежено сліди прямокутних у перетині тупоконечних стовпів з розмірами в нижній частині 0,09 × 0,09 м. На основі знайденої в об'єкті добірки солідів Яна Казимира та кераміки об'єкт віднесено до другої хронологічної групи. Тут знайдено також бронзові та залізні шпильки (рис. 2: 9), скляні та бурштинову намистини (рис. 2: 14, 15), багато кованих залізних цвяхів.

Об'єкт 21 зафіксовано у траншеї на глибині 0,75 м від денної поверхні у вигляді двох паралельних ровів, один із яких зігнутий під прямим кутом. Вони заповнені піс-

ком із вкрапленнями суглинку. Керамічні вироби з них належать до XVII—XVIII ст. У заповненні знайдено шведський солід королеви Христини. У районі цього об'єкту, в стінках траншеї фіксувався прошарок, насичений вкрапленнями світло-жовтого суглинку, який, з'єднуючи два рови, простягався на довжину біля 10 м. Даний об'єкт має ознаки решток великої споруди і знаходиться в місці гіпотетичного розташування монастирської церкви, тому він був законсервований для повнішого розкриття в наступний сезон.

У культурному шарі виявлено одно площинний призматичний нуклеус і фрагмент вістря, виготовленого у так званій мікрорізцевої техніці (рис. 2: 2) та ряд мікропластинок, які можна віднести до мезоліту. До маліцької культури енеоліту належать фрагменти ліпного посуду (рис. 2: 5), крем'яний наконечник стріли, виготовлений на пластині з косо струменистою ретушшю (рис. 2: 3), макропластина (рис. 2: 4) і лезо шліфованої сокирки, виготовленої з опоки (рис. 2: 6). До епохи бронзи віднесено колекцію кераміки і виробів з кременя епішнурової культури і пізньої фази тшинецько-комарівської культури. Зібрано кераміку милоградської культури і могилянської групи ранньозалізного віку, в тому числі фрагмент мініатюрної посудинки (рис. 2: 7).

Під час археологічної експедиції на Острові Дубовець проводилися польові палеогеографічні та літолого-стратиграфічні дослідження із застосуванням палінологічного, гранулометричного аналізів та вивчення морфології кварцових зерен. Установлено, що в основі острова залягає заплавна фація алювію раннього дріасу (DR 1), перекрита двочленним ґрунтовим комплексом гідроморфного ряду інтерстадіалів белінг (BO) і алеред (AL) — нижній псевдо глей і верхній вохристо-глейовий опідзолений ґрунт. За підвищеним умістом піску (72,4 %) між похованими ґрунтами вдається прослідкувати відклади похолодання середнього дріасу

(DR 2). Ґрунтовий комплекс деформований палеокріогенним комплексом пізнього дріасу (DR 3): із кривлі відкриваються первинно-ґрунтові та льодяно-ґрунтові жили заповнені піщаним матеріалом. Сам ґрунт порушений карманоподібними інволюціями, каналами стоку талих вод і шліровою посткріогенною текстурою (рис. 2: 1).

Товща голоценових відкладів характеризується високим ступенем фаціальної неоднорідності, що обумовлено неодноразовою активізацією ерозійних, еолових процесів та ґрунтоутворення, часто несинхронних у різних частинах острова. Така особливість літолого-стратиграфічної будови, супіщаний та піщаний гранулометричний склад, переважання окатаних кварцових зерен із матовою поверхнею (класів RM, EM/RM) і присутність поодиноких вітрогранників підтверджують припущення про те, що у різні епохи голоцену острів являв собою дюну. На схилах дюни присутні яскраво виражені стратиграфічні перерви і поодинокі ерозійні борозни раннього голоцену, які свідчать про активізацію процесів площинної та лінійної ерозії у вологі періоди. Залежно від елементу рельєфу потужність голоценового кліматоліту змінюється від 0,7 до 2 м.

У різних розрізах голоценовий кліматоліт має відмінну стратиграфічну будову: від полігенетичного дерново-криптопідзолистого ґрунту на вершині дюни, трьох дерново-підзолистих ґрунтів із різко диференційованим ґрунтових профілем типу HE, E, I у привершинному секторі, до складного комплексу смугастих педоседиментів перекритих дерновим опідзоленим ґрунтом. Найдавніші знахідки археологічного матеріалу локалізовані у прошарку еолового піску, що перекриває нижній голоценовий ґрунт. Подальше розширення антропогенної діяльності призвело до утворення антропоземів, активізації процесів гумусонакопичення і акумуляції пірогенних карбонатів з подальшим наросуванням дернового горизонту.

В. Чабай, Д. Ступак, А. Весельський, Д. Дудник

ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНА СТОЯНКА БАРМАКИ У м. РІВНЕ

Верхньопалеолітична стоянка Бармаки розташована на східній околиці м. Рівне, в 200 м на захід від однойменного села Рівненського р-ну і обл. Стоянка знаходиться на західному пологіму схилі невисокого мису. Координати стоянки: 50°37.700'N; 26°17.579'E. Вершина мису розташована на висоті 10 м над долиною безіменного струмка, який є правою притокою р. Устя, що, в свою чергу є правим допливом р. Горинь.

Стоянку Бармаки (Рівненська) відкрив у 1981 р. В. Пясецький. Досліджували Є. Лупенко (1982), В. Пясецький і В. Самолук (1990), Д. Нужний (2002 – 2005, 2007). Загалом площа розкопу склала 145 м². Встановлено наявність двох культурних шарів; отримано C¹⁴-дату 14300 ± 250 uncal BP (Ki-11087) для нижнього шару; запропонована техніко-типологічна характеристика артефактів; та встановлена специфіка фауністичного комплексу — мамонт, північний олень, олень, кінь, ведмідь бурий, вовк, лисиця, песець, заєць. Також, виходячи з характеру рельєфу 2 (нижнього) культурного шару була запропонована гіпотеза щодо наявності заглибленого «житла-майстерні» або «житлової ями».

У звітному році роботи на стоянці Бармаки проводились Волинською палеолітичною експедицією Інституту археології НАН України в рамках міжнародного українсько-німецького археологічного проекту «Між сходом та заходом. Соціальні зв'язки та природні умови перед, протягом і після максимуму останнього льодовикового періоду на Волині, Західна Україна» коштами фонду наукових досліджень Німеччини, грант DFG-392605832.

У польовому сезоні 2018 р. розкоп був закладений на квадратах: 3-13г, 2-13д, 2-13е, 2-5ж, 2-5з, 2-5к, 2-5л; загалом 51 м² (рисунк: б). Перший культурний шар був повністю досліджений на площі 18 м² (кв. 8-13г, 8-13д, 8-13е). На площі 33 м² (кв. 3-7г, 2-7д, 2-7е, 2-5ж, 2-5з, 2-5к, 2-5л) перший культурний шар був частково досліджений. Другий культурний шар був повністю досліджений на площі 13,5 м², (кв. 8г-е, 9е, 10е, 11г-е, 12г-е, 13г-е). Максимальна товщина пачки досліджених у звітному польовому сезоні складає 3,9 м. Стратиграфічна послідовність відкладів у розкопі представлена 6 літологічними шарами (рисунк: а).

1. Сучасний ґрунт — орний шар; представлений чорноземними відкладами тем-

но-сірого кольору; насичений залишками сучасної рослинності.

2. Підґрунтя — шар сірого кольору; складається з чорноземного та лесового компонентів; характеризується чисельними біотурбаційними порушеннями рослинного та тваринного походжень; нижня межа шару на лініях квадратів 1/2 і 2/3 залягає практично горизонтально; на лініях квадратів г/д і в/г нижня межа шару залягає з кутом падіння 6–8°; максимальна товщина 0,37–0,85 м.

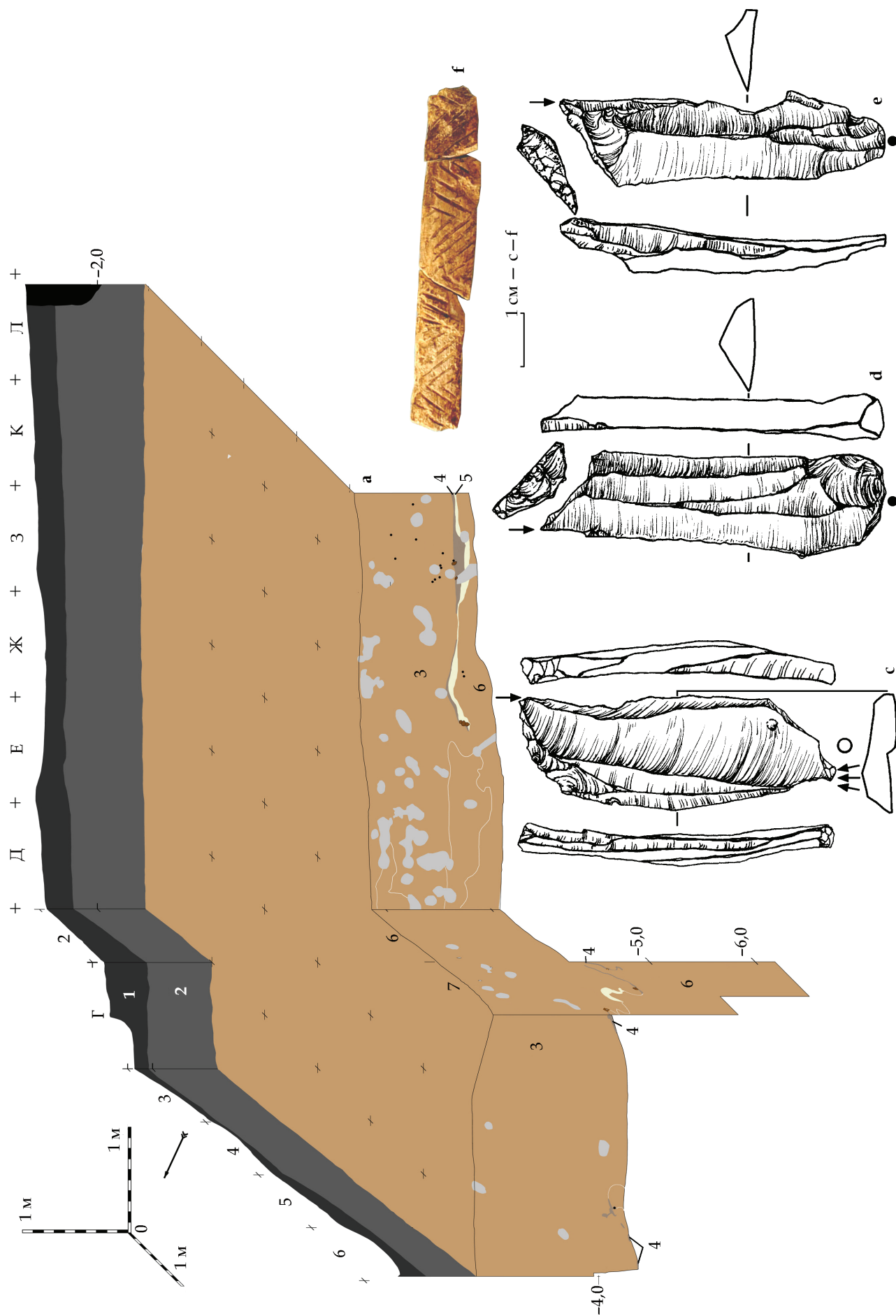
3. Бурий лес; пілуватий, при висиханні грудкуватий; в верхній частині відмічені чисельні біотурбаційні пошкодження; зустрічаються карбонатні конкреції — «білоглазка»; нижня межа хвиляста, переривчаста, майже горизонтальна; на площі кв. 7ж, і, частково, кв. 8г-е встановлена ступінчаста западина відкладів бурого лесу на глибину до 0,55 м від рівня його залягання на сусідніх квадратах; в западині бурий лес має шарувату структуру; максимальна товщина 1,6 м.

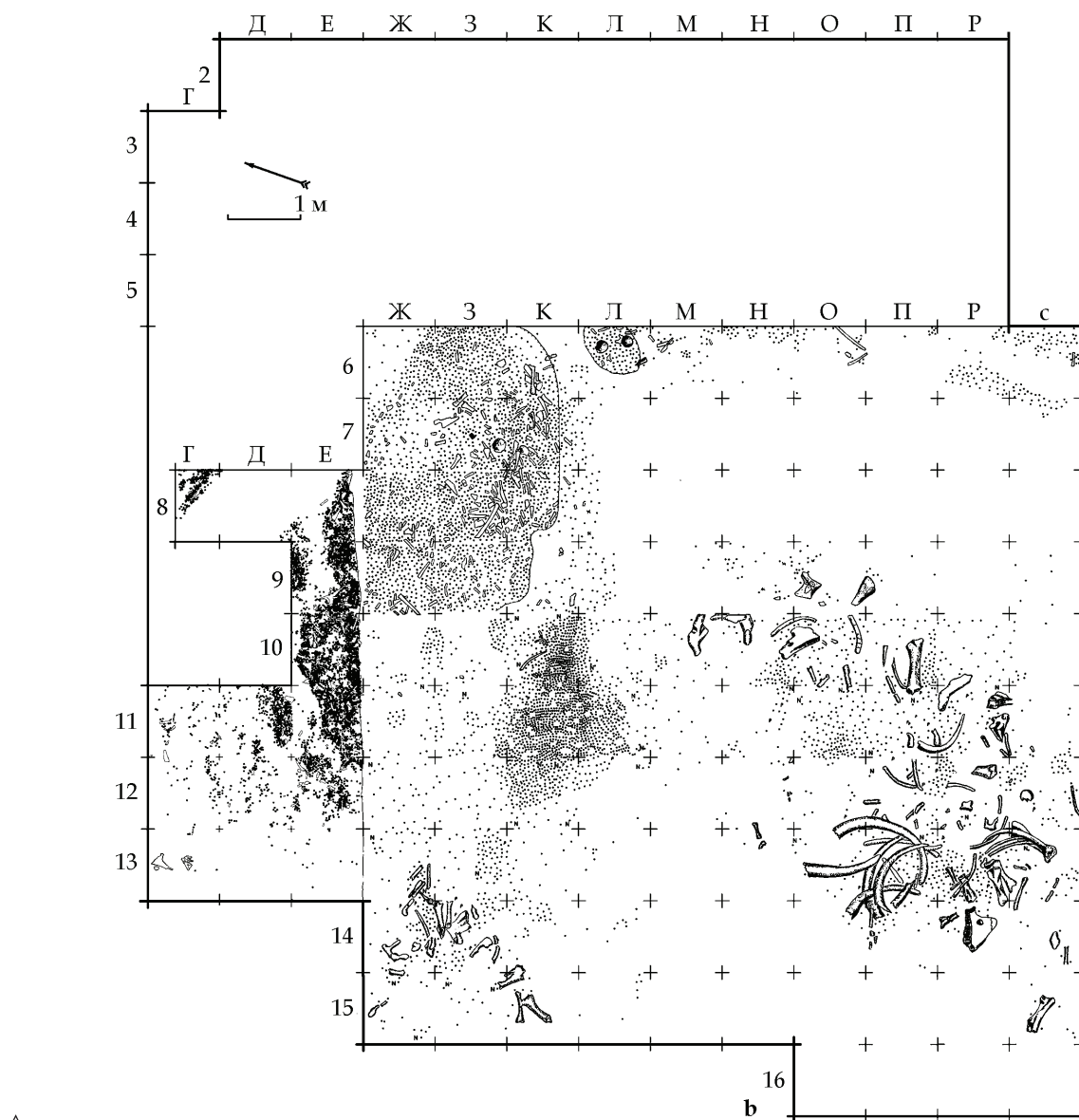
4. Сіро-коричневий лес; пілуватий, при висиханні грудкуватий, насичений кременем і фауністичними залишками; інколи зустрічаються біотурбаційні пошкодження; шар не має суцільного розповсюдження; нижня і верхні межі хвилясті; на площі кв. 7ж, і, частково, 8г-е встановлена ступінчаста западина відкладів сіро-коричневого лесу на максимальну глибину 0,55 м; всередині сіро-коричневого лесу зустрічаються прошки бурого лесу товщиною до 0,01 м, площею не більше 0,2 м²; максимальна товщина шару — 0,12–0,15 м.

5. Світло-сірий лес; пілуватий, при висиханні грудкуватий; зустрічаються біотурбаційні пошкодження; даний шар виявлений тільки під відкладами сіро-коричневого лесу; нижня і верхні межі хвилясті; на площі кв. 7ж, і, частково, кв. 8г-е встановлена ступінчаста западина відкладів світло-сірого лесу на максимальну глибину 0,55 м.

6. Бурий лес; всі характеристики літологічних шарів 3 і 6 співпадають; різниця полягає у відсутності карбонатних конкрецій «білоглазки» у відкладах 6 літологічного шару; нижня межа не виявлена; досліджена товщина — 1,83 м.

Перший культурний шар залягає у відкладах 3 літологічного шару, 2 культурний шар — у відкладах 4 літологічного шару. Перший культурний шар був розділений на 5 штучних горизонтів (1.0, 1.1, 1.2, 1.3, 1.?) археологічного матеріалу.

△
 < Бармаки: а — загальна стратиграфічна ситуація, арабськими цифрами зазначені номери літологічних шарів; б — загальний план розкопу 1982—2018 рр., зображені знахідки 2 культурного шару; с, d, e — різці з 2 культурного шару; f — фрагмент бракету на пластині з бивня мамонту з 2 культурного шару

Прошарки бурого лесу у відкладах 4 літологічного шару відображають процес соліфлюкції, що, з одного боку, є характеристикою кліматичних умов під час формування культурного шару, а з іншого — одним з чинників транспортування артефактів і фауністичного матеріалу 2 культурного шару. Наявні хвилясті поверхня і підлога, розриви залягання і деформації відкладів 3, 4 і 5 літологічних шарів є результатом постдепозиційних кріотурбаційних процесів, які пов'язані з блоковими просадками седиментів. Вказані просадки були спричинені таненням нерівномірно-льодистих порід в період деградації багатолітньої мерзлоти. Після акумуляції 4 і 5 літологічних шарів під ними в 6 літологічному шарі скресла крига, що обумовило постдепозиційну просадку / деформацію 5,

4, 3 літологічних шарів і. Отже, літологічний шар 4 і, відповідно, культурний шар 2 акумулювались за наявності під ними на глибині не менше 0,5 м багатолітньої мерзлоти, тобто артефакти і фауністичні рештки були залишені у 4 шарі в умовах досить суворого клімату. Таким чином, рельєф залягання 2 культурного шару є результатом постдепозиційних кріотурбаційних процесів, а не відображає дії мешканців поселення по створенню заглибленого житла.

Характер залягання артефактів, ступінь збереженості артефактів і фауни горизонтів 1 культурного шару вказує на можливість їх транспортування вниз по схилу. Наступні ознаки вказують на первинне залягання археологічного матеріалу у 2 культурному шарі: збереженість поверхонь фауністично-

го матеріалу є задовільною, крем'яного — відмінна; майже 90 % колекції крем'яних виробів представлено «малими» артефактами (<15 мм); наявність 46 випадків ремонту артефактів в межах 1 квадратного метру та знахідки тонких кісток кінцівок пса в анатомічному порядку; наявність чітких концентрацій порошкоподібної вохри і фрагментів деревного вугілля.

Таким чином, артефакти та фауністичні матеріали 2 культурного шару залягають у близькому до первинного положенні. В процесі акумуляції 2 культурний шар зазнав впливу солюфлікційних (наплив перезвожених седиментів), а після акумуляції — кріотурбаційних (блокові просадки) процесів, які створили ефект «заглибленого житла». Отже, наявний рельєф 2 культурного шару спричинений постдепозиційними кріотурбаційними процесами, а не є штучно створеною заглибленою частиною житла.

У 1 культурному шарі знайдені верхньопалеолітичні артефакти (822 екз.); їх більша детальна індустріальна атрибуція поки що не є можливою. Фауністичні залишки з 1 культурного шару представлені одиничними фрагментами трубчастих кісток і 1 зубом коня (*Equus ferus*).

З другого культурного шару походить 60823 крем'яних артефактів, 195 мушель викопних морських молюсків, 29 виробів з бивня, рогу, кістки та 418 фрагментів кісток і бивнів ссавців.

У 2 культурному шарі пластинчаста і мікропластинчаста технологія нуклеусного розколювання базуються на експлуатації підциліндричних і торцевих нуклеусів, розколювання яких проводилось відносно м'яким кам'яним відбійником в поздовжньому, біпоздовжньо-

суміжному і біпоздовжньо-альтернативному напрямках. Процеси розколювання нуклеусів і виготовлення знарядь проходили на території стоянки. Інтенсивність утилізації крем'яної сировини була не дуже високою. Типологічна структура знарядь 2 культурного шару характеризується домінуванням двох класів: різців — 50,85 % (рисунок: с—е) і негеометричних мікролітів — 24,75 % від всіх знарядь. Подібні структури відомі для культурних шарів, що акумулювалися на епіграветських поселеннях поза межами жител. Технології розколювання крем'яної сировини, типологія різців, скребків, проколов, негеометричних мікролітів, прикрас із бивня (рисунок: f) і мушель викопних морських молюсків не суперечать висновку Д. Нужного (2015) щодо належності колекції другого культурного шару Бармаків до мізинської індустрії епігравету.

За визначенням д-ра К. Пазди (Університет Ерлангену і Нюрнбергу, Німеччина), фауністичні рештки характеризуються домінуванням кісток мамонтів і псів; представлені північні олені, бізони, сайга. Псці походять з принаймні двох анатомічних груп, які представлені рештками кінцівок, що є свідомством способу білування тварин задля отримання хутра. Інші фауністичні рештки є «кухонними залишками» і нечистельними артефактами. Достовірні сліди інтенсивного виробництва артефактів з бивню, рогу, кістки не виявлені.

Таким чином, у звітному і попередніх польових сезонах була розкопана ділянка другого культурного шару, яка акумулювалась поза межами житла, і згодом була деформована постдепозиційними кріотурбаційними процесами.

Л. Білинська, О. Білинський

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Спільна експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАНУ та Сумського обласного краєзнавчого музею (далі — СОКМ) проводила розвідки на території Великописарівського, Краснопільського, Лебединського, Сумського та Тростянецького районів Сумської обл. Робота експедиції була спрямована на перевірку інформації, отриманої співробітниками СОКМ від громадян, та обстеження місць знахідок археологічних предметів, переданих до музею. Також проводились розвідки на земельних ділянках при їх відведенні юридичним та фізичним особам на території Сумської обл., обстеження вже відомих археологічних об'єктів і пам'яток та їх вимежування.

Місцезнаходження скарбу біля с. Микільське. Скарб бронзових прикрас (22 од.) було знайдено у 2016 р. неподалік с. Микільське (Сумський р-н). Він складався з пальчастих фібул (5), лунниць з трапецієподібними підвісками (2), перснів (2), простих гладеньких (7) і спіралевидних (5) рурочок-пронизок та фрагмента дротяного виробу — гривни або браслету, виготовлених з бронзи та мідного сплаву. Вдалося встановити та оглянути місце знахідки. Це край плато правого корінного берега, порізаного ярами та раніше заводненими балками, іноді зі струмками, що впадають у широку заплаву р. Псел. Скарб виявлено між двома ділянками: одна засаджена багаторічними травами, інша використовується як город. В ході обстеження підйомного матеріалу не виявлено, більш ретельні дослідження місцезнаходження, на жаль, довелося відкласти.

Місцезнаходження скарбу 1 біля с. Пожня. Комплекс (90 од.) складається з восьми пальчастих фібул, чотирьох шийних гривен, довгого нагрудного ланцюга, двох трапецієподібних підвісок, ланцюжка з двома відерцеподібними підвісками, 17 бурштинових та двох пастових намистин, кількох деталей срібних поясних оздоб, трьох цілих браслетів і шести половинок, двох підвісок-дзвіночків.

Скарб знайшов А. Верещага у жовтні 2018 р. в лісі, за 1,6 км на північний захід від с. Пожня Великописарівського р-ну. Це не-

велика тераса на схилі корінного берега р. Пожня — правої притоки р. Ворсклиця (басейн Ворскли). Схил і тераса вкриті лісовими насадженнями. На місці знахідки скарбу, на площі (2,7 × 5,0 м) з пошкодженою поверхнею та у невеликих відвалах було зібрано підйомний матеріал представлений фрагментом залізної голки від пальчастої фібули та кількома злиточками сплавів. Всі речі скарбу були розділені на три частини і розташовувалися скупченнями: шийні гривни; фібули та всі інші предмети, від яких помітні три заглиблення на відстані 0,5—0,7 м одне від одного. На площі, що охоплювала всі три заглиблення, було закладено шурф розміром 2 × 2 м. Шурф орієнтований за сторонами світу і через невеликий ухил схилу із заходу на схід його глибина становила 0,2—0,24 м. Поблизу заглиблень, в не порушеному шарі на глибині 0,1—0,15 м були виявлені фрагменти кілець ланцюга, три поясних бляшки, дві пастові та чотири бурштинові намистини, кілька злиточків сплавів світло-сірого металу тощо. Зачистка по матеріку ніяких об'єктів не виявила.

Місцезнаходження скарбу 2 біля с. Пожня. За 90 м на північ від місцезнаходження скарбу 1, на цій же терасі було виявлено ще один скарб. Комплекс (4 од.) представлений сільськогосподарськими знаряддями, які лежали компактно — три залізних коси і чересло (плужний ніж) над ними. На місці знахідки, між лісовими насадженнями, було закладено шурф розміром 1,2 × 0,8 м. Материк зафіксовано на глибині 0,2 м, речі були виявлені у темно-сірому гумусованому шарі, про що свідчили дрібні шматочки іржі, та сліди корозії заліза у порушеному ґрунті, на зачистці по матеріку ніяких об'єктів не виявлено.

В обох шурфах археологічного культурного шару не зафіксовано. У радіусі 1 км від місця знахідок відомі поселення цього ж часу. Ймовірно, саме їх мешканці заховали тут речі.

Місцезнаходження скарбу 1 біля с. Пархомівка. Восени 2018 р. було проведено обстеження на місці знахідки двох скарбів поблизу с. Пархомівка Тростянецького р-ну. За отриманою

інформацією, один зі скарбів був знайдений ще у 2013 р. Він складався з деталей жіночого та чоловічого вбрання: шийні гривни, пальчасті фібули, С-подібні скроневі кільця, браслети, геральдичні оздоби з поясного набору тощо. Речі були виготовлені переважно з бронзи та мідних сплавів, а елементи поясного набору — зі срібла та золота. Поясна гарнітура «геральдичного» стилю зі скарбу потрапила до приватної колекції, доля інших предметів наразі невідома.

Другий скарб (17 од.) був знайдений у 2018 р., він містив два наконечники списів та один дротика, серп, тесло-мотичку, три залізні пряжки та два бронзові наконечники поясу, дві свинцево-олов'яні ворворки, шийну гривну, один цілий дрововий браслет та дві половинки, скроневе кільце. Тоді ж скарб був переданий до Тростянецького краєзнавчого музею.

Обидва скарби були знайдені на дні одного з відвершків старого довгого яру, що відкривається у заплаву р. Боромля (права притока Ворскли). На місцях знахідок були закладені шурфи. Шурф 1 перекривав три помітні заглиблення на місці, де знайдено перший скарб (2013 р.). Через ухил схилу з північного сходу на південний захід перепад глибини становив 0,1—0,15 м. У темно-сірому заповненні шурфу виявлений дрібний невиразний фрагмент стінки ліпної посудини. На дні шурфу в материку фіксувалася темна пляма ями 0,5 × 0,5 м глибиною 0,15 м, у заповненні якої була виявлена срібна бляшка з поясного набору, як у першому скарбі.

Шурф 2 закладений на місці виявлення другого скарбу (2018 р.). Перепад глибини через ухил схилу з південного заходу на північний схід становив 0,1 м. На дні шурфу в материку ніяких об'єктів не зафіксовано, у його темно-сірому заповненні, ближче до дна, виявлено кілька фрагментів пластинок з бронзи три пастових намистинки, проста гладенька рурочка-пронизка(?), а також фрагменти ліпного посуду, серед яких один вінчика скіфського часу з наскрізними проколами.

Крім цього, у шурфі 2 зафіксовано наявність культурного шару потужністю до 0,35 м з фрагментами ліпного посуду скіфського та ранньослов'янського часу, а в радіусі близько 30 м від шурфу 1 — заглиблення, в яких на глибини 0,1—0,15 м від сучасної поверхні були знайдені залізні тесло-мотичка, долото, вушко від казана (?).

Виявлені комплекси, передані до музеїв, належать до скарбів «кола антив», за визначенням Я. Володарця-Урбановича належать до кола Мартинівки чи першої хронологічної групи (за О. Щегловою), і датовані другою половиною VI — кінцем VII ст., а

«заховання» їх припадає на період середини — третьої чверті VII ст.

За інформацією, отриманою від громадян, було обстежено місце знахідки скіфського залізного кинджала VI—V ст. до н. е. та двох курганоподібних насипів, виявлених у лісі біля с. *Сінне Краснопільського р-ну*.

Поселення Сінне 2 виявлене на місці знахідки залізного скіфського кинджала, переданого до СОКМ. Воно розташоване на мисоподібному виступі, утвореному відгалуженнями відвершків яру у верхів'ї правого берега р. Сінна (ліва притока Псла). Мис порослий лісом, його висота над заплавою близько 10 м. Обстежена площа поселення становить не менше 0,5 га, на місці знахідки кинджала закладено шурф 1 × 1 м, в якому зафіксовано культурний шар до 0,3 м з фрагментами ліпного посуду скіфського часу.

Поселення Сінне 3 виявлене під час обстеження курганоподібного насипу. Воно розташоване на мисоподібному виступі, утвореному відгалуженнями відвершків яру у верхів'ї лівого берега р. Сінна (ліва притока Псла). Висота мису над заплавою близько 8 м, обстежена площа не менше 0,7 га.

Курган 1. На поверхні вкритого лісом мису добре помітний округлий в плані насип діаметром 11 м і висотою 0,5—0,7 м. У його південній полі зафіксовано яму зорієнтовану по лінії захід — схід, розміром 2 × 1 м, глибиною 0,2—0,3 м. У її стінках та навколо ніякі матеріали не виявлені.

На відстані 25 м на північ та 30 м на північний захід від кургану 1 було закладено шурфи розміром 1 × 1 м глибиною до 0,4 м. У темно-сірому гумусованому заповненні виявлено досить велику кількість фрагментів ліпної кераміки скіфського часу, а в шурфі 2 на глибині 0,1 м від поверхні — залізний серп. У шурфах зафіксовано культурний шар потужністю до 0,3 м з матеріалами скіфського часу. Значні скупчення кераміки навколо насипу можуть вказувати що це зольник, проте кістки тварин та зольні домішки в шарі не фіксувалися.

Курган 2. На відстані 230 м на північ від кургану 1 на сусідньому мисоподібному виступі, виявлено сферичний насип діаметром 13 м і висотою 0,7—0,8 м. Пошкоджень не зафіксовано.

Крім цього, спільно зі співробітником відділу археології кам'яного віку ІА НАН України Д. Ступаком за інформацією, отриманою від громадян, обстежено місця знахідок решток мамонтових фауністичних комплексів у Недригайлівському та Сумському районах.

У ході обстеження ділянки загальною площею 0,0574 га, що відводиться для будівництва волоконно-оптичної лінії зв'язку Чернеччина — Хмелівка — Лісне — Рясне —

Грабовське Краснопільського р-ну Сумської обл. на відрізку Лісне — Грабовське запроєктованої траси лінії ВОК були обстежені щойно виявлені археологічні об'єкти: група майданів «Лісне» та курган «Грабовське».

Група майданів «Лісне» складається з двох майданів (ур. Голубі Могили), розташова-

них на полі в один ряд, паралельно дорозі. Майдани задерновані.

Курган «Грабовське» діаметром 40 м і висотою 0,8 м, був виявлений у 2008 р., його насип активно розоряється. Було знято GPS координати пам'ятки, зібрано матеріали для складання облікової документації.

Д. Гречко, О. Каряка, О. Крютченко, О. Коротя, Є. Осадчий

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СКІФСЬКОГО ЧАСУ У СУМСЬКОМУ ТА КРАСНОПІЛЬСЬКОМУ РАЙОНАХ

Більська експедиція ІА НАНУ під керівництвом Д. Гречка, спільно із співробітниками КУ ІКЗ «Більськ», групою охорони історико-культурної спадщини при управлінні культури Сумської ОДА провела розвідки

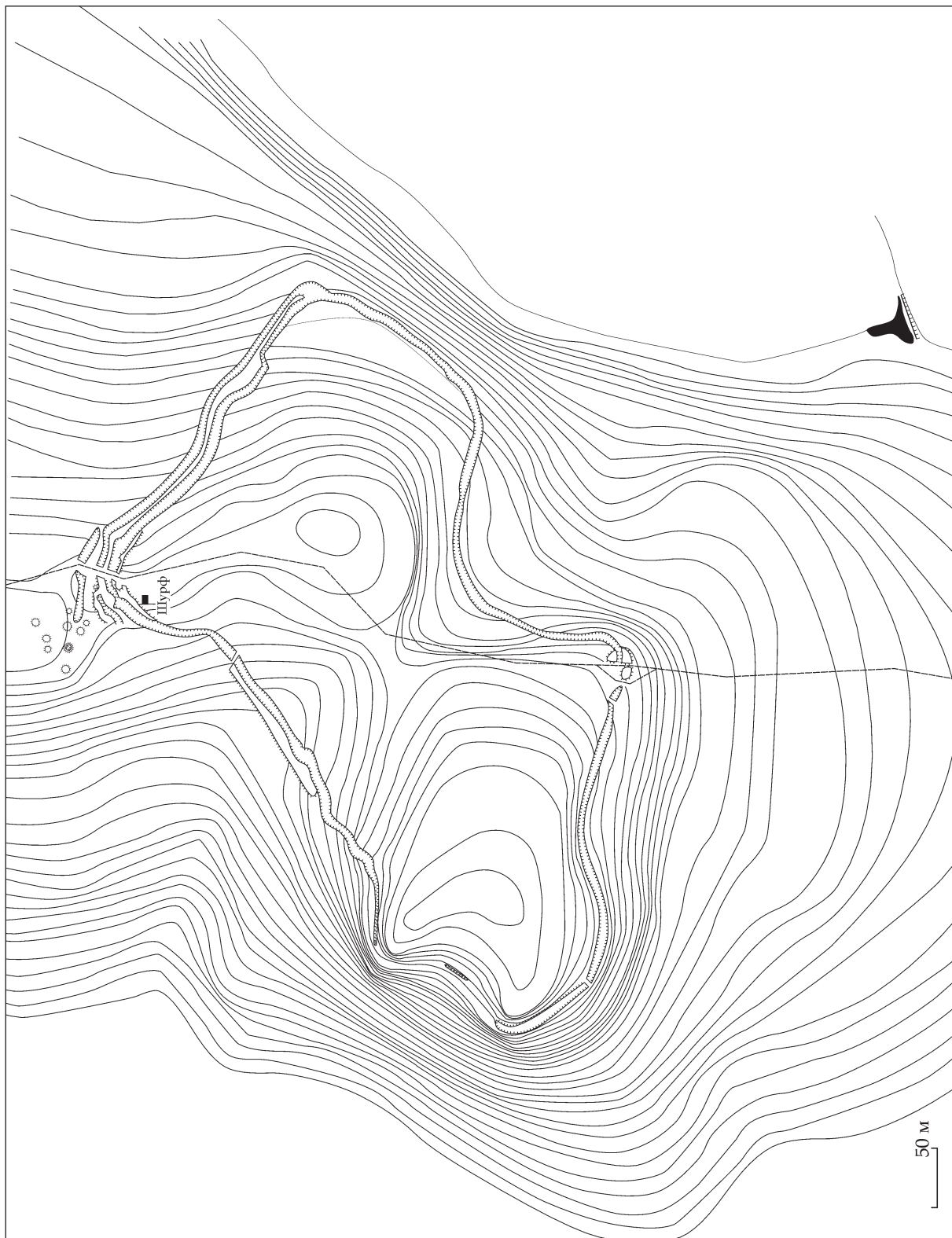
пам'яток скіфського часу у Сумському та Краснопільському районах Сумської обл.

Городище Токарі. Укріплення складної конфігурації. Складається з основного двору та двох передгородь (рис. 1).

Рис. 1. План городища Токарі

Рис. 2. План городища
Бездрик

Основний двір займає вершину гори, конфігурацією повторюючи її контури. Форма наближена до овалу. Розміри цієї частини городища становлять 275 м по лінії схід—захід та 250 м по лінії північ—південь. Майданчик нерівний, має ухил у північний бік, перепад висоти становить 3—4 м. По периметру основний двір укріплений валом, шириною 6 м і висотою від 0,5 до 1,5 м. Нижче рівня валу проходить рів шириною 10 м та глибиною 2—3 м. Рів у перетині подібний до англійської літери V. У північній частині знаходиться в'їзд додатково укріплений валом шириною 5 м та висотою 1,2 м і ровом, шириною 6 м та глибиною 1,3 м. Його загальна протяжність — 145 м.

Південне передгороддя розташоване на мисоподібному виступі, що знаходиться нижче рівня майданчика основного двору на 2—3 м. Протяжність валу південного передгороддя становить 267,5 м. Загальні розміри — 150 × 75 м. Він укріплений серпоподібним валом шириною 5 м і висотою 1 м та ровом шириною 6 м.

Північне передгороддя знаходиться на північному схилі гори-останця в місці, де схил більш протяжний та похиліший. Рів дугоподібної форми шириною від 4 до 6 м і глибиною 1—1,5 м. Його загальна протяжність становить 282 м. Загальні розміри північного передгороддя 164 × 64—35 м.

На території городища було закладено чотири шурфи, кожен площею 1 м², орієнтовані по сторонах світу. У шурфі 1 у південній частині городища культурний шар ледь фіксувався (0,15 м). Три шурфи (№ 2—4) було закладено біля в'їзду на городище. У шурфах виявлено слабконасичений культурний шар потужністю 0,25—0,3 м. Тут виявлено фрагменти ліпного посуду, фрагмент стінки амфори (Гераклея, IV ст. до н. е.) та необроблене каміння. У шурфі 4 було знайдено два уламки вінець ліпних горщиків, прикрашених наскрізними проколами та пальцево-нігтьовими вдавленнями.

Зафіксовано руйнування зовнішнього валу біля в'їзду на городище внаслідок створення штучних укріплень (заглиблена вогнева точка, мішки з ґрунтом, залишки паперових шумових гранат — сліди гри у страйкбол?).

Городище Бездрик. Городище в плані нагадує трапецію неправильної форми (рис. 2). Поверхня нерівна, має кілька підвищень, що об'єднані укріпленнями. Схили похилі. Розміри городища становлять 520 × 300 м. У північній частині знаходиться комплекс укріплень, що складається з двох паралельних ровів. Перший напільний вал знаходиться на 2 м нижче майданчика городища. Другий

рів відділений від першого глиняною валоподібною перемишкою. В'їзд до городища має складну структуру. Тут рови роздвоюються, утворюючи кілька ліній оборони. У цьому місці мис має вузьку перемичку, що з'єднує його з береговим плато, а укріплення додатково посилені валом, що знаходиться з внутрішньої частини рову. Східна частина городища укріплена ровом, що проходить краєм мису, повторюючи його обриси. У місцях, де схил більш крутий, рів переходить у ескарп.

Західна частина городища укріплена ровом, що проходить від вершини мису у північній стороні до його підніжжя. Південно-західна частина мису відокремлена від решти городища. Це висока, баштоподібна ділянка з високими і крутими схилами. Тут укріплення відсутні, за виключенням короткої ділянки, на якій зафіксований рів, що знаходиться нижче рівня майданчика городища. У південно-східній частині також знаходяться два вали, що насипані по обидві сторони рову. Ширина ровів становить 5—7 м, глибина від 0,5 до 1,5 м. Північний вал має ширину 7 м і висоту 1,5 м.

Біля північного валу було закладено шурф площею 1 м². Культурного шару не виявлено.

Зольники поблизу с. Хвойне Краснопільського р-ну Сумської обл. Пам'ятка була виявлена завдяки інформації краєзнавців, яку люб'язно надав О. Білинський, який брав активну участь у розвідках. У лісі на північний схід від села було виявлено два зольники.

На східній полі зольника 1 було закладено шурф розмірами 1 × 2 м, орієнтований по сторонах світу. Під дерновим шаром було зафіксовано шар зольника, представлений світло-коричневим гумусом зі значним вмістом попелу. Потужність культурного шару зі значною кількістю знахідок — 0,6 м. Знахідки репрезентовано фрагментами ліпних горщиків, прикрашених наскрізними проколами та пальцево-нігтьовими вдавленнями, глиняним пряслицем, кістками тварин. Форми горщиків характерні для середньоскіфського часу (друга половина VI—V ст. до н. е.) та відрізняються від матеріалів, виявлених на городищі Токарі.

У похованому ґрунті (0,6—0,8 м) було виявлено поодинокі фрагменти стінок ліпних посудин, дно мініатюрної посудини та щелепу дрібної рогатої худоби.

Розвідки дозволили відкрити нові об'єкти та уточнити дані про вже відомі археологічні пам'ятки. Дослідження старожитностей раннього залізного віку на території Сумщини планується продовжити.

Д. Каравайко, О. Качура (Плаксіна)

ГОРОДИЩЕ ТА ПОСЕЛЕННЯ ШИРЯЄВО

Городище та поселення за його валом — археологічний комплекс раннього залізного віку, розташований поблизу с. Ширяєве Путивльського р-ну Сумської обл. Перші розкопки провів на укріпленій частині наприкінці 1940-х рр. Д. Березовець, а в 1950 р. — В. Іллінська. Минулого, 2017 р., систематичне вивчення пам'ятки розпочала спільна експедиція Інституту археології НАН України та Державного історико-культурного заповід-

ника у м. Путивлі. Торік на майданчику городища закладено невеликий розкоп 10×4 м, а на поселенні — 6×4 м. Аналогічні за площею та конфігурацією розкопи, що є продовженнями минулорічних, виконані і в 2018 р.

Городище. Потужність культурного шару сягає 1,3 м. Він являє собою сірий попелястий супісок, який лише в нижній частині поділяється різноманітними прошарками

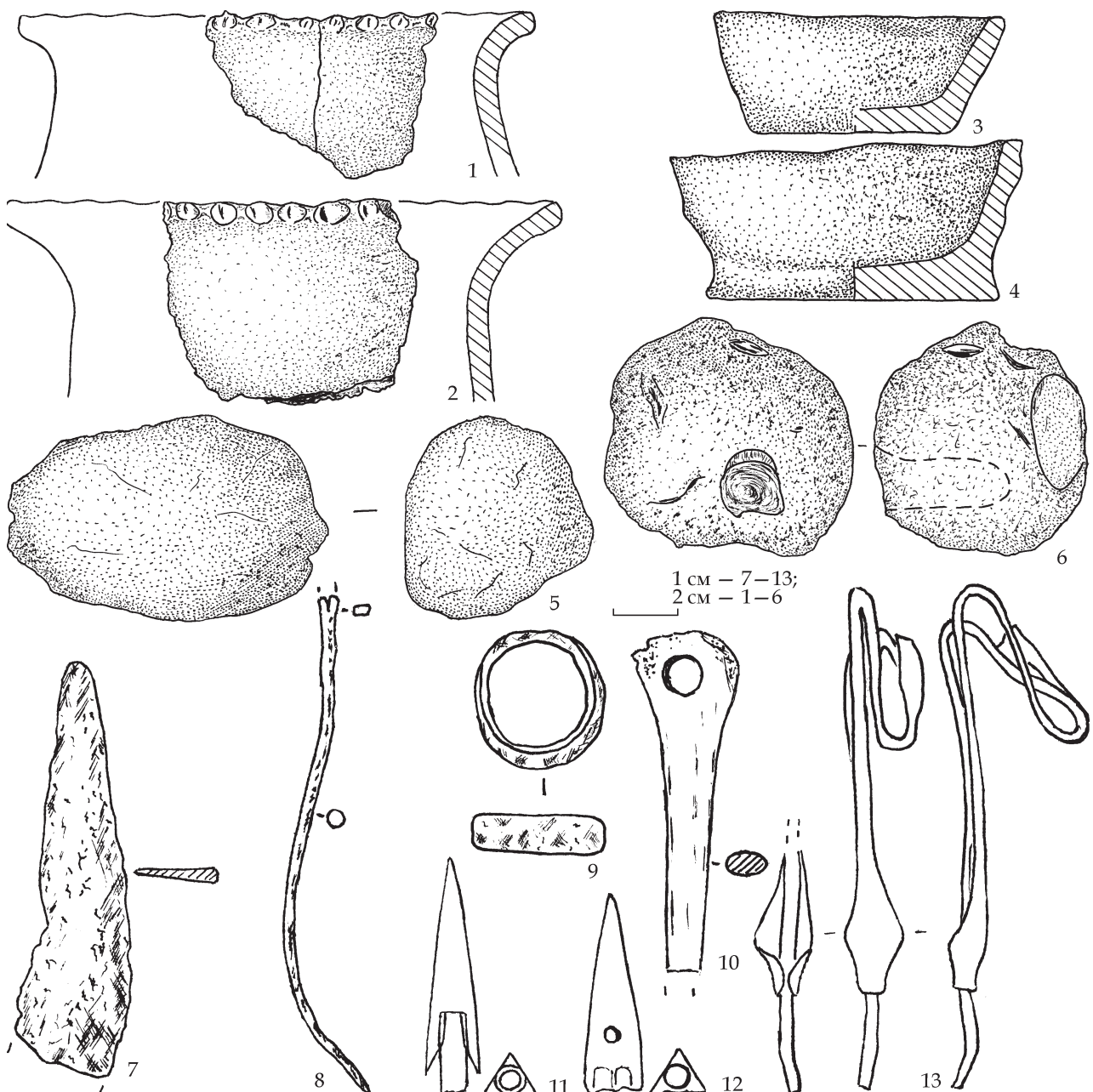

Рис. 1. Знахідки з городища Ширяєво

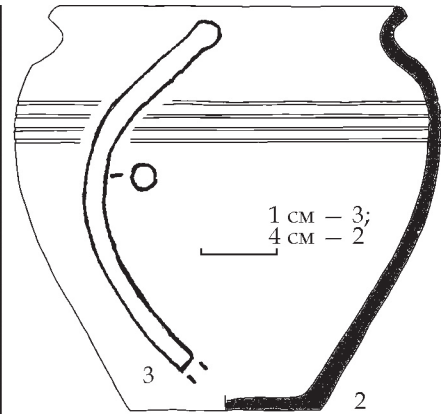

Рис. 2. Поселення Ширяєво: фото печі та знахідки з розкопу 2

брунатного кольору та білої глини. За своєю консистенцією він нагадує заповнення зольників Лівобережного Лісостепу.

Культурний шар городища розділяється на три горизонти. Верхній потужністю 0,6 м у середньому містив найбільшу кількість знахідок. У його нижній частині зафіксовано залишки наземної споруди у вигляді завалів глиняної обмазки. Будівлю розчищено лише частково. У поточному році виявлено невиразний завал східної стіни. Попередньо можна зазначити, що вона мала довжину приблизно 6 м.

Кераміка з першого горизонту відрізнялася від тієї, яка була знайдена нижче. Горщики декоровано пальцево-нігтьовими вдавленнями по краю вінця. Останній плавно відігнутий, шийка достатньо глибока. Найбільше розширення припадає на верхню третину (рис. 1: 1–2). Проколи, як елемент орнаменту, трапляються рідко. Рідкісною знахідкою на поселенських структурах є миски-плошки (рис. 1: 3–4). В нижній частині першого горизонту виявлено два цілих таких вироби, один з яких виконано з нижньої частини розбитого горщика. Загальноприйнятою є точка зору, що миски в Посейм'ї є винятковим явищем. Однак, з поступовим накопиченням матеріалу, зокрема на Ширяєвському городищі, з часом, це може бути поставлено під сумнів.

Серед інших знахідок керамічні пряслиця, два глиняних хлібця та одне грузило. У порівнянні з попереднім роком знахідок глиняних блоків-грузил вкрай мало (рис. 1: 5–6). Вірогідно, вони маркують межі споруди (в 2017 р. досліджувалася центральна частина, а цього року — лише невелика частина поблизу східної стіни). Знахідки із за-

ліза представлені кільцем, уламками ножа та голки з поламаним вушком (рис. 1: 7–9). І для цього горизонту, і для нижніх шарів властива невелика кількість виробів з кістки (рис. 1: 10).

Для визначення дати горизонту важливи є два бронзові тригранні наконечники стріл (рис. 1: 11–12). Несподіванкою стала знахідка бронзової фібули зарубинецького часу, адже жодних матеріалів цього періоду за весь час дослідження пам'ятки не виявлено (рис. 1: 13).

Другий горизонт потужністю 0,6–0,7 м не містив слідів житлобудівництва. Матеріал представлено уламками горщиків з проколами попід вінцем, глиняними пряслицями та грузилом, фрагментом кістяного руків'я від ножа. Відповідно до знахідки бронзового наконечника стріли шар можна датувати V ст. до н. е.

Нижній, або третій горизонт — потужність 0,1–0,2 м. Різноманітні прошарки в ньому, імовірно, свідчать про наявність в цьому місці наземної споруди, проте говорити про її розміри та особливості, зважаючи на невелику досліджену площу, зарано. З аналогічною ситуацією свого часу зіткнулася і В. Іллінська, розкоп якої знаходився на краю городища. На жаль, знахідки з цього горизонту нечисельні й не дають підстави говорити про час початкового заселення городища.

Україн важливими є дослідження поселення за валом, що синхронне з городищем. Його площа сягає майже 10 га. Культурний шар незначний, 0,35–0,55 м, і на жаль, майже повністю переораний. Розкоп площею 24 м² став західною прирізкою до розкопу попереднього року. До скіфського часу відносяться два об'єкти — частина господарської

ями та невеличке заглиблення (залишки наземної споруди?). Серед знахідок — уламки горщиків та одне пряслице. Крім того, траплялися фрагменти посуду доби бронзи (сошицька культура?).

Дослідження 2018 р. вперше на цій території виявили залишки об'єкту епохи Київської Русі, скоріш за все, виробничого характеру. Це частина рову завширшки 2,5 м, який було заглиблено в материк на 0,4—0,65 м. На його краю, з південно-східного боку, виявлено залишки печі. Вона мала майже квадратну форму, розмірами 1,1 × 1,1 м. Повернута гирлом до рову (рис. 2: 1). Піч мала два поди. Верхній являв собою прошарок добре пропаленої глини. Нижній, в південно-східній частині, місцями додатково викладений камінням та уламками одного горщика. Останній був повністю відреставрований, відсутня частина догіпсована (рис. 2). Безпосередньо під гирлом печі розчищено округлу припічну яму діаметром 0,6—0,8 м і глибиною 0,65 м від нижнього поду.

Південніше описаної печі виявлено округлу неглибоку яму заповнену золою, біля якої

фіксувалися шматки опаленої глини. Об'єкт знаходився майже на краю рову й, можливо, являв собою залишки ще однієї зруйнованої печі.

Переважна кількість знахідок — уламки гончарного посуду XII ст. і фрагмент бронзового браслету округлого в перетині (рис. 2: 3).

Таким чином, подальші дослідження археологічного комплексу поблизу с. Ширяєве виглядає актуальним та важливим з ряду причин. По-перше, на городищі представлено культуру скіфського часу в повному обсязі — від початку заселення Сейму в VI ст. до н. е. до її фіналу наприкінці IV ст. до н. е., що робить його доволі перспективною пам'яткою, або навіть опорною для подальшого вивчення старожитностей раннього залізного віку Путивльського Посейм'я. Вкрай важливим є вивчення виробничого центру доби Київської Русі, зважаючи на той факт, що на сьогоднішній день невідомі поруч розташовані поселення або городища цього часу. Найближчою такою пам'яткою є давньоруський Путивль.

Б. Строцень

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ЗАМКУ

Наприкінці 2016 р. сесія Тернопільської міської ради прийняла «Програму збереження культурної спадщини міста Тернополя на 2017–2020 роки». У рамках програми розпочалися роботи над проектом реставрації та відновлення Тернопільського замку. Незважаючи на те, що відома дата початку будівництва замку (1540 р.), інформації про нього, в тому числі графічної, не так вже й багато,

а та що є, не дає чіткої картини про розміри, конструкцію укріплень тощо. Найбільш детальною є кадастрова карта м. Тернополя 1829 р. Але це вже після того, як власники, у зв'язку із втратою оборонного значення, розібрали укріплення, засипали вали, перетворивши замок із оборонного на житловий.

При такій ситуації археологічні розкопки необхідні. І у 2017 р. ми розпочали перші

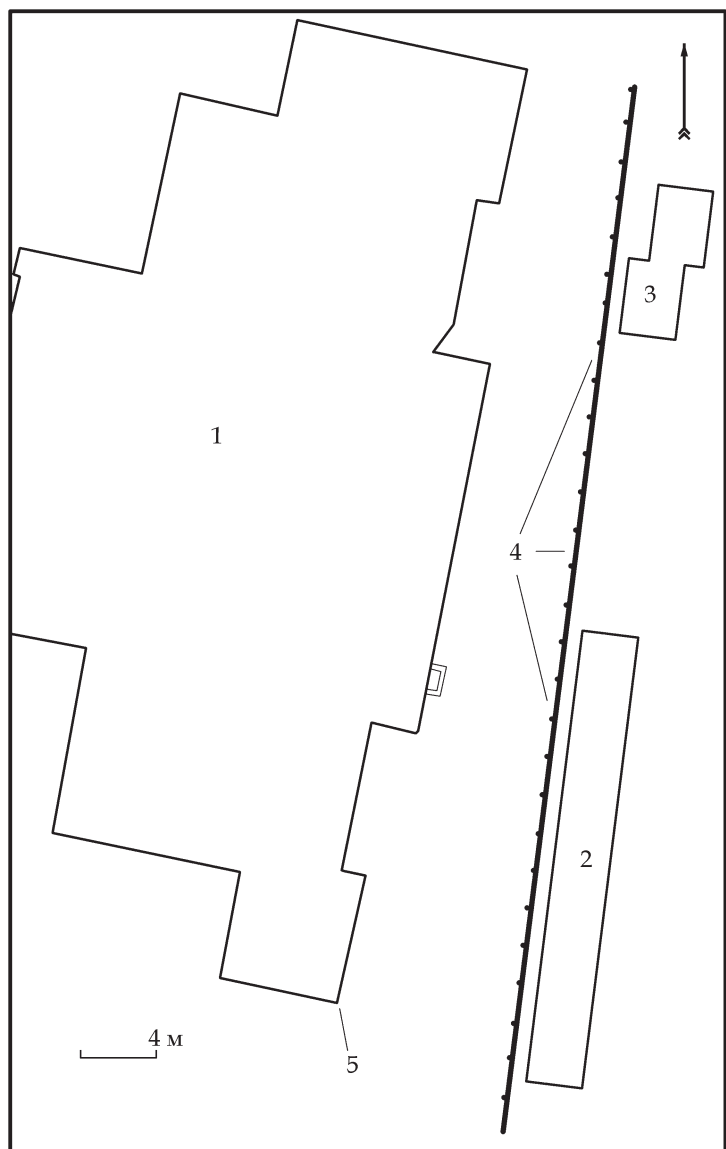
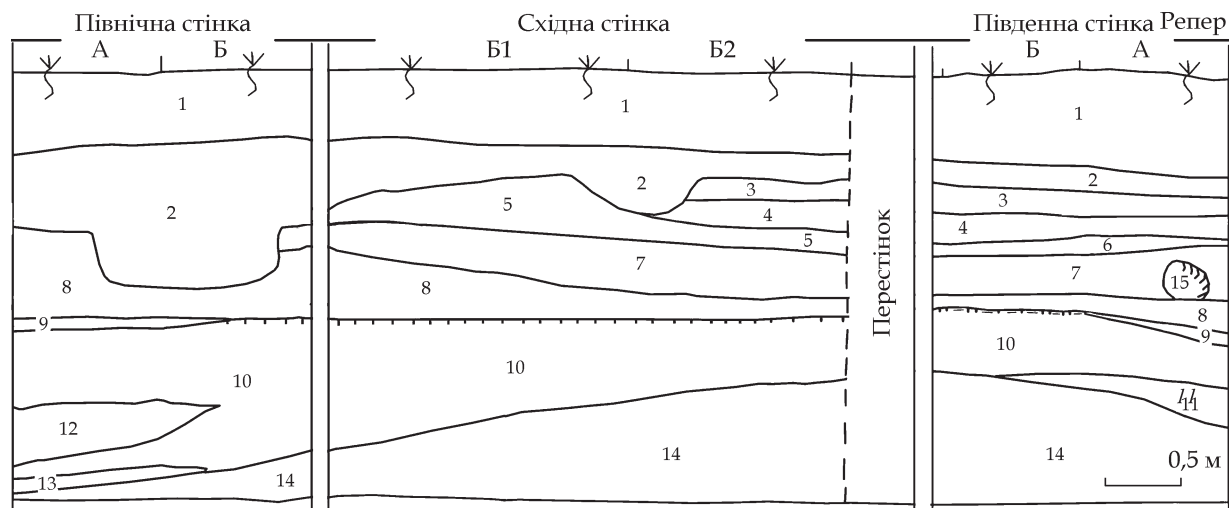

Рис. 1. Тернопільський замок, 2018; розташування розкопів: 1 — замковий палац XVI ст.; 2 — розкоп XVI; 3 — розкоп XVII; 4 — підпірна стінка; 5 — нульова точка

Рис. 2. Тернопільський замок, 2018; стратиграфія кв. А/Б 1/2 розкопу XVII: 1 — дерновий шар (А); 2 — будівельне сміття (Б); 3 — замощення з битої цегли (БЦ); 4 — чорнозем з дрібними камінцями та шматочками битої цегли (Г); 5 — темно-сірий перевідкладений ґрунт (СГ); 6 — гашене вапно (Г); 7 — глина перемішана з чорноземом (Д); 8 — жовтий крупнозернистий пісок (Е); 9 — горілий шар (Є); 10 — чорнозем з косими, паралельними прошарками глини (Ж); 11 — глина з попелом та вигликами; 12 — глина з незначними домішками чорнозему; 13 — каміння плитчасте, світло-жовтого кольору; 14 — чорнозем (І); 15 — камінь-вапняк

археологічні дослідження Тернопільського замку. Твердиня розташовувалася на високому (понад 20 м) лівому березі р. Серет, хоч в документах, зокрема XVII ст., згадується, що це був мис. Розкопками на площі 250 м² виявлено залишки мурів з південно-західної сторони, південно-західний кут та внутрішні краї оборонних ровів із півночі та сходу. У результаті вдалося встановити приблизні розміри замку — 90 × 70 м. Несподіванкою виявилися знахідки периферійної частини черняхівського культурного шару, та кераміки трипільської культури. Щоправда, остання знайдена поверх замощення доріжки XIX — початку XX ст.

У 2017 р. паралельно працювали геологи. На замовлення архітектора-реставратора Ю. Вербовацького вони зробили серію свердловин паралельно до східної стінки, за 10,0–7,0 м на схід від старого палацу та зафіксували пониження рівня материка навпроти його південної та північної частин. На основі цих результатів нам були поставлені завдання на польовий сезон 2018 р.

1. З'ясувати причини пониження рівня материкового ґрунту навпроти ризалітів палацу. (Ю. Вербовацький вважає, що на початковому етапі розміри замку були меншими, ніж у XVII ст.).

2. Установити рівень денної поверхні XVI ст.

Сучасна територія на місці замку, на схід від палацу, має два рівні (рис. 1). Перший — заасфальтований майданчик безпосередньо перед палацом зі східної сторони, на рівні порогу вхідних дверей простягається на всю довжину будівлі. Ширина цієї ділянки 7,0 м

від південно-східного кута палацу і 4,5 м — від північно-східного. Другий рівень — сквер, зі східної, північної та південно-східної сторін палацу. Його денна поверхня знаходиться 0,70–0,80 м вище від першого майданчика. Розділяє обидва рівні кам'яна підпірна стінка. У 2018 р. на території скверу, на місці геологічних свердловин було закладено 2 розкопи¹ (рис. 1).

Розкоп XVI (24,0 × 3,0 м) — навпроти південної частини палацу (рис. 1), за 1,0 м від підпірної стінки, витягнутий довгими стінками по лінії північний захід — південний схід, і позначений з півночі на південь цифрами (1–12) та із заходу на схід — літерами А–Б. Розкоп XVII (8,0 × 3,0 м) — за 15,0 м на північний схід, навпроти північного ризаліту і, аналогічно, за 1,0 м від підпірної стінки. Зорієнтований за сторонами світу як попередній і пронумерований, з півночі на південь, цифрами 1–4 та позначений літерами із заходу на схід (А, Б).

У центральній та північній частинах розкопу XVI зафіксовано рівень денної поверхні середини XVI ст. — це тонкий прошарок (товщиною 2–3 см) із вкрапленнями дрібних камінців. Такий прошарок формується у місцях, де було складене каміння, а потім забране. Він проходив по верхній межі природно сформованого шару чорнозему на глибині 1,10–1,20 м від сучасної поверхні, у північних та центральних квадратах А/Б 1/9. У південних (А/Б 10/12) — виявлено підлогу підвалу (під прибудовою до нового

1. При закладанні розкопів ми змушені були зважати на зелені насадження та пішохідні доріжки.

палацу, який не зберігся), замощену цеглою XVII—XIX ст., а під нею — яму для гасіння вапна. Саме на яму і припали геологічні свердловини. Вище денної поверхні XVI ст. у кв. А/Б 1/8 зафіксовано шар перевідкладеного темно-сірого ґрунту, ще вище — кам'яне замощення частини подвір'я або доріжки (кв. А/Б 5/8), а безпосередньо над ним — залишки замощення із битої цегли. Поверх битої цегли — шар будівельного сміття та навезений під час закладення скверу чорнозем.

Під природно сформованим чорноземом, верхня межа якого є одночасно і рівнем середини XVI ст., іде шар темно-сірого ґрунту, потім — світло-сірого, а на рівні близько 2,50 м — материк.

Розкоп XVII (рис. 1; 2). Денна поверхня часів будівництва замку проходить на глибині 1,40–1,60 м і співпадає з верхньою межею похованого чорнозему тільки у кв. А/Б-4 та, частково, А/Б-3. Далі чорнозем опускається і за 5,5 м (біля північної стінки розко-

пу) фіксується вже на глибині 2,45 м. Простір між описаними рівнями заповнений чорноземом та темно-сірим ґрунтом (вперемішку) із тонкими, косими прошарками чорнозему.

Верхні шари — привезений чорнозем та будівельне сміття, під яким іде замощення з битої цегли (кв. А/Б 3/4, частково А/Б-2). Кам'яне замощення відсутнє.

Впродовж розкопок виявлено понад 170 знахідок. Це переважаю вироби з металу, в основному із заліза — кінські підкови, окуття возів, цвяхи, скоби, гаки та кільця, які закріплювалися у стінах, дверні та віконні завіси або їх фрагменти, деталі замків, дверні ручки, набой Першої та Другої світових воєн тощо.

Знахідки походять із перевідкладених шарів XIX—XX ст.

Отже, у 2018 р. виявлено рівень денної поверхні середини XVI ст. та перевірено інформацію геологів. Розкопками не підтвердилося припущення, зроблене на основі геологічних досліджень, про менші розміри замку у XVI ст.

В. Аксьонов

ДОСЛІДЖЕННЯ НА КАТАКОМБНОМУ МОГИЛЬНИКУ БІЛЯ с. ВЕРХНІЙ САЛТІВ

У поточному польовому сезоні спільна експедиція Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова та історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна проводили роботи на четвертій ділянці ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. Було досліджено чотири катакомби (№ 145, 146, 148, 150) та поховальна камера катакомби 130, дромос якої виявлено та розкопано ще у 2015 р. Також під час робіт були розкопані дромоси катакомб, у яких з якихось причин не були зроблені поховальні камери (№ 143, 147, 149).

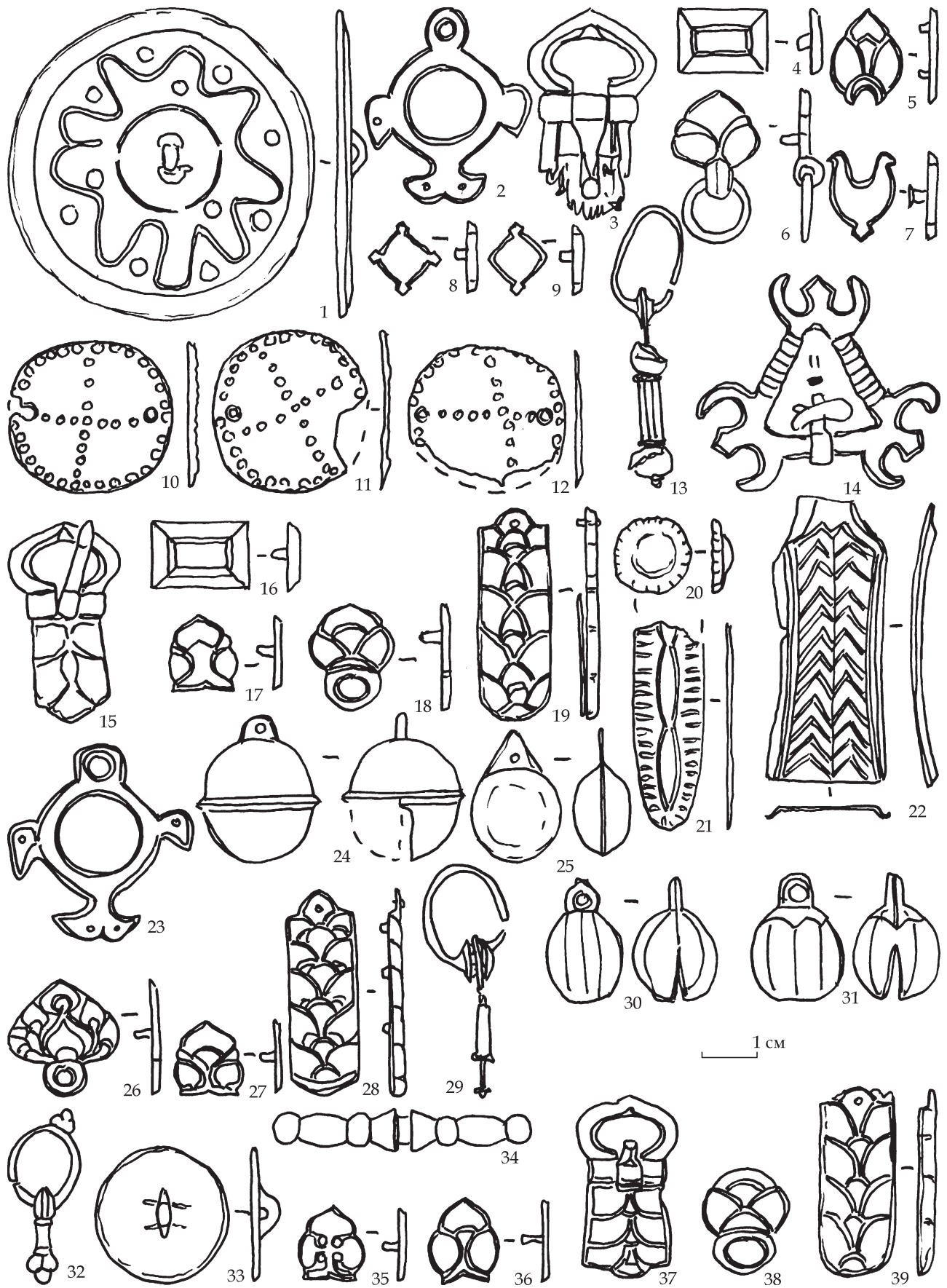
У дромосах усіх виявлених катакомбних споруд були зафіксовані сліди проникнення до поховальних камер у вигляді ходу для повторного проникнення, котрий перерізав дромос у тій його частині, що знаходилась безпосередньо перед поховальною камерою. Дно ходу повторного проникнення до поховальної камери фіксувалося завдяки тонкому прошарку ґрунту темно-коричневого кольору. У заповненні ходу повторного проникнення до поховальної камери катакомби 145 виявлено кам'яну закладку у вигляді плити з пісковика, яку ще у давнину відсунули від входу до поховальної камери. Плита була розвернута та знаходилась біля лівої бокової стінки дромосу, поряд зі входом до камери. Біля нижнього краю закладки виявлені два залізних ножа з залишками дерева від піхов на лезі та два бронзових бубонця. Не дивлячись на те, що у дромосі катакомби № 148 простежувався хід повторного проникнення до поховальної камери, закладка у вигляді верхнього каменю від жорен знаходилась на своєму місці та закривала вхід до камери. На дні ходу повторного проникнення до камери катакомби № 150, безпосередньо на вході до поховальної камери, лежав на боку глечик, який у давнину було вилучено з камери.

Катакомби 130, 148, 150 відносилися до Т-подібних земляних склепів, бо їх камери були перпендикулярні до дромосу. Довга вісь камер катакомб № 145, та № 146 розташовувалась майже на одній лінії з дромосом поховальної споруди.

Поховальна камера катакомби 130 містила навмисне зруйновані у давнину кістяки двох дорослих людей (чоловіка та жінки). Небіжчики були покладені на підстилку з деревного вугілля, головами вліво від входу. Рештки чоловіка займали місце вздовж торцевої стінки камери, рештки жінки розташовувалися ближче до входу в камеру. На дні камери був розкиданий чисельний поховальний інвентар: бронзові литі бубонці; дві каблучки; одна бронзова сережка з рухомою підвіскою; бронзовий дратовий браслет; дзеркало (рисунк: 1); залізні черешкові ножі; три астрагали; сердолікове та скляне намисто; деталі ремінців взуття (пряжки, бляшки, наконечники); елементи поясної гарнітури (пряжка, бронзові бляшки, бронзовий наконечник поясу) (рисунк: 3–9); підвіска-амулет з пташиними голівками (рисунк: 2).

У поховальній камері катакомби 145 виявлені рештки трьох людей (чоловіка, жінки та дівчинки-підлітка). Кістяки були навмисно зруйновані у давнину. За кістками, що залишилися на своїх первинних місцях видно, що небіжчиків було покладено у випростаному положенні на спині головою вліво від входу до камери. На долівці камери виявлені такі речі: тесло-мотика; залізна сокира-чекан; залізні черешкові ножі; сережка с металу білого кольору (рисунк: 13); дві каблучки; сердолікове та скляне намисто; бронзові бляшки-нашивки від стрічки на голову (рисунк: 10–12); дві срібні арабські монети (одна монета перетворена на нашивку, друга — на підвіску); бронзова «рогата» пряжка (рисунк: 14); металеві деталі від ремінців взуття (пряжки, бляшки, наконечники (рисунк: 20, 21); бронзові литі бубонці; бронзові штамповані гудзики грушоподібної форми; бронзові елементи поясної гарнітури (пряжка, бляшки, наконечник поясу) (рисунк: 15–19, 22).

Поховальна камера катакомби № 146 містила рештки молодого чоловіка, що мали сліди невмисної руйнації, здійсненої у давнину. Кістяк людини розташовувався вздовж довгої осі камери ногами до входу. Поряд з кістяком виявлені: три астрагали; залізний

Інвентар з катакомб ВСМ IV: 1–9 – катакомба 139; 10–22 – катакомба 145; 23–29 – катакомба 148; 30–39 – катакомба 150

черешковий ніж; фрагменти залізної рам-частої поясної пряжки; глиняний горщик-цідилка.

У поховальній камері катакомби 148 виявлені рештки дорослого чоловіка та дитини, які лежали на підстилці з деревного вугілля. Кістяк чоловіка зберігав анатомічний порядок та розташовувався вздовж торцевої стінки камери. Небіжчиків поклали у випростаному положенні на спині головою вліво від входу, руки випростані вздовж тулуба, ноги прямі та перехрещені (зв'язані). Чоловіка супроводжували такі речі: тесло-мотика; сокира-чекан; залізні черешкові ножі; елементи поясної гарнітури (бляшки, наконечник поясу) (рисунк: 26–28). З чоловіком пов'язана і шабля, яка була поставлена вертикально біля лівої бокової стінки камери поряд з залишками м'ясної жертвовної їжі та глиняним глечиком. Кістяк дитини розташовувався паралельно кістяку чоловіка, ближче до входу до поховальної камери, та ніс сліди незначної навмисної руйнації, здійсненої у давнину. Череп дитини лежав на зводі та був розвернутий лицевим відділом до лівої бокової

стінки камери. Дитину супроводжували такі речі: дві бронзові сережки з рухомою підвіскою (рисунк: 29); срібна арабська монета, що була перетворена на нашивку; бронзові гудзики та бубонці (рисунк: 24, 25, 30, 31); намисто зі скла; підвіска-амулет з пташиними голівками (рисунк: 23).

Камера катакомби 150 містила вщент зруйновані рештки двох дорослих людей (чоловіка та жінки), які лежали на підстилці з деревного вугілля. На дні камери виявлений такий поховальний інвентар: залізні черешкові ножі; бронзовий гудзик-дзеркальце (рисунк: 33); сердолікове та скляне намисто; бронзові гудзики; металеві деталі від ремінців взуття (пряжки, бляшки, наконечники); дві бронзові сережки з нерухомою підвіскою (рисунк: 32); гудзик стрижнеподібного типу (рисунк: 34); бронзова каблучка; елементи поясної гарнітури (бронзові литі бляшки, пряжка, наконечник поясу) (рисунк: 35–39).

Знайдений поховальний інвентар дозволяє датувати досліджені поховальні комплекси початком – третьою чвертю IX ст.

В. Аксьонов

РОБОТИ НА РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОМУ НЕТАЙЛІВСЬКОМУ МОГИЛЬНИКУ

Роботи на Нетайлівському могильнику салтово-маяцької культури проводилися зусиллями співробітників відділу археології Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова. На могильнику досліджено три поховання (№№ 534–536) у ґрунтових ямах. Усі поховальні ями орієнтовані своїми довгими сторонами вздовж лінії схід–захід. У могильних ямах поховань 534 і 536 були зафіксовані сліди повторного вкопу, який був зроблений ще в давнину та доведений до дна могильної ями.

Яма поховання 534 на рівні її фіксації мала форму овалу, довжина якого становила 3,1 м, а ширина – 2,15 м. Біля дна могильна яма мала форму прямокутника із заокругленими кутами, розміри 2,72 × 0,74 м, була орієнтована своїми довгими сторонами вздовж лінії схід – захід з незначним відхиленням на південь (азимут 86°). Дно могильної ями фіксувалося на глибині 3,1 м від сучасної поверхні. На дні знаходилися залишки дерев'яної

труни розміром 2,44 × 0,4 × 0,15 м. Рештки людини були представлені лише фрагментом нижньої щелепи та кількома зубами, що розташовувалися на відстані 0,72 м від неї. Таке розташування кісток черепа вказує на те, що в давнину в поховання було здійснено навмисне проникнення, внаслідок чого відбулася руйнація кістяка небіжчика та, вірогідно, було вилучено частину поховального інвентарю. В заповненні повторного проникнення в могильну яму на глибині 2,45 м від сучасної поверхні виявлено салтівську кубишку, яка лежало на боку. На дні труни був виявлений не чисельний інвентар: пряслице зі свинцю (рисунк: 1); п'ять намистин зі скла (рисунк: 3–7); три дротові спірально-подібні пронизки (рисунк: 2).

Північніше від поховання 534, майже впритул до нього, виявлено поховання 535, яке було здійснено у могильній ямі прямокутної в плані форми розміром 1,85 × 0,8 м та глибиною 1,85 м від сучасної поверхні. Мо-

гильна яма була орієнтована своїми довгими сторонами вздовж лінії північний схід — південний захід (азимут 68°). На дні ями, у північно-східній її частині, стояв глиняний салтівський кухоль, північніше від якого лежала на боку миска. В середині миски знаходилися два баранячі астрагали. В 0,12 м на південний захід від кухля фіксувалися залишки черепа людини. В 0,42 м від черепа людини, біля південної стінки ями, лежали: залізне тесло-мотика, фрагмент залізної пряжки. На цій же відстані, біля протилежної стінки могильної ями, знаходилися: ніж у дерев'яних піхвах; бронзовий роз'єднувач від поясу (рисунк: 10); залізне кресало-фібула (рисунк: 9). Ще далі на південний схід від цих речей знайдено черешковий трьохлопатеви на-

В 1,8 м на схід від поховання 534 зафіксована могильна яма поховання 536. У плані пляма могильної ями мала форму прямокутника з заокругленими кутами розміром $3,7 \times 1,97$ м. Яма була орієнтована своїми довгими сторонами вздовж лінії схід—захід (азимут 90°). В ямі глибиною 2,75 м від сучасної поверхні було здійснено поховання людини у супроводі коня. Для поховання людини була відведена східна частина могильної ями. Людські рештки на дні ями відсутні, тут були виявлені залишки шкіряного поясного ремня оздобленого срібними бляшками на наконечником (рисунок: 12–16). Під залишками шкіряного поясу фіксувалися

рештки дерев'яної труни, зверху пояс був перекритий фрагментом дерева від її кришки. Поряд з залишками поясу виявлені три залізних ножа, що були в одних піхвах. У західній частині могильної ями знаходився кістяк коня, який частково розташовувався у навмисно зробленій ніші-підбої, що була зроблена у західній стінці могильної ями. Коня було покладено на лівий бік з піднятими під себе ногами, головою на північ. На кістяку коня знаходилися: залишки дерев'яного сідла з металевими оковками

передньої луки, стремена, залізні вудила з цвяхоподібними псаліями, залізні пряжки і кільце від збруї, круглі та щитоподібні срібні бляшки від ременів збруї коня (рисунок: 22–25). Також тут були елементи зі срібла, що прикрашали реміні на голові коня: дві пряжки (рисунок: 17); чотири наконечники на реміні (рисунок: 21), бляшки круглої та п'ятикутної форми (рисунок: 18–20).

Усі знайдені поховання залишені представниками салтово-маяцької культури та датуються першою половиною IX ст.

В. Дідик, І. Білько, С. Качало, Г. Охріменко

РОЗВІДКИ В ДЕРГАЧІВСЬКОМУ РАЙОНІ

Спільними зусиллями ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ та ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» проводились суцільні розвідки на території Дергачівського р-ну Харківської обл. Мета проведення розвідок — інвентаризація об'єктів археологічної спадщини.

Загалом було обстежено 164 пам'ятки археології, серед яких як вже відомі (152), так і щойно виявлені (12) об'єкти. Роботи проводилися з визначення їх культурної належності та площі поширення культурного шару, нанесення пам'яток на археологічну карту Дергачівського р-ну (об'єкти прив'язано до системи координат WGS 84), а також з невід'ємною їх фотофіксацією і складанням планів.

Археологічна спадщина Дергачівщини представлена у переважній більшості курганними похованнями (126), поселеннями (37) та городищем, які належать до широкого хронологічного діапазону (II тис. до н. е. — XVIII ст. н. е.).

Для встановлення потужності культурних нашарувань і меж виявлених пам'яток дослідниками проведено шурфування дев'яти раніше невідомих поселень у водозборах рр. Уда і Лопань, а також уточнено топографію і розміри трьох щойно виявлених та востаннє вже відомих поселень (рисунок).

Багатошарове поселення Лужок 3, Малоданилівська селищна ОТГ (щойно виявлене). Розташоване на північно-східній околиці села на невеликому заплавному підвищенні правого берега р. Лопань. Територія поселення має розміри 112 × 94 м. У його крайньому північному куті закладено пошуковий

шурф площею 1 м². Потужність культурного шару поселення складає 0,35 м. Культурні рештки репрезентовані фрагментами гончарного посуду черняхівської культури III–V ст., фрагментами стінок світлоглиняних амфор, а також малоінформативними уламками кераміки доби бронзи із ретельно відмуленим керамічним тістом з домішками піску.

Поселення «Дергачі – вулиця Горького», Дергачівська міська рада (щойно виявлене). Розташоване за 0,37 км на північ від приватної забудови на однойменній вулиці південно-західної околиці м. Дергачі, на правому березі балки. На військово-топографічній карті Західної частини Російської Імперії (т. зв. карта Шуберта 1869) зазначена балка іменується як Дуброваха. По її дну протікає струмок, що впадає в р. Лопань.

Культурні рештки зафіксовані на площі 3,08 га (284 × 167 м). У центральній частині поселення зафіксовано зольник діаметром 28 і 0,3 м заввишки. Його попеляста поверхня густо насичена фрагментами ліпного посуду та потрощених тваринних кісток. На південь від зольника закладено пошуковий шурф площею 1 м². Глибина залягання культурних решток до 0,4 м. Речові артефакти представлені уламками ліпного посуду, фрагментами зубів та ребер домашньої худоби. За керамічними аналогіями поселення датовано V–IV ст. до н. е. (скіфський час).

Поселення Безруки 2, Безруківська сільська рада (щойно виявлене). Розташоване на північно-східній околиці с. Безруки. Пам'ятка займає високу надзаплавну терасу лівого корінного берега р. Лопань, яка утворена

Карта розташування досліджених пам'яток у Дергачівському районі

крутими вигинами річкової течії та останців.

Культурні рештки поширені на 150 м вздовж схилу та на 210 м вглиб берегової смуги. Вони репрезентовані виключно фрагментами гончарного посуду черняхівської культури (III — V ст.).

У південно-східному куті поселення локалізується окрема ділянка, приблизна площа якої 0,85 га. На поверхні знайдено уламки повторно перепаленої гончарної кераміки з характерною маркою поверхнею та фрагмент сердолікової намістини зі слідами довготривалого перебування у вогні. Перелічені знахідки вказують на наявність слідів ґрун-

тового могильника. На місці знахідки намістини було закладено пошуковий шурф площею 1 м². Культурні рештки залягають до глибини 0,25 м.

Багатошарове поселення Шевченка, Козачо-Лопанська селищна рада (щойно виявлене). Розташоване на східній околиці с. Шевченка, на пласкому місі надзаплавної тераси правого берега р. Лопань. Культурні рештки поширені на площі 3,83 га (360 × 0,150 м) довгою віссю паралельно річкового плину. У центральній частині поселення закладено шурф площею 1 м². Основна глибина концентрації речових артефактів варіює від нульової позначки до 0,8 м, поодинокі рештки залягають

до глибини 1,25 м, переважно у кротовинах. У шурфі на глибині 0,15 м виявлено динарій Траяна 98 р. н. е. Матеріальні артефакти репрезентовані здебільшого фрагментами гончарної кераміки черняхівської культури III–V ст. і уламками посуду черкаського типу (XVIII ст.), декорованого опискою та малочисельними фрагментами ліпного посуду, зрідка прикрашеного рельєфним орнаментом пізньозрубного зразку (XIV–XII ст. до н. е.).

Поселення В'язів Яр, Вільшанська селищна рада (щойно виявлене). Займає лівий берег балки — правої притоки р. Уда, на південь від с. Вільшани. На орній поверхні зафіксовані три зольники, площа розповсюдження культурних решток сягає 9,86 га (400 × 370 м). У центральній частині поселення закладено шурф площею 1 м². Культурні нашарування залягають до глибини 0,65 м від денної поверхні. Речові артефакти репрезентовані бронзовим тригранним вістрям стріли, уламками ліпного посуду, глиняними пряслицями, виробами з кварциту та кістками тварин. За супутнім керамічним матеріалом поселення датоване V–IV ст. до н. е. та приналежне скіфській культурі.

Поселення в урочищі Шматове, Вільшанська селищна рада (щойно виявлене). Розташовується на вододільному плато біля витоків вологої балки — правої притоки р. Криворотівка (права притока р. Уда). Площа поширення культурного шару становить 7,6 га (460 × 220 м). Виявлено три зольника. Речові збори на поверхні зольників та прилеглий території поселення дали велику кількість уламків ліпної кераміки, пряслець, виробів з кварциту тощо. Закладено шурф площею 1 м². Потужність культурного шару становить 0,5 м. Поселення належить до скіфських старожитностей, хронологічні межі його існування V–IV ст. до н. е.

Поселення Вільшани, Вільшанська селищна рада (щойно виявлене). Розташоване на високому вододільному плато поряд із західною околицею смт Вільшани. Культурні рештки залягають на площі 9,85 га (459 × 280 м). Зафіксовано чотири зольника 0,1–0,3 м заввишки та 20–30 м у діаметрі, переважно навколо них концентруються культурні рештки. Знахідки здебільшого представлені фрагментами ліпного посуду. У південно-західному секторі поселення закладено шурф площею 1 м². Потужність культурного шару становить 0,2 м. Об'єкт належить до скіфських пам'яток (V–IV ст. до н. е.).

Поселення Березівські Води, Пересічанська селищна рада (щойно виявлене). Розташоване на вододільному плато правого корінного берега р. Уда, на північ від с. Березівське.

Площа поширення культурного шару становить 7,8 га (450 × 250 м). Виявлено шість зольників висотою 0,1–0,2 м та від 10 до 30 м у діаметрі. Біля північно-західного кордону поселення закладено пошуковий шурф площею 1 м². Потужність культурного шару становить 0,4 м. Речові знахідки походять переважно із попелястих плям розораних зольників — уламки ліпного посуду, пряслиця. Культурні нашарування належать до скіфських старожитностей V–IV ст. до н. е.

Поселення Коробки-Польова, Дергачівська міська рада (щойно виявлене). Займає вододільне плато поряд із витоками вологої балки Дуброваха — права притока р. Лопань. Культурні нашарування розповсюджені на площі 5,52 га (280 × 230 м). Виявлено п'ять зольників 0,1–0,3 м заввишки та 20–30 м завширшки. Артефакти зосереджені на поверхні зольників у вигляді численних фрагментів ліпного посуду, пряслець і двох бронзових вістрів стріл. У північно-західній частині поселення закладено шурф площею 1 м². Потужність культурних нашарувань 0,6 м. Поселення датується V–IV ст. до н. е. та відноситься до скіфського часу.

Крім того, велась пошукова робота з перевірки результатів візуального співставлення супутникових знімків з метою виявлення раніше невідомих поселень. Завдяки подібній методиці вдалось виявити поселення доби бронзи Черкаська Лозова 9 (південно-східна околиця с. Черкаська Лозова), скіфське поселення і зольники в ур. Сафонова Гора (південна околиця с. Польова), багатошарове поселення Мала Данилівка-Приміська (на південно-західній околиці смт Мала Данилівка) та інші.

Разом з пошуком нових пам'яток проведено уточнення площ та складання новітніх топографічних планів раніше відкритих поселень пізньоримської доби III–V ст.: поселення Курортне (на північ від с. Березівське), поселення Коротич (на північний захід від селища), поселення Коротич 2 (біля залізничної платформи «Подвірки»), поселення Шаповалівка (на північній околиці села), поселення Дементіївка (на північний схід від села), поселення Шовкопляси (на північній околиці села), поселення Черкаська Лозова 3 (на північній околиці села), поселення Ляне (на північний схід від с. Дементіївка).

Таким чином, щойно виявлені і задокументовані пам'ятки розширюють наші дані про систему заселення водозборів річок Лопань та Уда в Дергачівському районі. В цілому, проведені дослідження значно поповнюють і уточнюють археологічну карту старожитностей від доби бронзи до козацького часу Харківщини.

В. Квітковський, Г. Свистун

ДОСЛІДЖЕННЯ КИЦІВСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Уже два сезони поспіль продовжуються дослідження Кицівського археологічного комплексу біля с. Кицівка Печенізького р-ну Харківської обл. (рис. 1: 1).

На Кицівському городищі були продовжені роботи щодо уточнення меж пам'ятки, характеру планування оборонних споруд та ґрунтових відкладень у межах дворища. З цією метою були закладені два шурфи та розкоп на південній експозиції городища, який перерізував ескарпований край мисового підвищення, зверненого до Харківської пустелі (рис. 1: 2). Шурф 1, закладений у внутрішнього боку північного валу, не виявив культурного шару. Проте було з'ясовано, що під нанесеним піском є щільний шар чорнозему, в якому містилась фракція піщовикової жорстви. Шурф 2, закладений на ймовірній трасі проходження городищенського валу, також зафіксував доволі потужні напластуння нанесеного піску, під яким був виявлений гумусований піщаний шар та суцільний шар рваних піщовикових каменів. Останні, скоріш за все, є залишками конструкцій оборонної споруди. Розкоп 1 на ескарпі виявив розвали рваних піщовикових каменів, які зокрема, мали місце і на горизонтальному майданчику споруди.

Роботи на селищі Кицівка 1 продовжені в розкопі 1. Стратиграфія розкопу не відрізнялась від минулорічної: під невеликим шаром дерну (5 см) залягає шар навіяного піску потужністю 40–50 см. Нижче, до рівня залягання материка (90–100 см від сучасної поверхні) розміщується гумусований культурний шар із вкрапленнями золи, вугілля та фрагментами різноманітних речей (перш за все керамічних посудин). Він неоднорідний за своїм складом і розподіляється на шари трьох відтінків, які співвідносяться з різними хронологічними періодами. Верхні 10–15 см – майже чорний ґрунт, в якому траплялися знахідки періоду заселення Слобожанщини (XVII–XVIII ст.). Нижче залягає більш світлий золистий прошарок із знахідками кераміки періоду розвинутого середньовіччя (XIV–XV ст.). Його потужність складає 20–25 см. Під ним до рівня материка залягає сірий ґрунт із знахідками періоду III–V ст. Зазначимо, що чіткої межі між другим і третім прошарком гумусованого піску не спостерігається.

Культурний шар насичений знахідками. Особливо скупченість артефактів спостері-

галася в комплексах і в прилеглих до них секторах.

Основною категорією знахідок в площині розкопу були фрагменти керамічного посуду, які розподіляються за групами в залежності від епохи, якій вони належать: матеріали гунського часу, салтово-маяцької культурної спільноти (без суцільного культурного шару), ординського часу та епохи заселення Слобожанщини.

У ході робіт 2018 р. здійснено дообстеження комплексів, виявлених в 2017 р. Зокрема, була повністю розкопана округла яма 1, яка, вочевидь, є залишками млина-вітряка: виявлені рештки дерев'яних елементів та піщовикові камені, що слугували, скоріш за все, в якості противаги надземної частини пристрою. Попередньо – на основі фрагментів керамічного посуду (рис. 2: 4–6) та виробів із скла – комплекс може бути датований в межах XVII–XVIII ст. Означений керамічний посуд був виготовлений на гончарному колі з каолінової глини. Поверхня має рівномірний бежево-коричневий відтінок. Вона прикрашена ангобованим геометричним орнаментом бурого відтінку у вигляді радіальних ліній, між якими розміщено рядок косих мазків, розташованих рівномірно або згрупованих по п'ять. На окремих зразках має місце темно-зелена полива, нанесена по губі посудини як ззовні, так і всередині. Губи посудин високі з незначним розширенням по краю, дещо відігнуті назовні. Частина посуду мала виражений перелам на переході плічка до тулубу. Окрім керамічного посуду, в комплексі містилися фрагменти дисковидного віконного скла зеленого відтінку з ущільненим краєм шляхом завороту скляної маси.

Також були дообстежені господарська яма 4 з цілою та колотими металургійними крицями, а також шлаками, які за аналізом стратиграфічних відкладень можуть бути віднесені до розвинутого середньовіччя, а саме ординського часу, артефакти якого мали місце в культурних нашаруваннях в межах розкопу. Серед них слід відмітити столовий кухонний керамічний посуд, прикрашений нарізним як гребінцевим радіальним орнаментом по тулубу (рис. 2: 2), так і хвилястим (рис. 2: 3) по плічку. Губи посудин дещо відхилені назовні з невеликим потовщенням та сплюсненням по краю. Щільне тісто цих

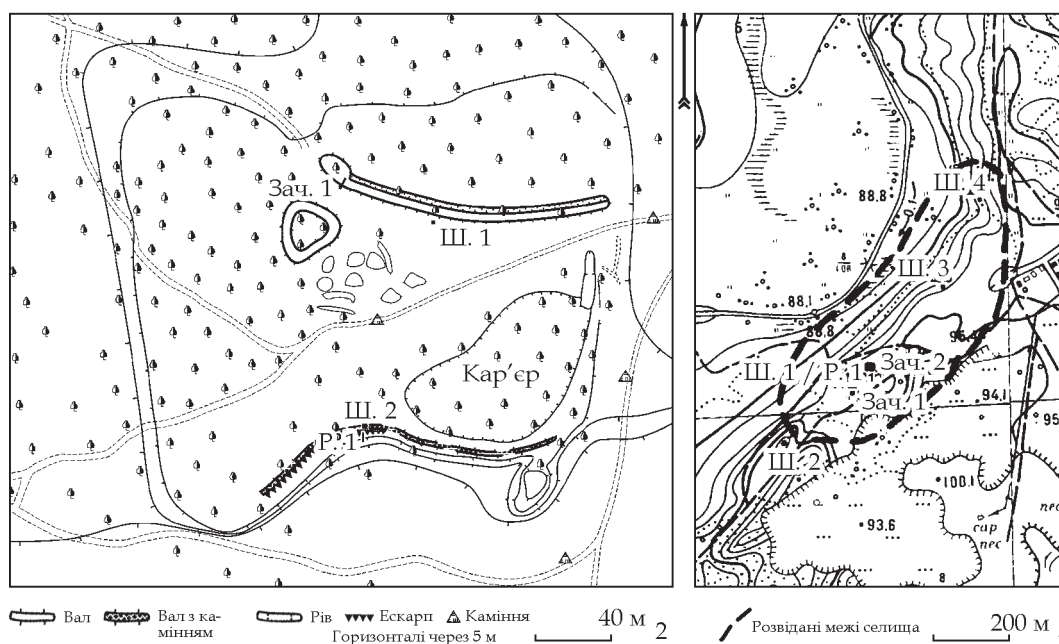
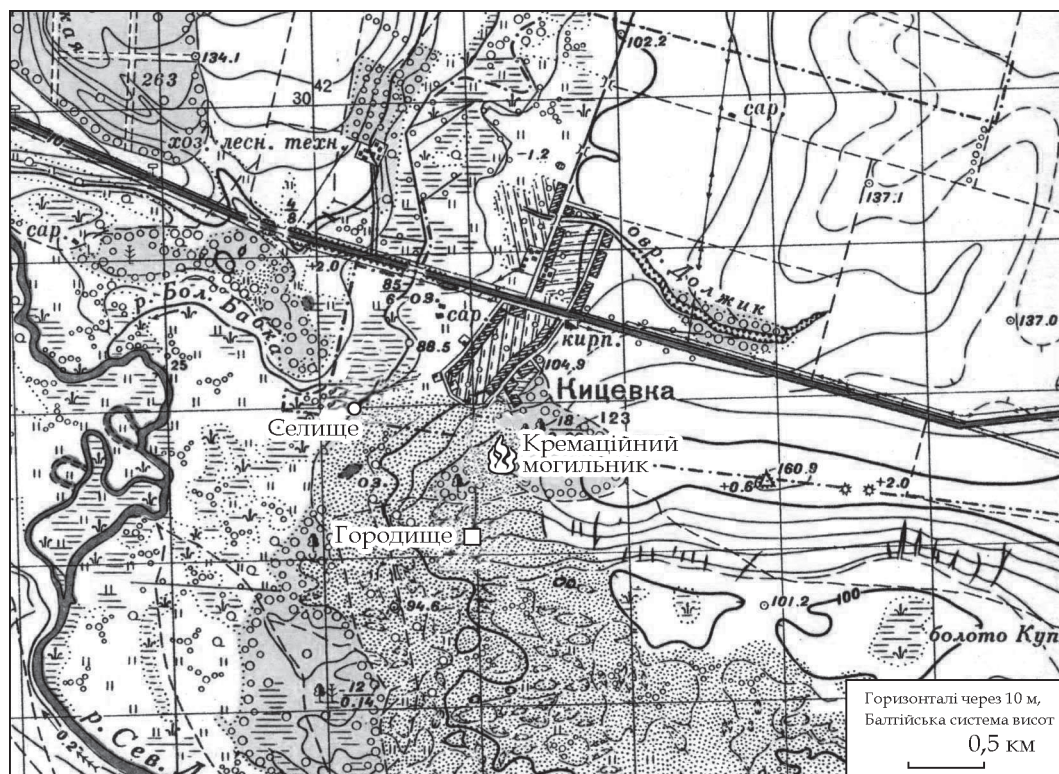

Рис. 1. Київський археологічний комплекс: 1 — загальна карта пам'яток; 2 — план Київського городища; 3 — план селища Київка 1

сіроглиняних виробів на зламі має нерівномірний опал, недостатній зсередини. До столового посуду віднесені сіроглиняні фрагменти з добре вимученого тіста, прикрашені вертикальними лощеними смугами, які широко розповсюджені на керамічних виробках салтово-маяцького кола старожитностей. Також мали місце фрагменти тарного посуду у вигляді червоноглиняних амфор тощо.

У ході робіт була дообстежена й яма 2 часів Великого переселення народів, що являла

собой незначною мірою заглиблену округлу в плані споруду з опорним стовпом посередині. У її заповненні виявлені фрагменти ліпного керамічного посуду, які також мали місце і в культурних нашаруваннях за межами будівлі (рис. 2: 1). Відігнута назовні губа таких посудин почасти має пальцеві зачіпи та вдавлення по краю. Сіро-бежеве тісто цих виробів шамотоване (з подрібненою керамічною масою) та має сліди пальцевих загладжувальних зовнішньої та внутрішньої

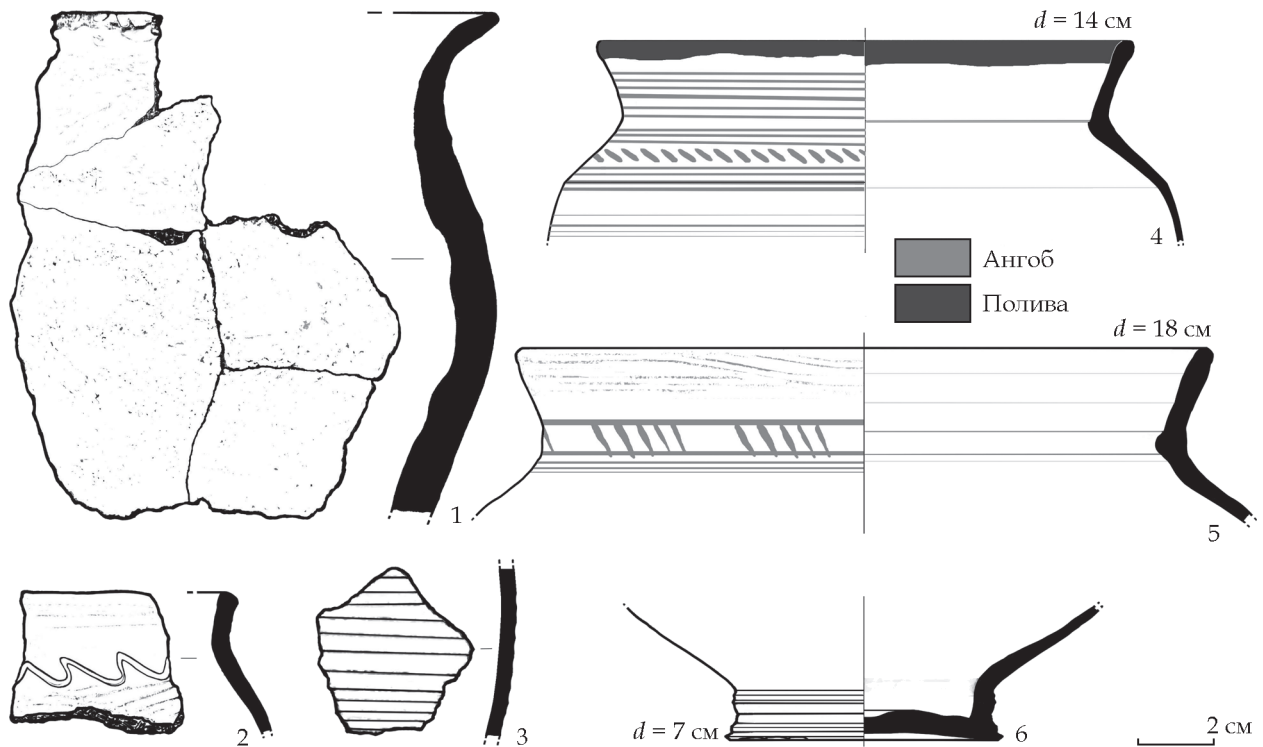

Рис. 2. Знахідки з селища Кицівка 1: 1 — фрагмент ліпної посудини часу Великого переселення народів; 2, 3 — фрагменти посудин ординського часу; 4–6 — фрагменти посудин XVII–XVIII ст.

поверхонь. На останній також слід відмітити глибокі радіальні пальцеві вдавлення, які залишені на сирій масі під час формування. Деякі посудини мали чітко виражене ребро посередині тулубу.

Окрім комплексів, що виявлені в 2017 р. і дообстежені у поточному польовому сезоні, були виявлені і інші, між яких вирізняється глибока округла господарська яма та дерев'яна огорожа, що разом становили елементи комплексу споруд садиби XVII–XVIII ст.

Окрім робіт на городищі та селищі, був оглянутий Кицівський кремаційний могильник салтово-маяцької культурної спільноти. Результати огляду невтішні: територія пам'ятки має чисельні сліди грабіжницьких ям. На поверхні навіть відсутні фрагменти поховального інвентарю, який, зазвичай, грабіжники не забирають: фрагменти залізних котлів та інші речі поганого стану збе-

реженості. Це свідчить про те, що слідом за «мисливцями» за археологічними речами територія могильника була остаточно пограбована збирачами металобрухту.

Таким чином, в 2018 р. були проведені археологічні дослідження на Кицівському археологічному комплексі (городищі, селищі Кицівка-1 та кремаційному могильнику) який розташований поблизу Каганського перелазу — старовинної переправи через Сіверський Донець, яка сполучала в меридіональному напрямку території Степу та Лісостепу і мала, безперечно, важливе не тільки стратегічне, а вочевидь, і економічне значення. Продовження робіт на означеному колі пам'яток дозволить уточнити їх топологію, роль шляхових сполучень в житті середньовічного населення регіону, з'ясувати етнокультурну ситуацію та визначити її динамічні процеси у часовому вимірі.

ДОСЛІДЖЕННЯ НОВИХ ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРЧИХ І КУЛЬТОВИХ КОМПЛЕКСІВ НА ГОРОДИЩІ В с. МОХНАЧ

У 2018 р. Середньовічна археологічна експедиція Харківського національного педуніверситету ім. Г. С. Сковороди продовжила дослідження городища, що знаходиться на правому березі Сіверського Дінця в с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. Роботи були продовжені у розкопі 10 на північному дворі, культурний шар якого відноситься до салтівської археологічної культури (друга половина VIII – середина X ст.). У звітному сезоні вивчено нові ділянки загальною площею 265,5 м², що збільшило єдину досліджену площу у північно-західному секторі пам'ятки до 8301 м². Потужність культурного шару становила 15–30 см.

У ранньосередньовічному горизонті інколи зустрічалися артефакти від бронзової доби до нового і новітнього часів. Серед салтівських артефактів переважають, зазвичай, уламки гончарного посуду, індивідуальних знахідок небагато. Вони представлені найпоширенішими видами знарядь праці та речами побутового вжитку. Серед таких слід виділити залізні: ножі, голки, шила, уламок стінки казана, дужка від цеберка, гачок. Кам'яні речі цієї групи (з кварциту або пісковика) представлені уламками точильних каменів і жорен, а також розтиральником від зернотерки. Пряслиця були створені зі стінок гончарного салтівського посуду. Слід додати, що в цьому році виявлено чимало слідів залізоробного виробництва: чорнометалургійні шлаки та стінки колб від тиглів залізобудовних горен лісостепового типу. Особливо рясно їх було на західній ділянці розкопу 10. Кінська упряж та культові речі в культурному шарі цього сезону не представлені, а зброя – в єдиному екземплярі: залізна скоба від сагайдаку у комплексі 113 (рис. 1: 4). Предмети одягу та прикраси репрезентовані сердоліковою бусиною та бронзовими виробами: бляшка із рослинним орнаментом із стовпчиками для кріплення (рис. 1: 7), пошкодженою пряжкою для ремня із рештками стовпчикового кріплення (рис. 1: 6) та вставка в перстень з не до кінця зрозумілим рослинним орнаментом (рис. 1: 3).

Скіфські матеріали представлені поодинокими фрагментами ліпної кераміки. Новий час презентовано невеликою кількістю керамічних уламків від гончарного та скляного посуду, а також уламком кахлі та фрагментом залізної підкови від каблука (залізо).

У 2018 р. було досліджено один комплекс, що був винайдений ще в минулому сезоні, та виявлено ще шість нових – усі належать до салтівської археологічної культури. З останніх, за браком часу, до кінця вивчено лише половина. Ще три комплекси мають різний ступінь дослідження, і завершення їх вивчення заплановано на наступний сезон. Таким чином, з чотирьох до кінця вивчених комплексів маємо два житла, погріб з вхідним тамбуром, та погріб із зерносховищем. Найбільший інтерес викликають житла, в кожному з яких зафіксовані сліди поховального культу. Одне з них – комплекс 113 – містив рештки кремаційного обряду (стаття з аналізом цього комплексу підготована до одного з харківських збірників). У цій публікації дано аналіз комплексу 112, що є рештками заглибленого житла, в якому містилося групове інгумаційне поховання.

Котлован житла являв собою квадрат з верхніми розмірами по зачистці (на глибині 40 см) – 260 × 260 см, якій на рівні плоскої глиняної підлоги (80 см) становив в плані 250 × 240 см (рис. 2). Вхід в приміщення був з північного кута, де зі східного боку північно-західної стінки простежена невелика ніша зі сходиною на глибині 60 см. Горизонтальні розміри сходинок – 70 × 30 см. У південно-західному секторі житла розміщалося вогнище: округле в плані заглиблення (нижче 5 см від рівня підлоги) діаметром 35 см. У заповненні вогнища зустрічалося перепалене піщано-глиняне кришиво та шматки чорнометалургійного шлаку, які могли бути використані як теплонакопичувачі. Материковий ґрунт під вогнищем був пропечений на 3–5 см. У північно-східному секторі котловану житла (торцем практично до середини північно-східної стіни) виявлена прямокутна в плані яма, яку, імовірно, використовували для збереження сімейних речей. Її розміри в плані становили 100 × 45 см. У ній простежено два рівня дна: на глибині 90 см (40 × 45 см) і на рівні 105 см (60 × 45 см). Побіжно відзначимо, що ямки подібної форми нам не відомі на лісостепових салтівських поселеннях у верхній течії Сіверського Дінця.

Загальне заповнення котловану житла складалося зі щільного напливного чорнозему, якій вкрай важно піддавався лопаті, з незначним додаванням керамічно-піщого та вугільного кришива. У цьому ґрунті

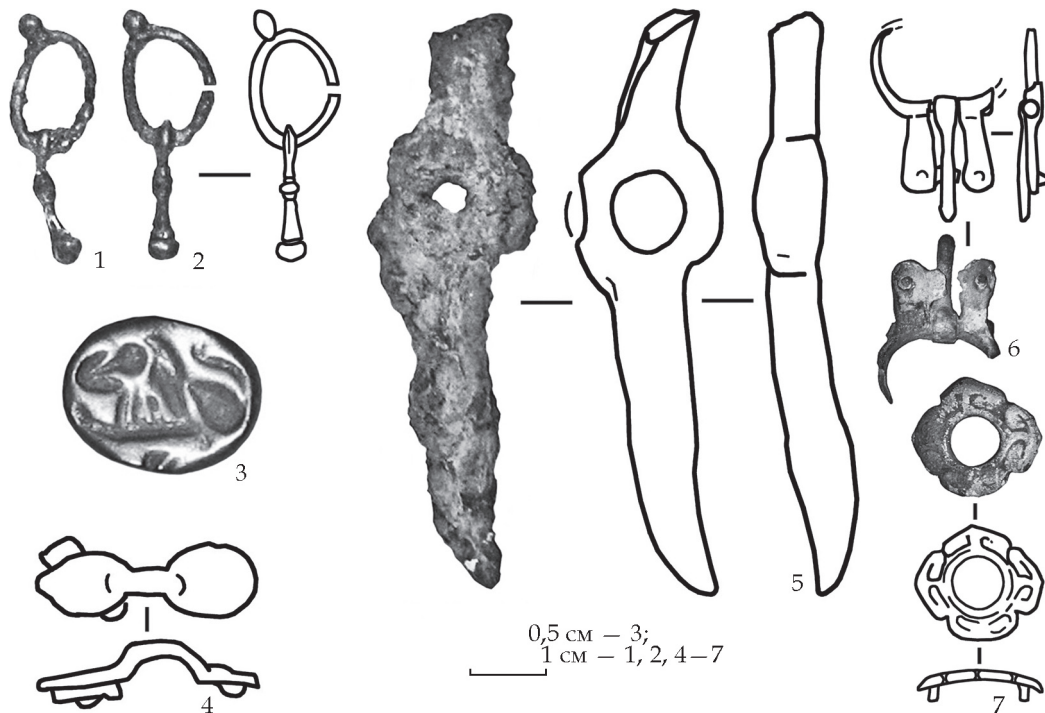

Рис. 1. Знахідки 2018 р. з розкопу 10 на городищі Мохнач: 1–3, 6, 7 — кольоровий метал; 4, 5 — залізо

виявлено понад 60 фрагментів салтівського гончарного посуду, які представляли всі його категорії (половина складала уламки кухонних горщиків); в незначній кількості були виявлені рвані камені, кістки тварин та два уламки невизначених залізних предметів. Найцікавішими знахідками у цьому житловому комплексі салтівської культури є рештки чотирьох похованих дорослих осіб.

Усі кістяки мають украй погану збереженість, що ми пов'язуємо зі значною кислотністю ґрунту на північному дворі городища Мохнач. Більшість кісток простежені лише по смужках тліну, що дає можливість зробити висновок щодо просторової орієнтації та поз померлих, що були покладені в ряд (від північно-західної до південно-східної стіни котловану) перпендикулярно його північно-східному борту. Усі вони були укладені випростано на спині, головою на північний схід.

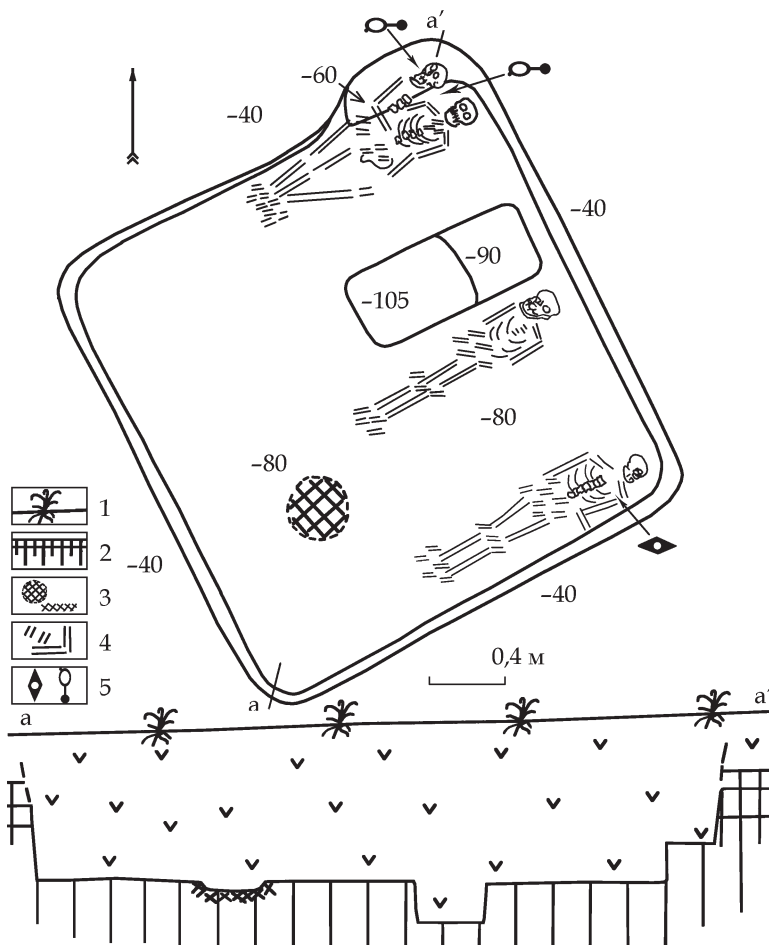
Кістяк 1 (в північному куті) розташовувався на глибині 60 см (на насипному чорноземному ґрунті культурного шару), практично торкаючись головою північно-східної стінки. Череп потиличною кісткою лежав вниз, очницями — вгору, нижня щелепа — впадала донизу. Судячи по рештках хребців, ребер та ключиць, тіло лежало випростано, руки — вздовж тулуба. Ноги, судячи по рештках кісток, були з'єднані у щиколотках (не виключно, що перед нами втілення одного з варіантів «знешкодження небіжчика». Прок-

симальний епіфіз правої стегнової кістки відсутній вбік від стегна. Супроводжувальні речі відсутні. Виходячи з того, що частина молярів знаходилася ще в альвеолах, це була молода людина.

Кістяк 2 (також у північному куті) розташовувався на глибині 60 см, на північ і впритул до кістяка 1, дещо повернутий у його бік (на ліве плече). Своєю верхньою частиною знаходився на сходинці входу в приміщення, а нижньою — на насипному чорноземному ґрунті культурного шару. Череп був відтятий від хребта, дещо зсунутий у північно-східному напрямку та знаходився на потиличній кістці з невеликим нахилом вправо, таким чином, що очниці були спрямовані вправо та вгору. Біля вушних отворів по одній мережці з білого металу (рис. 1: 1, 2). Нижня щелепа практично зруйнована. Рештка кістяка являла собою кістковий тлін (збереглися лише кілька ребер та поодинокі хребці). Упевнено можна казати лише те, що права рука була зігнута у ліктьовому суглобі та своїм передпліччям лежала на кістяку 1. Права нога була витягнутою у бік стоп кістяка 1. Виходячи зі стану зубів (аналогічний до кістяка 1) та наявності прикрас, можна сказати, що кістяк належав молодій жінці.

Кістяк 3 розташовувався на глибині 80 см (на підлозі), практично на відстані 100 см на південь від кістяка 1, поряд з прямокутною ямою — практично на центральній вісі житла (північний схід — південний захід). Май-

Рис. 2. План та профіль комплексу 112 розкопу 10 на городищі Мохнач. **Умовні позначки:** 1 – денна поверхня, культурний шар; 2 – передматерик та материк; 3 – вогнище, пропечений шар; 4 – кістковий тлін, напрямки кісткового тліну; 5 – клювець, сережки

Кістяк 4 знаходився на глибині 80 см (на підлозі), на відстані 80 см на південь від кістяка 3, вздовж південно-східної стінки котловану. Майже зітлілий череп лежав на лівій щоці. Судячи з розташування майже зітлілих кісток, небіжчик лежав на спині, випростано, права рука – уздовж тулуба, ліва – зігнута у ліктьовому суглобі і своїм дистальним краєм спрямована до південно-східної стіни. Зуби померлого були найбільш крупними та найбільш зношеними у порівнянні із усіма іншими похованими у житлі. Цей факт, а також залізний клювець зі скопшеним обушком (рис. 1: 5), що був знайдений під його лівою лопаткою, дають можливість визначити, що це був дорослий чоловік (не виключно, що він був главою родини, що й була тут похована).

Знахідка такого рідкісного для раннього середньовіччя різновиду зброї клювця унікальна. Аналогій йому на території Хозарського каганату нам не відомо.

Практично щорічні роботи на городищі в с. Мохнач завжди приносять яскраві комплекси та унікальні знахідки, що стимулює подальше дослідження даної пам'ятки, яке і планується продовжити в наступному році.

же зітлілий череп лежав на правій щоці (завалився після ослаблення м'язів?). Для аналізу вдалося взяти лише зуби, що за ступенем зношеності свідчать про більш поважний вік небіжчика, аніж у кістяків 1 і 2. Виходячи з напрямків ліній кісткового тліну, небіжчик лежав випростано на спині з рівними ногами та руками вздовж тіла.

М. Любичев, К. Мизгін, Е. Шультце, К. Варачова, Д. Філатов, В. Руснак

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ НА ХАРКІВЩИНІ

Германо-Слов'янська експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна сумісно з Євразійським відділом Германського археологічного інституту продовжувала дослідження пам'яток пізньоримського часу на території Харківської обл. Продовжено розкопки поселення та могиль-

ника Війтенки I, могильника Зачепилівка, також проведено розвідки на території Валківського р-ну.

Дослідження на поселенні Війтенки 1 (Валківський р-н). У 2010 р. було проведено геомагнітну зйомку частину ділянки Б поселення. За отриманою картою геомагнітних аномалій

з 2011 р. триває дослідження цієї ділянки. У 2018 р. загалом було досліджено площу 235 м². Культурний шар насичений знахідками: фрагментами гончарної кераміки та амфор пізньоримського часу, уламками обмазки та кістками тварин, також виявлені різні індивідуальні речі. Досліджена яма та заглиблений об'єкт (відповідно об'єкти 32 та 33).

Дослідження на поселенні Війтенки 2 (Валківський район). Це поселення знаходиться на протилежному (північному) схилі вологої балки. У 1975 р. О. Дяченко здійснив тут невеликі розкопки. Під час нашого шурфування поселення у 2015 р. одним з шурфів (№ 5) було відкрито пляму котловану заглибленого об'єкта. У 2018 р. почато його дослідження і розкопом площею 56 м² повністю розчищено пляму котловану споруди, простежено стратиграфію до цього рівня. Культурний шар насичений знахідками: фрагментами гончарної кераміки та амфор пізньоримського часу, уламками обмазки та кістками тварин, також виявлені різні індивідуальні речі. Наразі об'єкт законсервовано для подальшого вивчення наступного року.

Дослідження на могильнику Війтенки (Валківський р-н). Роботи проводились у двох напрямках — виявлення західної межі могильника та розкопки у його південно-східній частині. Загальна досліджена площа у 2018 р. становить 230 м². Відкрито вісім поховань (№ 225–232): чотири інгумації та чотири кремації. У культовому шарі могильника знайдено уламки перепалених кісток, фрагменти гончарної кераміки та амфор із вторинно обпаленою поверхнею. Слід виділити поховання 231 (інгумація), яке належало дитині. Воно орієнтовано на північ, його інвентар включає 22 кружальні посудини, цілу вузькогорлу світлоглиняну амфору Шелов F з дипінті, дві бронзові пластинчасті фібули, набір намистин, роговий гребінь, чотири

рогові підвіски типу «палиця Геракла», дві підвіски-мушлі, два глиняних прясла, кістяний гольник, залізну голку та ніж, кістки вівці, молочного поросяти та шкарлупки яєць.

Дослідження на могильнику біля смт Зачепилівка (Зачепилівський р-н). Кожен рік продовжується інтенсивне руйнування могильника піщаним кар'єром, під час розробки якого було виявлено цю пам'ятку. У 2018 р. вивчали східну ділянку, що примикає до кар'єру. Досліджено 192 м² та виявлено дві урнові кремації (поховання 42, 43), та дві інгумації (поховання 44, 45). У культовому шарі могильника зустрічаються дрібні фрагменти гончарної та ліпної кераміки із вторинно обпаленою поверхнею.

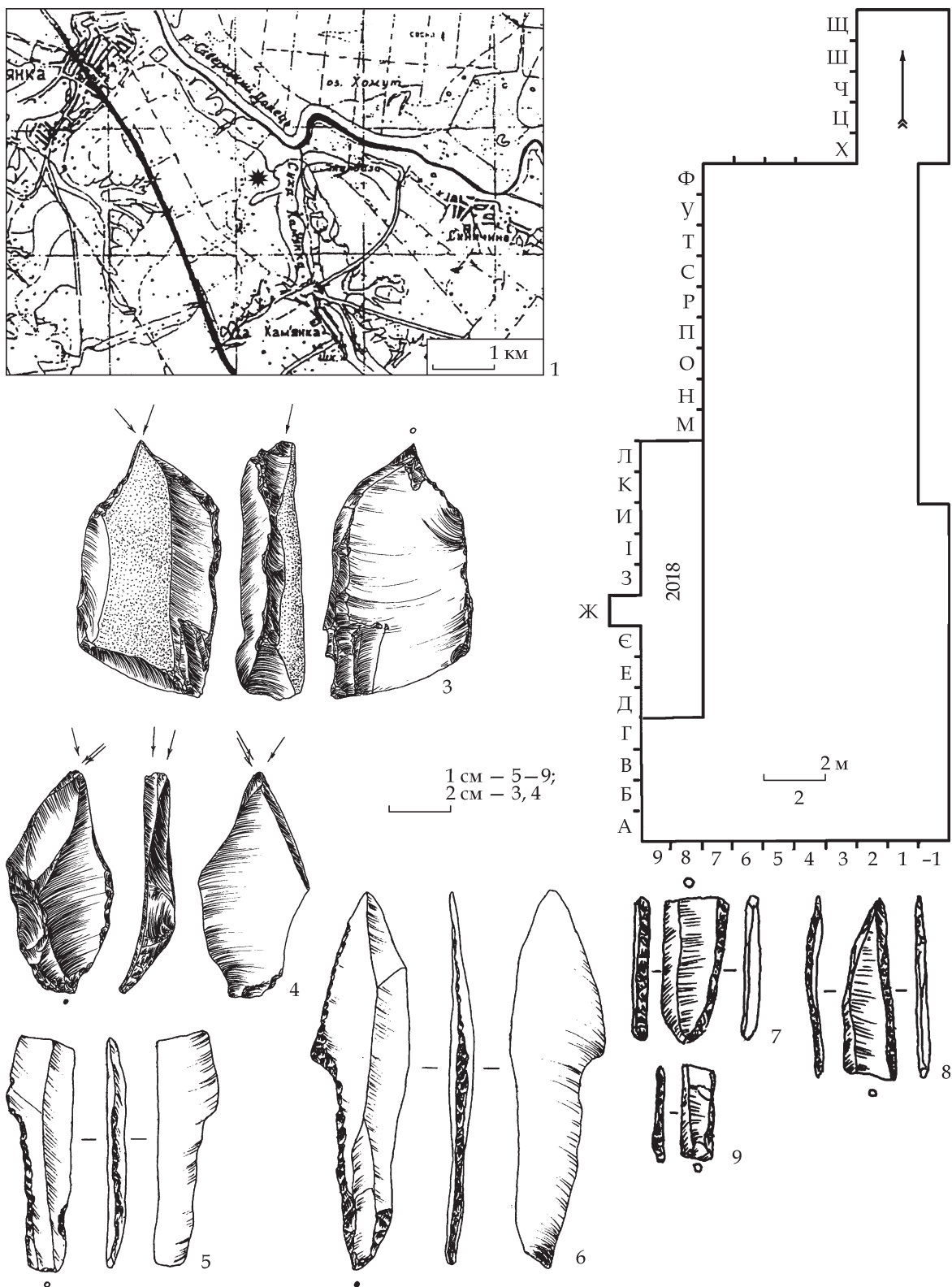
Археологічні розвідки у Валківському р-ні. Мета розвідок — поповнення археологічної карти області дніпро-донецького вододілу пізньоримського часу — початку доби Великого переселення народів. Було оглянуто розорані ділянки від витoku до середньої течії р. Мокрий Мерчик з двома правими та однією лівою притоками, від витoku до середньої течії р. Карамушина, витoku р. Мжа, додатково були оглянуті ділянки біля сіл Трохимівка, Баранове, Бурякове, Яхременки, Сніжків, Кантакузівка. Таким чином, розвідками були відкриті 13 поселень бронзової доби — Баранове 2, 3, Валки 5, Шевченкове 2–6, Старий Мерчик 2–4, Перекіп 5 та могильник Яхременки 1; 13 нових поселень пізньоримського часу — Валки 4, Шевченкове 7, Петренкове 2, Старий Мерчик 1, 2, Золочівське 1, 2, Добропілля 1, 2, Перекіп 5, Бурякове 1, Кантакузівка 1, Ілюхівка 2 та могильник Ілюхівка 1; одне поселення нового часу — Сніжків 1, уточнено локалізацію дев'яти вже відомих поселень пізньоримського часу — Трохимівка 1, Баранове 1, 2, Шевченкове 1, Петренкове 1, Хворостове 2, Перекіп 2–4.

І. Сніжко, Л. Бабенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА

Стоянка давнього кам'яного віку біля с. Кам'янка Ізюмського р-ну Харківської обл. розташована на мисі при впадінні в р. Сіверський Донець правої притоки р. Суха Кам'янка (рисунок: 1). Пам'ятка була відкрити-

та 2004 р. експедицією Харківського історичного музею і досліджується з 2005 р. Загальна розкопана площа становить 206 м², колекція крем'яних артефактів налічує понад 9,5 тис. предметів.

Кам'янка: 1 — місце розташування стоянки; 2 — ділянка, досліджена у 2018 р.; 3, 4, 7–9 — знахідки 2018 р.; 5, 6 — знахідки 2016 р.

Культурний шар не має специфічного забарвлення, фіксується розтягнутим по вертикалі рівнем залягання знахідок, що представлені розщепленим кременем, дрібними фрагментами кісток тварин та шматочками вохри. Найбільша концент-

рація знахідок спостерігається частково в темно-коричневому, світло-коричневому та жовтуватопалевому суглинку, окремі артефакти зустрічаються також в гумусовому горизонті та в типовому лесі. На ділянках, де можна простежити рівень первинного

відкладання знахідок, він корелюється з жовтуватопалевим суглинком, що відноситься до верхньопричорноморського підгоризонту. Спостерігається падіння рівня залягання культурного шару в східному та північному напрямках — в бік річок Суха Кам'янка та Сіверський Донець, що відповідає особливостям давнього рельєфу. Цього року на 9 м з півдня на північ падіння складає 0,37 м.

Мешканці стоянки використовували темно-сірий, майже чорний напівпрозорий крейdiaний високоякісний кремій місцевого походження. Крем'яні знахідки мають добрий стан збереженості, не обкатані, поверхня вкрита шаром патини від молочно-білої до блакитної димчастої.

Метою робіт 2018 р. було дослідження західної частини розповсюдження культурно шару. Розкоп площею 18 м² на загальній сітці квадратів має позначки 8—9/Д—Л (рисунок: 2) і продовжує на захід ділянку 2016 р. Пам'ятка досліджується суцільною площею, з використанням методики розкопок шару умовними горизонтами з фіксацією артефактів на місці знахідки.

З розкопу походить колекція з 243 артефактів, представлена нуклеусами, продуктами розщеплення та знаряддями із вторинною обробкою. Початкову стадію обробки крем'яного ілюструють: фрагмент жовна зі слідами початкового розколювання, крем'яне жовно з кількома сколами, що використовувалося як відбійник, три нуклевидні уламки. Процес розщеплення представлений 32 сколами формування та підправки нуклеусів різних розмірів. Відщепів та їх фрагментів — 64, з них 15 — пластинчасті. Пластинок та їх фрагментів — 23, фрагментів мікропластинок — 7, та 2 фрагменти мікропластинок з притупленим краєм (рисунок: 8, 9). Також зафіксовано 67 лусочок та 42 уламки. У розкопі знайдено дрібний фрагмент трубчастої кістки (птахи чи заєць), скол підправки нуклеусу і відщеп зі слідами перебування у вогні, а також кілька шматочків червоної «вохри». За визначенням ст. викладача кафедри геології ХНУ ім. В. Н. Каразіна І. Колосової це шматочки тріасової глини із великим вмістом заліза, що могли використовуватися давніми мешканцями. Трошки зволожена, вона і зараз залишає смугу темно-червоного кольору.

На площі розкопу знахідки не утворюють виразних скупчень. Спостерігається певна концентрація у вигляді смуг з південного заходу на північний схід, відповідно квадрати 9—8/Ж—И і 9—8/К.

Навколо розкопу зібрано підйомний матеріал, який за характером крем'яної сировини та техніки розколювання ідентичний кременю з культурного шару. У колекції представлені: нуклевидний уламок, нуклеус двохплощадковий торцевий, нуклеус торцевий на масивному відщепі, нуклеус двохплощадковий спрацьований, 28 сколів формування та підправки нуклеусів, різцевий відщепок. Відщепів та їх фрагментів — 44, з них 29 — пластинчасті. Пластинок та їх фрагментів — 49, фрагментів мікропластинок — 3. Серед виробів із вторинною обробкою фрагмент мікропластинки з притупленим краєм, черешок наконечника з виїмкою (рисунок: 7), виїмчасте знаряддя на масивному напівпервинному відщепі та різець кутовий на трискатній пластинці. На особливу увагу заслуговує черешок наконечника з виїмкою. За розміром та характером нанесення ретуші він абсолютно ідентичний наконечникам з виїмкою, знайденим в 2016 р. (рисунок: 5, 6).

На місці, де розташована пам'ятка, було закладено два шурфи. Шурф 16 знаходиться в 128 м від реперу, азимут 282° 20'. У чорноземі до глибини 0,55 м зустрівся тільки один відщеп без патини, до 0,8 м — нуклевидний уламок та фрагмент пластини теж без патини, до 1,1 м — патинована трискатна пластинка. Шурф був прокопаний до глибини 1,4 м. Навколо зібрано підйомний матеріал: нуклеус чотирьохплощадковий, фрагмент пластинки, кілька відщепів.

Цікавішим виявився шурф 17, закладений в 40 м від реперу, азимут 267° 60', ближче до дослідженої ділянки. На глибині 0,25—0,5 м в бурому суглинку почав зустрічатися кремій: 5 сколів формування та підправки нуклеусів, 8 відщепів, 2 фрагменти двоскатних пластин, 2 фрагменти пластинок, різець серединний (рисунок: 4), різець серединний на масивному напівпервинному сколі формування / підправки нуклеуса (рисунок: 3), лусочки. З глибини 0,5—1 м походять 2 сколи формування та підправки нуклеусів, відщеп, лусочки та уламки. Шурф був прокопаний до глибини 2,5 м. Навколо зібрано підйомний матеріал: нуклевидний уламок, 3 нуклеуси (двохплощадковий торцевий, трьохплощадковий, одноплощадковий конічний), 4 скола підправки нуклеусів, 8 відщепів та їх фрагментів, 2 фрагменти пластинок. Матеріал з шурфу 17 та умови його залягання подібні до досліджених в розкопі. При подальших дослідженнях планується закласти розкоп навколо шурфу і дослідити цю ділянку широкую площею.

С. Біляєва, К. Гуленко, М. Ієвлев, О. Манігда, О. Фіалко, О. Чубенко

РОБОТИ ПІВДЕННОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Південна Середньовічна експедиція ІА НАНУ (нач. С. Біляєва) у складі двох загонів — Тягинського (кер. С. Біляєва) та Веселівського (кер. О. Симоненко) у 2018 р. працювала за проектом Міністерства Закордонних справ Литовської республіки «Історична Спадщина України та Литви на території Херсонської області». На виконання проєктних завдань здійснені обстеження пам'яток, пов'язаних із діяльністю литовського князя Вітовта з розбудови укріплень та митниць на кордонах Великого князівства Литовського і Руського наприкінці XIV — початку XV ст.: це вежа Вітовта, фортеця Тягин та будівельні залишки в ур. Бургунка Бериславського р-ну Херсонської обл.

Комплекс найбільших за проектом робіт проведений на фортеці Тягин. Тут були здійснені розкопки загальною площею понад 200 м²; топографічна зйомка фортеці, прилеглого городища та укріплень, а також усього рельєфу плато зі схилами; ортофотозйомка території фортеці, батиметричні обстеження акваторії річок Тягинка та Дніпро в районі Тягинського городища. Дослідженнями встановлено, що площа фортеці становить 0,73 га, площа городища зі схилами — 21,89 га. Загальний периметр укріплень дорівнює 378 м. Низьковисотна

аерофотозйомка дозволила уточнити планувальну структуру фортеці, в межах якої розташовані укріплення різних хронологічних періодів. Аналіз планувальної структури засвідчує контури двох фортець. Одна з них, трапецієподібна за формою, перетинає контури попередньої у середині, але співпадає зовнішніми абрисами.

Головним завданням розкопок було вирішення питання щодо стану зовнішньої лінії укріплень фортеці за рельєфом плато, обертеного на південь у бік Дніпра. Розкопки ділянки південної стіни довжиною 25 м засвідчили, з одного боку, наявність південної частини зовнішньої стіни фортеці, з іншого — різну ступінь збереженості мурів від 0,4–0,6 до 1,7 м заввишки, завширшки до 1,0–1,1 м. Стосовно конструкції стін встановлено, що їх складено з великих, підігнаних один до одного, частково оброблених каменів вапняку, на вапняковому розчині по боках стіни, проміжки між якими було забутовано більш дрібним камінням. У вертикальному вигляді кладка є пастеллю на фасад (рис. 1). Крім того, зафіксовано підпорні стіни (контрфорси), розташовані перпендикулярно до стіни фортеці на відстані до 10 м одна від одної. Розмір краще збереженої стіни: висота — 1,0 м, довжина — 2,5 м, товщина — 0,5 м.

Рис. 1. Фортеця Тягин, кладка зовнішньої сторони стіни

Рис. 2. Фортеця Тягин, посудини з зеленою поливою

На території розкопу зафіксовано будівельні деталі, які за типологічними особливостями (віконні отвори, кутові фрагменти стін, деталі входу), характером обробки та наявністю декоративних елементів, не характерні для кладки стін фортець. Цілком можливо, вони належать монументальним спорудам. Особливий інтерес привертає архітектурна деталь з мармуру із плоскою поверхнею, яка прикрашена різним орнаментом у вигляді кола, оточеного фігурною рамкою. Не виключено, що це уламки будинку митниці, який згадується у писемних джерелах.

До того ж, батиметричні обстеження засвідчили розташування двох пристаней, місцезнаходження переправи через р. Дніпро та вежі біля неї.

Колекція артефактів охоплює кінець XIV – XV ст. і репрезентує синкретичну культуру золотоординського часу, а також литовські старожитності. Під час розкопок зафіксовано 1306 знайдок, 282 з яких взяті в колекційний опис. Переважну більшість матеріалу складають фрагменти керамічного посуду, серед якого вирізняються нечисленні уламки тарного (середньовічних амфор), а також кухонного та столового посуду. Основна маса фрагментів репрезентує посудини різних форм – глеки, миски, піали, тарілки. За декоративним оздобленням керамічні вироби розподіляються на групи: посудини з монохромною (рис. 2) та поліхромною поливою; виготовлені у техніці сграфіто. Проте є й неорнаментований посуд. Повні аналогії знайденому посуду є серед кераміки Криму. Так, наприклад, один з глеків з Тягиня абсолютно аналогічний посудині з Алушти, датованої XV ст. Один з фрагментів сграфіто має літери, прикрашені золоченням, можливо, внаслідок перебування у вогні. Варто відмітити і уламок тонкостінної посудинки, вкри-

тої з обох боків матовим білим покриттям та блакитним розписом, що нагадує італійську порцеляну.

Досить чисельною є колекція металевих виробів (132 одиниці) із заліза, чавуну, бронзи, срібла, свинцю. Найбільшу частину складають залізні артефакти, які поділяються на декілька груп за функціональним призначенням. Переважають предмети будівельно-

кріпильного використання — ковані цвяхи (59 одиниць) різного гатунку з округлими, прямокутними, овальними головками, із довжиною стрижня від 1,8 до 9,0 см. Різниця у формі і розмірах обумовлена призначенням цих артефактів: будівельні, корабельні та ін. Друга за чисельністю група представлена предметами озброєння. Серед них велику частину складають арбалетні болти (12 од.) різної збереженості. Вони втулкові, довжиною 6,0—8,0 см, пірамідальні із ромбоподібною голівкою, характерні для озброєння Литви XIV—XV ст. Крім того, знайдені вістря стріл (6 наконечників) кількох типів, які мають аналогії у пам'ятках XIV—XV ст. різних регіонів Європи.

Серед речей побутового призначення відзначимо фрагменти чавунних казанів, а також кресало, язичок ремінної пряжки та інші. Повна аналогія кресалу є, зокрема, і на пам'ятках Литви XIV—XVI ст. Язичок пряжки за формою і вигином нагадує язички литовських округлих пряжок XIV—XV ст.

Вироби з бронзи представлені фігурною накладкою, фрагментами поясних пряжок, гудзиком та уламками дрібних виробів, деякі з яких близькі формам, відомим на археологічних пам'ятках Литви. Вироби зі скла (фрагменти посуду) та кістки нечисельні. Знайдені уламки кам'яних гарматних ядер.

Цього сезону на пам'ятці знайдені монети XV—XVII ст. з білого металу (8 екземплярів). За визначенням Г. Козубовського, це золотоординські (перша половина XV ст.) та монети Кримського ханства (кінець XV ст.). Крім того, серед підйомного матеріалу — кримсько-татарська монета, правдоподібно другої половини XVII ст., польська монета вторинного використання Сигизмунд III (1587—1632 р.) та гріш коронний 1621 р. (?)

Комплексні дослідження видатної пам'ятки історії та культури дозволяють конкретизувати сторінки історії Великого князівства Литовського та Руського, до якого входило Київське князівство, становлення нових відносин у багатоетнічному середовищі Півдня.

В. Герасімов, Р. Рейда, О. Смирнов

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧОРНОМОРСЬКОЇ МІЖНАРОДНОЇ ПІДВОДНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ІА НАН УКРАЇНИ

Чорноморською міжнародною підводною археологічною експедицією ІА НАНУ були проведені підводні археологічні розвідки з метою виявлення нових підводних археологічних пам'яток на шельфі Чорного моря в акваторії о. Тендрівської коси та Кінбурнської коси. Також у вищезгаданих районах проводилась батиметрична зйомка поверхні дна.

Дослідження провадилися у рамках планової наукової теми ІА НАНУ «Археологічні культури давнього та середньовічного Причорномор'я. Періодизація та хронологія».

Організація робіт здійснювалась Інститутом археології НАНУ за підтримки Інституту археології Варшавського університету (Польща). Керівництво дослідженнями здійснювали В. Герасімов і Р. Рейда.

До складу Чорноморської міжнародної підводної археологічної експедиції ІА НАНУ входили молодший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я та Криму ІА НАНУ В. Герасімов (начальник експедиції), нау-

ковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян ІА НАНУ Р. Рейда (заступник начальника експедиції), молодший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян ІА НАНУ М. Авраменко, науковий співробітник відділу античної археології МНУ О. Смирнов, співробітники Інституту археології Варшавського університету (Польща) — доктор Р. Карасевич-Щипльорські (керівник з польського боку), Гжегорж Ковальські (керівник підводного загону з польського боку). Обробкою матеріалів займалися В. Герасімов, Р. Рейда, В. Крутілов. Табір експедиції розташовувався на Кінбурнській косі в Очаківському районі та на о. Тендрівська коса.

Підводні археологічні роботи здійснено на шельфі в районі о. Тендрівської коси в межах Херсонської обл. та Кінбурнської коси в межах Миколаївської обл. з метою створення карти підводних археологічних об'єктів та отримання археологічних матеріалів для типологічного аналізу, поповнення музейних збірок.

Рис. 1. Схема розташування залишків античного вітрильника кінця IV — початку III ст. до н. е.

Рис. 2. Фрагменти тарного посуду з вантажу вітрильника, виявленого біля Кінбурнської коси: 1 — верхня частина коської амфори; 2 — фрагмент синопської амфори з графіті; 3 — фрагмент нижньої частини коської амфори

Результатом досліджень стала також проведена батиметрична зйомка акваторії прибережних районів. Роботи на об'єктах обмежувались розвідками, проспекціями поверхні дна за допомогою гідролокатора бічного огляду (ГБО) та фото і відеозйомкою з метою більш точної ідентифікації об'єктів і визначення ступеню їх збереженості та збором підйомного матеріалу.

В акваторії о. Тендрівська коса експедицією виявлено п'ять підводних об'єктів на глибинах від 3 до 12,5 м. Їх ідентифікацію заплановано в наступних польових сезонах.

В акваторії Кінбурнської коси відкрито та попередньо досліджено античне вітрильне судно кінця IV — початку III ст. до н. е. В сезоні 2018 р. дослідження обмежувались виключно розчисткою, фото та відеофіксацією, підйомом керамічного матеріалу для датування об'єктів та створенням батиметричної карти акваторії досліджень. Серед виявленого — фрагмент нижньої частини, порівняно добре збереженого, дерев'яного корпусу завдовжки 9,45 м з баластним камінням, вміщеним у кільовій частині (рис. 1), фрагменти амфорної тари з Сінопи, Колхі-

ди і Косу, що, імовірно, були частиною вантажу (рис. 2: 1–3), та велика кратероподібна посудина аттичного виробництва. Також знайдено сильно деформовані фрагменти свинцевої обшивки вітрильника і елементи його конструкції. Після розчистки збереженої частини корпусу корабля від піску за допомогою гідроежектора, здійснено його відео та фотофіксацію. Результатом цих робіт стала масштабна фотомозаїка об'єкту. На основі отриманих матеріалів розроблено 3D-модель виявленої пам'ятки. Варто відзначити відмінний на момент виявлення стан

дерев'яного корпусу античного вітрильника: збереглися і були зафіксовані технологічні отвори, з'єднання, бронзові та залізні цвяхи. Після здійснення зазначених робіт пам'ятку законсервовано за допомогою насипного піску.

Виявлення в акваторії Кінбурнської коси решток античного корабля в гарному стані збереженості на комфортних (близько 4–5 м) для здійснення повноцінних досліджень глибинах є надзвичайно сприятливим збігом обставин. Також така знахідка може вказувати на перспективність подальших розвідок району.

А. Колесниченко

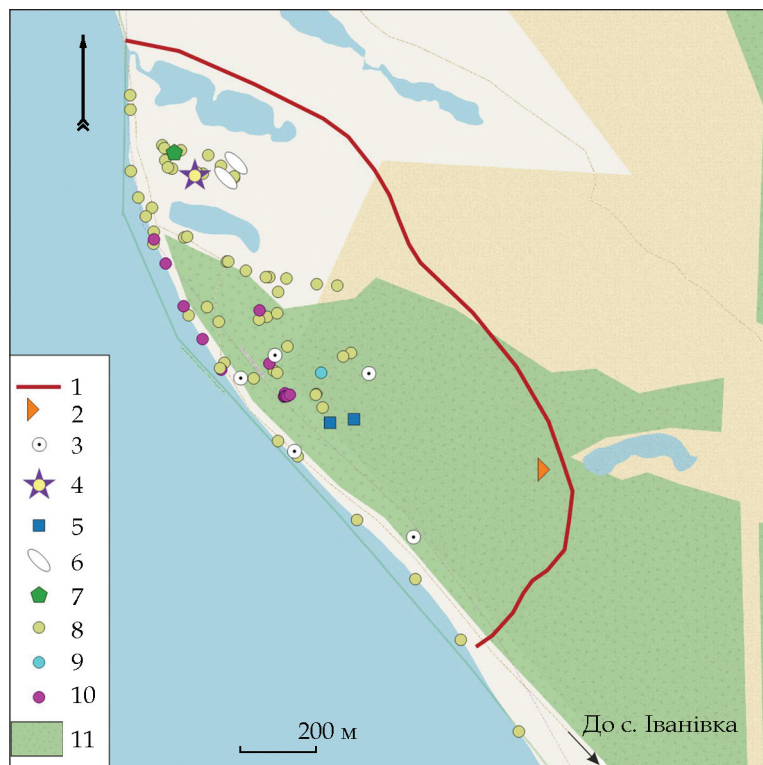
ОБСТЕЖЕННЯ ЯГОРЛИЦЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Восени 2018 р. були проведені розвідки на узбережжі Ягорлицької затоки. Основні роботи проводилися на Ягорлицькому поселенні античного часу. Пам'ятка розміщується за 4 км на північний захід від с. Іванівка Голопристанського р-ну. Ягорлицьке поселення є пам'яткою археології національного значення. Воно відоме як античний ремісничий центр архаїчного часу, що спеціалізувався на виготовленні та обробці заліза, скла

та бронзи. Пам'ятку досліджували у 1970-х і 1990-х рр. С. Буйських, А. Островерхов, М. Оленковський та інші дослідники. Під час розкопок було відкрито залишки печей для плавлення та обробки металу, декілька житлових споруд. Численні знахідки шлаків, залізних криць, бронзових виплесків, злитків, готових і бракованих металевих та скляних виробів підтверджують ремісничий характер поселення. На жаль, розкопки про-

водилися невеликими площами та мали локальний характер. Як неодноразово зазначали дослідники, культурний шар поселення був майже повністю знищений під час плантажної оранки в 1960–1970-х рр. та продовжує активно руйнуватися антропогенними факторами.

Пам'ятку було обстежено з метою фіксування її сучасного стану, окреслення площі розповсюдження знахідок з GPS координатами та встановлення ймовірних місць з залишками

План Ягорлицького поселення: 1 – границі поселення; 2 – кераміка; 3 – бронзові вироби; 4 – залишки склярства; 5 – залишки домниці та залізоплавильної печі; 6 – зона знахідок свинцевих пряслиць; 7 – залишки керамічної печі; 8 – кераміка; 9 – відходи обробки бронзи; 10 – шлаки залізообробки; 11 – лісонасадження; (1–7 – умовні позначення за Островерхов 1978; 8–11 – знахідки 2018 р.)

культурного шару для подальших археологічних досліджень.

Підйомний матеріал було зібрано на низці локацій (рисунок). Окремі знахідки, ймовірно, доби бронзи траплялися на пляжі затоки на південь від поселення, зокрема крем'яний «тонкий біфас» — наконечник дротику. Узбережжя вкрите дрібними уламками кераміки, які починаються біля стовпчика 17 лісництва та тягнуться аж до гирла озера Північне. На південь від озера Висохле та місця відпочинку туристів («грушка») зафіксовано скупчення шлаків залишків залізо обробки. Останній пункт співпадає зі знахідками відходів обробки бронзи, зафіксованих А. Островерховим. Скупчення біля озера Висохле є новим пунктом знахідок металообробки на поселенні. В 200 м на схід від цього пункту біля протипожежної смуги зафіксована велика стара грабіжницька яма з викидом матеріалу. Цей факт свідчить про руйнування культурного шару в цьому пункті. Між озерами Висохле і Північне у котловинах-видувках між досить високими кучугурами зібрано дрібні фрагменти кераміки. На місці ймовірного розташування розкопів А. Островерхова

з рештками домниці та залізоплавильної печі було зафіксовано значну кількість шлаків — залишків виробництва заліза.

Зібрано також фрагменти керамічного посуду, який в більшості представлений сильно пошкодженими стінками амфор та тонкостінним посудом, поверхня якого майже повністю втрачена. Серед керамічного матеріалу зустрічаються уламки ліпного посуду.

Слід зазначити, що сучасна діяльність з вирубки та вивезення лісу на вантажних автомобілях призводить до появи нових траншей та ям, які руйнують поверхню пам'ятки. Також були зафіксовані дрібні грабіжницькі ями та ями, які виникають у результаті розміщення таборів відпочивальників. До руйнування пам'ятки також призводить постійне оновлення глибоких численних протипожежних смуг. Отже, пам'ятка потребує відновлення науково-рятувальних археологічних досліджень. Зокрема важливим є систематичний збір з фіксацією підйомного матеріалу та пошук решток культурного шару з достатнім матеріалом для вирішення нагальних питань з історії пам'ятки.

О. Смирнов, Л. Смирнов

РОЗВІДКИ НА ТЕРЕНАХ БІЛОЗЕРСЬКОГО РАЙОНУ ХЕРСОНЩИНИ

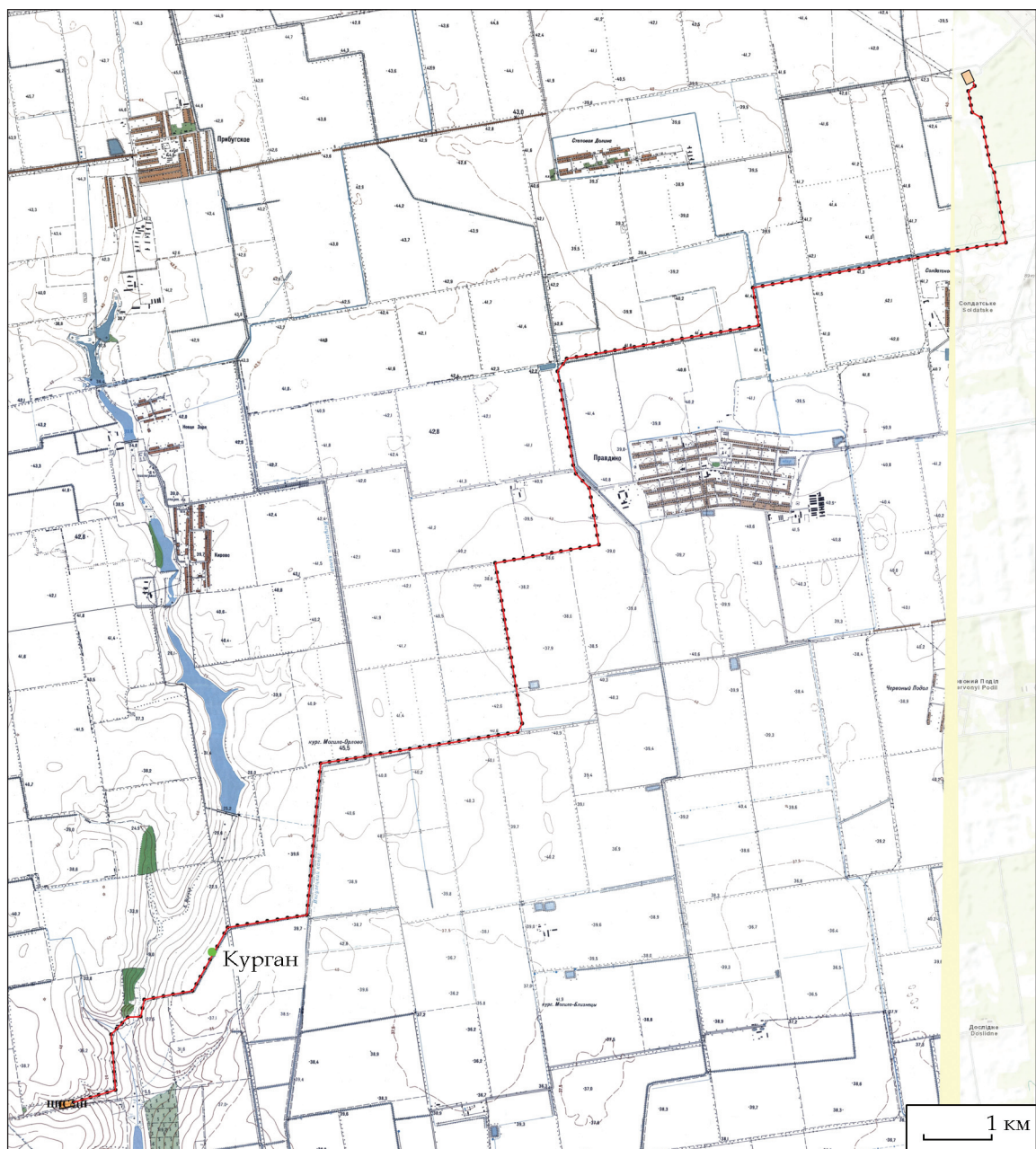
Перші археологічні розвідки на території сучасної Херсонщини пов'язані з діяльністю О. Чиркова, Г. Скадовського та П. Бурачкова. Значний внесок В. Гошкевича, який з 1890 р. й до початку ХХ ст. проводив розвідки на території Херсонської губернії. Багато відкриттів цього дослідника стосується й сучасної Херсонщини. Найбільш продуктивний етап у проведенні професійних археологічних розвідок розпочався у 1973 р. Він пов'язаний з початком археологічних досліджень на Херсонщині М. Оленковського. За три з половиною десятиліття (до 2008 р.) цим дослідником охоплено розвідками усю територію Херсонської обл. Відкрито понад чотири сотні стоянок, стійбищ, поселень, ґрунтових могильників, з яких близько 60 поставлено на державний облік, та обстежено усі пам'ятки, виявлені іншими дослідниками. Відкрито та поставлено на облік понад дві тисячі курганів, не охоплених раніше паспортизацією. Подальші роботи проводилися силами наукових співробітників

Управління охорони культурної спадщини Херсонської обласної державної адміністрації із залученням багатьох спеціалістів Інституту археології НАН України.

У весняний період 2018 р. співробітниками ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України проводилися наукові розвідки з метою з'ясування наявності (відсутності) археологічного культурного шару, встановлення площі його розповсюдження, культурно-хронологічної приналежності.

Земельна ділянка, розташована на землях Олександрівської, Правдинської та Посад-Покровської сільських рад Білозерського р-ну Херсонської обл., була обстежена на предмет наявності підйомного археологічного матеріалу та пам'яток археології у місцях встановлення опор під ЛЕП. Це вузька, але великої протяжності смуга, відведена для розміщення нових опор.

Місцевість, що обстежувалася, в своїй більшості знаходиться у зонах сільськогоспо-

Траса проведення розвідок та нова пам'ятка археології

дарських робіт (орні поля та засаджені злаковими культурами, соняшником і соєю), на схилах невеликих прибалків та плато, окремих ділянках вздовж зрошувальної системи та поблизу вітрозахисних смуг (Правдинська та Посад-Покровська сільські ради).

На всій території в межах «коридору» проведені візуальні роботи та шурфування на ділянках запланованих будівельних (земляних) робіт.

На території розміщення об'єктів Дніпро-Бузької ВЕС було закладено понад 162 шурфи — по лінії північ—південь (1–2 шурфи під опору). Загальна площа проведеної розвідки 162 га (рисунок).

Шурфування проводилося за загальноприйнятою науковою методикою. На ор-

них територіях, земля укладалася пошарово на брезентову основу, а після робіт з фіксування шурфів, поверталася на місце з урахуванням нанесення мінімального пошкодження культурам, якими засаджені ділянки. Загальна стратиграфія шурфів дуже виразна. На ділянках, які розташовані ближче до Дніпро-Бузького лиману, ґрунти бідні, на орних ділянках — пошкоджені оранкою до 0,35 м (збитий суглинок, ненасичений гумусом, який переходить у глиняний материк світлого кольору, подекуди з вапняковою жорсткою). На ділянках, які не примикають до Дніпро-Бузького лиману (Правдинська та Посад-Покровська сільські ради) та у здовж каналів степових плато, за стратиграфією насичений гумусний шар (до 0,8 м), з якого

0,35 м — рілля, плавно переходить у жовтоглиняний материк збитої структури. По лініях коридору проведення ПЛ 150 кВ — ПС «П. Покровська» — ПС «ЦПС ДБ ВЕС» та точок опор археологічний матеріал та культурний шар не зафіксовано, крім виявленого кургану між опорами 168 і 169 ЛЕП. Курган на момент виявлення пошкоджений

оранкою та засаджений соняшником. На поверхні зібрані невиразні фрагменти ліпної кераміки та дрібні кістки (можливо, людини чи тварини з поховальної тризни або пошкодженого поховання). Матеріали про нововиявлений об'єкт археології направлені до Херсонської обласної державної адміністрації.

О. Симоненко, О. Дзюладзе, Д. Сікоза

РОБОТИ НА ХЕРСОНЩИНІ

Херсонська експедиція ІА НАНУ (керівник д. і. н. О. Симоненко) проводила розкопки курганів у зоні будівництва повітряної лінії електропередач 750 кВ Запорізька АЕС — Каховська ГЕС біля с. Каїри Горностаївського р-ну Херсонської обл. Було розкопано п'ять курганів на полях по обидва береги Каїрської балки, яка впадає у Каховське водосховище зі сходу.

Насип кургану 1 було споруджено найдавнішими скотарями українських степів над похованням репінської культури доби енеоліту (IV тис. до н. е.). У нього було введено три скіфських поховання IV ст. до н. е., що належали рядовим кочовикам і містили небагате начиння — бронзові наконечники стріл, скляні намистини, залізні ножі з кістяними руків'ями. Скіфам належав і курган 2 з трьома пограбованими дитячими похованнями IV ст. до н. е.

Кургани 3—5 було споруджено задоби бронзи над похованнями ямної культури III тис. до н. е. Серед впускних могил — два поховання катакомбної культури першої половини II тис. до н. е. і три скіфські IV ст. до н. е.

Експедиція провадила також вивчення так званої Вітовтової вежі поблизу греблі Каховської ГЕС у рамках міжнародного культурного проекту «Україна — Литва». Завданням експедиції було дослідження нижнього ярусу будівлі і навколишньої території. Трьома шурфами всередині вежі на рівні підлоги виявлено три радіально розташованих «вікна» заввишки до 0,8 м. Виходячи з розташування й розмірів, ці «вікна» мали технічне призначення. Розкоп ззовні виявив, що рештки кам'яної стіни біля входу датовані XIX ст. У шурфах знайдені фрагменти черепиці від даху XVIII і XIX ст., кременеве знаряддя доби

бронзи, що потрапило до культурного шару, ймовірно разом з піском з узбережжя під час будівництва пізньої стіни. Хоча точних даних про час зведення Вітовтової вежі у джерелах немає, характер кладки і архітектурні паралелі, а також польські мапи XVII ст. засвідчують її існування принаймні на той час. Подальші дослідження мають уточнити час побудови й функціонування споруди.

Пізнєоскіфська експедиція ІА НАНУ (керівник д. і. н. О. Симоненко) продовжила дослідження пізнєоскіфського могильника Червоний Маяк в однойменному селі Бериславського р-ну Херсонської обл. У поточному сезоні на пам'ятці було закладено розкоп XII на південно-західній околиці могильника. У досліджених могилах № 145-154 (катакомбах, ямах з підбоями і простих ямах) простежено поодинокі та колективні поховання. Переважна більшість похованих на цій ділянці могильника — жінки й діти. Досліджені поховання датуються I ст. н. е. та доповнюють базу даних могильників пізнєоскіфської культури. Серед знахідок цього сезону — ліпна й гончарна антична кераміка, намистини зі скла, сердолику і гірського кришталю, вироби з металу. Поповнено також і археозоологічну колекцію могильника Червоний Маяк — у вхідній ямі поховання 152 досліджено скупчення кісток коня.

Поза межами розкопу за адресою вул. Пушкіна, 1 виявлене поховання 151. Форма поховальної споруди не простежена, оскільки поховання було зруйноване у 1960-х рр. під час прокладання водогону. Уціліла верхня половина скелету жінки з монголоїдними рисами. Ймовірно, поховання має відношення до могильника, оскільки знайдене в його межах.

В. Гуцал

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

За 0,8 км південно-західніше с. Купин Городоцького р-ну Хмельницької обл. на підвищеному плато розташована група курганів. Вона складається з 4 насипів, витягнутих в лінію з південного заходу на південний схід. Всі вони неодноразово грабувалися.

Експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка у 2018 р. працювала на двох курганах 3 і 4.

Насип кургана №3 був розсунутий діаметром 15–16 м. Не дивлячись на те, що він суттєво потурбований грабіжниками і численними тисячими норами, було вирішено перевірити всю периферію підкурғанної поверхні навколо центральної грабіжницької ями, розміри якої становили 4 × 3 м при сучасній глибині 1,1 м. У північно-східному секторі вдалось натрапити на два захоронення, які лежали поряд. Місце для поховань було підсипане жовтою глиною на площі 1,1 × 0,45 м товщиною до 3–3,5 см. Підсипка лежала горизонтально, але її східний край був дещо опущений відносно загального рівня. На ній збереглася ділянка розмірами 21 × 23 см заглажена рідким глиняним розчином, яка в процесі дії вогню випалилася до стану череня печі. Очевидно, що він відігравав якусь особливу роль, на зразок віваря, в час ритуальних дій. Відомо, що в давнину вівар споруджували із землі чи дерну і він був, зокрема місцем жертвоприношень. Їх будували, зазвичай, зі східного боку, тобто так, як і в цьому випадку.

Перше захоронення представляло собою залишки одного тілопокладення, яке було у скорченому стані. Коли горіли дерев'яні конструкції кургану, то згорів і кістяк. Збереглися фрагменти однієї ноги, стегнова і голіткві кістки, колінний суглоб, кілька уламків тазових кісток. Розташування цих уцілілих кісток дає підстави вважати, що головою кістяк був повернутий у західну сторону. Пізніше, мабуть в час пограбування, верхня частина спаленого скелета була знищена. Безпосередньо до цього поховання відноситься кілька розчавлених посудин, які лежали компактно. Серед них виділяється невелика корчажка. Біля неї лежали два

неглибокі черпаки. У них прямий вінець, злегка відхилений назовні, який з'єднується із пласким дном з виїмкою, вдавненою всередину, і висока ручка з виступом наверху у вигляді хвоста ластівки. Там же розчищена невелика біконічна посудина.

Друге поховання знаходилося поряд з першим, але трохи південно-східніше. Тут виявилися зсипані в купку кальциновані кістки і лежали на боку три великі посудини. Найбільшою виявилася корчага типу Вілланова загальною висотою корпусу 45 см, діаметром тулуба — 35 см, вінець — 28,8 см, дна — 13,6 см. По плічках, практично в місці найбільшого розширення тулуба, налішлено три «ручки — упори», розташовані асиметрично. Всередині корчаги було поміщено дві кухлеподібні посудини із петельчатими ручками.

Два інші горщики банковидної форми. У них високі стінки (до 30 см), майже непомітно нахилені до вінець і різкіше — до плоского дна. По краю вінчика нанесений грубий розчленований пальцевими вдавненнями валик, під яким кінцем загостреної палички недбало зроблені вертикальні продовгуваті наколи. В один горщик було вкладено ще дві посудини. Одна нагадує опуклобоку чашу із горизонтально поставленими, завернутими до середини вінцями. Інша має форму глибокої миски з нахиленими всерединувінцями, оздобленими невисокими горбками.

Південно-західніше захоронень, на краю грабіжницької ями, лежав викид перепаленого ґрунту з неї. При його розчищенні трапилися фрагменти кількох мисок і черпаків. На дні мисок і з внутрішньої сторони є знаки у вигляді хреста і кільцевидного виступу. Дві інші миски мають широкий, відігнутий назовні край. Одна з них прикрашена по внутрішній стороні вінця косими канелюрами. Черпаки з невисокою чашкою і петельчатою ручкою, завершеною розширеним кінцем, що високо піднімається над виробом. Окремо слід сказати про черпак сірого кольору, виготовлений на гончарному колі.

У кургані трапилися залізні сокира, долото і два тесла з боковими виступами.

Спостереження над курганом дають підстави вважати, що у ньому була споруджена стовпова дерев'яна гробниця, введена в материк. Гробниця і додаткові дерев'яні конструкції, які могли тут бути, були спалені й весь земляно-глиняний масив навколишнього ґрунту теж був випалений до стану цегли та заповнював весь підкурганний простір. Особливо слід відмітити те, що у курганно-

му насипі присутнє, але не в такій значній кількості як у інших придністровських курганах, каміння.

Курган 4 був найменшим у групі. Діаметр насипу 4×5 м, висота — 0,4 м. Пошкоджений перекопами. У ньому вдалося зафіксувати сліди тілоспалення і знайти кілька не виразних черепків.

Датовані кургани VII ст. до н. е.

П. Нечитайло, Д. Тимчук, О. Омельченко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ВУЛИЦІ ЗАРВАНСЬКА 7/3, 7/4 У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

Співробітниками Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції проводився нагляд за відкриттям фундаментів втраченої історичної забудови за адресою: вул. Зарванська, 7/3, 7/4 (рис. 1: 1). До Другої світової війни на цій території існувало два будинки. В процесі нагляду було відкрито фундаменти двох будинків, зі спільною фасадною стіною, що виходила на червону лінію вулиці Зарванської. Західна, фасадна стіна будинків 7/3—7/4 була простежена на довжину 26,45 м. По центру західної стіни виявлено підвальне приміщення з частково збереженим арковим склепінням розміром $5,9 \times 5,5$ м. Південна стіна будинку під номером 7/3 мала довжину 14 м по лінії захід—схід. Довжина південної стіни будинку №7/4 становила 15,75 м. У східній частині будинку, в стіні збереглась ніша підвалу $0,6 \times 0,75$ м. Північно-східний кут будинку перерізала азбестова труба. Північна стіна будинку простежена на довжину 19 м, східна — на довжину 9 м. Впритул до цих стін підходило кам'яне мощення з масивних вапнякових плит (рис. 1: 2). Археологічний горизонт під плитами містив фрагменти кераміки XVI—XVII ст.

У процесі нагляду за відкриттям фундаментів втраченої історичної забудови за адресою: вул. Зарванська, 7/3 було відкрито археологічний об'єкт (рис. 1: 1).

Об'єкт знаходився у східній частині ділянки, впритул до південно-східної стіни будинку. Його північно-західний край було перерізано південно-східною стіною відкритих фундаментів будинку 7/4. Західна межа простежена південніше східної стіни будинку 7/3. До складу об'єкту входили залишки житла XVII ст. та частина господарської ями (яма 2) (рис. 1: 2). На території, де було вияв-

лено археологічний об'єкт, закладено розкоп розміром 14 (північ—південь) на 10 м (захід—схід). Розкоп розділено на квадрати розміром 2×2 м. З півночі на південь квадрати розкопу маркувались літерами кирилическої абетки. Із заходу на схід — арабськими цифрами.

Південно-східний край археологічного об'єкту було відкрито у червні 2018 р. під час прокладання археологічної траншеї 2 вздовж північної стіни колишнього універмагу (Зарванська, 7). Це була частина ями з кахлями, яку перерізала стіна радянського часу, виявлена біля південно-східного кута будинку за номером 7/3 (рис. 1: 2). Нагляд за розкриттям фундаментів дозволив уточнити межі, характер та хронологію археологічного об'єкту. Це виявилось глинобитне житло XVII ст. з двома місцезнаходженнями кахель. Фрагмент житла було простежено на довжину 6,4 м (північ—південь) та ширину 4 м. Кахлі початку XVII ст. були вмонтовані в яму 1 у південній частині житла в квадратах А—Б/8—9 і використовувались як теплоізолятор для підлоги (рис. 1: 2: 9; 3, 4). Більшість кахель початку XVII ст. лежала лицьовими пластинами вниз, рівень румп відповідав рівню підлоги. Підлога житла фіксувалась на глибині 1,65—1,7 м від денної поверхні. Верхній шар товщиною 1 см був складений органічною горілою речовиною із залишками стебел (соломи?). Під ним залягав шар гумусованого суглинку з вугликами та матеріалами XVII ст. Шар лежав на материках, що фіксувався в межах житла на глибині 1,8 м. Материк представлений надскельним шаром, що підстеляє світлі та бурі суглинки потужністю 5—8 см. Під ним залягав гравійно-галечниковий ґрунт осадового походження (т. зв. «ремушина»). Шар за структу-

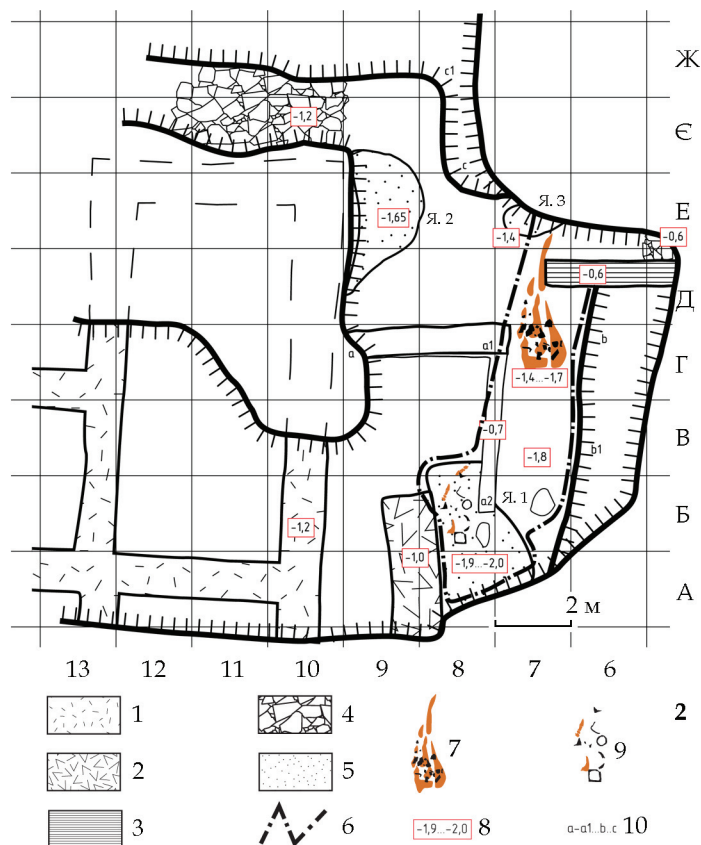
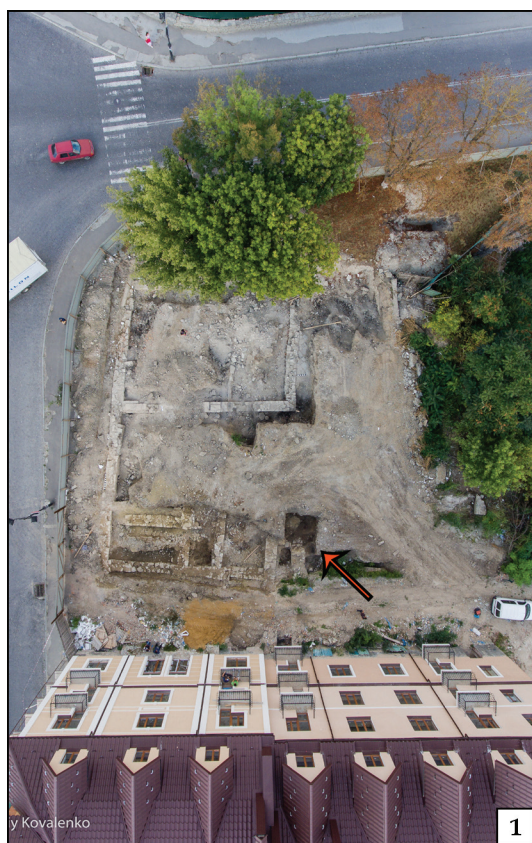

Рис. 1. Дослідження на вулиці Зарванська 7/3, 7/4 у Кам'янці-Подільському: 1 — відкриття фундаментів по вулиці Зарванська 7/3, 7/4 (зйомка коптером); 2 — план розкопу; 3, 4 — кахлі початку XVII ст. з ями 1

рою більш грудчастий, ніж суглинки, хоча й не настільки міцний як вапняковий гравій. Насичений вапном материковий шар білого, світлого кольору, місцями жовтуватий,

завдяки інфільтрації верхніх суглинкових шарів. У передматериковому шарі траплялись знахідки кераміки другої половини XIII — XIV ст., а також розвал великого

Рис. 2. Дослідження на вулиці Зарванська 7/3, 7/4 у Кам'янці-Подільському: 1 — скупчення кахель і печини другої половини XVII ст.; 2 — фрагмент поліхромної кахлі другої половини XVII ст. з антропоморфним зображенням

тарного горщика. У квадратах В—Г підлога житла лежала одразу на гравійно-галечниково-му ґрунті осадового походження.

Завал поліхромних кахель другої половини XVII ст. лежав у квадратах В—Г/7 (рис. 1: 2: 7). Основна частина завалу лежала на глибині 1,4–1,7 м. Шар печини від згорілих глиняних конструкцій будинку, з яким був пов'язаний завал кахель другої половини XVII ст., фіксувався вже на глибині 0,9 м. На півночі завал перерізала кам'яна стіна (рис. 1: 2: 3). Довжина стіни 3,1 м, ширина 0,55–0,6 м. Стіна впускена майже з сучасного горизонту. Її торцева частина залягає на глибині 0,6 м. З півночі до неї примикає мощення з вапнякових плит. Судячи зі стратиграфії впускної траншеї під стіну та супровідного матеріалу, стіна зведена не раніше другої половини XIX — першої половини XX ст. За нею будинок XVII ст., як видно із частково дослідженої ями 3 (рис. 1: 2: 5), продовжувався. Яма 3 частково простежена за кам'яною стіною на шири-

ну 0,65 м. Однак, залишки будинку за межами кам'яної стіни на півночі розкопу фактично знищені перекопами та завалами будівельного сміття XIX—XX ст.

У квадратах Д—Е/9 зафіксовано залишки господарської ями 2 (рис. 1: 2). Верхня частина ями зрізана при побудові кам'яниць другої половини XVIII — XIX ст. Збережена частина ями має розміри 3 м (північ — південь) на 1,5 м (захід — схід). Глибина ями 0,3–0,35 м. Заповнення ями складене, в основному, з гумусованого суглинку з включенням деревного вугілля, кісток тварин, кераміки. У південній частині ями, у зрізі простежується прошарок горілого вапна товщиною 3–5 см. Вапно у господарських ямах традиційно використовувалося з санітарною метою. Кераміка із ями 2 представлена розвалами та фрагментами посуду типового для початку XVII ст. Це покритишки, макітри та горщики. Горщики сіроглиняні, морені та червоноглиняні з крайкуванням поливою. Вінце горщиків пряме, різко відігнуте назовні, з гострокутним виступом посередині. Плечка горщиків оздоблені рифленням. Усі горщики мають стрічкову, дещо скошену ручку з пальцевим вдавленням посередині. З ями 2 походить також розвал коробчастої кахлі з рослинним орнаментом з кахляного набору, виявленого у ямі 1.

Результати дослідження археологічного об'єкту уможливили відкриття частини двох кахельних наборів для двох печей початку та середини XVII ст. Кахлі початку XVII ст. з ями 1 і 2 доброї збереженості. Лицьові пластини прикрашені багатими композиціями. У межах

одного набору виділяється група личкових кахель з рослинним орнаментом, портретних (рис. 1: 3), карнизних з ангелом (*tarczownikem*) (рис. 1: 4), що тримає щит з гербом «корчак», кахель з грифонами та інші. Фрагменти подібних кахель траплялись у ході досліджень попередніх років на вул. Зарванській, 7/1, Польському ринку, вул. Францисканській, 10.

Кохлі із завалу виявленого у квадратах В—Г/7 (рис. 1: 2: 7; 2: 1) — поліхромні, другої половини XVII ст. Серед цього набору трапляються

цікаві варіанти з антропоморфними сюжетами (рис. 2: 2), гербом «корчак», польським гербовим орлом із звірами-«тримачами» та інші.

Кохлі у складі пічних наборів *in situ* — рідкісні явище не лише для Кам'янця-Подільського, але й для всеукраїнської археології пізнього середньовіччя і нового часу. Непересічне значення мають також знахідки із заповнення житла. Це фрагменти гончарного і скляного посуду, вироби із заліза, що дають розуміння матеріальної культури населення міста XVII ст.

І. Старенький, Є. Левінзон

ДОСЛІДЖЕННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

Враховуючи надзвичайну недосконалість та неповноту реєстру пам'яток та «археологічної карти» Кам'янця-Подільського, експедицією першочергово було проведено низку розвідок в околицях міста: села Смотрич, Зіньківці та Довжок.

Огляд розпочали з пам'яток с. Смотрич. У результаті обстеження трипільського поселення Смотрич II в ур. Кубачівський Кар'єр було зафіксовано факт руйнації частини пам'ятки внаслідок розширення меж одного кар'єру. Назовні почали вигоряти частини трипільських жител. З відвалів кар'єру було зібрано велику кількість орнаментованої кераміки культури Кукутень-Трипільля, крем'яні знаряддя, фрагменти кісток тварин. У кераміці переважає поліхромний розпис — чорною, білою та червоною фарбами, біхромний — чорною з білою або чорною з червоною фарбами та монохромний — чорний або білий. Аналіз матеріалу дає змогу говорити про наявність двох трипільських горизонтів: етапів VI—VII та VII.

Організовано декілька розвідок на багатопшарове поселення Смотрич-II в ур. Татариски. В результаті було зібрано досить велику кількість різночасового підйомного матеріалу. Це зокрема, невелика кількість крем'яних знарядь доби верхнього палеоліту, знахідки трипільської культури (наймасовіші), невелика кількість кераміки черняхівської культури II—V ст. н. е. та давньоруського часу XII—XIII ст. Щодо трипільського матеріалу, то наразі можемо з впевненістю говорити про наявність двох трипільських горизонтів: Смотрич I — Татариски₁ — етапу VII мере-

шовської групи та Смотрич I — Татариски₂ — етапу СII гординештської групи.

Далі було обстежено околиці с. Зіньківці. Зокрема, багатопшарове поселення Зіньківці I в ур. Лиса Гора (трипільська і чорноліська культури), поселення раннього залізного віку Зіньківці II на лівому березі Зіньковецького струмка, а також було відкрито поселення Зіньківці III давньоруського часу на правому березі згаданого струмка.

Далі дослідження продовжили на території с. Довжок. Уперше за десятиліття було обстежено багатопшарове поселення Довжок I в ур. Лиса Гора, де вдалося зібрати матеріали трипільської, чорноліської та черняхівської культури.

Багатопшарове поселення Довжок II в ур. Долина Лісу було двічі обстежено, в результаті чого виявлено, що на площі поселення трапляється матеріал трипільської культури, давньоруська кераміка XII—XIII ст. та чисельні знахідки керамічних та інших виробів XVIII—XIX ст.

У серпні 2018 р. протягом тижня здійснено розвідку з шурфуванням в Бакотському археологічному мікрорегіоні. На полі в ур. Білянська Стінка зафіксовано матеріали, які можуть бути віднесені до періоду фіналу пізнього палеоліту або ж початку мезоліту. У цьому урочищі та в ур. Вертеп було закладено по одному малоінформативному шурфу.

Проведено зачистку виявленого ще навесні 2017 р. на території монастирського некрополя об'єкту 1. Відповідно до стратиграфічної ситуації, ми можемо припустити, що вже в давньоруський час об'єкт 1 припинив своє іс-

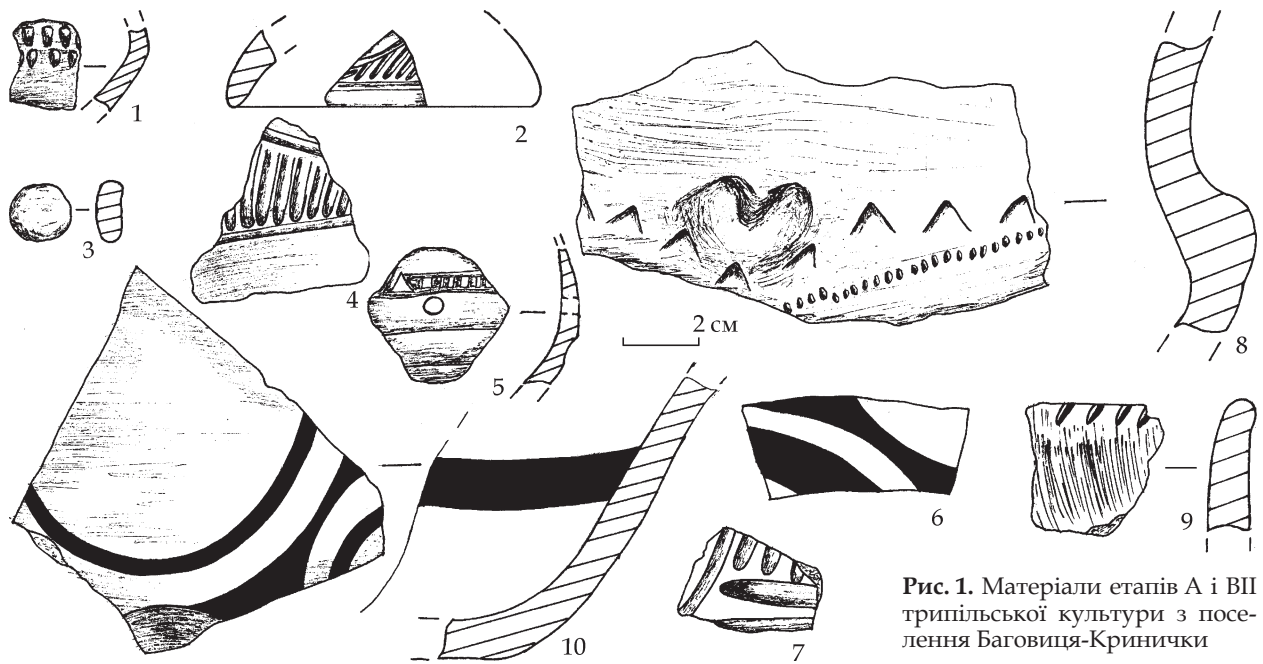

Рис. 1. Матеріали етапів А і ВІІ трипільської культури з поселення Баговиця-Кринички

нування, а заглиблення його було знівельовано шляхом засипки поверхневим ґрунтом.

На початку вересня здійснено виїзд в околиці с. Баговиця Кам'янець-Подільського р-ну з метою з'ясування стратиграфічної ситуації на багатошаровому поселенні (трипільська культура етапів А та ВІІ, пізньобілогрудівський-ранньочорноліський комплекс та пізній етап чорноліської культури) в ур. Кринички. Шурф 1 закладено ближче до стрілки мису. Вже на глибині 0,4 м від денної поверхні залягала материкова порода. Встановлено, що в цій частині поселення культурний шар повністю знищений оранкою, виявлений матеріал (дрібні фрагменти керамічних виробів та обмазка) знаходився не *in situ*. Шурф 2 заклали ближче до середини поселення. Культурні нашарування тут також на 2/3 знищені оранкою. Непорушеним залишився шар світло-сірого ґрунту, який містив дрібні фрагменти кераміки чорноліської та трипільської культури.

Найбільш інформативним виявився шурф 3. Закладено його було на місці скупчення обмазки на орній поверхні поля. На глибині 0,4 м від денної поверхні зафіксовано край значно пошкодженого оранкою трипільського житла (площадки) середнього етапу. Потужність шару становила до 0,2–0,25 м. По краю площадки було зроблено переріз до материкової породи, яка залягала на глибині 0,9 м від денної поверхні. Нижче шару обмазки зафіксовано прошарок глини потужністю 0,08 м. Нижче залягав шар світло-сірого ґрунту, насичений фрагментами керамічних виробів. У куті шурфу виявлено також край ями пізнього етапу чорноліської культури.

Отже, верхня частина поселення розорана тільки частково і має культурно-історичну цінність. У результаті досліджень польового сезону 2018 р. до наших рук потрапила досить яскрава колекція матеріалу трипільської культури. Зафіксований трипільський матеріал відноситься до двох етапів розвитку цієї культури: раннього (рис. 1: 1, 2, 4, 5, 7) та кінця середнього (рис. 1: 3, 6, 8–10; 2: 1, 2).

Ранньотрипільська кераміка традиційно складається з трьох груп: кераміка І групи (кухонна) містить включення жорстви, товченої черепашки, кераміка ІІ групи виготовлена з якісної глини, майже без домішок, кераміка ІІІ групи містить значну домішку дрібнотовченого шамоту, колір черепка здебільшого сірий, коричневий або чорний, випал неоднорідний. Серед артефактів етапу А уваги заслуговують такі вироби: фрагмент невеликої кухонної посудини з двома горизонтальними рядами відбитків загостреної палички (рис. 1: 1), фрагмент вінець невеликої накривки діаметром 10 см з композицією заглибленого прогладженого орнаменту (рис. 1: 2), фрагмент центральної частини піддону фруктовниці, декорований композицією із заглибленого прогладженого орнаменту (рис. 1: 4), фрагмент стінки посудини з типовим ранньотрипільським орнаментом із заглиблених прогладжених стрічок тощо (рис. 1: 7). Особливої уваги заслуговує фрагмент стінки невеликого горщика, декорованого композицією заглибленого орнаменту, подібного до архаїчного виїмчастого орнаменту (що вже почав змінюватись). Виконаний він у вигляді сполучення трикутника та невеликих квадратів і прямокутників в одній орнаментальній

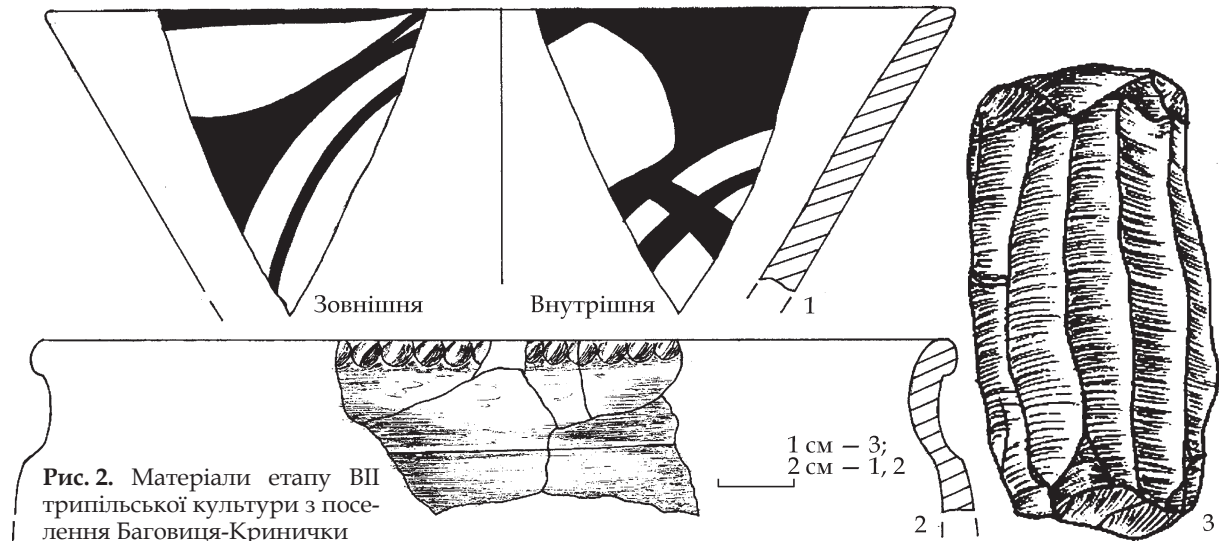

Рис. 2. Матеріали етапу VII трипільської культури з поселення Баговиця-Кринички

стрічці, а нижче — три ряди широких канелюр. Внутрішня і частково зовнішня поверхні залощені. Окрім того, виріб у центральній частині містить наскрізний отвір, що може свідчити про використання останнього в якості амулету-прикраси (рис. 1: 5), таку ж практику виготовлення підвісок з посуду бачимо на поселенні Лука-Врублівецька та Бернашівка.

Зважаючи на наявність серед матеріалу залишків архаїчної орнаменталі з трикутника і квадратів (рис. 1: 5), барботин, чітку наявність трьох груп кераміки, а також ряд наведених аналогій, ми можемо зробити припущення, що ранньотрипільський горизонт поселення в ур. Кринички є синхронним з такими пам'ятками, як Окопи, Миндрішка, Брага, Бабшин, Берново-Малинки, Вороновиця і Лука-Устинська. Датувати його, ймовірно, слід початком V тис. до н. е.

Щодо пізнішого трипільського матеріалу, то він представлений двома групами кераміки: столовою та кухонною. Столовий посуд однорідного, оксидативного, високо- або низькотемпературного випалу, має яскравотеракотовий колір, ангоб дещо світлішого кольору, розпис монохромний коричневою фарбою (рис. 1: 6, 10; 2: 1), поверхня лощена. Кухонний посуд виготовлений з глини з домішкою товченої черепашки, кварцу, органіки, випал високотемпературний, неоднорідний, черепок коричневого, сірого та темно-сірого кольорів.

Виявлений столовий посуд представлений двома мисками: зрізано-сферичної (рис. 1: 10) та зрізано-конічної (рис. 2: 1) форм. Миски розписані з обох сторін. На першій мисці декор зберігся частково: зовні декорована колами, всередині — широкою горизонтальною лінією. Профіль миски плавний, стінка ледве вихиляється назовні, денце слабо виражене. Друга — зовні декорована тангент-

ною схемою, всередині — овалами, в одному з яких всередині, ймовірно, вміщено косий хрест. Кухонний посуд декорований пальцевими (рис. 2: 2) та нігтьовими вдавленнями (рис. 1: 9) по краю вінця, косими розчосами на горловині горщика (рис. 1: 9), відбитками великого зубчатого штампу, парним округлим наліпом та відбитком палички по плічкам (рис. 1: 8). Цікавою знахідкою виявився керамічний округлий «жетон-амулет» (рис. 1: 3), виготовлений з відмуленої столової глини низькотемпературного оксидативного випалу. Виріб обкатаний, проте зберіг форму вдавлення від пальців гончара. Подібний артефакт було виявлено на поселенні Майданецьке та Хебешешти. Такі ознаки столового посуду як розпис зовнішньої сторони, збереження сферичності форми та невиразності денця мисок, цілком вказують на характерні риси етапу VII. Окрім того, у шурфі 2 було виявлено фрагмент рогу, що, ймовірно, використовувався в якості лоцила, це видно з до блиску заполірованої внутрішньої поверхні виробу.

Також на поселенні як підйомний матеріал зібрано фрагментовану кераміку пізнього етапу чорноліської культури. Так, знайдено уламок вінця та стінки банківидного горщика. Частина вінець прикрашена наскрізними проколами. Піднято також два фрагменти мисок, що характеризуються загнутими всередину вінцями. Окрім того, знайдено три фрагменти вінець черпаків та двох ручок.

Отже, можемо зробити висновки про те, що вищезгадані поселення потребують більш детального вивчення, точного визначення меж, стратиграфічної картини тощо. Особливо перспективним вважаємо подальше вивчення околиць Кам'янця-Подільського, створення відповідної археологічної карти.

Ю. Башкатов, Т. Бітковська

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ РАННЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ БІЛЯ с. ІВКІВЦІ (ур. ТРОЯНКА) ЧИГИРИНЩИНИ

Село Івківці розташоване на півдні Черкаської обл. в басейні р. Тясмин. По його території протікає невелика р. Івка. Село розташоване в типовому для Черкащини ландшафті — системі пагорбів і балок. Матеріали ранньоримського часу поки виявлені на трьох пагорбах. На одному з них у 2018 р. проведено геомагнітну зйомку та розкопки.

Було враховано інформацію від місцевих жителів про знахідки на більш високій частині урочища. Проведено розвідку, під час якої підтвердилась наявність тут матеріалів ранньоримського часу. Трохи згодом, К. Бондар провела геомагнітну зйомку частини ділянки на площі близько 1 га. Під час її підготовки за допомогою металодетекторів було знайдено уламки сарматських дзеркал, кілька фібул ранньоримського часу, вістря скіфських стріл та інше.

У липні за результатами, отриманими під час геомагнітної зйомки, було розбито три розкопи. Загальна їх площа становила близько 220 м². Першим було накрито аномалію, яку інтерпретовано як скупчення ям, можливо, пов'язаних з могильником. У результаті розкопок аномалію було підтверджено, але ями виявились господарського призначення. Частина з них чітко може бути визначена як зернові. Вони мали дзвоноподібну чи грушоподібну форму, глибину більше 1 м, у частини є сліди випалу на стінках. У деяких ямах було виявлено викинуті завали обмозки та вторинно перепалену кераміку. На наш погляд, це може свідчити про пожежу на поселенні, після якої його відновлювали. Слід відмітити, що більша частина зернових ям розташована на найвищій частині ділянки. Це вказує на підвищену увагу, яку приділя-

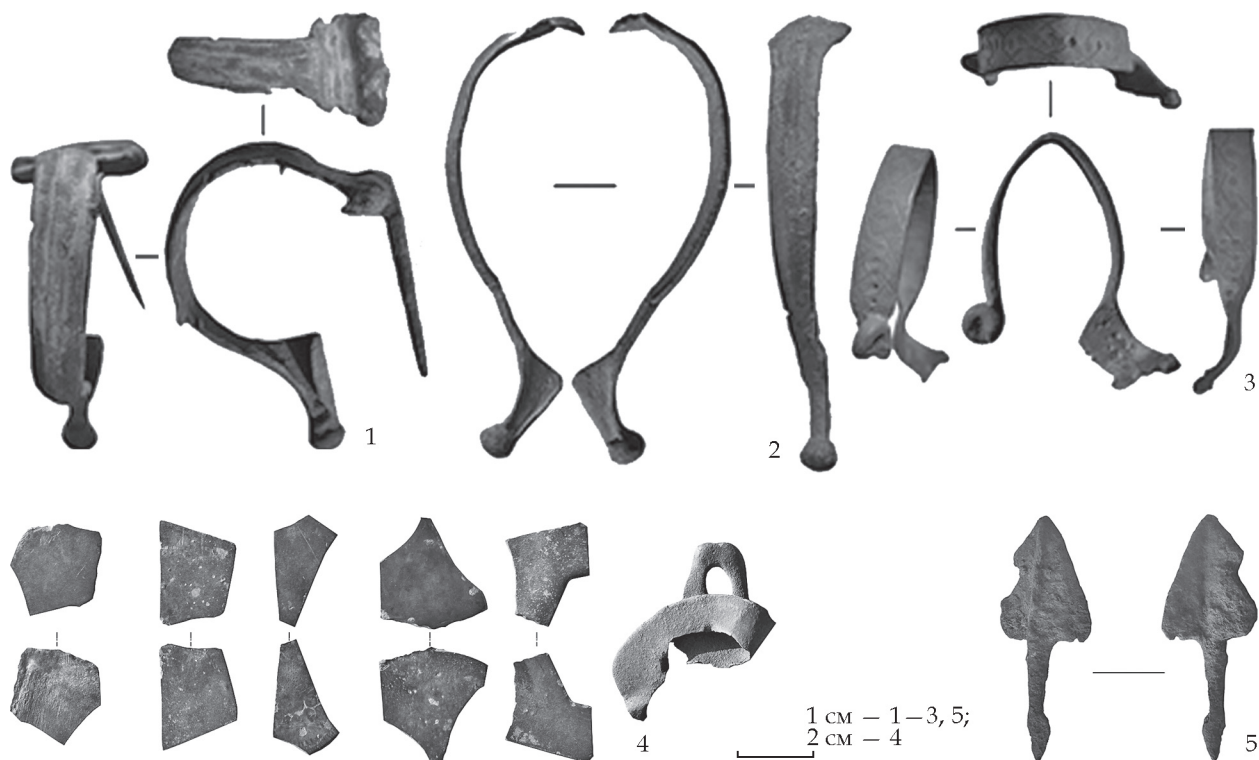

Рис. 1. Матеріали з поселення Івківці: 1, 2 — фібули типу Авцисса; 3 — фібула групи 12 варіанту 3; 4 — фрагменти дзеркал, 5 — вістря стріли; 1–4 — бронза, 5 — залізо

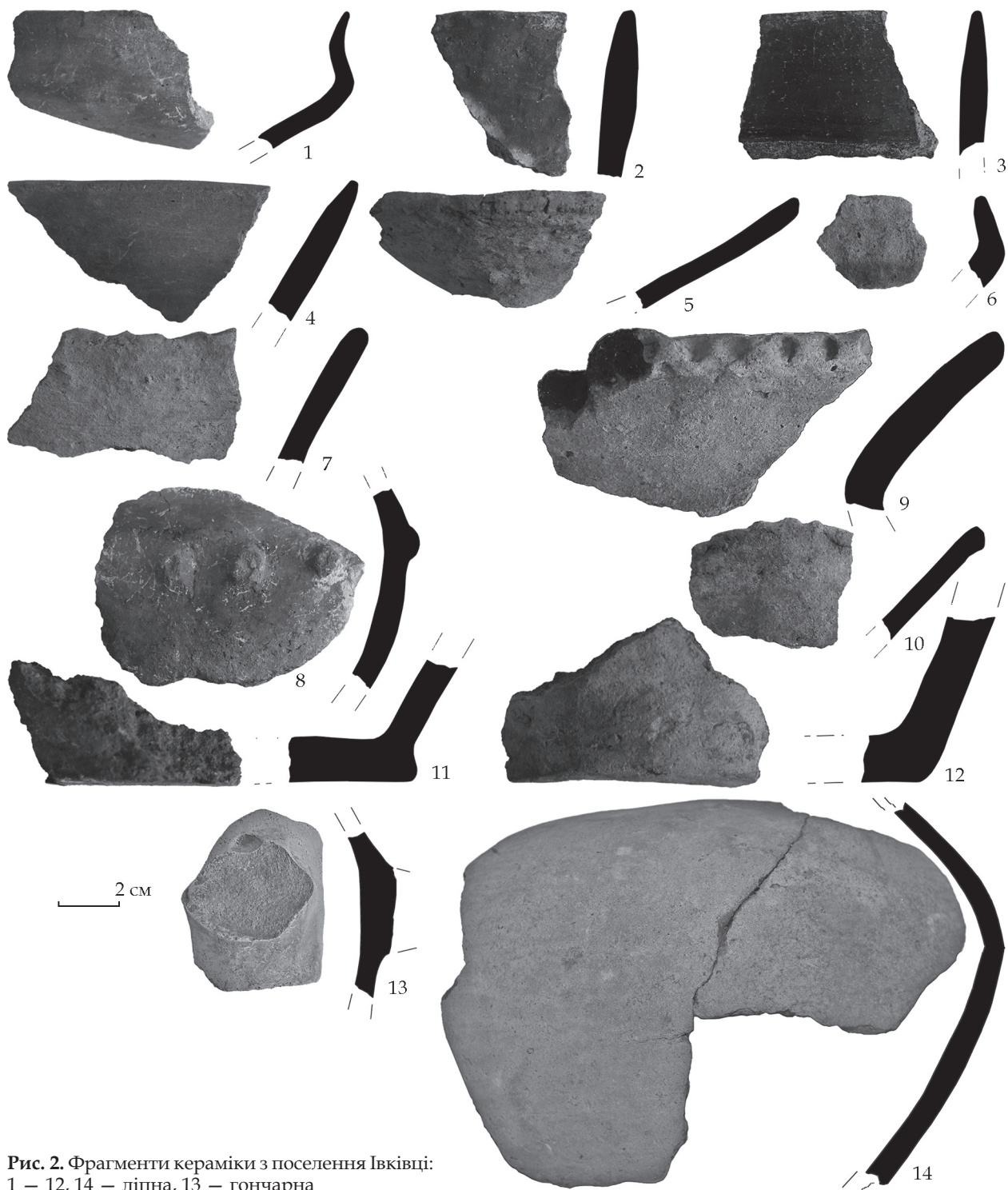

Рис. 2. Фрагменти кераміки з поселення Івківці:
1 – 12, 14 – ліпна, 13 – гончарна

ли збереженню врожаю. В одному з об'єктів збереглося горіле збіжжя. За визначенням С. Горбаненка переважна більшість належала ячменю та меншою мірою – просу.

Другий розкоп був закладений над двома аномаліями інтерпретованими як ями. Це припущення було підтверджено під час розкопок.

Третій розкоп було закладено над великою аномалією, неподалік від якої було знайдено фібулу типу «Авцисса» (рис. 1: 1). Цей роз-

коп дав найбільш багаті результати. Було досліджено дві великі зернові ями та наземне житло пізньозарубинецького часу. Житло мало прямокутну форму, розміри приблизно $3 \times 4,4$ м, орієнтоване кутами за сторонами світу, під північно-східною стіною був завал обмазки. Судячи з відбитків на ній і відсутності стовпових ям, конструкція була зрубна, стіни складено чи з обтесаних колод, чи з плах. Слідів опалювальної споруди не виявлено. Поряд були дві зернові ями. Особ-

ливо слід виділити яму 13, вона вирізнялась як розмірами — діаметр вгорі — 1,7 м та глибина — 1,7 м, так і заповненням. У ній було виявлено велику кількість кераміки, зокрема розвали синопської та гераклейської амфори.

На поселенні була досить велика кількість різноманітної кераміки як місцевого виробництва, так і імпортової (рис. 2). Пізньозарубинецька ліпна кераміка (рис. 2: 1–12) представлена груболіпною кухонною та лискованою столовою. Матеріали ще в процесі обробки, однак одразу помітні досить суттєві відмінності керамічного комплексу поселення Івківці від пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я. Довгий час вважалося, що широкий набір лискованого посуду, притаманний класичній зарубинецькій культурі, зникає. Залишаються миски типу Почеп і доживають деякі зарубинецькі форми. Після вивчення матеріалів Південного Побужжя кількість типів і час існування лискованих мисок в Середньому Подніпров'ї були розширені попри відчутну деградацію якості і складу керамічного набору. Навіть в процесі обробки кераміки поселення Івківці помітно, що вона є безпосереднім продовженням зарубинецьких традицій столового посуду. Нараховується що найменше чотири типи мисок і, головне, присутні лисковані горщики. Це повністю

відповідає столовому набору класичного зарубинецького періоду. Також увагу привертає велика кількість камфорної (рис. 2: 13) тари. Зараз важко сказати, який загальний відсоток вони складуть, однак мова йде приблизно про більш, ніж 100 фрагментів та два великі розвали. Для пам'яток цього часу це дуже велика кількість, яка може свідчити про сталі торгівельні зв'язки з римськими колоніями. На користь цього свідчать і знахідки на поселенні двох фібул типу «Авцисса» (рис. 1: 1, 2) та однієї — групи 12 варіанту 3 (за А. Амброзом) (рис. 1: 3).

На поселенні Івківці також виявлено фрагмент червонолакової чаші і пряслице, зроблене з стінки глека з слідами розпису чорним та червоним лаком.

Ще однією категорією можливих імпортів є матеріали, пов'язані з сарматським колом. До них можна віднести уламки що найменше 4–5 фрагментів дзеркал з прямими чи петлеподібними ручками (рис. 1: 4), фрагмент опуклоболої ліпної посудини (рис. 2: 14), вістря стріли (рис. 1: 5).

Хронологія поселення широко визначається в межах другої половини I — першої половини II ст. н. е. Саме в цей час вкладається більшість датуючих знахідок. При кореляції знахідок можна звузити датування до кінця I — першої половини II ст. н. е.

*Ю. Болтрик, О. Пробийгорова, Л. Кармазіна,
С. Очеретний, С. Черниш, О. Цвіркун*

ПОСЕЛЕННЯ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА БІЛЯ «ВИСОТИ 184,4» НА КАНІВЩИНІ

Співробітники ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України дослідили залишки поселення біля «Висоти 184,4», яке знаходиться в 200 м на південь від с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. Поселення займає центральну та південно-східну ділянки гряди, розташованої за 500 м від берега Канівського водосховища. Загальна досліджена площа 8960 м² (рис. 1). Перед початком робіт поверхня гряди була розбита на квадрати 10 × 10 м, в межах яких розміщено три розкопи. Площа розкопу 1 дорівнює 7830 м², розкопу 2 — 200 м², розкопу 3 — 930 м².

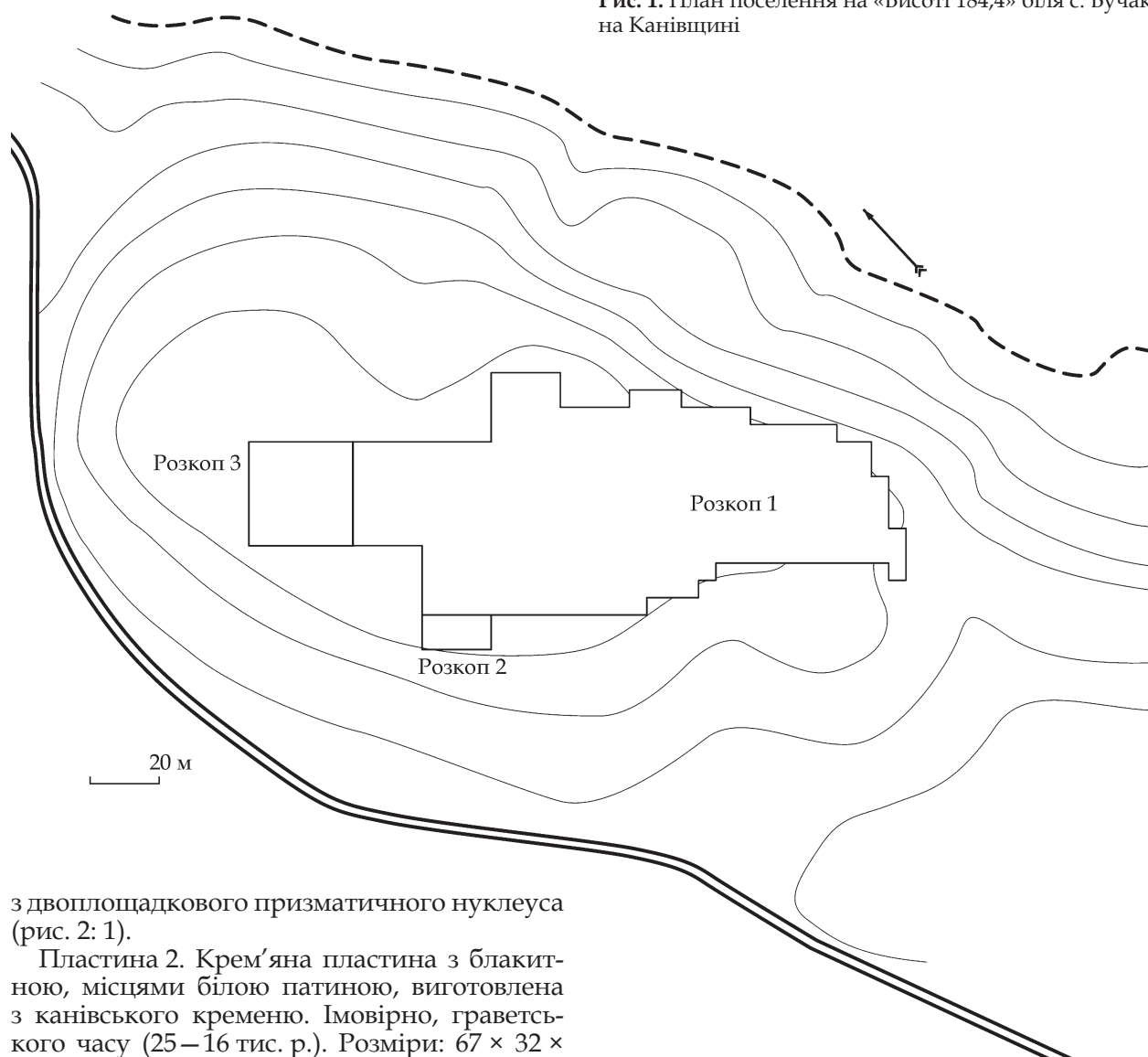
На поселенні знайдені матеріали чотирьох хронологічних періодів: доби палеоліту (визначення О. Цвіркуна), доби бронзи, ран-

нього залізного віку та пізнього середньовіччя — ранньомодерного часу.

Знахідки доби палеоліту. Знахідки доби палеоліту нечисленні, переважно з перевідкладеного шару, трапляються в різних частинах поселення та на схилах гори. Це крем'яні відщепи та дві крем'яні пластини із ознаками використання в якості знарядь.

Пластина 1. Крем'яна тронкована пластина з канівського кременю, імовірно, граветського часу (25–16 тис. р.). Розміри: 57 × 24 × 9 мм. Пластина ціла, з тронкацією на дистальній частині, закінчення пряме, зі слідами використання. Площадка лінійна, розміром 10 × 2 мм, з абразивною підправкою. Пластина п'ятигранна, біповздожня, знята

Рис. 1. План поселення на «Висоті 184,4» біля с. Бучак на Канівщині

з двоплощадкового призматичного нуклеуса (рис. 2: 1).

Пластина 2. Крем'яна пластина з блакитною, місцями білою патиною, виготовлена з канівського кременю. Імовірно, гравецького часу (25–16 тис. р.). Розміри: 67 × 32 × 11 мм. Проксимальна частина пластини, площадка лінійна з абразивною підправкою, п'ятигранна, біпоздовжня, знята з призматичного двоплощадкового нуклеуса з кіркою на крайніх гранях.

Знахідки доби пізньої бронзи. Знахідки доби пізньої бронзи представлені уламком посудини бабинської культури, яка походить із культурного шару на центральній ділянці поселення. Цей уламок прикрашено рядами паралельних наліпних валиків, розчленованих пальцьовими вдавленнями (рис. 2: 2). Кераміка товстостінна, товщина до 1,0 см. Зовнішня поверхня гладка, ретельно заглажена. Внутрішня поверхня має горизонтальні розчиси.

Знахідки початку доби раннього заліза. Керамічний комплекс доби раннього заліза презентовано фрагментами ліпного посуду столового та кухонного призначення.

Колекцію посуду кухонного призначення складають фрагменти вінець та донець від 13 ліпних горщиків (рис. 4: 2, 3). В орнаментативі

переважає поєднання проколів та пальцевих зачіпів. Розповсюджений орнамент у вигляді наліпного пружка із пальцевими зачіпами. У меншій кількості зустрічаються зразки, прикрашені пальцевими вдавленнями по краю вінця та пружком, який прикріплений по центру тулуба посудини. Поодинокі знахідки вінець, орнаментованих «перлинами» або пружком у поєднанні з проколами.

Посудини столового призначення здебільшого представлені фрагментами вінець мисок — 10 одиниць. Вони орнаментовані рядом «перлин», наколотих із середини та розміщених під краєм вінця (рис. 5: 1). Чотири екземпляри прикрашені наскрізними проколами. Одна з посудин орнаментована рядом «перлин», наколотих із середини, та коротким навскісним пружком на зовнішній поверхні (рис. 5: 3). Ще один екземпляр прикрашений «перлинами», розміщеними під вінцем та навколо зливного отвору (рис. 5: 2).

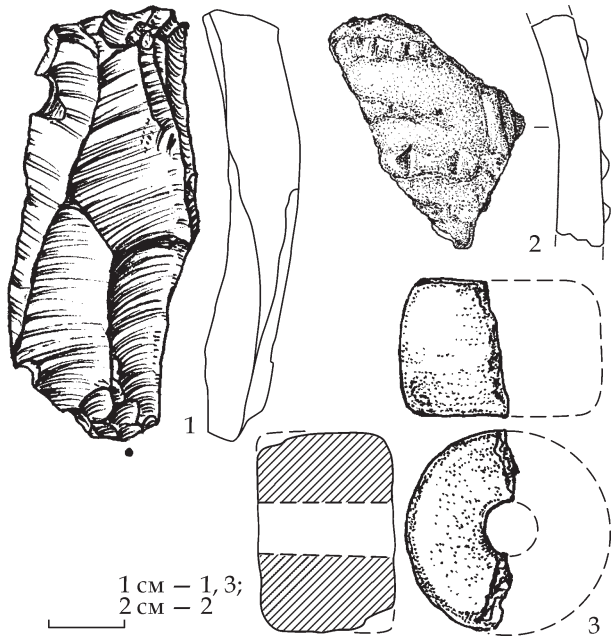

Рис. 2. Знахідки доби каменю та пізнього бронзового віку

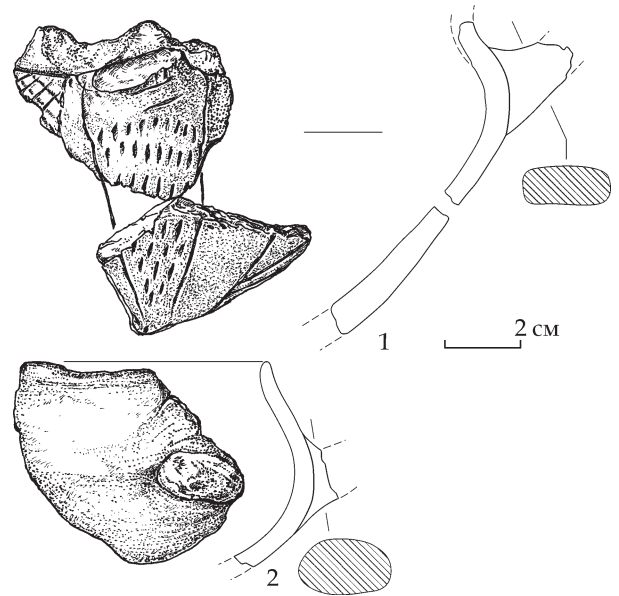

Рис. 3. Знахідки раннього залізного віку

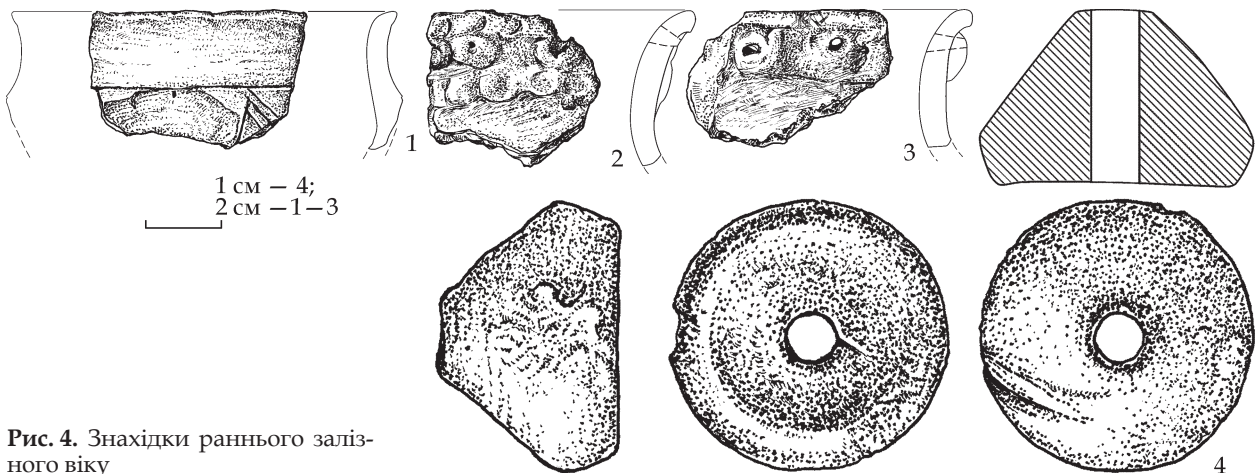

Рис. 4. Знахідки раннього залізного віку

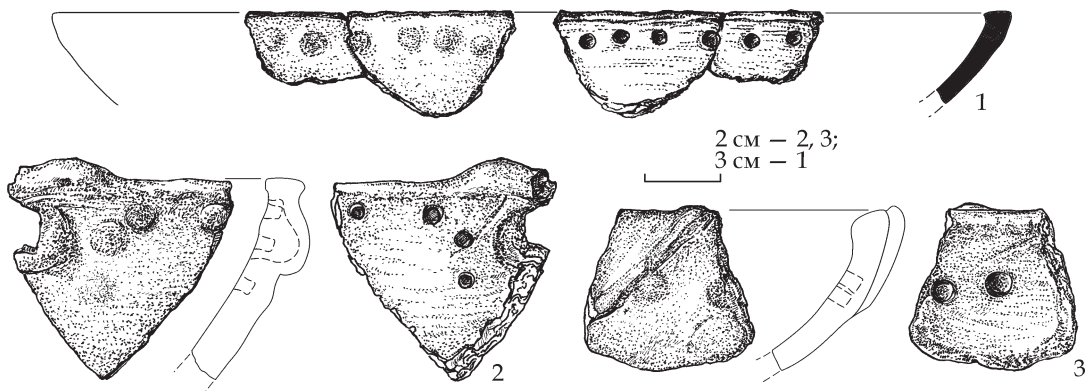

Рис. 5. Знахідки раннього залізного віку

Серед інших типів столового посуду на території поселення виявлено фрагменти стінок від двох черпаків та уламок вінця келиха. Посудина 1. Уламок черпака з опуклобким тулубом (рис. 3: 2). Поверхня загладжен-

на, трохи лискована, коричневого кольору. Товщина стінки — 0,7 см, край вінця в профілі загострений. Діаметр вінця не більше 8 см, денце відсутнє. В місці найбільшого розширення тулубу зберігся нижній при-

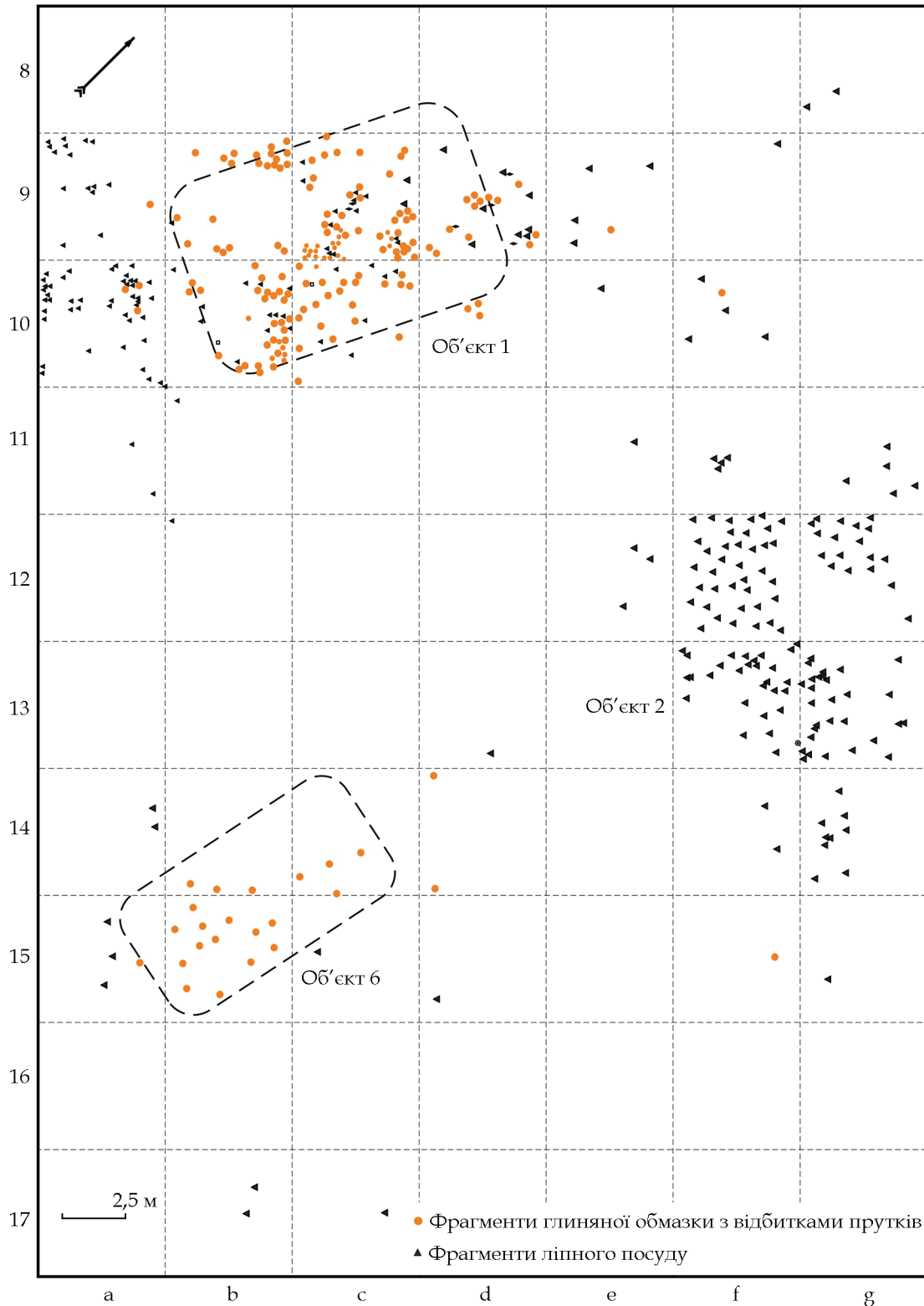

Рис. 6. План центральної частини поселення на «Висоті 184,4»

ліп ручки, овальної в перетині, розміри 2,2 × 1,5 см.

Посудина 2. Фрагменти стінок черпака (рис. 3: 1). Збереглась нижня частина ручки, яка прикріплена в місці переходу плічка на тулуб. В середній частині посудина прикрашена прокресленим геометричним орнаментом. На плічках нанесена горизонтальна

лінія, нижче якої розташовані трикутники верхівками донизу. Внутрішній простір трикутників заповнений наколами, заштрихованими ромбами, навскісними прокресленими лініями.

Посудина 3. Уламок вінця та тулуба келиха (рис. 4: 1). Орнамент розташований в нижній третині посудини, в місці її найбіль-

шого діаметру. В основі шийки прокреслена горизонтальна лінія, нижче — навскісні заштриховані трикутники, обернені верхівками догори. По краю вінця з внутрішнього боку нанесені навскісні наколи. Товщина стінок — 0,5 см, вони ретельно заглажені, з ознаками лискування, колір світло-коричневий. Діаметр вінця не більше 10 см, денце відсутнє.

У культурному шарі поселення знайдено два кружала. Перший зразок — уламок циліндричної форми (рис. 2: 3). Розміри: загальний діаметр — 2,7 см, висота — 1,8 см, діаметр отвору — 0,65 см. Друге кружало виготовлене із добре відмудленої глини з домішками дрібнозернистого піску. Поверхня ретельно заглажена, чорного кольору. Форма конусоподібна, приземкуватих пропорцій, з бортиком по нижньому краю (рис. 4: 4). Розміри: висота — 2,4 см, ширина — 3,4 см, діаметр отвору — 0,6 см.

Керамічний комплекс належить до передскіфського (жаботинський період) та ранньоскіфського часу VIII — першої половини VI ст. до н. е. Територіально найближчі аналогії походять із Трахтемирівського й Мотронинського городищ, поселення поблизу с. Жаботин.

Знахідки пізнього середньовіччя-ранньомодерного часу. Частина керамічного посуду відноситься до пізнього середньовіччя або ранньомодерного часу XVII—XVIII ст. Це уламки тонкостінних кружальних посудин з ретельно заглаженою поверхнею чорного або сірого кольору. Шийка вертикальна, конічна, різко переходить в роздутий яйцеподібний тулуб. Край вінця в профілі загострений. Керамічне тісто добре відмудлене.

Висновки. Роботами на поселенні біля «Висоти 184,4» була досліджена площа 8960 м², яка охоплює майже всю поверхню гряди та її схили. Завдяки цьому вдалося виявити за-

кономірності у розміщенні знахідок в межах культурного шару та на площі поселення.

Скупчення фрагментів глиняної обмазки від каркасно-глинобитних стін вказує на місця розташування легких наземних конструкцій. В межах поселення розчищено два подібних об'єкти — об'єкт 1 і 6. Вони займають найвище місце на гребені гряди (рис. 6). Скупчення обмазки в плані має прямокутну форму, в обох випадках їх розміри реконструюються в межах 9 × 6 м, довгою віссю орієнтовані по лінії північний схід — південний захід. Реконструйовані каркасно-глинобитні споруди розташовані на відстані 15 м паралельно одна до одної.

Інша ситуація з об'єктом 2 (рис. 6). Скупчення кераміки займає площу приблизно 25 × 10 м, орієнтоване довгою віссю по лінії захід — північний захід—схід — південний схід. Північний край скупчення починається поруч із об'єктом 1 та продовжується у напрямку схилу гряди. Саме в цих квадратах у профілях бровок простежується неглибока западина — дно давнього яру. Схоже, що скупчення кераміки з об'єкту 2 відповідає рівню поверхні давнього яру та позначає напрямок руйнації заповнення об'єкту 1 — споруди з каркасно-глинобитною конструкцією стін. Подібна ситуація зафіксована й стосовно об'єкту 6. На південний схід від нього простежується «смуга» розтягнутих по схилу уламків кераміки. Отже, піщаний ґрунт поселення не сприяв збереженню культурного шару та заповнення об'єктів, які виявилися «змитими» під впливом дії елювіальних процесів.

Незначна потужність культурного шару, відсутність заглиблених жител з опалювальними пристроями дають можливість зробити припущення про сезонний характер поселення. Час його функціонування припадає на кінець VIII — VII ст. до н. е. Знахідки інших періодів носять поодинокий характер.

Ю. Болтрик, О. Пробийголова, Л. Кармазіна, С. Черниш, А. Корж, С. Очеретний

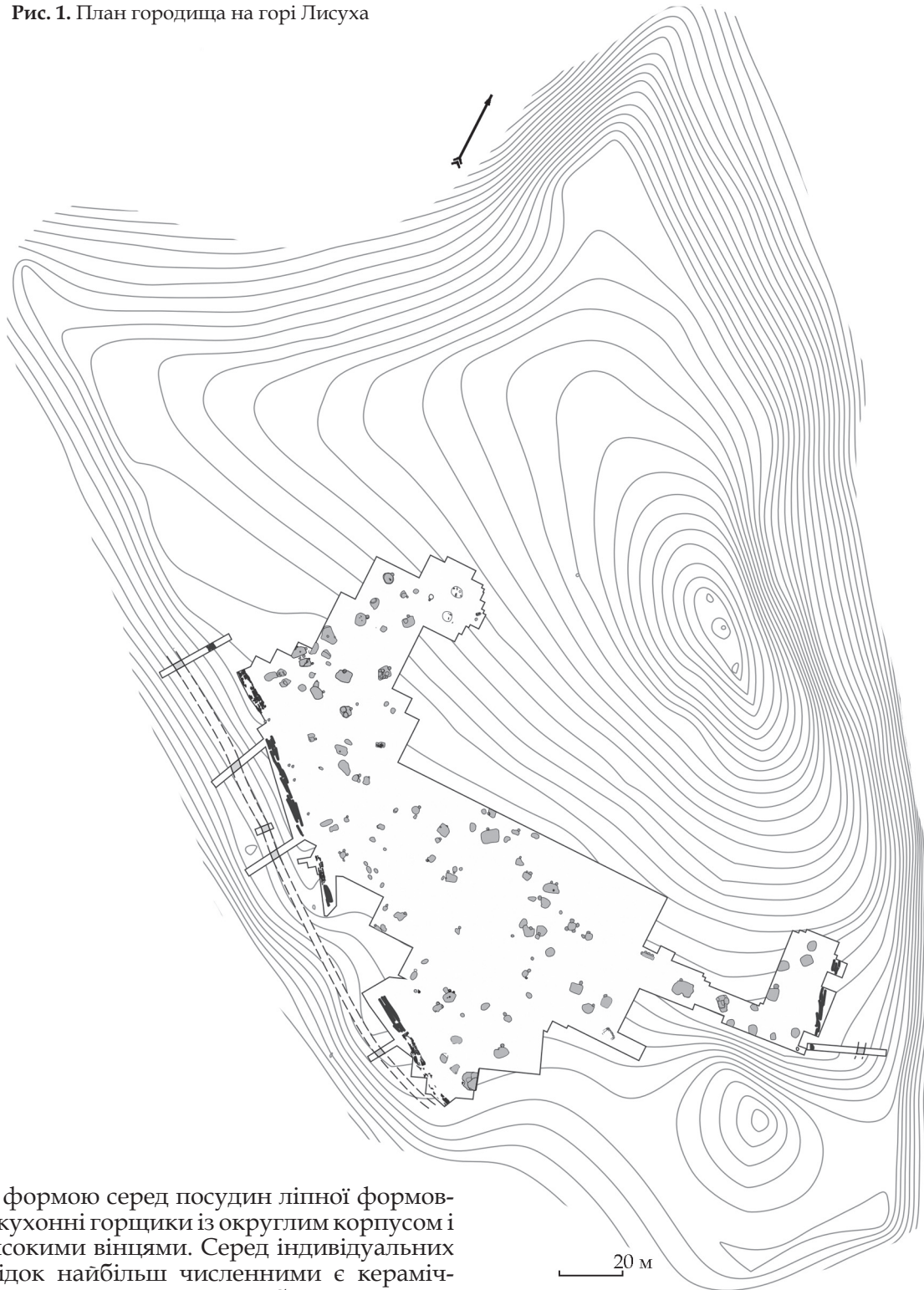
ТРЕТІЙ СЕЗОН ДОСЛІДЖЕНЬ ГОРОДИЩА ЛИСУХА

Охоронні дослідження городища на горі Лисуха поблизу с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. вже третій сезон проводять співробітники ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ. Роботи тривалого сезону здійснювалися на східній та південно-західній частинах городища. Досліджено площу понад 2600 м², з

яких 140 м² припадає на оборонні споруди. На відкритих ділянках виявлено 59 об'єктів та одне поховання (рис. 1).

Колекція знахідок нараховує 1306 одиниць, із них 94,7 % складає керамічний посуд. Його презентують: ліпні вироби — 65,2, кружальні — 38,8 % (з них 4,4 % сіроглиняні). Панів-

Рис. 1. План городища на горі Лисуха

ною формою серед посудин ліпної формовки є кухонні горщики із округлим корпусом і невисокими вінцями. Серед індивідуальних знахідок найбільш численними є керамічні кружала — 13 одиниць, бронзові вістря стріл — 7 одиниць, уламки фібул — 6 одиниць, залізні леза ножів — 6 одиниць, бронзові монети — 5 одиниць. У хронологічному діапазоні знайдені в об'єктах речі розпадаються на три періоди: друга половина VII ст. до н. е., I—II ст. н. е., IV — початок V ст.

На Західному розкопі досліджена ділянка валу загальною протяжністю 38,5 м. Як показали результати розкопок В. Петрашенка 2004—2005 рр., саме на цьому розко-

пі дерев'яні конструкції оборонних споруд збереглися в найкращому вигляді (рис. 2). Лише на цій ділянці зафіксовано вертикальні стовпчики — залишки дерев'яного частоколу поверх земляного насипу валу (рис. 3). Зроблено два перетини валу та рову — перетини 6 і 9 (рис. 4). У перетині 9 також простежено вертикальні стовпчики від дерев'яного частоколу. З'ясовано, що вони встановлюва-

Рис. 2. Дерев'яні колоди під насипом валу на розкопі Західний, дослідження 2018 р.

лись у вже існуючий насип, в спеціальну канавку, заповнену білим піщаним ґрунтом.

На прилеглий території внутрішньої частини городища на розкопі Західний досліджено 14 об'єктів — залишки жител-землянок із опалювальними пристроями та господарчі ями. Частина об'єктів розташована безпосередньо в насипі валу або поруч із ним. В об'єкті 49 знайдено бронзову монету часів правління Аркадія I, чеканка 383—388 рр. н. е.

На Центральному та Східному розкопах досліджено 45 об'єктів житлового та господарчого призначення. Із площі розкопів походять дві монети: монета-підвіска імператора Феодосія I, чеканка 392—395 рр. н. е. та денарій Антоніна Пія, чеканка 152—154 рр. н. е. Серед важливих знахідок на Східному розкопі слід вказати скіфський архаїчний псалій з ікла кабана з бронзовим окуттям на товстій кінцівці (рис. 5).

У центральній частині городища на Східному розкопі виявлено поховання 6. Кістяк частково поруйновано при спорудженні печі в одному із жител. Небіжчик орієнтований у напрямку захід—схід, лежав у зігнутому стані. Ноги випростані, верхня частина кістяка — череп та грудна клітина лежали на нижніх кінцівках, руки витягнуті вздовж тулуба. Череп повернутий лицевією частиною донизу. Біля нижньої щелепи та над хребцями шийного відділу містилися фрагменти шести зламаних та однієї цілої пронизок із пасти блакитного і зеленого кольорів.

Продовжено роботи на частині Східного розкопу вздовж краю крутого схилу оберненого до Дніпра. Головним результатом цих робіт слід вважати відкриття залишків укріплень на східному краю городища. Уздовж схилу гори на

Рис. 3. Залишки вертикального частоколу в насипі валу, розкоп Західний

глибині 1,58 м від верхівки валу розчищено частково обвуглені дерев'яні колоди, аналогічні виявленим на розкопах Західний та Південний. Збереженість колод незадовільна, ширина конструкції 0,5—1,0 м (рис. 6). Набагато краще збереглася викладка із дріб-

Рис. 4. Перетин рову 9, розкоп Західний

Рис. 5. Псалій з ікла кабана, розкоп Східний

ного каміння на внутрішньому схилі валу. Її залишки простежуються на гребені валу, а також в нижній частині ескарпу та в заповненні рову, виявленому на східному схилі гори в перетині 7 (рис. 7). У деяких місцях каміння викладене у два шари, між якими є пересипка ґрунту потужністю до 0,2 м.

На розкопі Південний завершено роботи з розчищення дерев'яної конструкції в на-

сипі валу, розпочаті в 2017 р. На північ від дерев'яних колод у заглибленні ресурсної виїмки досліджено житло з піччю та господарчою ямою. Його південний край перерізає насип валу. Зверху котлован житла перекритий кам'яною викладкою, яка лежить на поверхні внутрішнього схилу оборонного валу.

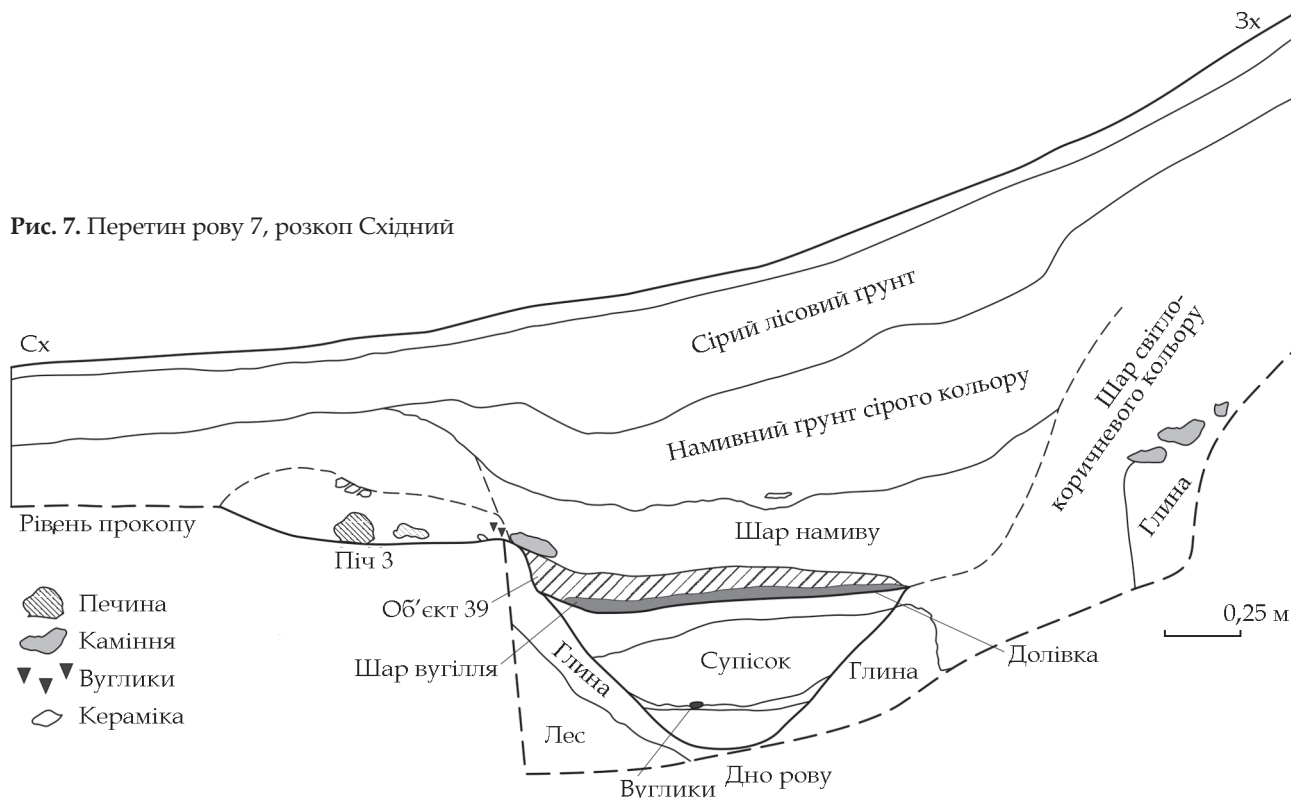
На Південному розкопі знайдено денарій Марка Аврелія, чеканка 147–176 рр. н. е.

У результаті проведених робіт отримані важливі дані стосовно конструкції дерев'яних оборонних споруд та етапів їх формування. Перший етап пов'язаний із спорудженням дерев'яної горизонтальної конструкції та зведенням земляного насипу. Колоди лежать на глибині 1,5 м від рівня сучасної поверхні на сірому попелястому ґрунті, сильно пошкодженому норами гризунів. За результатами палеопедологічних досліджень давньої поверхні під насипом валу, проведених к. г. н. А. Кушніром, на момент створення фортифікаційної споруди переважало лучне ґрунтоутворення, залісненість території була меншою. Нижче рівня колод та у їх засипці трапляються поодинокі знахідки уламків керамічного посуду, за попереднім визначенням, скіфського часу. У насипі знайдено фрагмент вінця посудини середньодніпровської культури. Тобто, дерев'яна конструкція була зведена над більш раннім культурним шаром, який залишили мешканці гори Лисуха до виник-

Рис. 6. Перетин валу 7, розкоп Східний

Рис. 7. Перетин рову 7, розкоп Східний

нення оборонних споруд городища. Довгою віссю оборонні споруди орієнтовані по лінії північний захід—південний схід. На східній ділянці лінія укріплень проходила по лінії північ—південь з незначним відхиленням до заходу. Виникнення фортифікаційних споруд попередньо пов'язуємо з I—II ст. н. е.

Через деякий час після зведення земляний вал втратив функції оборонної споруди і сприймався місцевими мешканцями як деталь рельєфу гори. У насипі валу й навколо нього почали зводити господарчі споруди або літні кухні — печі із передпічними ямами. Зафіксовано щонайменше дев'ять подібних об'єктів. Вони знаходяться на різній глибині від рівня сучасної поверхні, але в усіх випадках перекривають дерев'яні колоди, які лежать в основі валу. Окрім того, печі в насипу валу відкрили В. Петрашенко у 2004—2005 рр. Житло із п'ятьма печами відкрите в заповненні оборонного рову на розкопі Східний (рис. 7). На момент спорудження житла рів частково заплив або був засипаний. Відкриті в насипу валу комплекси є типовими для городища Лисуха, досліджені у великій кількості по всій житловій частині поселення. Отримані результати свідчать про те, що на деякий час зовнішня загроза для мешканців городища зникає й оборонні споруди починають використовуватися суто для господарських потреб.

Повторне відновлення фортифікаційних споруд відбувається не раніше IV—V ст. н. е. Насип валу було поновлено, його поверхня вкрита щільною викладкою дрібного камін-

ня, яка простежується майже на всіх досліджених ділянках оборонних споруд на розкопах Південний, Західний та Східний. Найбільш показова ситуація на розкопі Східний, де кам'яна викладка перекриває піч, впущену в перший насип валу (рис. 8). Керамічний посуд з печі датується IV — початком V ст. На південно-західній ділянці укріплень споруджується вертикальний частокіл.

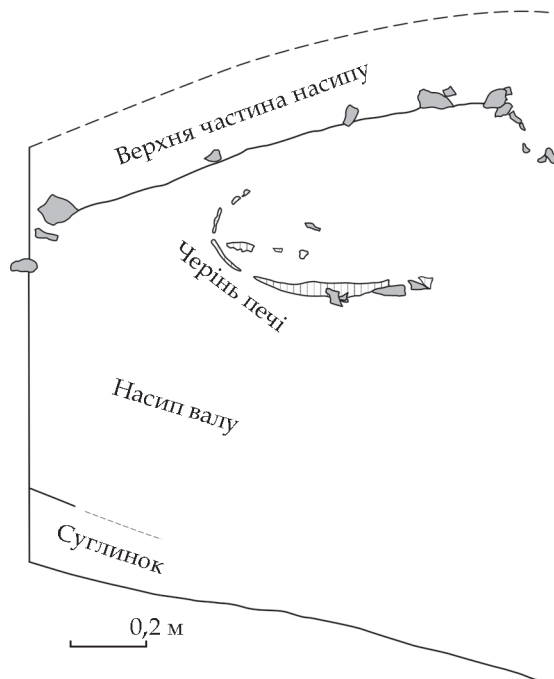

Рис. 8. Фрагмент перетину валу на розкопі Східний

Д. Куштан, С. Очеретний

РОЗВІДКИ ЧЕРКАСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

Навесні 2018 р. Черкаська експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ спільно із НДЦ «РАС» ІА НАНУ здійснили археологічну розвідку на відрізку траси проектування повітряних ЛЕП «Побузьке – Тальне – Руська Поляна» у межах Черкаській обл. Траса, виходя-

чи з Кіровоградської обл., пролягає такими правобережними районами Черкащини (із заходу на схід): Тальнівським, Звенигородським, Городищенським та Черкаським. Її протяжність – понад 150 км. Вона проходить спочатку Побужжям по горбистій, порізаний

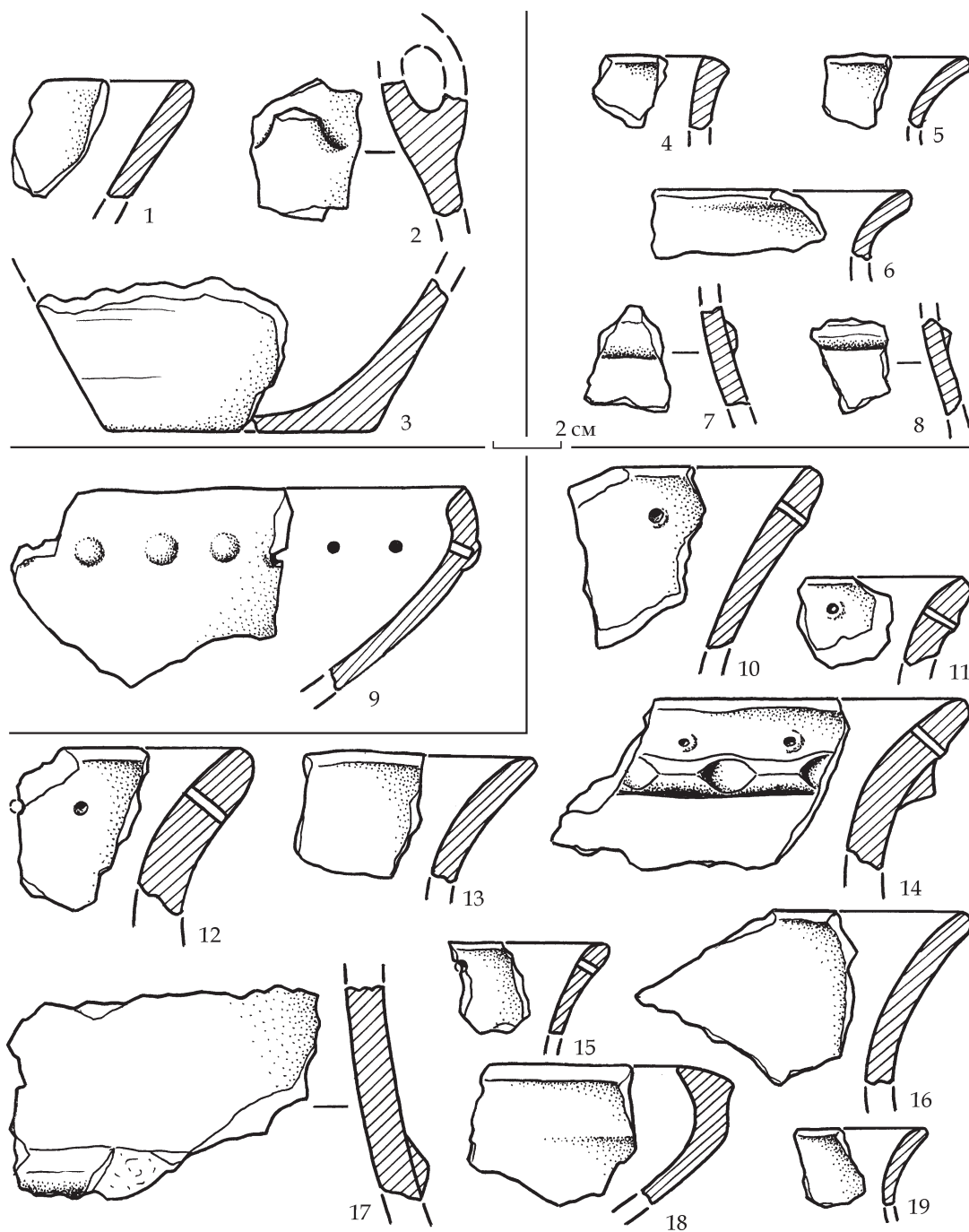

Рис. 1. Матеріали розвідок траси проектування ЛЕП «Побузьке – Тальне – Руська Поляна» (Черкаська обл.): 1–3 – поселення Петрики 2; 4–8 – поселення Кличкове; 9 – курган біля с. Неморож; 10–19 – поселення Мурзинці

ярами Придніпровській височині (басейни річок Гнилий та Гірський Тікичі). Далі — по більш чи менш рівнинному межиріччю Південного Бугу та Дніпра (басейн р. Вільшанка), яке переходить у Придніпровську низовину (Ірдинське болото).

Розвідки проводилися шляхом візуального огляду та збору підйомних матеріалів. По маршруту траси виявлено 31 об'єкт культурної спадщини. Чотири з них — об'єкти історії, представлені залишками оборонних ліній (окопів) часів Другої світової війни. Об'єкти археології репрезентують вісім місцезнаходжень археологічного матеріалу, 14 різночасових поселень та п'ять курганів. Їх культурна належність різноманітна: переважають пам'ятки ранньозалізного віку (ранньоскіфського часу) та черняхівської культури, проте виявлені й об'єкти, які відносяться до пізнього палеоліту, неоліту, енеоліту, доби бронзи, пізнього середньовіччя — ранньомодерного часу. Колекція знахідок нараховує близько 500 одиниць: фрагменти керамічного посуду, крем'яні вироби та відщепи, печина, кістки тварин, вироби з гутного скла тощо.

Найцікавіший археологічний матеріал виявлений на таких археологічних об'єктах.

Поселення доби енеоліту *Петрики 2* розташоване на південний схід від південної околиці с. Петрики Городищенського р-ну, біля дороги Журавка-Вільшана. Воно займає верхів'я балки, яка впадає у Ковалів Яр (р. Журавка), що плине у р. Вільшанка. Більшість знахідок — типова столова кераміка трипільської культури, яка характеризується гарно вимішаним тістом і добрим випалом. У колекції присутні: фрагмент вінчика конічної миски (рис. 1: 1), уламок стінки посудини із плескатою ручкою (рис. 1: 2), фрагмент денця (рис. 1: 3), решта — уламки стінок. Серед останніх є фрагменти зі слідами вторинного випалу. Кількома фрагментами представлені доволі крупні уламки глиняної обмазки, які походять від згорілих трипільських жител-«площадок».

Поселення доби пізньої бронзи *Кличкове* розташоване на північ від с. Вербівка Городищенського р-ну (північніше с-ща Кличкове Вербівської с/р). Воно займає схил правого берега балки Чирвина, яка впадає у

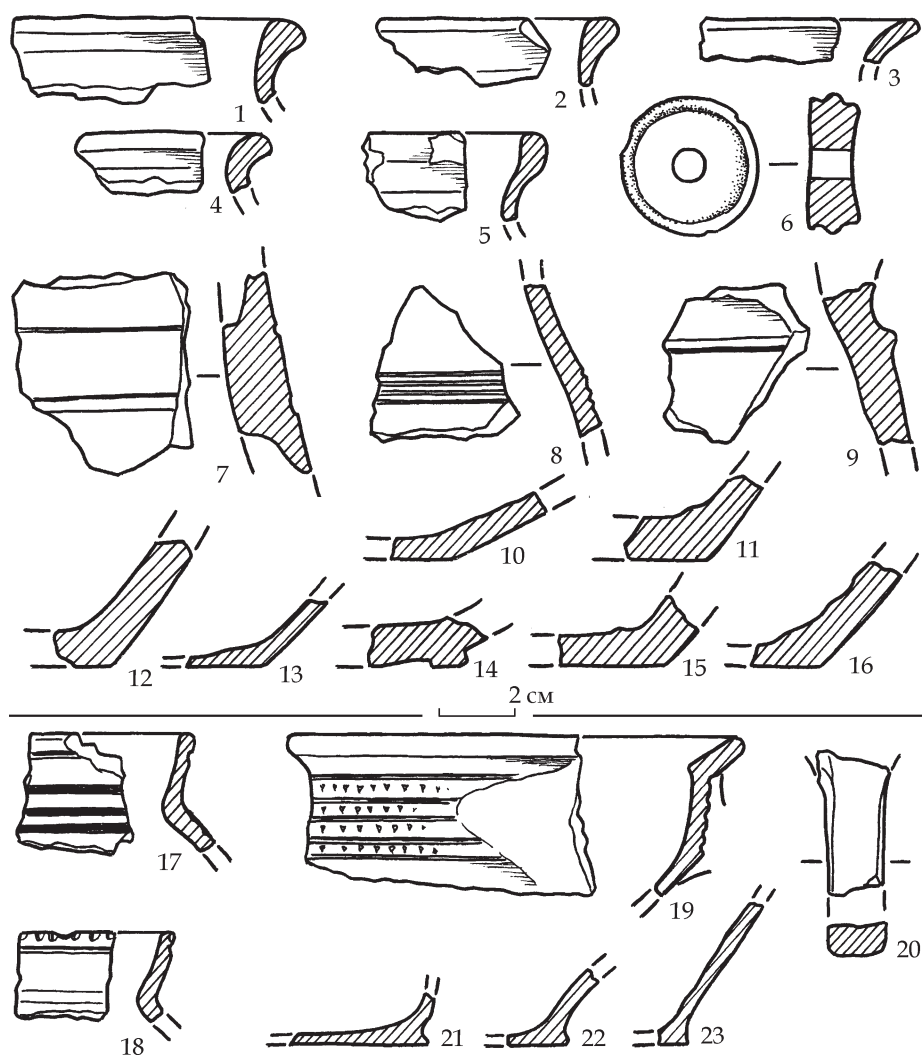

Рис. 2. Матеріали розвідок траси проектування ЛЕП «Побузьке — Тальне — Руська Поляна» (Черкаська обл.): 1–16 — поселення Кобринове-1; 17–23 — поселення Попівка

р. Вільшанка. Більшість знахідок відносяться до білогрудівсько-чорноліської культури. Вони репрезентовані фрагментами ліпних горщиків тюльпаноподібної форми: вінчиків (рис. 2: 4–6), стінок, орнаментованих наліпним валиком на плічках (рис. 2: 7, 8), неорнаментованих стінок та денець.

Поселення початку ранньозалізного віку *Мурзинці* розташоване на захід від с. Мурзинці Неморозької с/р Звенигородського р-ну, північніше ґрунтової дороги Мурзинці – Ганжалівка. Воно займає схил мису лівого берега балки Гайдаївка, яка впадає у р. Гнилий Тікич. Зібрано велику кількість кераміки, яка відноситься до передскіфського часу (пізній етап чорноліської культури). Здебільшого це фрагменти кухонних горщиків тюльпаноподібної форми із плавно відігнутим назовні вінчиком (рис. 1: 13, 16). Більшість з них під вінчиком прикрашені рядом наскрізних проколів (рис. 1: 10–12, 15). У деяких випадках цей орнамент доповнений наліпним валиком, поверхня якого розчленована пальцевими вдавленнями (рис. 1: 14). Такий само валик міг прикрашати плічка горщика (рис. 1: 17). Столовий посуд характеризується кращою якістю тіста й ретельнішою обробкою поверхні – фрагмент вінчика тонкостінного келиха (рис. 1: 19) та уламок конічної миски із загнутим досередини вінцем (рис. 1: 18). Виявлено кілька фрагментів денець посудин, для яких притаманна відсутність закраїн. Одним фрагментом представлена грудочка глиняної обмазки (печина). Також трапилися кості тварин.

Курган біля с. *Немороз* Звенигородського р-ну розташований на захід від західної околиці села, на верхній частині схилу тераси лівого берега р. Немороз (притока Гнилого Тікича). Насип сильно розораний: діаметр 25 м, висота 0,4 м. На поверхні трапився фрагмент вінчика лощеної ліпної миски із загнутим досередини краєм, орнаментованої «перлинами» (рис. 1: 9). Завдяки цій знахідці, курган може бути датований ранньозалізним віком (ранньскіфський час).

Поселення черняхівської культури *Кобринове 1* розташоване на схід від північної околиці с. Кобринове Тальнівського р-ну. Воно знаходиться на лівому березі струмка (балка

Горнівка), який впадає у р. Попівка – права притока Гнилого Тікича. Зібрано велику кількість фрагментів кружальних посудин черняхівської культури. Більшість з них – доволі грубі, іноді товстостінні кухонні горщики. Вінчики мають потовщений край (рис. 2: 1, 2). Орнамент досить бідний: ряди прокреслених горизонтальних ліній (рис. 2: 7, 8) або валикоподібні пружки (рис. 2: 9). Денця без закраїн (рис. 2: 10–13, 15, 16) або мають кільцевий піддон (рис. 2: 14). Столова кераміка репрезентована фрагментами чорно- або сіролощених мисок (рис. 2: 3–5). Індивідуальні знахідки представлені цілим керамічним пряслицем – плескатим, дископодібної форми, із пружкоподібним виступом по ребру (рис. 2: 6). На поселенні трапилися досить крупні грудки перепаленої глини (печини) від згорілих наземних жител. Також знайдені остеологічні матеріали. На протилежному березі струмка розташоване синхронне поселення *Кобринове 2*.

Поселення доби пізнього середньовіччя – ранньомодерного часу *Попівка* розташоване на південь від східної частини с. Попівка Звенигородського р-ну, південніше автодороги Рижанівка – Вільховець. Воно займає нижню частину схилу берега залісної балки неподалік ур. Соловйове. Тут зібрано значну кількість археологічного матеріалу, який відноситься до козацької доби (XVII–XVIII ст.). Це фрагменти кружальних кухонних горщиків із прямим коротким вінчиком і яйцеподібним тулубом. Трапилися вінця жовтоглиняних горщиків, орнаментованих «опискою» (рис. 2: 17) та сіроглиняних, прикрашених насічками по краю (рис. 2: 18). Серед інших типів керамічного посуду – крупний фрагмент сковорідки-латки, орнаментованої на плічках рельєфним риткуванням із відбитками дрібного штамп; зсередини – зеленкувата полива (рис. 2: 19). Двома невеличкими фрагментами представлені червоноглиняні миски із кольоровим розписом і глазурованою поверхнею. Денця горщиків характеризуються виділеною гострою закраїною (рис. 2: 22, 23), один фрагмент вкритий зсередини зеленою поливою (рис. 2: 21). Також знайдений уламок вузької плескатої ручки від покритишки (рис. 2: 20).

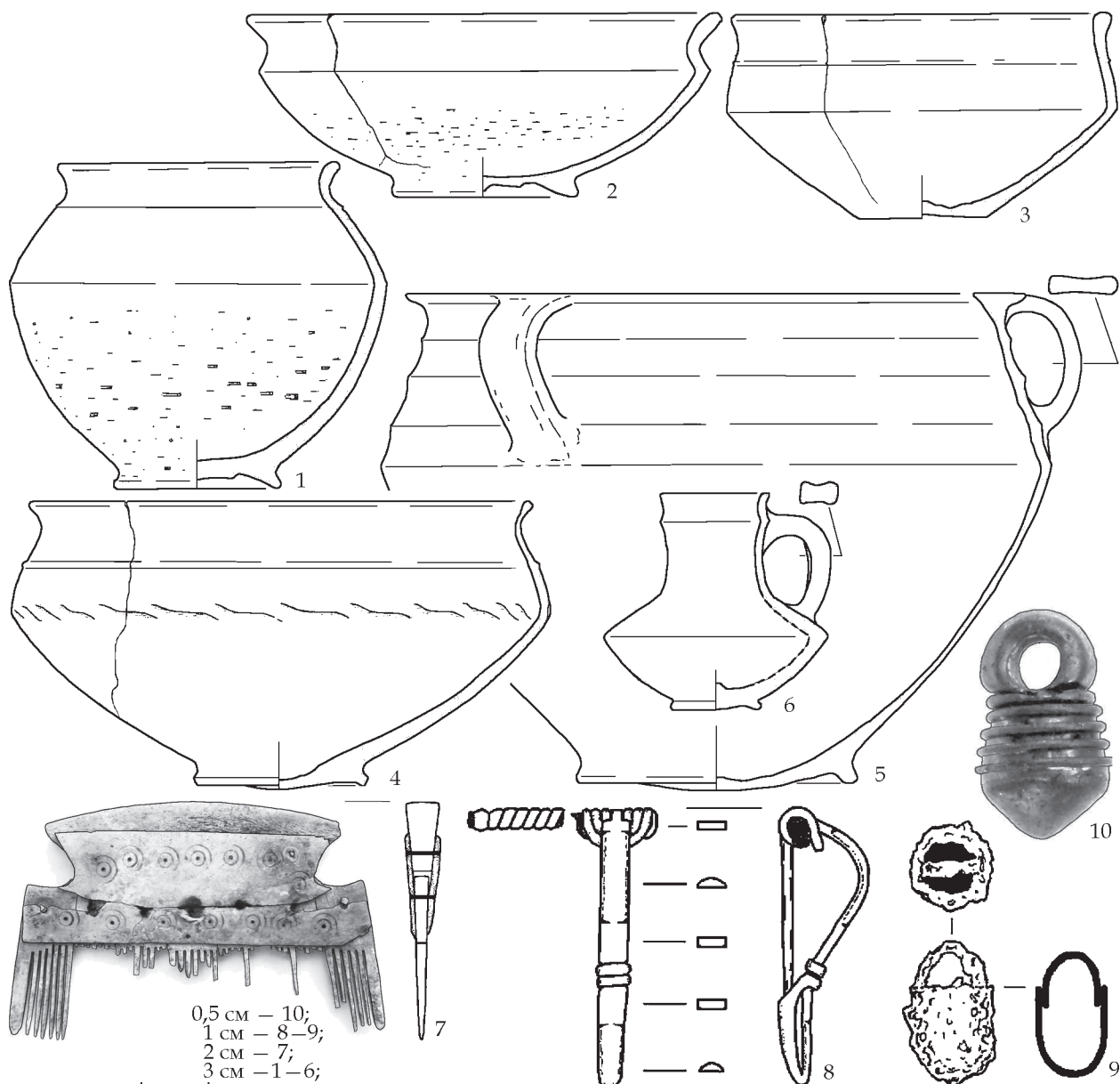

Б. Магомедов, С. Діденко, О. Милашевський

РОЗКОПКИ НА МОГИЛЬНИКУ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ БІЛЯ с. ЛЕГЕДЗИНЕ

Розкопки 2018 р. були продовженням робіт 2008–2011 і 2015 рр., що проводяться за підтримки Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура». За весь час розкопок досліджено площу 690 м² (близько половини некрополя), відкрито 81 поховання. Серед 47 кремацій 38 були в ямах без урн, дев'ять — в урнах. У 34 інгумаціях 23 скелети орієнтовані головою на північ, 10 — на захід (один зруйнований кістяк невизначений).

Більшість поховань з тілопокладеннями здійснено в простих ґрунтових ямах, два — в ямах з підбосом і три в ямах із заплічками. У більшості поховань (19) скелети були у давнину в різній мірі зруйновані. Із культурного шару загалом враховано 24890 уламків керамічного посуду. Серед них: фрагментів гончарної столової кераміки — 82,7 %, гончарної кухонної — 16,6 %, ліпної — 0,4 %, імпортової (уламки амфор та червонолакового посуду) — 0,3 %.

Могильник Легедзине, речі з поховання 80: 1, 2 — кухонний посуд; 3–6 — столовий посуд; 7 — гребінь з рогу оленя; 8 — бронзова фібула; 9 — залізна підвіска; 10 — підвіска з пурпурового скла

В останньому сезоні розкрита площа становила 76 м², відкрито 8 поховань. Із чотирьох кремацій три безурнові і одна урнова, перекрита уламками посуду. Решта — інгумації, з яких дві орієнтовані головою на північ (один скелет лежав догори спиною), дві — на захід (одне з них зруйноване, здійснене в ямі із заплічками). Усі тілоспалення досить бідні на знахідки, три тілопокладення зовсім безінвентарні. Натомість жіноче поховання 80, орієнтоване на північ, вміщувало шість посудин, а також фібулу, пряслице, гребінь, чотири за-

лізних кошикоподібних і одну скляну (імпортована з Близького Сходу) підвіски (рисунки: 10). З особливостями поховального обряду пов'язана знахідка кількох перепалених камінців, покладених у горщик.

Серед знахідок з культурного шару можна відзначити залізну пряжку, скляне пряслице і кілька керамічних, горло пізньоантичного червонолакового глека.

Датування могильника, встановлене в попередні роки, лишається незмінним: у межах останньої третини III — кінця IV ст.

О. Марченко, М. Сиволап., О. Прядко., А. Деткін, А. Борисов

ОБСТЕЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ В УРОЧИЩІ ЗАЛІЗЬКИ 2

Під час польового сезону 2018 р. було здійснено візуальне обстеження багатошарового поселення в ур. Залізки 2. Пам'ятка розташовується поруч з акваторією Кременчуцького водосховища 2,5 км на північ від станції Панське в межах території Чапаєвської сільської ради (Золотоніський р-н Черкаської обл.). Більшу частину року територія пам'ятки знаходиться на дні водосховища (глибина 1–2 м.). Взимку та на весні територія поселення звільняється від води і стає доступною для обстеження. Саме під час такого періоду й здійснено польові роботи. Їх метою було з'ясувати сучасний стан пам'ятки, визначити її межі та конфігурацію плями культурного шару.

Поселення виявив М. Сиволап у 1986 р. Повторно відкрили співробітники Черкаської археологічної інспекції А. Деткін, Т. Кургіна, П. Шевченко у 1995 р. Згадане у звіті С. Реця за 1996 р. Короткий опис поселення та детальний опис зібраних матеріалів опублікований у статті Т. Кургіної і П. Шевченка в 1997 р.

Матеріали з поселення зберігаються в Черкаському обласному краєзнавчому музеї та Черкаському міському археологічному музеї Середньої Наддніпрянщини.

Під час обстеження встановлено, що пам'ятка займає територію витягнутих дюноподібних підвищень колишньої заплави Дніпра. Поселення витягнуте з південного сходу на північний захід 761 × 320 м. Зафіксована площа поширення фрагментів керамічних посудин складає 17 га. У північно-західній частині поселення знаходиться округле підвищення 65 × 75 м. До затоплення водами водосховища висота цього підвищення

становила 3,1 м. Зараз ця ділянка більше не затоплюється. На ній росте верба та очерет. Територія пам'ятки інтенсивно розмивається. Вся поверхня вкрита фрагментами керамічного посуду. Навколо підвищення концентруються фрагменти ліпних посудин доби бронзи. Основна частина керамічних матеріалів представлена фрагментами гончарних посудин давньоруського часу, які можуть бути датовані X — початком XI ст., XI ст., XII–XIII ст. Окрім кераміки, з поселення відома значна кількість металевих виробів. Внаслідок цього пам'ятка протягом останніх 20 років стала місцем «паломництва» місцевих копачів. Нами зафіксовані сліди їх діяльності на території поселення. У центральній та південній частинах зафіксовано скупчення обпаленого каміння та шлаків. Ймовірно, це залишки залізобирного та ковальського виробництва. На пам'ятці зустрічаються шматки будівельного пірофілітового сланцю (можливо, залишки жорен) та чорного сланцю.

Обстеження цієї пам'ятки вказує на перспективність її дослідження та необхідність щорічної фіксації вимитих водами водосховища культурних залишків. Доречним буде в наступні польові сезони здійснити детальну фіксацію скупчень шлаків на поселенні та, за можливості, археологічно дослідити одне з них. Перспективним видається й пошук сусідніх давньоруських поселень. Адже, зважаючи на вражаючий для давньоруського часу на цій території розмір пам'ятки, це залишки значного населеного пункту, що розташовувався на лівому березі Дніпра, неподалік його основного русла.

О. Могилов, Ю. Ляшко, С. Руденко

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ПОТЯСМИННІ

Скіфська Правобережна експедиція ІА НАНУ та Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», за участі Кам'янського державного історико-культурного заповідника провела дослідження кургану середньоскіфського часу в басейні р. Тясмин на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу. Курган входив в групу з двох насипів, що розташовувались на мисоподібному виступі, який височів над околицьними ярами на схід від с. Михайлівка, та південь — південний захід від с. Жаботин Кам'янського р-ну Черкаської обл. Поховальна пам'ятка розташовувалась неподалік нещодавно відкритого Михайлівського поселення-гіганта скіфського часу.

Курган висотою до 1,25 м та діаметром до 27,7 м розташовувався ближче до краю мису. Під центральною частиною насипу виявлено заглиблену в ґрунт, спалену дерев'яну, дромосну гробницю з камерою, стіни якої зорієнтовані за сторонами світу. Гробницю оточував глиняний викид, що мав розрив з півдня — південного сходу (навпроти дромосу, по якому вносили небіжчика, та вводили коня). Зі східного боку могили, на викиді, розчищено верхню частину античної амфори від тризни. Поховальна камера розмірами 3,9 × 3,08 м та глибиною до 1,72 м від рівня давньої підкурганної поверхні орієнтована широтно. В центрі могили — кругла стовпова ямка. Дромос — з південного боку. Його довжина 2,48 м, ширина — 1,36–1,42 м. Дно похило спускається до камери, утворюючи 2 сходинки. Дерев'яну гробницю було спалено, її стінки та підлога сильно прогоріли. Вцілілі ділянки заповнені перепале-

Зооморфна бляха у вигляді голови лося з кургану

ним ґрунтом червоного кольору. Гробниця виявилась пограбованою в новий час через велику яму зверху, що знищила поховання. Вціліли лише кути та дромос.

У центральній частині поховальної камери, у стовповій ямці чи поруч, виявлено бронзові замочкоподібні підвіски та ворворку. У дромосі розчищено поховання коня, що лежав головою до поховальної камери. Поруч з твариною покладено вузду: залізні вудила з бронзовими Г-подібними псаліями, зооморфними бляхами у вигляді голови лося (рис.) й лапи тварини та ворворками. Тут лежав і бронзовий наконечник стріли.

У північну частину могили у другій половині V ст. до н. е. з поверхні насипу, здійснене впускне чоловіче поховання, що теж майже вціліло знищене пограбуванням. Уціліли частина черепа, фрагмент залізного ножа та бронзові наконечники стріл, покладені біля голови.

О. Могилов, С. Руденко, К. Панченко, Ю. Ляшко

РОБОТИ НА МОТРОНИНСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Скіфська Правобережна експедиція продовжила дослідження Мотронинського городища скіфського часу на півдні Дніпровського Правобережного Лісостепу, розташованого біля с. Мельники Чигиринського р-ну Чер-

каської обл. Роботи проводились на ділянці розкопу 24 біля валу внутрішнього укріплення, в його внутрішній південній частині.

Розкопки показали значне насичення культурного шару знахідками. Насампе-

Рис. 1. Яма 3, заповнена кістками тварин

Рис. 2. Ліпний керамічний посуд з Мотронинського городища

ред — ліпною керамікою. Переважають знахідки фрагментів банкоподібних горщиків, прикрашених наліпним валиком під вінцями, трапляються миски, зрідка — казаноподібні посудини та фрагменти черпаків. Цікавою є наявність декількох стінок архаїчних посудин з врізаним геометричним орнаментом. Відомі античні амфорні стінки. Трапилось свинцеве пряслице, бронзовий базисний наконечник стріли, а у верхньому шарі — залізний черешковий трилопатекий наконечник слов'янського часу.

У південному секторі розкопу фіксується глиняний викид з рову внутрішнього укріплення. Кількість знахідок в ньому суттєво менша. У внутрішню основу валу було впущено овальну яму з похованням дитини, ймовірно, хлопчика 3—5 років, без ознак насильницької смерті. Кістяк лежав у «вільній» позі. Тулуб та ноги розташовувались фактично перпендикулярно. Небіжчика поклали на спину, верхня частина припіднята та повернута вліво. Голова «впала» на груди. Права рука відкинута вбік. Під час дослід-

ження господарської ями 6 було виявлено жіночий череп. Ці знахідки доповнюють перелік поховань на поселенських пам'ятках, добре відомих в Українському Лісостепу за скіфської доби.

У декількох місцях фіксувались сліди вогнищ, що мали вигляд сильно обпалених місць круглої чи овальної форми діаметром до 0,5 м. Під глиняним викидом та на рівні материкового суглинку простежено декілька об'єктів. Цікава яма 3, нижня частина якої заповнена кістками тварин та фрагментами кераміки (рис. 1). У розкопі вдалось частково зафіксувати сліди приміщення, що функцінувало до спорудження внутрішньої цитаделі, а перед спорудженням валу було засипане. В одному місці трапився розвал миски з заціпами по вінцях (рис. 2: 3). В іншому — під глиняним викидом компактно лежали череп та кістки малої рогатої худоби.

Виявлені нашарування відносяться до VI—V ст. до н. е. Наступного польового сезону дослідження Мотронинського городища планується продовжити.

В. Полтавець, О. Могилів, О. Козак, С. Руденко

ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЕКТИВНОГО ЗАХОРОНЕННЯ В ЧИГИРИНІ

Експедиція Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» та Інституту археології НАНУ завершила дослідження колективного захоронення на Замковій Горі в м. Чигирин Черкаської обл.

Поховання було відкрите в 2017 р. при прокладанні водогінної траншеї, що частково пошкодило захоронення. Воно здійснене в ямі, що, вірогідно, мала форму прямокутника чи трапеції, витягнутих довгою віссю зі сходу — південного сходу на захід — північний захід. Довжина її північного боку — 1,85 м. Ширина, що зберіглась, зі східної та західної сторін відповідно 0,75 і 1,05 м. Загальна глибина ями від рівня сучасної поверхні — 1,4—1,47 м. Кути ями при переході в дно заокруглюються. Товщина залягання шару кісток становила до 1,05 м.

У 2018 р. знято п'ять нижніх шарів кісток, що отримали № 4—6, 6А, 7. Усього в них розчищено 339 антропологічних об'єктів, переважно черепів (рис.). Не рідкі й нижні щелепи. Інші ж кістки (тазові, гомілкові, хребці, кістка стопи) трапляються не часто.

Більшість кісток та нижніх щелеп лежали не з черепами. Втім, одного разу шийні хребці були виявлені з черепом. На черепах виявлено масові сліди рубаних поранень поверхневого або проникаючого характеру. У низці випадків простежені ознаки декапітації: сліди рубаних ран зафіксовані на шийному хребці, основі черепа, нижній щелепі. Їх аналіз говорить про те, що голову могли стиснути й ззаду, й спереду. Попередній аналіз дозволяє говорити про належність абсолютної більшості черепів чоловікам.

Всього за два сезони робіт на пам'ятці відкрито 449 антропологічних об'єктів, переважно черепів, рідше — нижніх щелеп. Інші кістки рідкі. Попередній аналіз антропологічних матеріалів дозволяє припускати, що тут було поховано рештки 300—350 індивідів. Можна зробити висновок, що більшість загиблих були вбиті в бою холодною зброєю, а згодом обезголовлені.

Колективне захоронення може бути пов'язане з військовими діями в місті під час Чигиринських походів 1677—1678 рр.,

Нижній шар черепів у колективному похованні на Замковій Горі в Чигирині

коли фортеця з російською та українською козацькою залогами була в облозі, а згодом захоплена турецькими військами. Яма з черепами знаходилась перед фронтом Чигиринської фортеці, фактично в зоні воєнного протистояння, чи на передньому краї турецького табору. З історичних джерел добре відомий звичай османів стинати голови своїм ворогам. Неодноразово згадує це явище й П. Гордон безпосередньо під час військових дій в Чигирині 1678 р. Отже, людські рештки

з колективного поховання на Замковій Горі являють собою санітарне захоронення, вірогідно, українських та російських захисників фортеці, що полягли під час Чигиринських походів 1677–1678 рр., та були обезголовлені вояками османської армії.

За своєю масштабністю колективне захоронення в Чигирині є безпрецедентним в Україні. Численні антропологічні матеріали є важливим і об'ємним джерелом для вивчення населення нашої держави козацької доби.

*П. Шидловський, С. Пеан, Л. Демей, Л. Крепін,
О. Цвіркун, М. Чимирис, Б. Мамчур*

ПОНОВЛЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ЧЕТВЕРТОГО МЕЖИРІЦЬКОГО ЖИТЛА

Межиріцька пізньопалеолітична стоянка знаходиться на території с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл. Пам'ятка розташована на мису, утвореному долинами річок Росі та Росави, близько 20 км на захід від р. Дніпро і за 200 м від високого корінного схилу плато долини р. Рось. Датування

за радіовуглецевим методом визначило вік пам'ятки у досить вузьких межах — близько середини 15 тисячоліття тому. У результаті півстолітніх розкопок виявлено і досліджено чотири житлові конструкції та господарські об'єкти навколо них. Четверте житло, виявлене експедицією М. Гладких у 1976 р. було

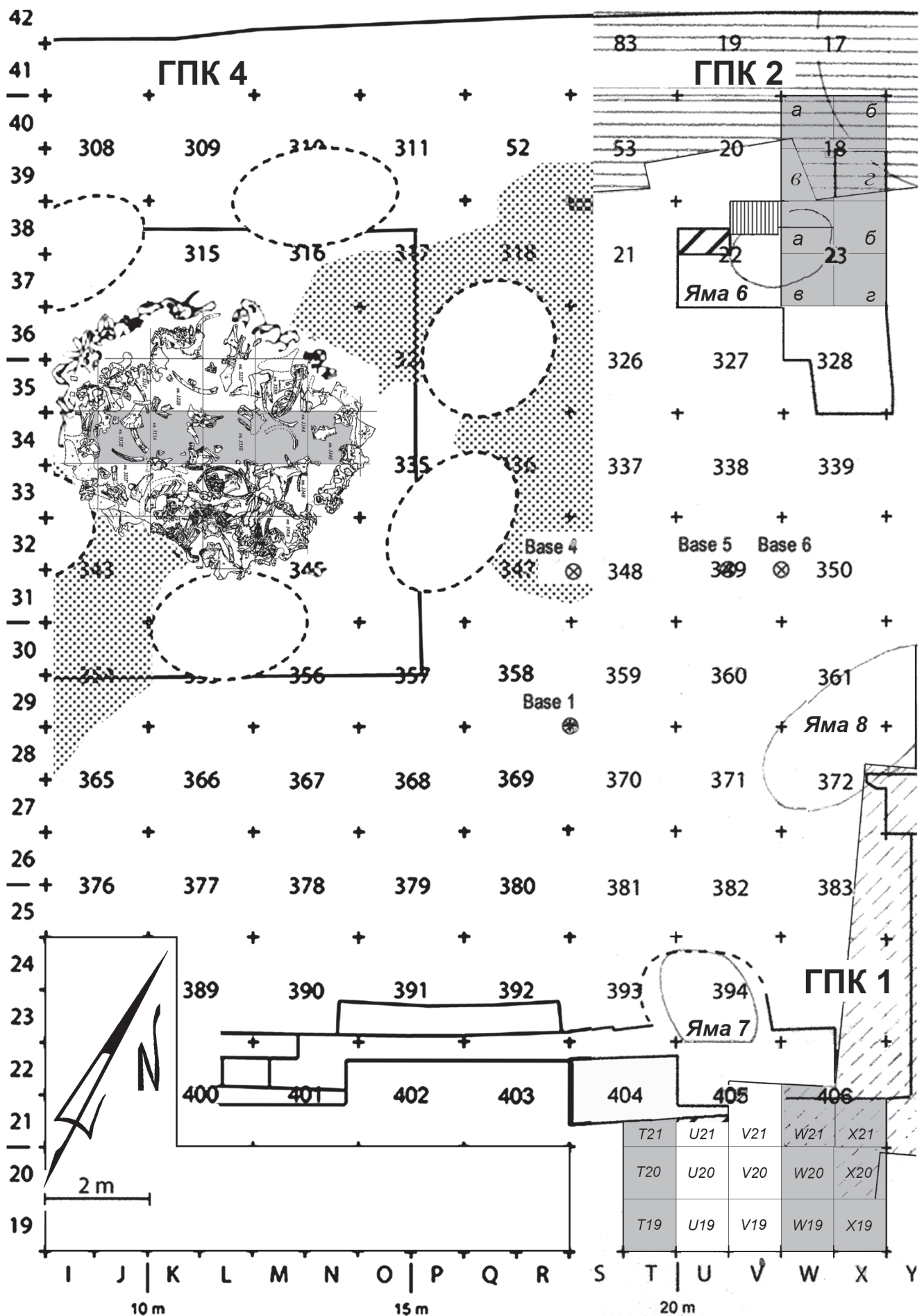

Рис. 1. Загальний план четвертого розкопу Межирізької стоянки. Сірим виділено ділянки, досліджені у 2017 – 2018 рр.

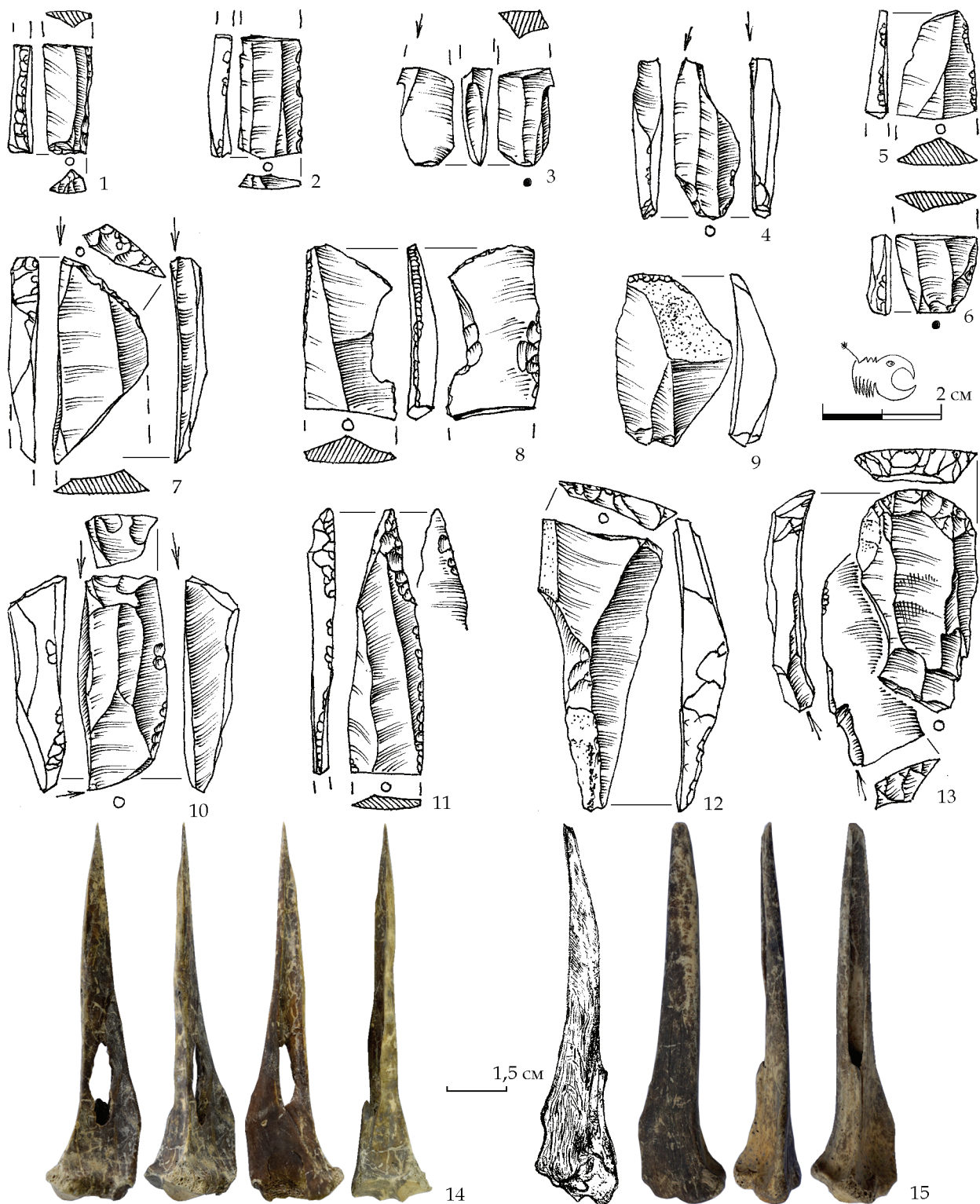

Рис. 2. Межиріч 2018, знаряддя з кременю та проколки з трубчастих кісток дрібних ссавців

частково розкопане та залишене на місці з метою наступної музеєфікації.

Завданням робіт 2018 р. було проведення попередніх досліджень цього житла для отримання даних про конструктивні особливості й ступінь збереженості культурних решток всередині скупчення. Археологічні дослідження проводили із залишенням на місці конструк-

тивних елементів споруди для збереження об'єкту як пам'ятки археології. Роботи вели спільно з групою археозоологів з Національного природничого музею (Париж), які мають значний досвід реставрації й консервації плейстоценових органічних решток.

Перший етап роботи передбачав розчищення елементів конструкції та заповнення

житла від кісткової крихти та дрібних невизначених уламків, що з'явилися внаслідок руйнівних процесів як ендегенного (розпад бивнів, черепних, дрібних кісток під дією повітря, води тощо), так і екзогенного характеру. Особливої шкоди та активізації процесів розпаду кісткового матеріалу завдало пошкодження даху металевого накриття від значної кількості опадів навесні 2010 р. Весь матеріал з розчистки піддавався промивці з метою віднайдення дрібних предметів, виробів з кременю та кісток дрібних ссавців.

Після розчистки скупчення 4, проведено реставрацію та склейку окремих великих кісток з конструкції житла, укріплення кісткових решток за допомогою клеючих сполук — синтетичних смол та полімерів. Частина фрагментів зламаних кісток знімалась з місця їхнього первинного розташування з метою склейки в лабораторних умовах, а потім поверталась на місце вже у реставрованому стані. Перед склеюванням кістки піддавались сухій очистці щітками, пензлями та стеками.

Наступним кроком у дослідженні житла 4 стала зачистка траншеї, що була розкрита роботами Н. Корнієць у 1994—1995 рр. по довгій осі житла з північного сходу на південний захід (рис. 1). Під час зачистки у звітному році виявлено кісткові рештки, виробни з кременю та кістки, що походять із заповнення житла. Серед найбільш цікавих знахідок слід відмітити анатомічну групу хребців середнього розміру ссавця разом з двома проколками та фрагментом голки в кв. 332Б. Попередніми дослідженнями в 1994—1995 рр. у цьому квадраті відмічались знахідки хребців полярної лисиці, голки та абразиву з пісковику. Наявність у житлі анатомічних груп хутрових звірів разом з крем'яними виробами та кістяними знаряддями дозволяє говорити про те, що тут, можливо, відбувались операції по виготовленню одягу (рис. 2).

У кв. 333Б в центрі споруди виявлено пляму, насичену зольною масою, що в процесі розчистки виявилась внутрішнім вогнищем. Найцікавішим об'єктом виявленим у кв. 334Б-Г є «Точок 1» — місце обробітку кременю. Цей об'єкт є компактним скупченням відходів крем'яного виробництва та де-

кількох знарядь праці, загальною кількістю 777 екземплярів, що залягали у сіруватому піску, який досить помітно виділявся на тлі лесової долівки траншеї, що дало можливість припустити наявність тут штучного заглиблення. «Точок 1» було досліджено декількома рівнями зняття. Серед відходів слід відмітити наявність трьох призматичних і одного аморфного нуклеуса, чотирьох нуклеоподібних уламків, значну кількість пластинчастих сколів, відщепів та лусочок. Лусочки становлять 36,8 % всього крем'яного комплексу (286 екз.), відщепи та пластинчасті сколи представлені практично порівну. Серед пластинчастих сколів за напрямком сколювання на дорсальній поверхні переважають повздовжні (48 %), також наявні біповздовжні (8 %), реберчасті (18 %), бокові (4 %) та первинні (8 %). Площини в основному лінійні (32 %) та точкові (28 %), окрім того наявні гладкі (14 %), двогранні, багатогранні та первинні. Закінчення представлені в основному пероподібними (40 %) та заломами (34 %), окрім того наявні пірнаючі та прямі. У понад 30 % сколів наявна абразивна підправка та редукція, а також у 10 % наявна ізоляція площини і в кількох випадках пришліфовка карнизу (4 %). Знаряддя праці представлені п'ятьма обробленими пластинами, трьома скребками, різцем та мікролітом.

Таким чином, в процесі дослідження траншеї, що розташована по довгій осі, у заповненні житла виявлено дві функціонально різні ділянки обабіч центральної частини з залишками вогнища. Культурні рештки в південно-західній ділянці (анатомічні групи хутряних тварин, проколки, голки) свідчать про проведення тут операцій по обробці хутра та шкіри, в той час як в північно-східній частині траншеї наявні яскраві свідчення проведення операцій по обробці крем'яної сировини та виготовлення знарядь праці, які в свою чергу пов'язані з обробкою шкір. Такий функціональний розподіл між різними секторами всередині житла може вказувати на наявність специфічних виробничих місць у різних представників первісної сім'ї. Загалом, наявність проведення цих дій всередині житла опосередковано свідчать про холодний період року.

П. Нечитайло, Д. Тимчук, Ю. Долженко, Є. Калашник, Б. Рідуш

РОБОТИ НА СКЕЛЬНО-ПЕЧЕРНОМУ КОМПЛЕКСІ В с. ВАСИЛІВКА СОКИРЯНСЬКОГО РАЙОНУ

Восени 2017 та увесь польовий сезон 2018 р. авторами досліджувалась скельно-печерна пам'ятка біля с. Василівка. Комплекс знаходиться на схилі правого берега Дністра, між селами Волошкове та Василівка, обмежений з двох боків ярами. За 700–800 м на захід від комплексу знаходиться басейн Дністровської ГАЕС (рисунок). Загальна довжина відрізка схилу до 1 км. Довжина скельного масиву, де зосереджено основні об'єкти скельно-печерного комплексу — 450 м (рисунок: 1). Середня висота виходів аргілітових вапнякових скель — 12 м. Обстеження комплексу проводилось з південного сходу на північний захід. Нумерація приміщень — в порядку їх дослідження. Було обстежено сім об'єктів. Об'єкти 3–5 є залишками задніх стінок однокамерних приміщень. Об'єкти 6 і 7 — природні порожнини, розширені та доопрацьовані. Найбільш інформативними та добре збереженими виявились об'єкти 1 і 2.

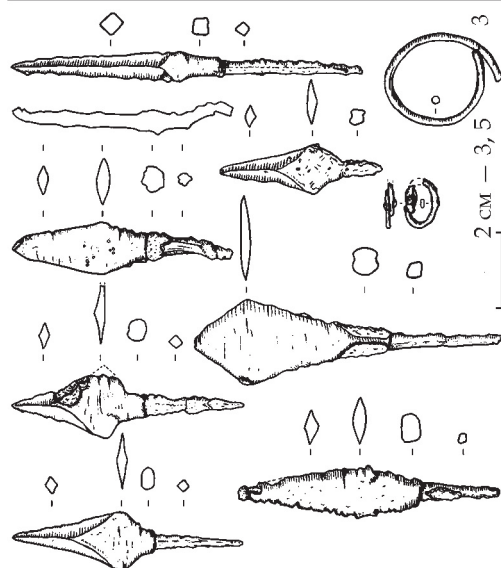
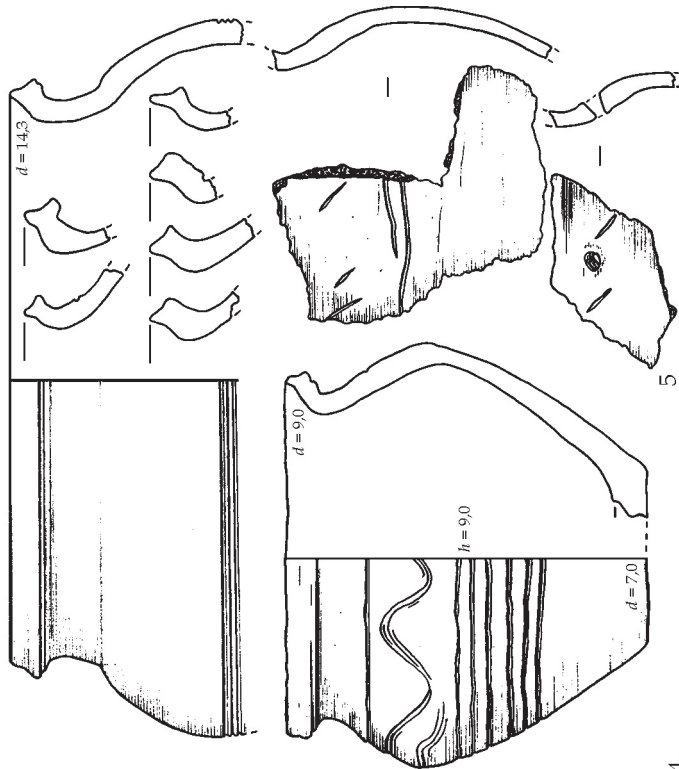
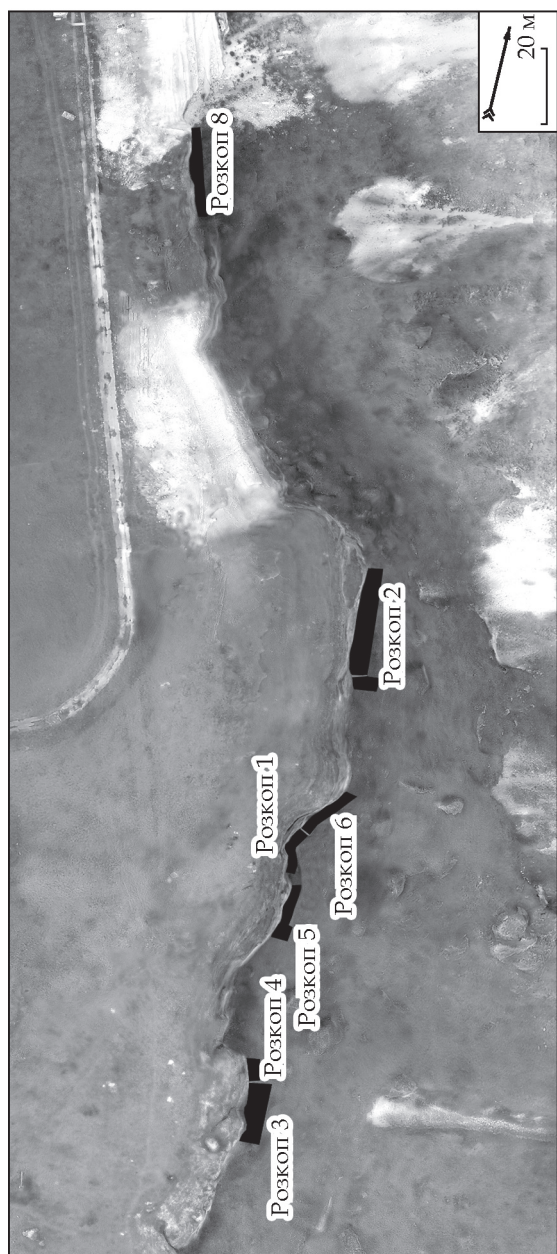
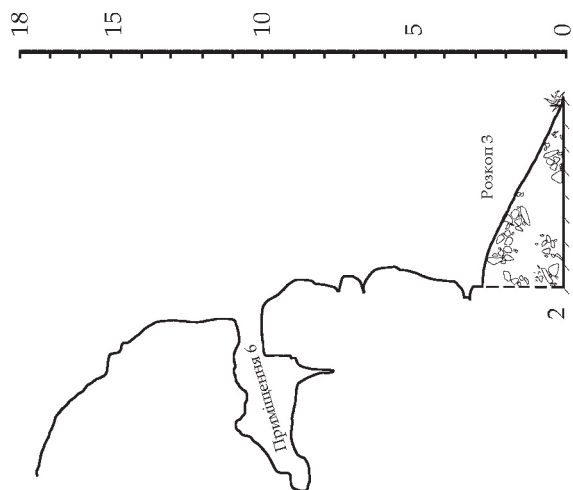
Печера 1 природного походження, штучно розширена. У привхідній частині в підлозі та стінах збереглась система пазів для кріплення дверей. На підлозі розчищено залишки глиняної печі на кам'яній основі. У заповненні печі виявлено фрагменти горщика XVII ст., скляну бусину, круглу свинцеву кулю діаметром 14 мм. У тріщинах підлоги — фрагмент залізної підкови для взуття та крем'яна пластина. Ліворуч від входу висічено хрест з розширеними кінцями у техніці заглибленого рельєфу. На стінах та стелі збереглися залишки написів кирилицею: праворуч від входу, на невеликому скельному виступі стелі: «СмА... Х...»; навпроти входу на стіні: «Р (аб) Б (ожий) Макарий».

Група об'єктів 2 складається з трьох приміщень, що сполучались округлими отворами зсередини. У приміщенні 2/1 на підлозі висічено рівнораменний хрест у техніці компенсаційного рельєфу. Приміщення 2/2 і 2/3 мали пази в підлозі та стінах навпроти вхідних отворів. У нижній частині вхідного отвору у приміщення 2/2 — зображення у вигляді тризуба, ймовірно, тамга, знак власності. Зважаючи на інтенсивну господарську

діяльність (поблизу печер є діючий кар'єр з видобутку каменю) та високу ймовірність знищення унікального петрогліфу, його було вирізано зі скелі монолітом та передано у фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею.

На схилі, під скельно-печерними приміщеннями, було розбито 8 розкопів (рисунок: 1), загальною площею понад 400 м². Стратиграфічна ситуація була типовою для всіх розкопів, з незначними відмінностями (рисунок: 2). Під верхнім дерновим шаром, висотою до 10 см, залягав темно-сірий гумусований супісок з мілкими фракціями вапнякового каміння, гальки та аргілітів. Його потужність у квадратах А–В становила 0,8–1 м, за квадратом Г різко понижувалась до рівня 0,3–0,4 м. Нижче залягає тотожний шар, з включеннями більших шматків скельної породи потужністю до 1 м. Він був прийнятий за материковий, оскільки, зріз схилу, зроблений нами у червні, показав, що шар світло-сірого кольору з ще більшими шматками скельної породи містить лише знахідки періоду енеоліту в щілинах між камінням. Сам шар не містить знахідок антропогенного походження. Його підстилає сіро-білий палевий пісок, на якому стоять аргілітові скелі Василівського скельно-печерного комплексу.

Під час польових робіт на схилі було відкрито більше 10 вогнищ. Частина вогнищ зі слідами обмазки глиною вертикальної поверхні, на якій готувалась їжа. Інша частина — плями попелу та деревного вугілля, обкладені камінням. За виявленим матеріалом та стратиграфією, вогнища відносяться до доби раннього заліза (розкоп 4); другої половини XIII–XIV ст. та другої половини XVII ст. Також досліджено два жіночі поховання. Одне — давньоруське, зі скроневим кільцем в 1,5 оберти, інше — безінвентарне (рисунок: 4). Безінвентарне поховання належало жінці 28–35 років. Череп жінки європеїдний, однак за даними краніометрії вже простежується метисація, яка проявилась у вигляді виразно брахікранної черепної ко-

Скельно-печерний комплекс в с. Василювка: 1 — план розкопів на аерофотознімку; 2 — переріз розкопу 3; 3 — наконечники стріл XII—XIV ст.; скроневе кільце XII — першої половини XIII ст.; і кольчужне кільце; 4 — поховання 1; 5 — горщик другої половини XIII—XIV ст.

робки та вертикальному профілюванню вилиць. Стратиграфія, положення, орієнтація похованої та супутні керамічні матеріали, дозволяють віднести поховання до другої половини XIII—XIV ст. На користь такого датування вказує як безінвентарність похованої так і загальне домінування кераміки другої половини XIII—XIV ст. на всіх розкопках, закладених біля скельних приміщень. В цей час землі Середнього Подністров'я підпадають під відчутний вплив Золотої Орди. На це вказує і метисація покійної. Обидва поховання зі скельно-печерного комплексу у Василівці підтверджують традицію існування світських цвинтарів біля печерних монастирів у Середньому Подністров'ї (Бакота, Маліївці).

Хронологічний діапазон знахідок з розкопів охоплює період з III тис. до н. е. до другої половини XVII ст. Матеріали пізнього етапу трипільської культури представлені залишками кременеобробного виробництва, фрагментами монохромної столової та

кухонної кераміки з домішкою черепашки. Добою раннього заліза датовані фрагменти банкоподібних горщиків з орнаментом у вигляді розірваного наліпного валику з пальцевими вдавленнями та знахідка бронзового наконечника стріли. Особливо активним було використання скельно-печерних приміщень у давньоруський та ординський період XII—XIII та друга половина XIII — перша половина XIV ст. Це фрагменти кераміки, наконечники стріл, леза ножів, ключі, кольчужне кільце (рисунок: 3, 5). Для цього періоду є підстави припускати існування у Василівських скелях печерного монастиря та пов'язаного з ним поселення. Яскраво представлені знахідки другої половини XVII ст., пов'язані з перебуванням тут опришків. Це фрагменти сіроглиняного та світлоглиняного посуду, монети, кулі, металеві деталі одягу. Про цілі родини опришків, які мешкають у скелях біля Василівки та живуть з грабунку на дорогах, повідомляється у щоденнику подорожі Ульріха фон Вердума 1670-х рр.

О. Петраускас, М. Авраменко

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КОМАРІВ 1

У 2018 р. в рамках міжнародного проекту по дослідженню виробничого поселення-факторії Комарів було також продовжено розкопки синхронного поселенню могильника Комарів-1.

Комплекс пам'яток зі слідами склоробного виробництва розташований біля с. Комарів, Кельменецького р-ну, Чернівецької обл. Могильник розміщується на високому мисоподібному виступі на протилежному від основної частини поселення боці балки.

Було досліджено площу близько 100 м² та виявлено чотири археологічні об'єкти: один (об'єкт 3) відноситься до поселення ранньозалізної доби та три (поховання 7—9) — до могильника черняхівської культури.

Об'єкт 3 — виявлено на рівні давньої денної поверхні (0,3—0,4 м), представляє собою скупчення глиняної обмазки, каменю та уламків ліпної кераміки на площі розмірами 4 × 2,5 м, серед знахідок виявлено також фрагмент дрібної глиняної пластики.

Поховання 7 — інгумація, орієнтоване по осі північ — південь, зруйноване в давнину.

Поховальна яма виявлена на рівні материка у вигляді овальної плями діаметром 1 × 1,5 м, темно-сірого кольору — яма повторного проникнення в поховання. Розміри основної ями 1,95 × 2,60 м, глибина — 2,45 м. Яма прямокутної форми, з заокругленими кутами, видовжена по осі північ — південь, на глибині 1,5 м по довгих стінках знаходяться заплічки шириною 0,2—0,3 м. Стінки могильної ями нижче заплічок були облицьовані снопами очерету / айру (?), залишки яких у вигляді трьох поставлених поруч горілих снопів виявлені у південно-західному куті могильної ями. На рівні заплічок в центральній частині могильної ями були виявлені ліктьова та променева кістки дорослої людини. Також на цій глибині у заповненні був уламок кістяного гребеня. На глибині 1,8 м в північній половині могильної ями була верхня частина невеликої червоноглиняної амфори.

Повністю зруйнований кістяк дитини було виявлено на глибині 2,3—2,45 м. Крім людських кісток, у похованні в зруйновано-

му та переміщеному стані також були кістки півня, дрібної худоби (вівці / кози?), а також дрібні фрагменти яєчної шкарлупи. Крім амфори, поховання супроводжували ще чотири гончарні посудини: велика чорнолискована миска, декорована по плічку валиком з горизонтальними канелюрами, сіроглиняна миска відкритого типу, великий та маленький кухонні горщики. Всі посудини, крім маленького горщика, розбиті.

Поховання 8 — інгумація, орієнтоване по осі північ — південь, зруйноване в давнину.

Поховальна яма виявлена на рівні материка у вигляді округлої плями темно-сірого кольору діаметром 1 м — яма ритуального руйнування, розташована над північною половиною могильної ями. Могильна яма розмірами 1,1 × 2,4 м — прямокутна, із заокругленими кутами, глибиною 2,06 м. На глибині 1,54 м по довгих сторонах могильної ями розташовані заплічки шириною 0,2—0,3 м. На її дні виявлено кістяк дорослої людини, частково зруйнований в давнину. У положенні *in situ* збереглися кістки ніг нижче колін, ліва рука нижче ліктя та фаланги пальців правої руки. З інвентарю в похованні були залізний ніж та бронзова пряжка. У незруйнованому стані в північно-східному куті ями було виявлено гончарний одноручний глечик, під південною стінкою — два гончарних горщики та миску відкритого типу, в якій стояла миска закритого типу, а в ній — скляна

колба-світильник з прозорого безколірного скла, повністю вкрита кіптявою з внутрішньої сторони.

Поховання 9 — орієнтоване по осі північ — південь, досліджене частково, законсервоване. Поховальна яма виявлена на рівні материка у вигляді округлої плями темно-сірого кольору діаметром 1,5 м — яма ритуального руйнування, розташована над північною половиною могильної ями. Могильна яма розмірами 2 × 2,45 м прямокутна, із заокругленими кутами. На глибині 2 м по довгих сторонах могильної ями влаштовано заплічки шириною 0,45—0,6 м, у її південній частині на правому заплічку зберігся фрагмент дерев'яного перекриття могильної ями. У північному куті ями, на правому заплічку, виявлено розвал чорнолискованої гончарної миски на піддоні, а під розвалом — уламок кістяного гребеня. На лівому заплічку в центральній частині ями стояли дві поставлені одна в одну гончарні миски відкритого типу. В центральній частині у заповненні могильної ями на 0,4 м нижче рівня заплічок виявлено гончарний чорнолискований кубок, столову гончарну миску відкритого типу та гончарну миску відкритого типу, виготовлену з глини з домішкою піску.

Завершити дослідження поховання 9 заплановано у наступному році.

Загалом виявлені поховання датуються в межах другої половини IV ст.

О. Петраускас, Р. Шишкін

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕМІСНИЧОЇ ФАКТОРІЇ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В КОМАРОВІ НА ПОДНІСТРОВ'І

У 2018 р. продовжені роботи по дослідженню виробничої факторії римського часу поблизу с. Комарів (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.). Роботи виконувалися у рамках міжнародного договору про спільне дослідження пам'ятки Комарів між Інститутом археології НАН України та кафедрою пра- та ранньої історії Інституту старожитностей ім. Генріха Шлімана університету Росток (Німеччина). В роботах також брали участь студенти Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, які проходили археологічну практику.

Під час розкопок на поселенні досліджено 300 м² площі і виявлено два об'єкти (№ 24,

25). Розкопки проводилися у північно-східній частині поселення, в межах гектара VI. Усі об'єкти відносяться до черняхівської культури. Окрім того, у культурному шарі поселення знайдено значну кількість фрагментів гончарного і ліпного посуду та індивідуальних знахідок, переважна більшість яких представлена фрагментами скляних посудин. Нижче наводиться короткий опис досліджених об'єктів.

Об'єкт 24 (наземна споруда). У плані мала прямокутну форму, кути якої позначені стовповими ямками. Довга північна стіна мала проміжний стовпчик. Розміри споруди 3,5 × 5,5 м. Долівка споруди практично

співпадала з рівнем материка. Знахідки на площі обмеженій слідами стовпів складалися з уламків кераміки, шматків печини, кісток тварин, каміння та поодиноких індивідуальних знахідок. Останні представленні головним чином уламками скляних посудин.

Об'єкт 25 (господарська яма). Під час зачистки на рівні материка (0,3 м) виявлено верхній контур споруди у вигляді плями округлої форми. Після розчистки споруда мала заглиблений котлован овальної форми розмірами 2,4 × 3,2 м та глибиною 1,5 м.

Заповнення ями складалося з темно-сірого вуглистого гумусованого суглинку і містило в собі велику кількість фрагментів гончарного і ліпного посуду черняхівської культури, уламки пізньоантичних амфор, кістки тварин та індивідуальні знахідки.

Крім того, з культурного шару поселення поза межами об'єктів походить значна кількість археологічних знахідок. Серед них фрагменти гончарної черняхівської кераміки, пізньоантичних амфор, шматки печини, плінфи, силікатного шлаку, каміння, кістки тварин та індивідуальні знахідки.

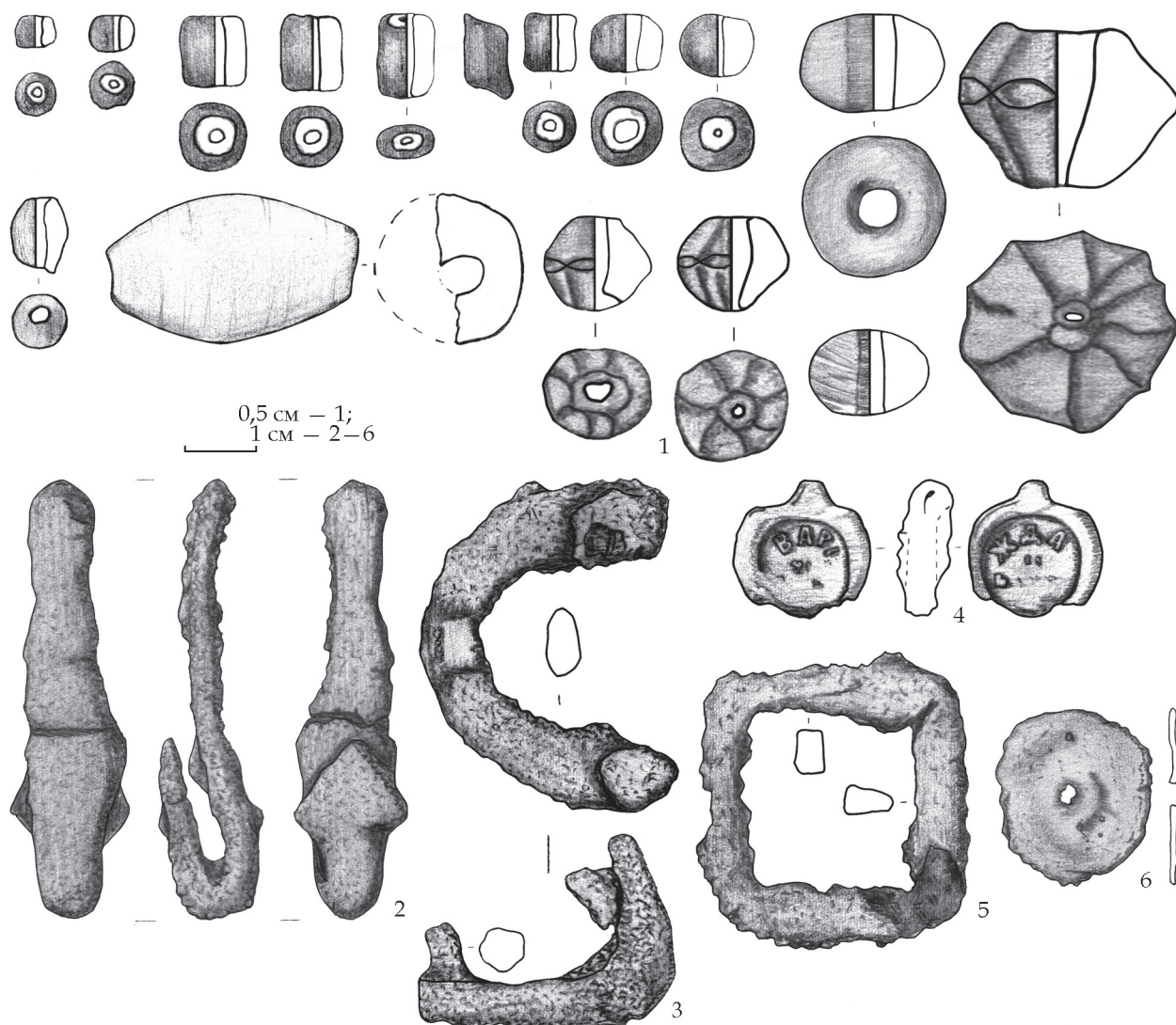
І. Кедун, Я. Лицевич, О. Пархоменко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ М. НІЖИН

У 2018 р. загон Лівобережної експедиції ІА НАНУ провів розкопки, дослідження та спостереження за земляними роботами в різних частинах м. Ніжин.

У центральній частині міста по вул. Московській (ур. Замок / Старе Місто), на лівому березі р. Остер, в основному проводився нагляд за земляними роботами. Було встановлено, що в основному, культурний шар

знищений під час перебудов XIX–XX ст. Однак на території центрального ринку культурний шар фрагментарно зберігся на глибині 1 м від денної поверхні. Також було виявлено рештки ряду споруд, що за матеріалом їх заповнення датуються не пізніше XVIII ст. Вони, скоріш за все, відносяться до забудови Ніжинської фортеці, що існувала в козацький період. Також продовжено робо-

Кераміка та індивідуальні знахідки з розкопок у центральній частині міста (Старе Місто): 1 — скляні намистини; 2 — металевий предмет (жовтий метал); 3 — фрагмент взуттєвої підковки; 4 — товарна плomba, свинець; 5 — поясна пряжка, залізо; 6 — п'ятка від ножа, залізо

ту попередніх сезонів на виконання міської цільової програми по дослідженню культурного шару на території міста. У рамках моніторингу білих плям на археологічній мапі міста було закладено ряд шурфів.

Дослідження південної межі Старого Міста дали можливість з'ясувати, що культурний шар на даній ділянці пошкоджений у процесі сучасної господарської діяльності. Утім вдалося зафіксувати рештки двох об'єктів, що за виявленим матеріалом датуються XVII—XVIII ст.

Також в рамках виконання цільової програми «Археологічних досліджень м. Ніжин в 2017—2021 рр.» проведено дослідження центральної частини пам'ятки на території Нового Міста (правий берег р. Остер). Там було виявлено рештки споруди, у заповненні якої зібрано кругову кераміку XI—XIII ст., а для уточнення отриманих матеріалів досліджено навколишню територію. В результаті вдалося зафіксувати кілька ям, у заповненні яких зібрано керамічний посуд XVII—XVIII ст., та частини двох споруд козацької доби. Розміри досліджених частин сягають $2,9 \times 2,5 - 2,4$ м. У їх заповненні було виявлено фрагменти кругового посуду XVII—XVIII ст., кахлі, скляний посуд, віконниці, взуттєві підковки, монети XVII ст. тощо. Давньоруський матеріал зустрічався у перевідкладеному стані, представлений фрагментами кругової кераміки та ремінного хвостовика.

Інша досліджувана ділянка розташована на території Спасо-Преображенської церкви

(також центральна частина Нового Міста). Під час розкопок вдалося зібрати невелику кількість кругової кераміки XI—XII, XVII—XVIII ст. Також було виявлено п'ять поховань. Кістяки знаходилися в анатомічному порядку, орієнтовані захід — схід. Могильник триарусний, поховання безінвентарні. Оскільки датувати поховання складно через відсутність супровідного матеріалу, можемо припустити, що у процесі археологічних робіт було виявлено рештки колишнього церковного кладовища. І тому, даний могильник можемо датувати періодом функціонування Спасо-Преображенської церкви середини XVIII — початку XX ст.

Крім того, дослідження в південно-східній та західній частинах Нового Міста дозволили встановити відсутність культурного шару на досліджених ділянках.

Також були продовжені дослідження на території поселення Магерки I. Під час робіт було зафіксовано лише одну стовпову ямку та зібрано кругову кераміку XI—XII ст., голки, натільний хрестик, фрагмент металевго браслету, наконечники стріл, навершя меча тощо.

Отже, протягом польового сезону 2018 р. були продовжені дослідження попередніх сезонів і вдалося зафіксувати та дослідити ряд об'єктів XI—XIII, XVII—XVIII ст. в різних кутках м. Ніжин. Отримані результати дозволили уточнити характер розташування та збереження культурного шару в межах археологічних зон.

О. Моця, А. Казаков, В. Рижий

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГОВА

Лівобережна експедиція ІА НАНУ продовжувала дослідження давньоруського Чернігова. Роботи проводились як в межах програми реконструкції центральної частини міста і мали науково-рятівний характер, так і суто з науковою метою.

Науково-рятівні роботи виконувались по вул. Магістрацькій біля будівлі сучасної мерії, а також по пр. Миру на території Алеї героїв. Під час робіт частково досліджено п'ять будівель господарського призначення XII — першої половини XIII ст. Всі вони були заглиблені в материковий ґрунт на 0,5—0,8 м. Їх заповнення містили глиняний гончарний посуд вказаного періоду, а також

характерні для Київської Русі індивідуальні артефакти — точильні бруски, залізні ножі, пірофілітові пряслиця, фрагменти скляних браслетів тощо.

Найбільш цікавими виявилися розкопки в межах літописного Окольного міста давнього Чернігова на розі вул. Єлецька та пр. Миру. На планах XVIII ст. ця частина посаду позначена як «Третяк». Тут досліджено площу понад 1100 м².

Потужність культурного шару в цій частині міста коливається від 0,5 м по краю тераси, до 1,7 м у центральній частині.

До найбільш раннього періоду — доби пізньої бронзи, належать кілька ям госпо-

дарського призначення, в яких виявлено фрагменти характерного ліпного посуду.

Проте, вся досліджена територія надзвичайно насичена різноманітними археологічними об'єктами часів Київської Русі.

Розкопано дев'ять житлових будівель, з яких дві датуються кінцем IX — початком X ст., дві будівлі X ст., решта відноситься до XII ст.

У найбільш ранніх житлах, як і подекуди в культурному шарі, знайдено фрагменти роменського ліпного посуду з мотузковим орнаментом.

Усі будівлі IX—X ст. мають глибокі котловани (до 1,4 м) і глинобитні печі, традиційно розташовані у кутах. Орієнтовані споруди стінами або кутами по сторонах світу.

Будівлі XII ст. також заглиблені у давню денну поверхню, але їх глибина дещо менша. Між тим, зустрічаються будівлі з холодним підклітом. Орієнтація — стінами або кутами по сторонах світу. Печі *in situ* також розташовані в одному з кутів. Всі житлові споруди мають стовпову конструкцію.

Окрім цього, досліджено понад 30 будівель господарського призначення. Вони мають різну форму — овалоподібну, прямокутну, під прямокутну, квадратну тощо, і різну глибину.

Серед об'єктів господарського призначення відзначимо ями, переважна більшість яких овалоподібної форми, але глибина коливається від 0,5 до 2,2 м. Таких об'єктів досліджено понад 40.

Одну з досліджених будівель можна зв'язати з ювелірною справою. У ній знайдено близько 10 ллячок та їх фрагментів. У деяких з них збереглися сліди дорогоцінних металів. Окрім того, заповнення споруди дуже насичене фрагментами оплавків, сплесків та обрізками кольорових металів. Основа будівлі на 1,2 м заглиблена в материк. Вона мала стовпову конструкцію і розміри 4,5 × 3,5 м.

Серед археологічних об'єктів, що заслуговують особливої уваги, відзначимо дві башти. Їх діаметр у верхній частині — 3,5 та 4,1 м, а глибина — 1,6 та 2,1 м. Обидві мали в плані округлу форму і стовпову яму в центрі. Одна з ям пов'язана з рештками потужної огорожі, що перетнула розкопи із заходу на схід. З усього видно, що ця огорожа і башти входили до складу укріплень, скоріше за все, садиби заможних господарів. У межах цих укріплень розташовувалась і згадана ювелірна майстерня. І огорожа, і башти хронологічно синхронні і датуються XII ст.

Численні артефакти, що походять із досліджених археологічних об'єктів та культурного шару, надзвичайно різноманітні. Це предмети побуту — ножі, точильні бруски, жорна, пряслиця, замки; прикраси — намиста, фрагменти скляних та бронзових браслетів, каблучки; предмети озброєння — сокири, вістря стріл; уламки плінфи, деякі з них зі знаками на торцях; уламки оброблених пірофілітових плит тощо.

У 2019 р. дослідження чернігівського «Третьяка» планується продовжити.

О. Моця, В. Скороход, В. Жигола

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДГОРОДДЯ В ЧЕРНІГОВІ

Лівобережна експедиція Інституту археології НАНУ провела дослідження на околиці посаду (передгороддя) у м. Чернігів за адресою вул. Чернишевського, 33. Ділянка знаходиться на зломі корінної тераси правого берега, неподалік сучасного русла р. Стрижень (за 60—90 м); має значний перепад висот у бік русла (близько 3,0 м). Загальна площа досліджень, що становила 1600 м², була розбита на окремі розкопи 1—8.

Центральна частина розкопів 1, 2 та східна частина — 3, 4 пошкоджені комунікаційною лінією перекопу, котра йшла нижче рівня материка. На південний схід від розкопу 4 і на схід від розкопу 5 рівень материка стрім-

ко йшов вниз до глибини більше 4,0 м від сучасної денної поверхні (рівень дзеркала води р. Стрижень). Материкове дно не вдалося зафіксувати через ґрунтові води. Найімовірніше, у цьому місці зафіксовано давній берег повороту р. Стрижень. У межах розкопу 4 берег стрімко повертає у напрямку північ — південь, а на розкопі 5 знову — у напрямі захід — схід, що цілком відповідає сучасному повороту русла р. Стрижень біля досліджуваної ділянки.

У північно-східній частині розкопу 1 на рівні материка зафіксовано забудову берега р. Стрижень XII ст. у вигляді трьох паралельних, довгих і вузьких, заглиблених у материк

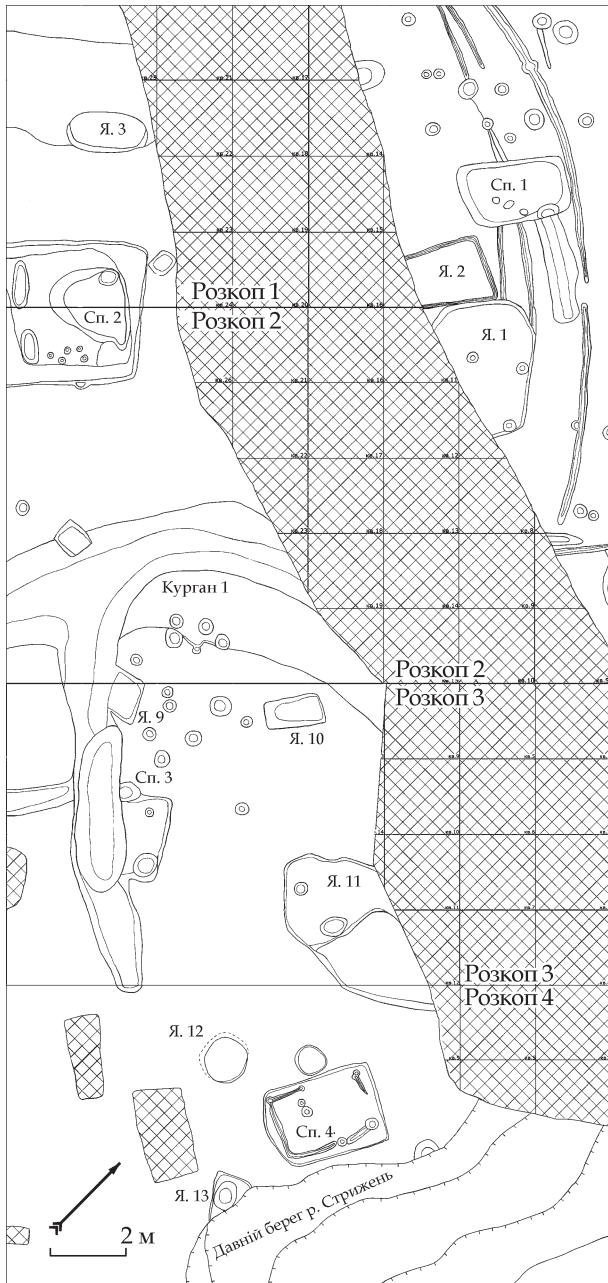

Рис. 1. Розкопи 1–4 по вул. Чернишевського, 33; план по матеріку

канавок та системи стовпових ямок, котрі були влаштовані півколом уздовж давнього берега (рис. 1). На північ від канавок материк — у вигляді сірого глею з тонкими прошарками білого алювіального піску — залишками намівання річкового піску і глею. На південь від канавок материк — у вигляді жовтої глини без глею і білого піску. Це свідчить про влаштування укріплення берегової лінії у XII ст.

Впритул до північної канавки (найближча до р. Стрижень) виявлено споруду 1 розмірами $1,8 \times 3,0$ м, заглиблену в материк на 0,3 м. Вона перпендикулярна канавці й дотична до неї вузьким боком. У споруді зафіксовано фрагменти печини і керамічний матеріал

XII ст. Споруда 1 перетинає дві інші канавки, тому вона є найпізнішою.

Вздовж середньої канавки влаштовано підквадратну яму 1 розмірами $3,0 \times 3,5$ м (частина ями пошкоджена перекопом), ледь заглиблену в материк. Яма перетинає внутрішню канавку і верхню частину ями 2. Керамічний матеріал XII ст.

Найраніша внутрішня канавка проходила вздовж материкової сходинки-підвищення (перепад до 0,3 м), на якій зафіксовано яму 2 — прямокутна споруда $1,8 \times 2,0$ м (простежені до перекопу розміри), заглиблена у материк на 0,3 м. Вона мала тонкі глибокі канавки вздовж стін (елемент конструкції споруди). Яма 2, як і споруда 1, перпендикулярна канавці й дотична до неї вужчою стороною.

На захід від конструкції берегової лінії, у західній частині розкопу 1, досліджено споруду 2 розмірами $4,0 \times 4,0$ м, заглиблену в материк на 0,50–0,65 м, орієнтовану кутами за сторонами світу. Вздовж стінок влаштовано материкову сходинку завширшки до 0,5 м і заввишки до 0,2 м. На дні котловану виявлено чотири розвали горщиків кінця XI — початку XII ст., та індивідуальні знахідки: пряслице, ніж, оселок, а також свинцеву вислу печатку часу правління київського князя Святополка-Михайла Ізяславовича 1093–1113 рр., де зображено шестикрилого Серафима, а на зворотньому боці — кириличний напис «ДНЪЕСЛОВО». Печатка належала Київській Митрополії. Отвір на печатці вказує про вторинне використання предмета у XII ст.

Поруч зі спорудою 2 виявлено керамічний матеріал кінця XI — початку XII ст., фрагменти скляних браслетів, пірофілітові пряслиця, уламок кістяного гребінця, бронзовий хрест-тільник, бронзова накладка на пасок із зображенням фантастичного звіра (схожого на синаргла), хрест-енколпійон та мідний візантійський міліарісій поганої збереженості.

У південно-східній частині розкопу 2 на рівні материка виявлено два напівкруглі ровики (завширшки 1,0–2,0 м, заглиблені на 0,3–0,5 м). На дні ділянки ровика зафіксовано керамічний матеріал X ст., кістки тварин та повний кістяк собаки. Із північно-східної сторони ділянка ровиків була знищена перекопом від сучасних комунікацій. Майданчик між ними мав материкове підвищення і не був забудований спорудами давньоруського часу. Судячи з керамічного матеріалу ровиків, це залишки кургану X ст. На майданчику між ровиками поховальної ями не виявлено. Ймовірно, курган мав кремацію у середній частині насипу і був знищений ще у давньоруський час.

На південний схід від кургану 1 у розкопі 4 було досліджено господарську споруду, зернову яму та серію стовпових конструкцій

ХІІ ст. У дослідженій споруді виявлено залізне окуття від лопати.

У розкопі 5 було досліджено давній берег р. Стрижень, що характеризувався стрімким падінням материка. Тут виявлено канаву розмірами $1,7 \times 5,0$ м, заглубшки до 0,5 м нижче материка, від садибної огорожі, що проходила перпендикулярно руслу і, ймовірно, була межею міжсадибної забудови.

Розкоп 6 влаштовано на південь від розкопу 4, його південна частина пошкоджена комунікаційними перекопами. Тут досліджено низку ям із керамічним матеріалом ХІІ ст., знайдено фрагмент скляного браслета і пірофілітову намистину. У західній частині розкопу зафіксовано кут споруди 5, більша частина якої розташована у розкопі 7.

Розкоп 7 влаштовано на північний захід від розкопу 6. Досліджено споруду 5 розмірами $4,0 \times 6,0$ м, орієнтовану кутами за сторонами світу, заглублену в материк на 1,0–1,2 м. Вона має серію стовпових ямок у материковому дні, які влаштовані вздовж усіх стін та декілька — по центру котловану. Судячи зі стратиграфічних спостережень, споруда 5 являла собою двоповерхове житло ХІІ ст. У ній виявлено фрагменти бронзових браслетів, різблений кістяний виріб з бронзовими деталями, скляну намистину-пронизку, скроневе кільце та керамічний матеріал цього періоду.

На розкопі виявлено поховання 1 (рис. 2) у могильній ямі розмірами $1,1 \times 2,0$ м, орієнтованій довгою віссю на північний захід, заглубленій на 1,0 м нижче материка. У похованні виявлено кістяк жінки у випростаному стані, головою на північний захід, руками складеними на животі. Біля черепа знайдено фрагмент скроневого кільця зі срібла, на пальці правої руки — бронзова каблучка із солярним орнаментом. Біля шиї похованої зафіксовано п'ять намистин: з боків скляні синього кольору, потім сердолікові 14-гранні і гранована кришталева у центрі. У засипці могильної ями знайдено фрагменти кераміки кінця Х — початку ХІ ст.

На південний захід від розкопу 7 було закладено розкоп 8 загальною площею 200 м^2 . На досліджуваній ділянці виявлено два кургани кінця Х ст., ями, влаштовані у курганных ровиках, та залишки огорожі берегової лінії ХІІ ст. У центральній частині розкопу виявлено поховання у могильній ямі розмірами $1,7 \times 2,9$ м, заглубшки 1,0 м від материка. Виявлено труну $0,55 \times 2,20$ м, у якій знаходився кістяк жінки, що лежав в анатомічному порядку, головою на північний захід, руки складені в області живота. Біля голови похованої знаходилося скроневе кільце, на правій руці — кільце, біля правого преча — бронзовий ювелірний молоточок із залишками дерев'яного руків'я; справа біля тазу — залізний ніж; у лівому нижньому куті

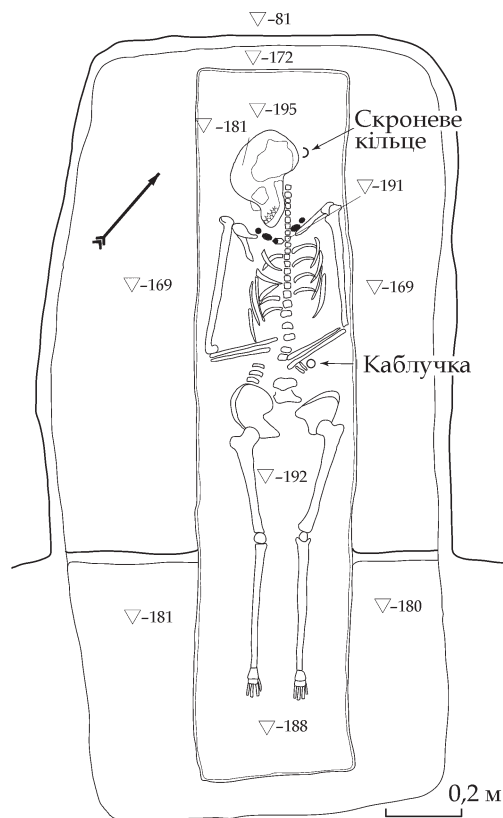

Рис. 2. Поховання 1 з розкопу 7 по вул. Чернишевського, 33

труни стояв горщик кінця Х ст. По контуру домовини виявлено 15 залізних цвяхів. Навколо поховальної ями зафіксовано курганный ровик завширшки 1,0–1,5 м і заглубшки 0,7–1,0 м від материка. Ровик складався з окремих ділянок нерівномірних заглублень, що концентрувалися навколо поховальної ями. Діаметр кургану становив 12 м.

У південно-західній частині розкопу виявлено могильну яму $1,0 \times 2,0$ м, орієнтовану за віссю південний захід — північний схід, де досліджено інгумацію у труні розмірами $0,55 \times 1,40$ м. Кістяк мав погану збереженість і, судячи за розмірами та знахідками, належав малій дівчині. Біля голови похованої виявлено дві срібні сережки; біля шиї — кільце-підвіску (з металу жовтого кольору); біля правого стегна — залізний ніж. У нижньому лівому куті домовини стояв керамічний горщик кінця Х ст. та дерев'яне відро діаметром 0,2 м. По контуру могильної ями і домовини зафіксовано 25 цвяхів. Курганный ровиків та слідів облаштування насипу не виявлено.

Тож під час досліджень на передгородді літописного Чернігова досліджено залишки курганного могильника кінця Х — початку ХІ ст., що був розташований на правобережній терасі р. Стрижень. У кінці ХІ, у ХІІ ст. частина насипів була знищена житлово-господарською забудовою берегової лінії р. Стрижень.

Є. Ногін

ДОСЛІДЖЕННЯ НЕОЛІТИЧНИХ ПОСЕЛЕНЬ ТУРБІН-МИС ТА СЕРИКОВІ СОСНИ

Експедиція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського проводила розкопки неолітичного поселення Турбін-Мис, с. Смяч Сновського р-ну та неолітичного поселення Серикові Сосни, с. Красне Бахмацького р-ну Чернігівської обл.

Метою робіт було продовження дослідження культурного шару цих пам'яток на нових ділянках, пошук житлових та господарських об'єктів тощо.

Поселення «Турбін-Мис» (с. Смяч Сновського р-ну Чернігівської обл., відкрите автором у 2016 р.). Займає низьку ділянку мису першої надзаплавної тераси правого берега р. Снов у місці впадіння в неї р. Смяч. До шурфу 3, закладеного на пам'ятці у 2017 р. та законсервованого на рівні поверхні похованого ґрунту, було прирізано розкоп II розмірами 4×4 м, орієнтований стінками по сторонах світу. Без урахування площі шурфу 2017 р., розкопана ділянка мала площу 12 м^2 . Потужність культурного шару становила від 0,60 до 0,80 м. На рівні похованого ґрунту було виявлено частину споруди (споруда I), розмірами $(1,8 \times 1,6)$ м. Форма споруди підпрямокутна, стінки з невеличким відхиленням, орієнтовані по сторонах світу. Глибина котловану споруди I становила 0,25–0,30 м від поверхні похованого ґрунту, його стінки йшли під північну та східну стінки розкопу. Із заповнення було отримано численний речовий матеріал: фрагменти ліпного глиняного посуду доби неоліту, відходи обробки кременю та кварциту, крем'яні та кварцитові знаряддя, уламки знарядь з інших порід каменю (пісковіку, кварцу тощо), а також величезну кількість фрагментів кісток тварин. Більшість фрагментів глиняного посуду належали культурній спільноті з ямково-гребінцевою керамікою, також траплялися фрагменти посуду дніпро-донецької етнокультурної спільноти, але у значно меншій кількості. На підлозі споруди I було зафіксовано два скупчення дрібних горілих кісток, ймовірно, пташиних, разом з фрагментами глиняного посуду, які являли собою часткові розвали неолітичних посудин. У північно-східній частині споруди (її умовному «центрі») зафіксовано прямокутну пляму розмірами $1,2 \times 0,8$ м, у кутку зі стовповою ямкою діаметром 0,2 м та глибиною 0,3 м, по периметру якої простежено рештки горілої деревини. Глибина ями становила 0,1–0,15 м.

У материку, який був відокремлений від похованого шару сіро-білим плямистим суг-

линком, досліджено господарську яму округлої форми, діаметром 0,8 м, яка була заглиблена у материк на 0,35 м. Зі знахідок на дні ями виявлено велику кістку тварини.

Поселення «Серикові Сосни» (с. Красне Бахмацького р-ну Чернігівської обл., відкрите автором у 2006 р.). Цьогорічні дослідження проводилися на пункті I, де у шурфі 1, закладеному в 2016 р., було зафіксовано залишки споруди. Метою досліджень стало з'ясування розмірів цієї споруди та її повне дослідження. Для цього, до шурфу 1 було прирізано розкоп розмірами 4×4 м, орієнтований стінками по сторонах світу. Без урахування площі шурфу, дослідженого у 2016 р., загальна площа розкопаної ділянки – 12 м^2 .

Потужність культурного шару становила від 0,75 до 0,80 м. У процесі дослідження культурного шару будь-яких об'єктів виявлено не було, а на рівні материку зафіксовано пляму споруди, частково дослідженої у 2016 р. У розкоп I потрапила її частина, що являла собою пляму підпрямокутної форми зі скругленими кутами, орієнтовану стінками по сторонах світу. Її розміри у розкопі становили $4,0 \times 2,80$ м. Решта плями споруди I йшла під північну та східну стінки розкопу. Пляму було розділено на умовні сектори А (північний) і В (південний). У секторі А глибина котловану споруди I становила 0,35–0,40 м. У заповненні знайдено нечисленні фрагменти глиняного ліпного посуду доби неоліту, що належали культурній спільноті з ямково-гребінцевою керамікою, та фрагменти посуду ранньослов'янського часу, ймовірно, київського типу. На дні котловану, під східною стінкою розкопу, зафіксовано рештки об'єкту зі світлої глини, розмірами $0,40 \times 0,25 \times 0,20$ м. Він ішов під стінку розкопу, а під ним знайдено скупчення попелу з великим фрагментом придонної частини товстостінної посудини ранньослов'янського часу. Ймовірно, цей об'єкт є частиною вогнища або пічки. Наявність під ним ранньослов'янського посуду свідчить про те, що споруда I відноситься саме до цього часу, а нечисленні фрагменти неолітичного посуду потрапили до заповнення її котловану внаслідок природних процесів переміщення ґрунту. Через те, що термін перебування експедиції добігав кінця, сектор В споруди I досліджений не був, розкоп I законсервовано на рівні материку для проведення дослідження об'єкту у повному обсязі наступного року.

Ю. Ситий, В. Мезенцев

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ БАТУРИНА

Експедиція Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка провела дослідження на території охоронних зон заповідника «Гетьманська столиця» у м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської обл. Роботи проводилися в різних частинах міста та на його околицях. Розкоп 2 на території Фортеці продовжив дослідження 2015–2017 рр. укріпленої частини міста вздовж вулиці XVII–XVIII ст. з метою вивчення садибної забудови цього часу. У межах розкопу були досліджені об'єкти XII – другої половини XIII та XVII–XIX ст.

У верхній частині культурного шару біля східної стінки розкопу були зафіксовані залишки фундаментів цегляної печі, східна частина якої була досліджена у 2017 р. Фундамент зберігся на висоту двох цеглин. Згідно з стратиграфічними спостереженнями, нумізматичними знахідками та розмірними параметрами цегли з конструкції, піч слід датувати не раніше XIX ст.

Ще один об'єкт цього часу був досліджений у північно-західному куті розкопу і являв собою частину споруди. Із заповнення об'єкту походила значна кількість кераміки XIX ст., різноманітні залізні предмети, дві мідні монети Російської імперії з датою чеканки 1801 р., а також фрагмент етнографічної срібної жіночої сережки XIX ст., так званого переяславського типу.

З рівня передматерика у східній частині розкопу фіксувалися дві овальні ями давньоруського часу, одна з яких була заглиблена в материк. Із заповнення ям походили поодинокі фрагменти та розвали горщиків XII – першої половини XIII ст., а також індивідуальні знахідки, представлені фрагментом скляного brasлета та оселком.

У 2017–18 рр. на посаді Фортеці (вул. Шевченка, 13) досліджувалися залишки будинку Пилипа Орлика, який служив старшим канцеляристом, а згодом генеральним писарем (до 1708 р.). Вдалося дослідити фундамент шириною близько, коло 1 м, споруджений з битої цегли на вапняковому розчині. Верхній шар фундаменту і цоколь змурували з цілої цегли, яку після руйнації будівлі майже повністю розібрали для подальшого використання. Виявлено також поділ будинку на дві кімнати, які розділяла внутрішня дерев'яна стіна. Знайдено уламки кахлів початку XVIII ст. Досконалий технічний і художній рівень кахлів, з яких було складе-

но груби в господі Орлика, наближається до якості кахлів палацу Мазепи на Гончарівці. На деяких кахлях полива обгоріла, що може свідчити про спалення резиденції Орлика, очевидно, під час розгрому Батурина московським військом.

Піч мала великі кахлі з гербами Орлика і Мазепи. Кахля з родовим гербом Орлика «Новина» містила у центрі композицію фігурного щита із зображенням стилізованої ручки від казана у перекинутому вигляді і вертикально вставленим до її центру оголеним мечем догори рукояттю. Щит увінчує корона, над якою зображено зігнуту в коліні ногу лицаря у броні з острогою. На кахлі щит з обох боків облямовують пальмові гілки, котрі перехрещуються під ним. Ці геральдичні символи вписані в овал, утворений яскравим рослинним орнаментом барокового стилю. Він заповнює кути й краї квадратної кахлі як декоративний картуш. Над короною, обабіч ноги лицаря, розміщено ініціали Пилипа (Филипа) Орлика латинськими / польськими літерами: F. та O.

Уламки кахлів з гербом Мазепи мають рельєфні зображення фігурного щита з якороподібним хрестом, шестикутною зіркою та півмісяцем. Щит фланкують фанфари, прапори, списи, протазан і стовпи гармат.

На посаді Фортеці Батурина в урочищі Горбанівка були продовжені дослідження поселення волинцевської культури. Розкоп 2, розмірами 4 × 4 м було розбито впритул до східної стінки розкопу 2017 р. Під дерном залягав культурний шар потужністю 0,55 м слабо насичений нечисельними уламками кераміки, печини та кісток тварин. Нижче був передматериковий шар (потужністю 0,3 м), на рівні якого фіксувалися плями об'єктів.

Довивчено яму 2, загальні розміри якої становили 1,6 × 1,85 м, а глибина – 0,5 м. У межах розкопу частково виявлено ще 4 об'єкти: три (№ 3–5) – у південній частині та один (№ 6) – у східній. Розміри ям в межах розкопу становили: № 3 – 1,0 × 0,7 м (глибина 0,35 м), № 4 – 1,8 × 0,9 м (глибина 0,95 м), № 5 – 1,8 × 0,9 м (глибина 0,6 м), № 6 – 1,45 × 0,75 м (глибина 0,45 м). У заповненні об'єктів були виявлені нечисельні фрагменти груболіпної кераміки з домішками крупнозернистого шамоту, що відносяться до волинцевської культури (VIII ст.), шматки печини та кістки тварин.

У орному шарі знайдені поодинокі фрагменти кругового посуду XVIII—XIX ст. та залізний ухаль.

На Кочубейщині були продовжені дослідження залишків будинку часів Кирила Розумовського. Виявлені фундаменти мали довжину приблизно 12 м та ширину 10 м. Будинок стояв окремо від основної забудови садиби.

Цегляні фундаменти підтримували зрубні стіни будинку, а знайдені різновиди пічних кахлів вказують на існування печей. Товщина зовнішнього фундаменту становила 0,5 м. Виявлені внутрішні фундаменти свідчать про внутрішнє планування будинку і дозволяють припускати, що одна кімната слугувала кухнею, а друга — їдальнею.

Продовжилися археологічні дослідження на північно-східній околиці посаду (між трасою Київ — Москва та ур. Гончарівка). Шурф 4 (2017 р.) було перетворено на розкоп 1 розмірами 4 × 6 м, довгою віссю орієнтований по лінії схід — захід.

Потужність культурного шару на розкопі становила 0,5—0,7 м. Досліджено об'єкти трьох хронологічних періодів: скіфського часу, волинцевської культури та другої половини XVII — початку XVIII ст. На дні ями 3 знайдено дві кінські підкови, одну чавунну «гренату», а також шість артилерійських ядер. Яма датується у межах кінця XVII ст.

Споруда 1 є частиною житла, котлован якого складається з камери та коридору зі сходинок. Котлован підпрямокутної форми орієнтований за сторонами світу і заглиблений у материк на 2,0 м. До меж розкопу потрапила південно-західна частина котло-

вану розмірами 3,3 × 3,7 м. Виходячи з конфігурації, можна припускати, що це приблизно четверта частина його загальної площі. Відтак, реконструйовані розміри котловану становлять близько 6,5 × 7 м. У південно-західному куті досліджено залишки печі. Конструктивно вона складалася з піщано-супіскової підосви завтовшки до 0,5 м, цегляного череня та решток глиняного склепіння. Зі східного боку печі зафіксовано скупчення фрагментів полив'яних кахлів зеленого кольору з рослинним орнаментом. Лицевий бік опаловального пристрою, скоріш за все, розташовувався зі сходу. Споруда 1 датується початком XVIII ст.

На садибі І. Мазепа на Гончарівці закладено два шурфи. У першому на дні западини засипаного колодязя виявлено рештки фундаментів двох поздовжніх стін коридору, складених з цілої цегли кінця XVII ст. Внутрішня ширина коридору становила 2,3 м, і його стіни фіксувалися на довжину до 4 м. Фундаменти орієнтовані із заходу на схід — в бік ствола колодязя. Товщина стін коридору 0,6 м, виявлені виступи на місці існування дверей. У стінах фундаментів фіксуються пази від закладки брусів для сідців. Цегляні стіни збереглися на висоту до 1,3 м. У південній стіні зафіксовано частину арки, що, можливо, була входом до підземелля.

Підземне приміщення частково досліджене шурфом 2. Воно повністю засипане ґрунтом і у своєму заповненні містить матеріали XIX ст. Це дозволяє стверджувати, що зводи приміщення існували до XIX ст., коли воно і було розібране на цеглу.

В. Скороход, В. Жигола

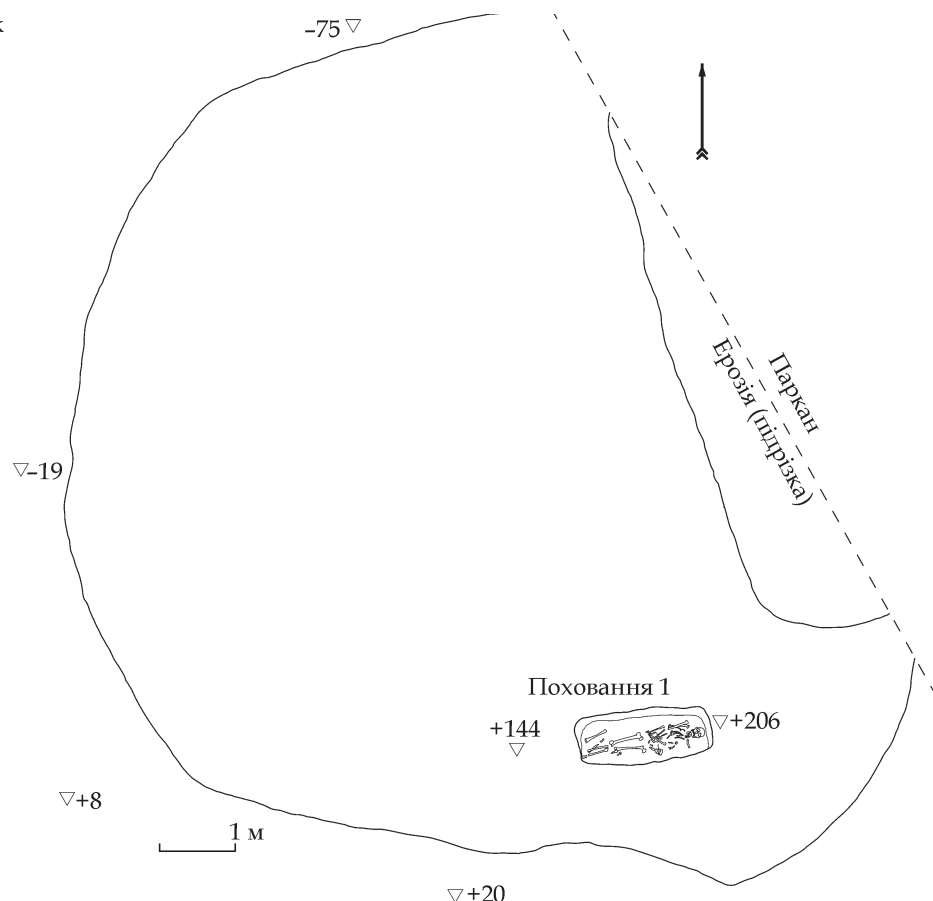
ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНУ В с. МОРІВСЬК

Село Морівськ Козелецького р-ну Чернігівської обл. розташоване за 60 км від м. Чернігів вниз за течією р. Десна. Морівськ згадується в Іпатіївському літописі як «Моровийськ» під 1139, 1152, 1154, 1159 та 1176 рр. і ототожнюється із залишками городища на західній околиці села. Давньоруський Морівськ (Моровійськ чи «Моровийськ») складався з підовального городища площею близько 4,0 га, розташованого на корінній терасі р. Десна, та посаду.

За даними кінця XIX — початку XX ст. поряд із поселенням існував курганный мо-

гильник X ст. Перші дослідження курганів неподалік с. Морівськ провів у 1889 р. В. Беренштам, який розкопав два насипи, але залишків поховань не виявив. Під час розвідок по території Нижнього Подесення 1947 р. О. Попко згадував залишки курганных насипів у центральній частині села і на його північній околиці та припускає, що вони належали до городища і посаду літописного Моровійська. Вже на той час дослідник зазначав, що значна частина курганного могильника була знищена садибною забудовою місцевих мешканців.

План кургану в с. Морівськ

У 2018 р. експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка дослідила один із курганів, що знаходився на терасі р. Десна за 800 м на північний захід від городища літописного Морівська, на території приватної садиби. Курган мав висоту 4,0 м, діаметр 12 м. Був неправильної сферичної форми — зі сходу зрізаний парканом садиби, а з півдня господарською будівлею. Насип кургану поріс деревами та чагарником.

На початку досліджень було розбито хрестоподібну бровку за сторонами світу. За стратиграфічними спостереженнями насип кургану мав однорідне заповнення у вигляді світло-сірого супіску із вкрапленнями глею, під яким знаходився похований шар сіро-коричневого супіску. Слідів поховання під кур-

ганом не виявлено. Під похованим шаром над материком зафіксовано давню оранку у вигляді паралельних вузьких смуг сірого плямистого супіску. Керамічний матеріал з кургану і оранки відсутній, що ускладнює інтерпретацію об'єкта (рисунок).

У південно-східному секторі, у верхній частині насипу, було виявлено поховання за обрядом інгумації, орієнтоване головою на схід. Південна частина поховання частково зрізана. Кістяк належав чоловіку, лежав у анатомічному порядку на спині, руки складені на животі. Біля ніг похованого виявлено залізний світець давньоруського часу.

Отже, насип кургану міг належати виявленому похованню, що за наявністю знахідки світця можна датувати давньоруським часом.

В. Скороход, В. Жигола, Д. Блажчек

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ШЕСТОВИЦЬКИХ КУРГАНІВ

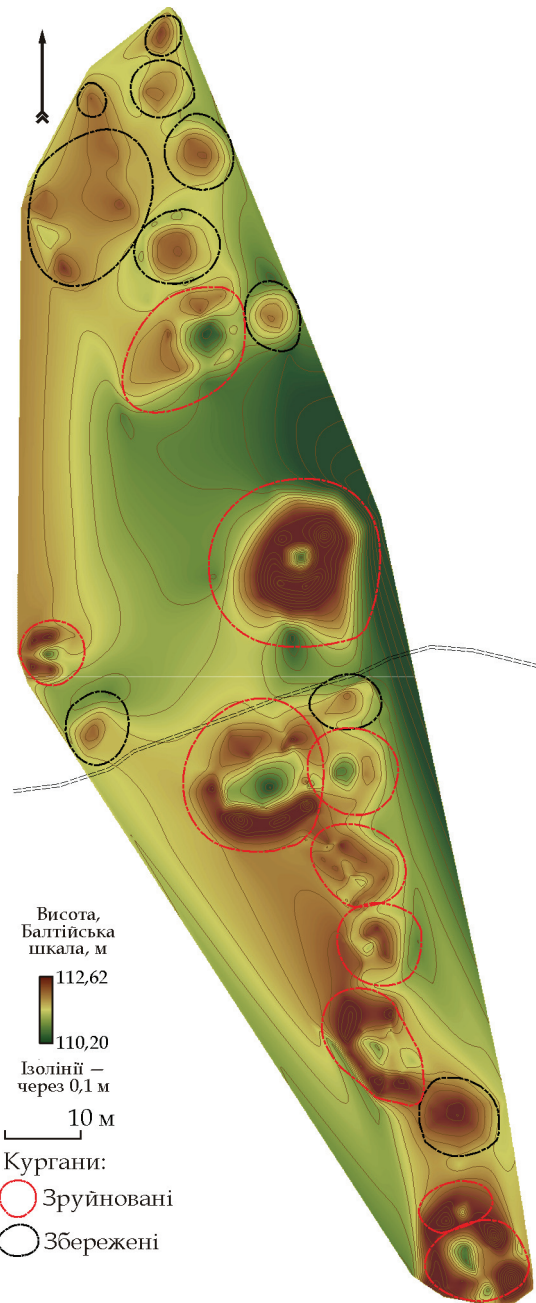

Рис. 1. План III курганної групи 2017 р.

Шестовицький археологічний комплекс є досить відомим у науковій літературі як пам'ятка слов'яно-варязької культури кінця IX — початку XI, XII ст. Пам'ятка знаходиться за 18 км від м. Чернігів, вниз за течією р. Десна, і складається з городища, посаду, подолу та обширного курганного могильника. Курганні старожитності Шес-

товиці привертали увагу дослідників ще з кінця XIX ст. Перші дослідження розпочав у 1925 — 1927 рр. П. Смолічев; вони періодично продовжуються до сьогодення. Дослідження курганів пов'язані з іменами відомих археологів таких як: П. Смолічев (1925 — 1927 рр.), Я. Станкевич (1946 р.), І. Ляпушкін (1947 р.), Д. Бліфельд (1948, 1956 — 1958 рр.), М. Попудренко (1970 р.), В. Коваленко (1976 р.), О. Шекун (1980 р.), О. Моця (1983 — 1984, 2001, 2006, 2009, 2011 рр.). У процесі досліджень були складені плани могильника, за якими він розділений на шість курганних груп. Це плани 1946, 1948 рр.

Експедицією Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка та Інституту археології Варшавського університету (Республіка Польща) проведено археологічні дослідження курганів у III групі Шестовицького могильника, що розташована в ур. Діброва, на відстані 750 м на захід від городища в ур. Коровель. Місцевість, де розташовані кургани III групи, характеризується наявністю густої рослинності та старих дубів. У звіті Д. Бліфельда 1948 р. зазначено, що рослинність ускладнює точний підрахунок курганів. Загалом він нарахував тут 18 насипів. Один з курганів дослідив П. Смолічев (1925 р.), вісім — Д. Бліфельд (1948, 1956 — 1958 рр.), два насипи — М. Попудренко (1970 р.). У 2005 р. Ю. Ситим було складено план 11 недосліджених насипів, три з яких мають сліди грабіжницьких ям, та 10 розкопаних курганів, вісім з яких описані у книзі Д. Бліфельда.

У 2017 р. співробітники ІА НАНУ під керівництвом В.М. Скорохода зняли детальний топографічний план Шестовицького археологічного комплексу, у тому числі і III курганної групи, де виявлено 20 насипів (у тому числі і досліджених).

Дослідження 2018 р. були проведені у північній частині групи, де вибрано два насипи, досліджені однією ділянкою. На плані 2017 р. це кургани 14 і 17. У дослідженнях 2018 р. нумерація курганів була такою: № 14 — курган 2, № 17 — курган 1 (рис. 1).

Курган 1 мав округлий насип висотою 0,38 м. Довжина насипу за лінією північ — південь становить 6,1 м, за лінією захід — схід — 7,2 м. За лінією північ — південь у кургані було залишено стратиграфічну бровку. У центральній частині насипу на глибині

0,5 м від верхівки виявлено залишки тілопокладення, у якого зберіглася тільки верхня частина кістяка. Поховання здійснене на спині, головою на захід. Сліди могильної ями не простежені. Кістяк належав підлітку 10–15 років. Біля поховання виявлено залишки риб'ячої луски, на рівні материка навколо насипу — курганний ровик шириною 1,0–1,2 м і глибиною від 0,3 до 0,5 м. Ровик мав материкові перемички за сторонами світу. У південно-західній частині насипу, неподалік ровика, виявлені залишки тризни у вигляді уламків гончарних горщиків XII ст. За результатами досліджень курган мав напівкруглу форму, був витягнутий за віссю захід—схід, розмірами 9,5 × 11 м.

Курган 2 розташований за 2,0 м на північ від кургану 1, мав округлий насип висотою 0,39 м. Довжина за віссю північ—південь складає 7,2 м, по лінії захід—схід — 8,2 м. З південної сторони кургану залишилися сліди старих відвалів від кургану 151, розкопаного у 1970 р. М. Попудренком.

Під час досліджень насипу курганний ровик фіксувався лише частково. У центральній частині насипу на рівні материка виявлено могильну яму 1,4 × 2,5 м, орієнтовану за віссю захід — схід з незначним відхиленням на південь. На глибині 0,6 м від рівня материка виявлено тілопокладення чоловіка. Кістяк лежав в анатомічному порядку головою на захід, руки складені на животі. Біля правого стегна був залізний ніж, а під лівим — знайдено залізний багатогранний кістень. Кістяк належав чоловіку 27–30 років зростом 1,7 м (рис. 2).

Насип кургану був частково витягнутий за лінією захід—схід, його розміри складали 9,5 × 10 м. У північно-західній частині насипу виявлені залишки тризни у вигляді уламків гончарних горщиків X ст.

Отже, у сезоні 2018 р. Українсько-польською експедицією було досліджено два кургани у III групі Шестовицького некрополя, де виявлені поховання чоловіка X ст. у мо-

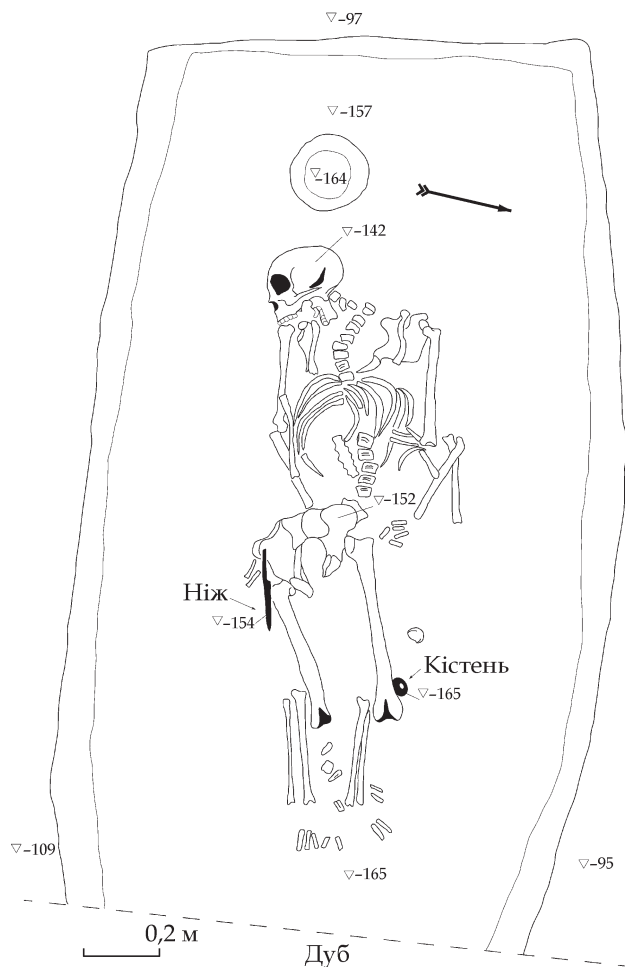

Рис. 2. Поховання з кургану 2

гильній ямі та підлітка XII ст. у верхній частині насипу. Поховання XII ст. у курганній групі X ст. не є дивним, оскільки пам'ятка функціонувала до початку XIII ст. У Шестовицькому некрополі можна виділити окрему IV курганну групу, що розташована в ур. Узвіз і складається з поховань XII ст. Тому підзахоронення небіжчиків цього часу у ранішні групи є закономірним явищем для Шестовицького археологічного комплексу.

В. Скороход, К. Капустін, Л. Сита, О. Терещенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСАДУ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У звітному сезоні продовжено дослідження на посаді Виповзівського археологічного комплексу. Роботи велися у південно-західній та центральній частині мису, за 120–

160 м на захід від городища. Було закладено 4 розкопи — 15–18, що концентрувалися навколо ділянки, що з 2011 р. досліджується єдиною площею. Окрім того, були продов-

жені дослідження на південному схилі мису з метою виявлення конструкції берегової лінії біля колишнього основного русла р. Десни.

Розкоп 15 площею 152 м² знаходився у південно-східній частині посаду і прилягав до північного краю розкопу 10 (2015 р.). Під час робіт вдалося уточнити особливості стратиграфії та планіграфії ділянки (перевірено гіпотезу про відсутність системної забудови у цій частині пам'ятки), дослідити об'єкти давньоруського часу (дві господарські споруди першої половини — середини Х ст. та другої половини — кінця Х ст. і серію ям, що разом зі спорудами становили єдиний господарський комплекс).

Найцікавіші знахідки походять із заповнення господарської споруди, орієнтованої стінками за сторонами світу із незначним відхиленням на захід, розташованої у північній частині розкопу. Контури об'єкту добре фіксувалися від рівня материка. Після вибірки заповнення вдалося визначити розміри та конструктивні особливості споруди: котлован об'єкту розміром 2,0 × 2,5 м був заглиблений у материк на 0,57–0,86 м; стіни каркасно-стовпової конструкції фіксуються за залишками стовпових ям, розташованих по кутах будівлі.

Знахідки із об'єкту представлені уламками вінець, стінок та донець гончарних горщиків першої половини Х ст. Індивідуальні знахідки походять як із верхніх (скляна намистина, уламок залізного ножа, бронзова ремінна серцеподібна накладка та гудзик білого металу), так і нижніх горизонтів (фрагмент кам'яного точильного каменю та розтиральника, 2 кістяні проколки, а також уламок керамічної лячки).

Розкоп 16 площею — 24 м², розташовувався у південно-східній частині посаду впритул до південної стінки розкопу 4 (2013 р.). Місцевість, на якій було закладено розкоп, мала значну нерівність і нагадувала початок невеликого рівчака, що розмивав край південної тераси р. Десни на цій ділянці посаду. У розкопі 4 (2013 р.) було виявлено значну кількість різночасових жител. Розкоп 16 мав показати чи існувала забудова на південний захід від ділянки 2013 р.

У результаті досліджень було з'ясовано, що ця ділянка тераси була прорізана невеликим рівчаком ще до заселення посаду. Нерівність ділянки та її замокання під час танення снігу і великих опадів призвели до того, що ця частина краю тераси ніколи не була за-

будована. У той же час сусідня рівна ділянка посаду щільно забудовувалася увесь період існування життя (перша половина Х ст.).

Розкоп 17 площею 24 м² був розбитий на південь від розкопу 14 (2017 р.) та на північний схід від розкопу 13 (2016 р.). На даній ділянці культурний шар мав потужність 0,5–0,6 м. Із нього походили уламки ножів та залізних стрижнів, ніж, скроневе кільце, фрагменти голок, кольчуги з п'яти кілець та ключа від циліндричного замка, відщеп кременю, зонна скляна намистина жовтого кольору, фіксувався великий шматок печини, шлаки чорних металів, кістки тварин зі слідами дії вогню. Кераміка представлена уламками посудин Х ст., стінками амфори, корчаг та сковорідок. Загалом на розкопі 17 були досліджені залишки трьох споруд та однієї ями: споруда 22 — XII ст.; споруди 27 і 31 — Х ст. та яма невизначеного часу (скоріш за все, — Х ст.).

Розкоп 18 площею 16 м² закладено у центральній частині мису за 160 м на захід від городища з метою виявлення нових об'єктів на північ від центральної дороги. Культурний шар на цій ділянці мав потужність 0,4–0,5 м, з нього походить керамічний матеріал Х, XII ст. Індивідуальні знахідки з культурного шару представлені двома кістяними голками для плетіння, перстнем XII ст., уламком гачка від обмоток Х ст., скляною чотиричастинною намистиною синього кольору тощо.

На площі розкопу було виявлено частини підквадратних об'єктів Х ст., що виходили за його межі, та яму XII ст. Об'єкти було законсервовано для подальшого вивчення у 2019 р.

На південному схилі тераси, під досліджуваною ділянкою посаду, було закладено стратиграфічну траншею 6 × 1 м, перпендикулярно давньому руслу р. Десни для виявлення забудови берегової лінії. Траншея 4 була закладена перпендикулярно до траншеї 3 (2016 р.), за 2 м від її західного краю. У траншеї виявлено частину облаштованої канами для витягування плавзасобів, що є аналогічною із дослідженими спорудами на північній частині схилу посаду. За керамічним матеріалом канава датується серединою Х ст. Така знахідка засвідчує існування портової зони середньовічного Виповзова з обох боків мису.

Таким чином, у сезоні 2018 р. було продовжено вивчення забудови посаду Виповзівського городища та намічені нові перспективні ділянки для подальших робіт.

В. Скороход, О. Моця, В. Жигола

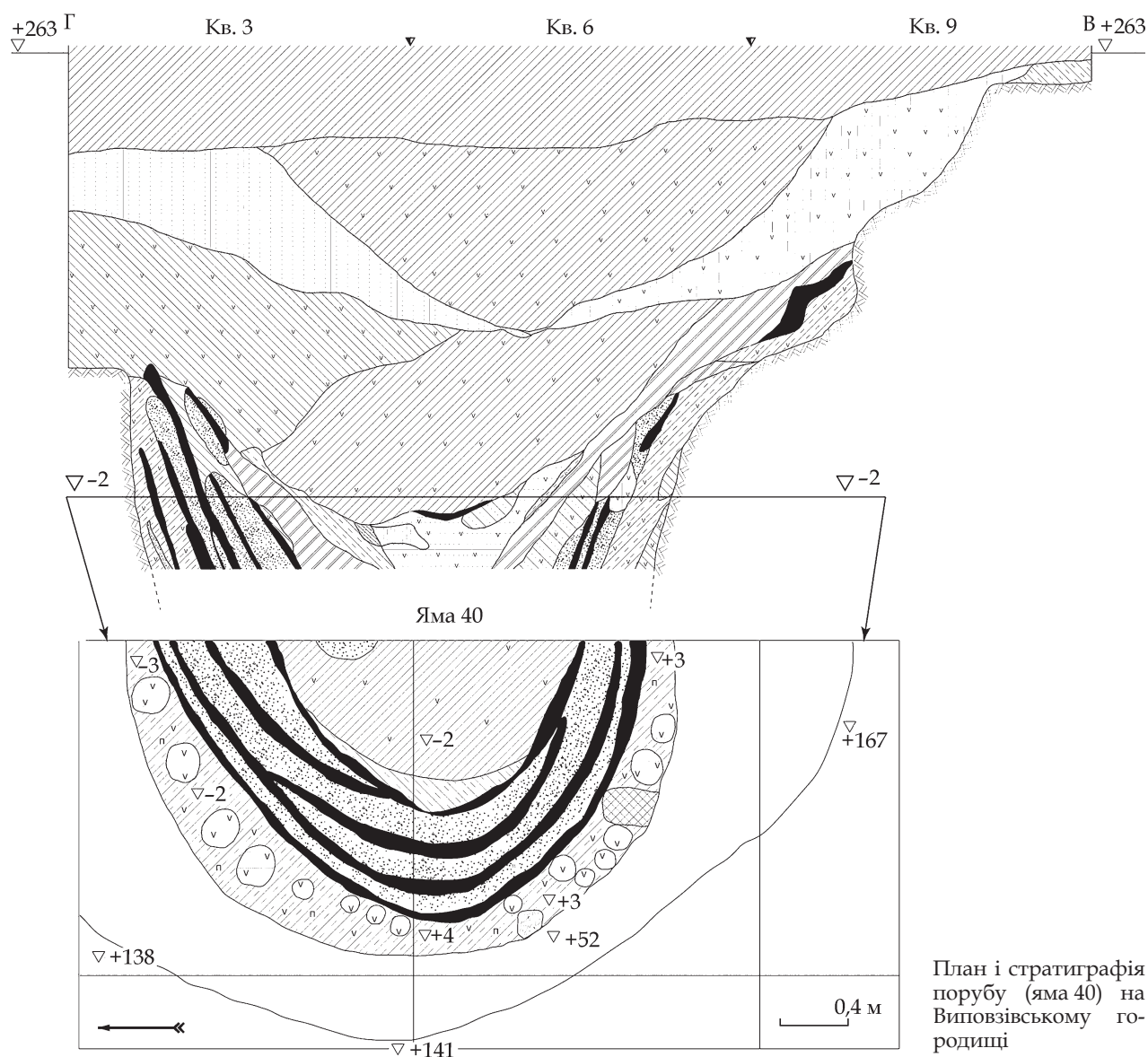
РОБОТИ НА ВИПОВЗІВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

Експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка та ІА НАНУ під керівництвом В. Скорохода та О. Моці провела дослідження на городищі біля с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. На городищі були продовжені дослідження порубу (яма 40), виявленого у 2017 р., у прирізці розмірами 6,0 × 6,0 м на схід ділянки розкопу 8.

Поверхня розкопу була занесена шаром дюнного піску і мала природний ухил у бік заплави р. Десна, що відобразилося на різниці залягання рівня поверхні з перепадом до 0,7 м з півдня на північ. Дюнні нашарування мали потужність до 1,0 м, під якими

залягав культурний шар у вигляді темно-сірого супіску з вугликами. Через падіння материка потужність культурного шару різнилася: у західній частині він сягав 0,4 м, а у східній — 0,2 м. Культурний шар містив керамічний матеріал доби енеоліту — бронзи, фрагменти кременю, давньоруську кераміку X та XII ст., металеві вироби давньоруського часу: дужка пряжки, пластина, фрагмент стріли, окуття відра, а також фрагмент прикраси — колта з металу жовтого кольору.

На рівні темно-сірого супіску було виявлено декілька плям перекопів часів Другої світової війни — продовження ями 39 та прямо-

кутну яму (окоп) у східній частині розкопу, а також сучасні сміттєві перекопи.

Під культурним шаром у східній та південній частинах розкопу залягав мішаний шар супіску — передматерик, який містив матеріали доби енеоліту — бронзи, давньоруську кераміку X ст.

На більшій частині розкопу під культурним шаром зафіксовані верхні шари засипки ями 40. За контурами можна встановити, що загальний діаметр верхньої частини котловану був близько 9,0 м, де частина ями потрапила під північну стінку розкопу, виходячи за межі розкопу. У центрі ями залягали шари білого мішаного піску та світло-сірого супіску — просідання ґрунту, де було виявлено кераміку кінця XVII ст. та залізну підковку від чобота.

Довкола цього шару вздовж зовнішнього контуру ями 40 залягав темно-сірий супісок з вугликами та темно-сірий мішаний супісок, у межах яких виявлено стовпові ямки і скупчення горілої деревини та деревного тліну з великою кількістю кованих залізних цвяхів і керамічним матеріалом першої половини X ст. Було зафіксовано конструкції стін верхньої частини споруди котловану ями 40 із вертикально поставлених колод та плах, що звужувалися донизу (рисунок). Серед горілих конструкцій було виявлено два срібних арабських дирхамів — 5 монети наслідування раннім Аббасидам 890-х — початку 900-х рр., другий — Саманіди, Наср ібн Ахмад 925—940 рр.

Нижче рівня материка майданчика городища материкові стінки нижньої частини ями 40 стали майже вертикальними, а діаметр споруди став близько 2,0 м. Центральна частина заповнена супісками сірих відтінків

з вугликами, які містять керамічний матеріал кінця IX — початку X ст. Тут же знайдено 14-гранну сердолікову намистину X ст.

Ближче до долівки споруди вздовж контуру материкової стінки порубу фіксувалися круглі стовпові конструкції — виявлено 15 плям діаметром 0,10—0,25 м на відстані 0,1—0,2 м. У західній частині під стінкою зафіксовано вертикально розміщену горілу колоду досліджену на довжину 0,97 м. Довкола стовпових конструкцій залягав шар темно-сірого плямистого супіску з вугликами і незначною кількістю печини.

У внутрішній площі стовпових ям виявлено горілі деревні конструкції у вигляді п'яти довгих вигнутих лінз темно-сірого гумусованого супіску з вугликами, завширшки 0,10—0,15 м, що залягали радіально півколом уздовж материкової стіни ями 40. У стратиграфії вони розташовані під кутом від 5,0° до 20 до стінки, де нижня частина направлена до центру споруди. Верхні краї кожної лінзи починалися з іншої глибини — різниця близько 0,2 м, що свідчить про різний рівень облаштування конструкції. Між лінзами були прошарки білого мішаного супіску. Ці горілі лінзи, найімовірніше, є залишками обшивки стін нижньої частини ями 40, що кріпилася на стовпи, які вмонтовано попід материковою стінкою споруди. Нижнє заповнення ями містило керамічний матеріал початку X ст., глиняне пряслице того ж часу та фрагменти залізних цвяхів.

Східний сектор ями 40 у межах розкопу 8 (2018 р.) вдалося дослідити до глибини близько 4,5 м від рівня сучасної поверхні, де ще не зафіксовано материкове дно. Було проведено консервацію об'єкта з намірами дослідити наступного польового сезону.

В. Скороход, С. Сорокін, Ю. Ситий, О. Терещенко

ДОСЛІДЖЕННЯ В УРОЧИЩІ ОРЕШНЯ У смт СЕДНІВ

На городищі Орешня, що знаходиться у південно-східній частині смт Седнів була зроблена повторна зачистка розрізу валу на місці робіт В. Коваленка. Городище займає край тераси р. Снов і відрізане від неї глибокими рівчакми. Територія городища зайнята кладовищем. Вал та рів фіксується з напільного (західного) боку. Розріз валу у 1981 р. був зроблений з південного краю валу, біля краю яру. У південній частині траншеї

у 1981 р. був зафіксований котлован житла, що і став предметом дослідження цього року. У південній частині валу в східному напрямі була зроблена прирізка з метою дослідження ділянки споруди визначеної В. Коваленком як житло роменської культури. Ділянка досліджень 1981 та 2018 рр. мала пошкодження могильними ямами XVII—XX ст. У культурному шарі городища виявлені матеріали милоградської та волинцевської культур,

пізньозарубинецькі старожитності, матеріали давньоруського часу та другої половини XIII ст. У прирізці вдалося дослідити яму та частину котловану волинцевської культури, пошкодженого пізньою могильною ямою. Над котлованом житла фіксується горілий прошарок, на рівні якого виявлені матеріали другої половини XIII ст.

На південь від городища (на іншому боці рівчака, що розрізає терасу) були продовжені дослідження поселення, відкритого у 1973 р. О. Шекуном, та досліджуваного у 1975 р. Є. Максимовим. Роботи проводилися з метою завершення досліджень споруд 1 і 2 та ями 5 (2017 р.). Відкрита площа 33 м² дозволила довивчити вказані об'єкти. Культурний шар потужністю 0,4–0,5 м містив матеріали милоградської культури, пізньозарубинецькі старожитності та ранньослов'янського і давньоруського часу, кістки тварин, печину та вуглики. У невеликій кількості зустрічалася кераміка другої половини XIII ст.

Вдалося довивчити споруду 1. Вона мала круглу в плані форму з діаметром верхньої частини близько 4,5 м. Вздовж краю великої господарчої ями (діаметр 2,0 м, глибина 2,7 м) зафіксовано вісім стовпових ямок, що відносилися до конструкції стін споруди, всередині якої знаходилася зернова яма. Матеріал датується другою половиною X ст.

Довивчено східну частину споруди 2. Довжина споруди становить 1,6 м при глибині 0,1 м нижче рівня материка. Зі споруди походить ліпна кераміка пізньозарубинецького (?) часу та кружальна давньоруська кераміка.

Яма 5 за матеріалами досліджень 2017–2018 рр. мала розміри 1,1 × 0,9 м та глибину 0,4 м. По дну фіксувалася обмазка товщиною до 0,04 м. З ями походить груболіпна та підлощена, з жорствою і шамотом кераміка пізньозарубинецького часу.

Споруда 3 має напівкруглу форму розмірами 2,20 × 0,96 м. Стінки похилі, дно знаходилося на глибині 1,7 м. За керамічним матеріалом датується другою половиною X ст.

У південній частині розкопу досліджено споруду 4 видовженої чотирикутної форми, розмірами 3,12 × 2,50 м, глибиною 0,5 м нижче рівня материка. Датується X ст.

Споруда 5 півкруглої форми досліджена у північно-східній частині розкопу. Зафіксовані розміри — 3,8 × 2,4 м, глибина 0,48 м. В її північно-східній частині на дні є кругла яма діаметром 1,3 м, стінки вертикальні, дно на глибині 1,65 м. Датується X ст.

У ямі 7 виявлено матеріали ранньослов'янського часу та бронзовий пластинчастий браслет. Ями 8–10 датовані X ст.

З культурного шару походять бронзове вістря стріли IV ст. н. е., фрагмент скляного

браслету, бронзовий предмет з циркульним орнаментом, частина шиферного пряслиця та оброблений кремій.

В ур. Трифоновщина є городище кінця XIV — початку XV ст., що досліджувалося у 2015 та 2017 рр. Із заходу до нього прилягає посад, де цього року було закладено розкоп площею 37 м². Потужність нашарувань становила 0,3–0,4 м. Верхній шар оранки завтовшки 0,20–0,25 м, представлений сірим супіском. Під ним — супіскові та суглинкові відкладення світло-сірого кольору, нижче яких розташований материк. З шару оранки походить монета — празький гріш Карла I (1346–1378 рр.).

Центральну частину розкопу було зайнято западиною, її попередньо інтерпретовано як рештки наземної споруди 1. При чому до меж розкопу потрапила лише східна її ділянка (близько половини вірогідної площі споруди). Верхня частина заповнення споруди 1 розорана, в такому вигляді ширина плями становила близько 6,0 м (вісь південь–північ), а довжина — близько 4,0 м (вісь схід–захід). Виходячи з конфігурації плями, реконструйовані її габарити можна визначити як 6,0 × 8,0 м. На рівні материка западина споруди являла собою невеличку пляму близько 1,0 × 2,0 м. В заповненні споруди 1 у великій кількості виявлено дрібні фрагменти давньоруської плінфи, цегляного (?) бою, глиняної обмазки, печини, фрагменти речей побутового вжитку (дрібні вироби з заліза, оселки). Керамічний матеріал представлений окремими фрагментами стінок ліпних посудин епохи бронзи та ранньослов'янського часу, стінок гончарного посуду давньоруського часу, фрагментами кругової кераміки XV та XVII–XVIII ст. Таким чином, датувати споруду 1 можна в межах XVII–XVIII ст.

У центральній та південній частині розкопу досліджено канавку завширшки близько 2,0 м і глибиною 0,5 м. Загальна її довжина у межах розкопу дорівнювала близько 8,0 м. У плані вона описувала дугу кола. В розкопі зафіксовано північно-західну чверть цього кола. З великою долею імовірності цю канавку можна інтерпретувати як курганий ровик X ст. Реконструйований діаметр цього ровику за зовнішніми краями має складати десь 12–14 м.

Ділянка посаду городища обмежена з півночі та півдня двома рівчаками, витоки яких досить близько розташовані. Така форма посаду наштовхувала на думку, що на ділянці між двома початками рівчаків могла існувати друга лінія укріплень городища Трифоновщина. З метою перевірки цього припущення на початку південного рівчака була закладена траншея 2 розміром 1,0 × 10 м, що перері-

зала западину рівчака. По материку з півночі від дна русла рівчака виявлено дві канавки від укріплень. Канавка 1 шириною 1,3–1,5 м глибиною 0,7 м нижче рівня материка. Ближче до північної стінки фіксувалося дві стовпові ямки від гостроколу, встановленого в канавці. Канавка 2 розташована за 0,1–0,2 м на південь від попередньої мала ширину 1,8 м і глибину 0,76 м від рівня материка. У заповненні канавки фіксується прошарок печини, зверху перекритий прошарком з включенням вугликів. Ці два прошарки можуть бути інтерпретовані як сліди спаленого гостроко-

лу, що впав у бік рівчака. Наявність печини вказує на присутність глини на поверхні гостроколу (до його руйнації у пожежі). Грунт з канавки 2 був переміщений у бік посаду і підпирив гострокіл з півночі.

Наявність укріплень на краю рівчака, що із заходу обмежує посад, перевірялася траншеєю 3. В траншеї вдалося зафіксувати канавку шириною 0,5 м, глибиною 0,7 м. З півдня від канавки знайдено нечисельну кераміку XV ст. На ділянці рівчака, де його глибина більша, у другій канавці, напевно, потреби не було.

О. Черненко, Р. Кравченко, Р. Луценко

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА СВЕРДЛОВСЬКЕ 1 БІЛЯ с. ДЕСНЯНСЬКЕ КОРОПСЬКОГО РАЙОНУ

Мезинська експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка продовжила вивчення пам'яток на території Мезинського національного природного парку (Коропський р-н Чернігівської обл.). Роботи здійснювались на багатопов'язаному городищі Сverdловське 1 в ур. Хоромки (інші назви – Городок, Носеньків Город, Водопойло, Провалля), розташованому за 1,5 км північніше сучасного с. Деснянське (колишнє с. Сverdловське).

Дослідження пам'ятки, яка руйнується внаслідок розвитку ерозійних процесів, були започатковані у 2014 р. Роботи 2018 р. проводились на відкритому поселенні, прилеглому до городища (рис. 1). Вони мали на меті визначення меж поширення культурного шару та дослідження споруди роменського часу, частково розкритої у розкопах 2015 і 2017 рр.

Для розчистки споруди у північній частині поселення було закладено розкоп площею 18 м². Слід відзначити, що дослідження ускладнювала наявність зелених насаджень, які є об'єктом охорони на території природного парку. З огляду на це, повністю розкрити залишки споруди виявилось неможливим (недослідженим лишився її західний кут).

Котлован об'єкту мав підквадратну форму (розмір: 4,3 × 4,5 м), та був орієнтований кутами за сторонами світу та заглиблений у материк на 0,9–1,1 м. Розвал опалювального приладу (глинобитної печі) знаходився у західному куті.

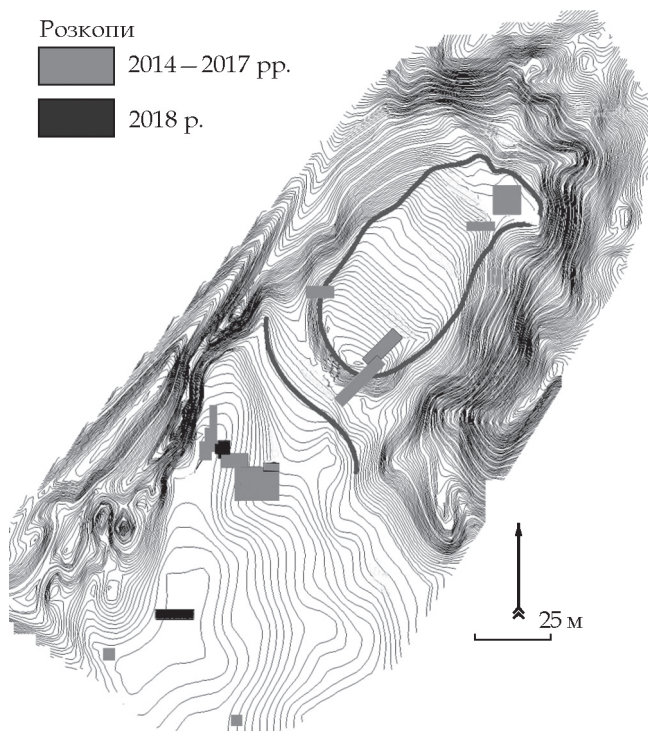

Рис. 1. Городище Сverdловське 1, зведений план розкопів 2014–2018 рр.

Із заповнення споруди походили уламки ліпної роменської та кружалної давньоруської кераміки Х ст. Речовий інвентар представлений переважно примітивними кістяними знаряддями праці із загострених кісток («проколки»), керамічними прясельцями, точильними брусками. Знайдено та-

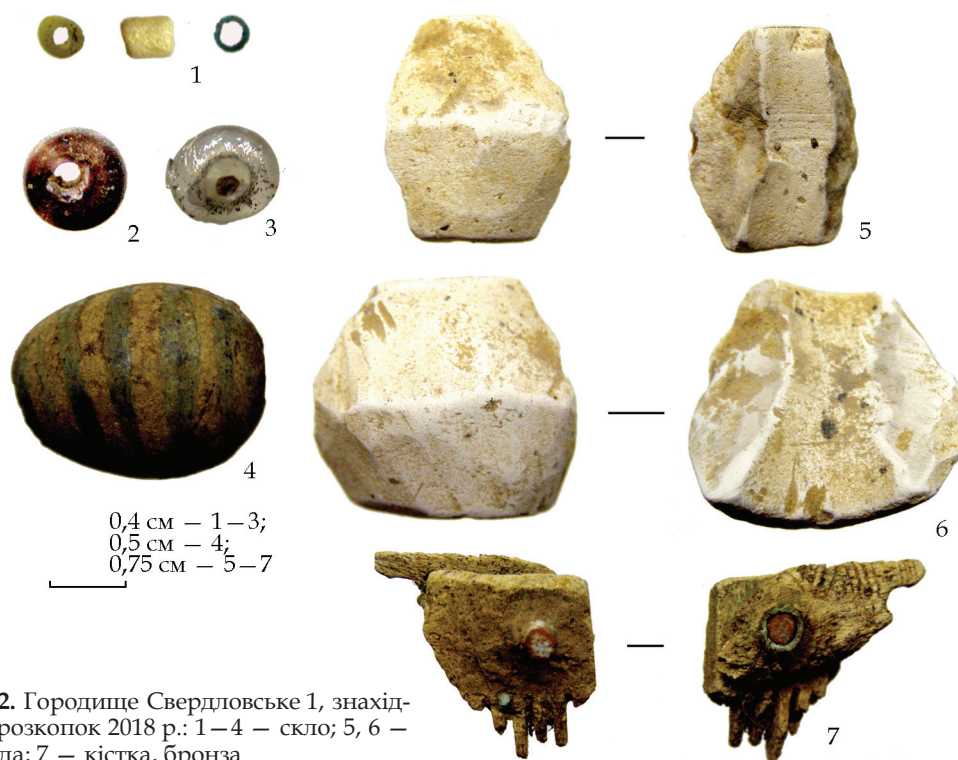

Рис. 2. Городище Сverdловське 1, знахідки з розкопок 2018 р.: 1–4 – скло; 5, 6 – крейда; 7 – кістка, бронза

кож кілька невиразних кородованих виробів з чорного металу. Окремо слід відзначити знахідку уламків принаймні трьох пряслиць, виготовлених з крейди (рис. 2: 5, 6).

Грунт з нижніх шарів заповнення будівлі просіювався та промивався, що дозволило отримати численні біологічні зразки (зерно, дрібні кістки риби, птиці та ссавців, фрагменти деревини тощо) та виявити ряд дрібних знахідок. Останні представлені трьома одиницями бісеру (рис. 2: 1) та трьома скляними намистинами: зонної з напівпрозорого фіолетового скла (рис. 2: 2) візантійського виробництва X–XI ст. (за: Столярова, 1997); зонної з безбарвного скла (рис. 2: 3) близькосхідного виробництва X – першої половини XI ст. (за: Полубояринова, 1988); еліпсоїдної смугастої (рис. 2: 4) візантійського виробництва кінця X – першої половини XI ст. (за: Шапова, 2010). Окрім цього, було знайдено уламок однобічного набірною кістяного гребеня (рис. 2: 7) з декорованою врізаними лініями накладкою на спинці, скріпленого бронзовими штифтами (зберігся один штифт). Відповідно до розробок О. Давидян, такі гребені побутували у IX–XI ст., а час їх найбільшого поширення припадав на X–XI ст. Таким чи-

ном, виявлений у придонній частині будівлі речовий інвентар дозволяє визначити, що вона припинила своє функціонування не раніше кінця X – початку XI ст.

З метою визначення меж поширення культурного шару у південно-західній частині поселення закладено траншею площею 6 м² (1 × 6 м), орієнтовану вздовж осі захід–схід (рис. 1). У профілях траншеї зафіксований культурний шар потужністю 0,7–0,8 м. Він майже не стратифікувався та виявився бідним на знахідки. Під час його розбирання виявлені окремі дрібні фрагменти ліпної кераміки юхнівської та роменської археологічних культур, а також керамічне пряслице доби раннього заліза.

У північній частині траншеї було зафіксовано археологічний об'єкт, що входив у межі траншеї частково. Його котлован був врізаний у материк на 1 м, стінки прямовисні, дно рівне. Із заповнення об'єкту походило кілька дрібних фрагментів роменських ліпних горщиків. Таким чином, проведенні дослідження засвідчують, що забудова роменського часу простягалася принаймні на 100 м на південний захід від оборонних споруд городища.

О. Черненко, Т. Новик

РОБОТИ НА ТЕРИТОРІЇ ЄЛЕЦЬКОГО СВЯТО-УСПЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ В ЧЕРНІГОВІ

Чернігівська експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка за участі співробітників Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» здійснювала археологічні дослідження на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові (вул. Князя Чорного, 1).

Роботи охопили ділянку, розташовану на мисоподібному виступі (далі — Мис) правобережної тераси р. Десна, відділеному мурованою огорожею від основного монастирського комплексу. Відповідно до планів міста, у XVIII — на початку XX ст. на Мису знаходився монастирський сад, оточений стіною. До сьогодні збереглися залишки цієї стіни, складеної з цегли-пальчатки.

Дослідження Мису здійснювали В. Богусевич (1949), О. Шекун (1984 — 1985), Т. Новик (2012) та О. Черненко і Т. Новик (2014; рис. 1). Було встановлено, що давній культурний

шар на цій ділянці дуже сильно пошкоджений численними похованнями пізнього часу. Його рештки вдалось зафіксувати в центральній та південній частині Мису. Там само було розчищено котловани кількох об'єктів X — XII ст. Натомість наявність у культурному шарі матеріалів волинцевсько-роменської археологічної культури (уламки ліпних горщиків та пряслиця) давала підстави припустити існування більш ранніх комплексів.

Необхідність робіт 2018 р. обумовлювалась руйнуванням Мису внаслідок активізації ерозійних процесів: на площадці та вздовж краю тераси утворилось кілька дуже глибоких (від 0,5 до 5 м) промоїн, почалися обвали схилів. Для дослідження ділянок культурного шару, яким загрожує знищення в найближчий час, було закладено два розкопи. Розкоп 1 розташовувався у центральній частині Мису, Розкоп 2 — у південній, поблизу існуючої монастирської огорожі.

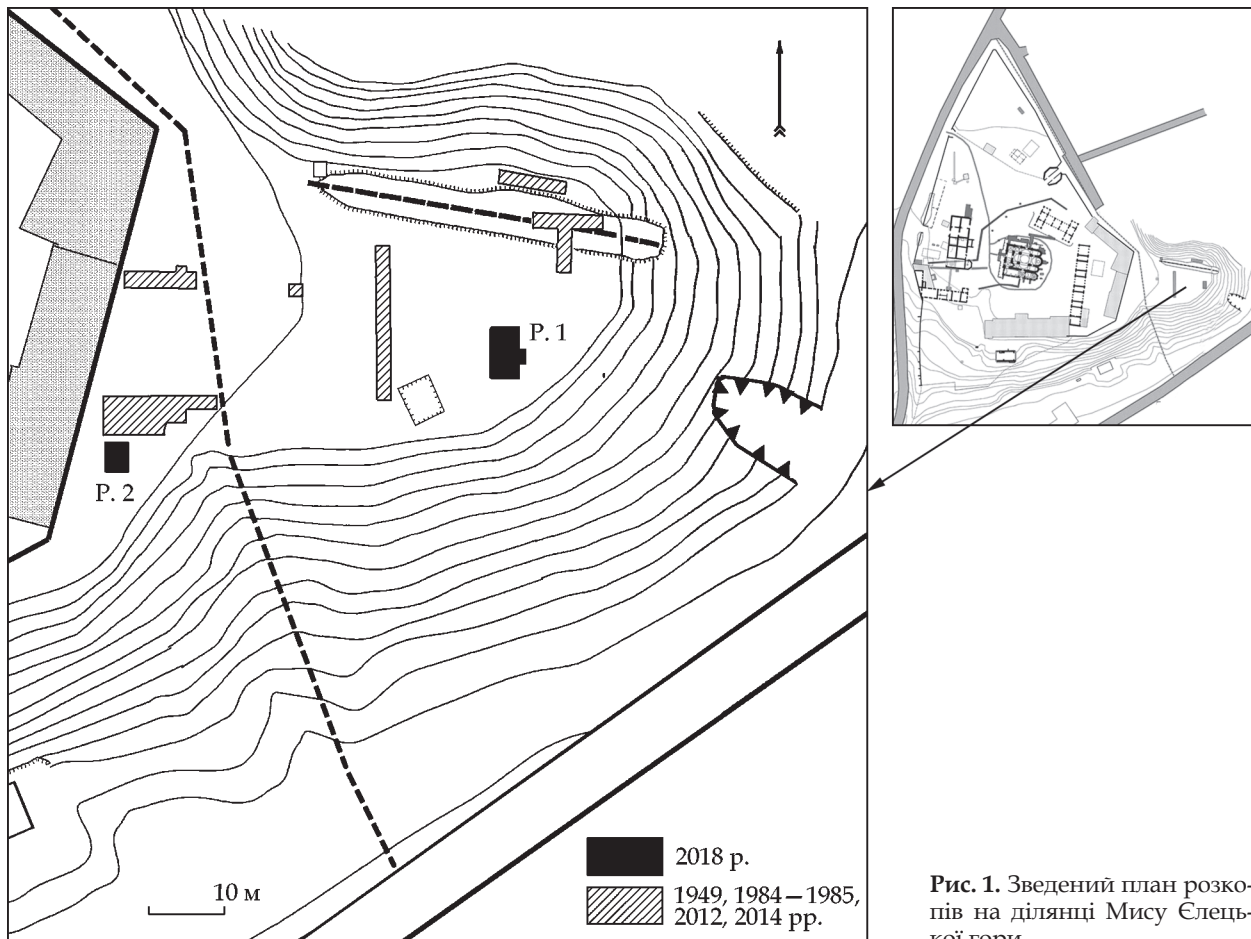

Рис. 1. Зведений план розкопів на ділянці Мису Єлецької гори

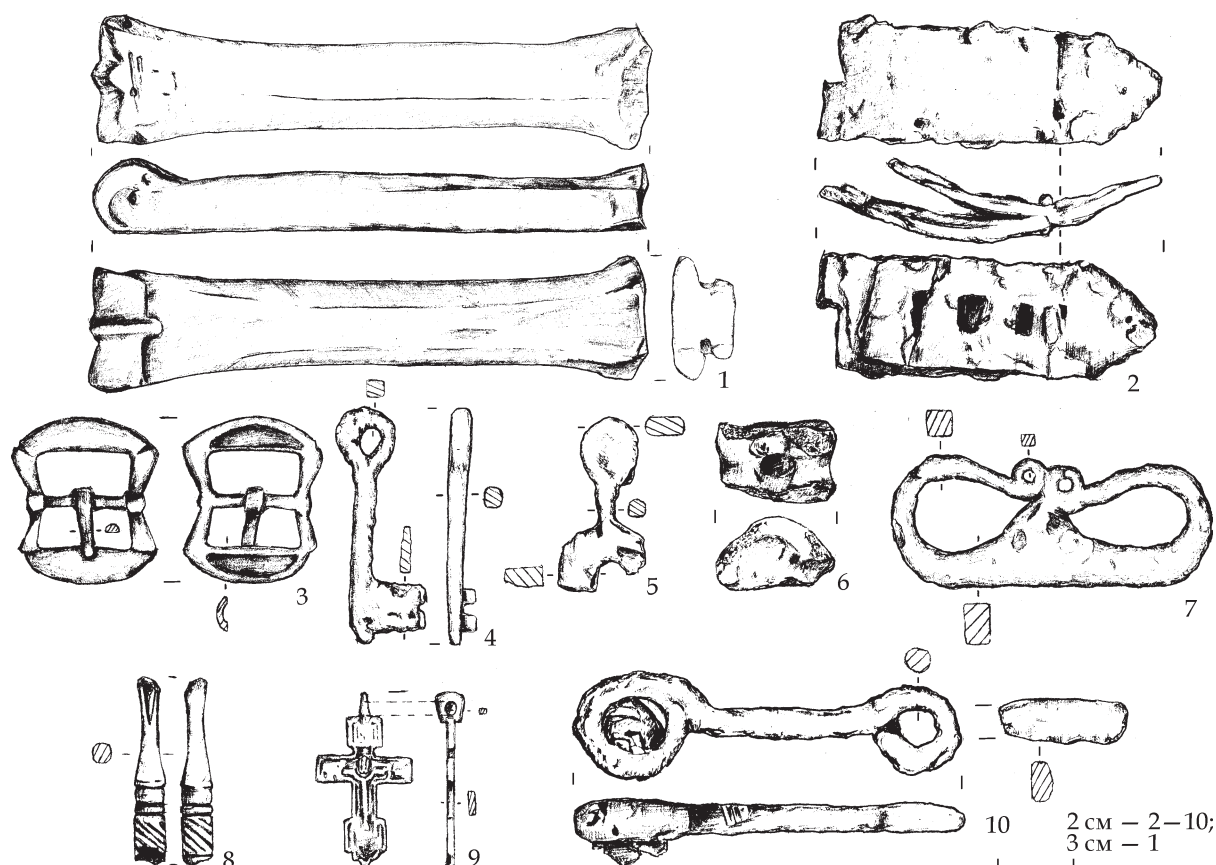

Рис. 2. Чернігів, 2018 р. Знахідки з розкопок Мису Єлецької гори (територія Єлецького Свято-Успенського монастиря): 1, 6, 8 — кістка; 2, 4, 5, 7 — залізо; 3, 9 — кольоровий метал; 10 — залізо, ріг

Загальна досліджена 2018 р. площа — 42 м². Культурний шар, потужність якого складає 0,7–0,8 м, на ділянці розкопів виявився майже повністю зруйнованим численними похованнями. Могили ями прорізали одна одну та були глибоко впущені в материк. Фіксувалось кілька ярусів могил; повністю або частково збереглося 31 захоронення, серед яких 10 — дитячих. Виявлено також рештки численних поховань у перевідкладеному стані, загальну кількість яких через погану збереженість важко обрахувати.

У культурному шарі та у заповненні могил знайдено окремі уламки ліпних горщиків доби бронзи, раннього заліза, волинсько-роменської культури, гончарного посуду X–XIV та XVII–XVIII ст., астрагал зі слідами обробки (рис. 2: 6), кістяну коповушку (рис. 2: 8), залізні ключі (рис. 2: 4, 5), гризло вудил з рештками обляманого рогового псалія в одному з кілець (рис. 2: 10), штампований хрестик з кольорового металу (рис. 2: 9), деякі інші речі.

Усі зафіксовані захоронення, поховання були здійснені у прямокутних ямах, розташованих паралельними рядами та орієнтованих за віссю схід — захід. У більшості з них віділили рештки трупів, скріплених цвяхами, та кістяки померлих, похованих за християнсь-

кою обрядовістю. Збереженість кістяків не дуже добра, деякі зафіксовані лише у вигляді тліну. Слід також відзначити, що у кількох могилах знаходилися кістки людей, покладені не в анатомічному порядку (інколи від кількох кістяків). Їх можна розглядати як перепховані рештки із захоронень, ушкоджених під час риття нових могилок. Дана обставина, як і наявність кількох ярусів могил, свідчить про досить тривалий період використання ділянки Мису для поховань.

Практично всі зафіксовані могили — безінвентарні, лише в одному з поховань верхнього ярусу виявлено деталі поясу (наконечник та пряжку) XIX ст. (рис. 2: 2, 3). Окрім цього, у дитячому похованні, котре перекривала ця могила, над рештками гробовища знайдено дві цілі миски XVIII ст. Напевно, їх можна розглядати як ті, що пов'язані зі здійсненням поховального обряду.

Враховуючи результати досліджень попередніх років, період функціонування кладовища можна віднести до XIV — початку XX ст. Слід відзначити, що воно не позначене на жодному з відомих планів Чернігова та не згадується у писемних джерелах. Імовіріше, це був локальний монастирський цвинтар.

Під могилами, у материк віділили залишки двох ям давньоруського часу. Одна з них,

характерної дзвоноподібної форми, судячи з усього, призначалась для збереження зерна. Її максимальний діаметр — 1,4 м (верхня частина зруйнована), глибина від рівня

материка близько 2,0 м. Із заповнення ями походять нечисленні фрагменти керамічного посуду X ст. Там само знайдено кістяний ковзан (рис. 2: 1) та кресало (рис. 2: 7).

О. Черненко, Т. Новик, Г. Жаров

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ОКОЛЬНОГО ГРАДУ СТАРОДАВНЬОГО ЧЕРНІГОВА

У липні—серпні 2018 р. Чернігівський загін Лівобережної експедиції ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України здійснював науково-рятивні археологічні дослідження на території Окольного граду стародавнього Чернігова. на ділянці, відведеній під новобудову (прибудова до Музичної школи № 1; вул. Мстиславська, 28, А).

Уперше Окольний град Чернігова згадується в літописі під 1078 р., у зв'язку із облогою міста Ізяславом та Всеволодом Ярославичами. Окольний град традиційно ототожнюють з «Другим замком Черкаським», позначеним на найдавнішому відомому плані міста «Абрисі Чернігівському» 1706 р., та локалізують між укріпленнями фортеці (він прилягав до неї з північного заходу) та окремою лінією фортифікації, яка оточувала його з боку поля. Так само даний район позначений і на інших відомих планах міста XVIII ст. (1751, 1757, 1776, 1780 рр. тощо), укладених до запровадження генерального межування. З писемних джерел відомо, що на початок XIX ст. фортифікацію Окольного граду було нівельовано, що завершило його існування у якості окремого району.

Дослідження 2018 р. охоплювали ділянку (розкоп 1), розташовану в північно-західній частині колишнього Окольного граду, серед сучасної міської забудови. Загальна досліджена площа склала 371 м².

Від рівня сучасної поверхні по всій ділянці розкопу залягав аморфний шар, що містив матеріали XI—XX ст. Потужність цього шару складала у середньому 1 м. Судячи з усього, він утворився внаслідок нівелювання даної ділянки під будову у XX ст. Подекуди цей шар прорізали сучасні перекопи (траншеї під комунікації, смітники тощо).

Залишки археологічних об'єктів (всього їх досліджено 70) збереглись у материка (рис. 1). Вони репрезентували два історичні

періоди: Давню Русь (X — середина XIII ст.) та добу козащини (XVII—VIII ст.). При цьому котловани об'єктів різного часу прорізали, перекривали та руйнували один одного, що свідчило про надзвичайну інтенсивність забудови даної ділянки Окольного граду в минулому.

Досліджені об'єкти давньоруського часу можна розділити на дві хронологічні групи: X—XI і XII — середина XIII ст. До першої належали залишки господарських споруд та ям. Під час їх розчистки виявлено окремі фрагменти ліпних посудин роменського часу, численні уламки кружального посуду (у т. ч. — амфор), намисто зі скла та бурштину, підковоподібну мідну фібулу, поясні накладки (рис. 2: 7), пірофілітові пряслиця, ножі, точильні бруски, кресала (рис. 2: 8) тощо. Найбільш цікавою знахідкою, напевно, є монета (рис. 2: 9) Корсуні кінця XI ст. (1069—1071 рр.), випущена за привілеєм візантійського імператора Романа IV (за: Анохін, 1977).

Окремо варто відзначити залишки трьох споруд X ст., у заповненні котрих виявлено уламки тиглів зі слідами кольорового металу, керамічних сопел, сплески кольорового металу, шлаки тощо. Все це дозволяє припустити існування на досліджуваній ділянці виробництва, пов'язаного з обробкою кольорових металів.

Об'єкти XII — першої половини XIII ст. — це переважно рештки котлованів споруд каркасно-стовпової конструкції. З них, принаймні, три мали житлове призначення, про що свідчать виявлені у заповненні котлованів залишки печей, які впали з верхніх ярусів будівель. Виявлено також господарчі ями (судячи з характерної форми — зернові) та канали від огорож. Все це разом дозволяє дійти висновку про існування на досліджуваній ділянці у XII — першій половині XIII ст. садибної забудови. При цьому в об'єктах першої

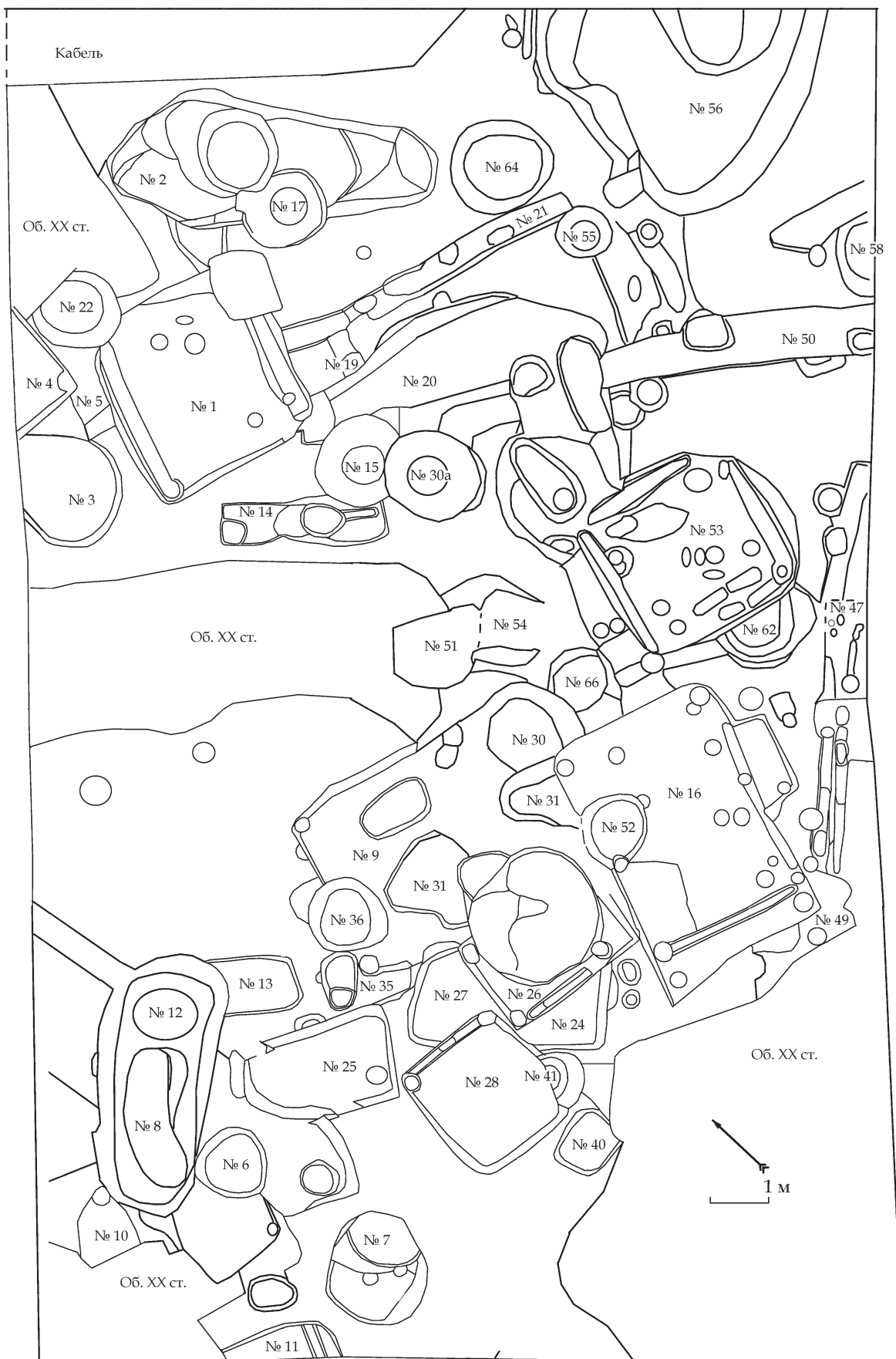

Рис. 1. Чернігів, 2018 р., план розкопу по вул. Мстиславській, 28 А

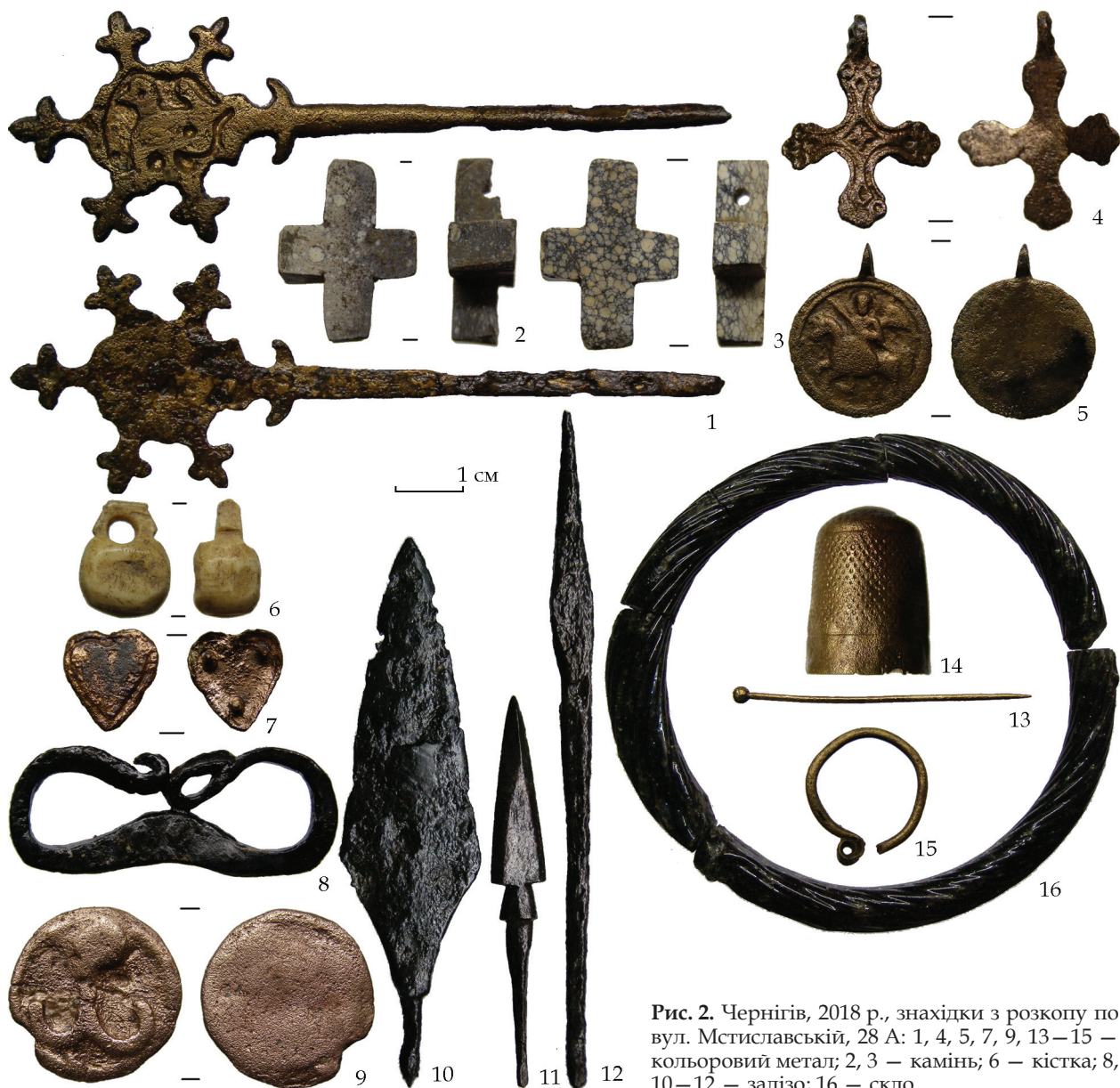

Рис. 2. Чернігів, 2018 р., знахідки з розкопу по вул. Мстиславській, 28 А: 1, 4, 5, 7, 9, 13–15 — кольоровий метал; 2, 3 — камінь; 6 — кістка; 8, 10–12 — залізо; 16 — скло

половини XIII ст. було зафіксовано залишки горілих дерев'яних конструкцій. Там само знайдено анатомічно цілий скелет корови, а у двох випадках — людські рештки у перевідкладеному стані (фрагментовані черепи та трубчасті кістки кінцівок). Дані обставини дозволяють припустити, що руйнування будівель відбулось внаслідок катастрофічних подій (можливо, під час однієї з княжих усобиць напередодні монгольської навали). Про це свідчить і численний речовий інвентар, який походить із заповнення будівель: цілі гончарні посудини, шпилька із прикрашеною зображенням птаха голівкою (рис. 2: 1), підвіска із постаттю святого-воїна (рис. 2: 5), хрестики з каменю та кольорового металу (рис. 2: 2–4), сокири, ножі, вістря стріл (рис. 2: 10–12), цілі скляні браслети (рис. 2: 16) та каблучки (у тому числі і «золотоскляна» каблучка), різноманітне намисто тощо.

До доби козаччини належать рештки господарських споруд та ям. Їх заповнення було насичене різноманітним речовим матеріалом, переважно уламками керамічних (горщики, кухлі, миски тощо) та скляних (пляшки, штофи, кухлі, чарки та інше) посудин, віконниць (у тому числі і вирізаних з «вітражних» багатокутних пластин з безбарвного, коричневого та темно-червоного скла), кахлів з геометричним та рослинним орнаментом. Там само виявлено дрібні монети («боратинки», копійки, полушки), голки, шпильки (рис. 2: 13), наперсток (рис. 2: 14), ножі, точильні бруски, керамічні люльки для паління тютюну, кістяні гудзики (рис. 2: 6) тощо. Серед інших знахідок вирізняється фрагмент керамічної поліхромної кахляної ікони XVII ст. із зображенням постаті пустельника та коронованого лева (за іконографією: св. Мамант?).

МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

О. Бончковський

ПАЛЕОПЕДОЛОГІЧНІ ТА ЛІТОЛОГО-СТРАТИГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ВОЛИНСЬКОЇ ВИСОЧИНИ У 2018 році

За звітний період проведено палеопедологічні та літолого-стратиграфічні дослідження голоценових та пізньольодовикових утворень у межах археологічних пам'яток Хрінники (Шанків Яр) та Острів Дубовець (Дубно).

Хрінники (Шанків Яр). У рамках Волинської археологічної експедиції досліджено у 6 шурфах макроморфологічні особливості голоценових та пізньольодовикових утворень, а також визначено стратиграфічне положення культурних шарів. Додатково проведено гранулометричний аналіз 16 зразків відібраних у двох шурфах.

Шурфи закладено на різних елементах рельєфу — поверхня І надзаплавної тераси, схили похованої пізньольодовикової дюни, а також на поверхні голоценової дюни. Особливості рельєфу і материнської породи визначили певні відмінності процесів ґрунтоутворення на території пам'ятки у різні періоди голоцену. На лесоподібних суглинках І надзаплавної тераси сформувалися еродовані чорноземи опідзолені, на заплавних та лесоподібних суглинках — темно-сірі опідзолені ґрунти, на лесоподібних супісках — сірі лісові, а на еолових пізньольодовикових пісках — складні ґрунтові світи лісових ґрунтів.

Досліджено розріз дюни, що розташований на південній околиці пам'ятки. Дюнний комплекс складений із серії похованих ґрунтів законсервованих між еоловими шаруватими фаціями, що відображають три стадії еолової акумуляції — пізній дріас (**DR-3**), суббореал (**SB**), середня / пізня субатлантика (**SA-2,3**). Дві останні стадії, очевидно, обумовлені антропогенним фактором і є результатом вирубки соснових лісів упродовж епох енеоліту / ранньої бронзи і раннього середньовіччя.

Між фаціями еолового піску розкрито поховані ґрунти лісового габітусу, що сформувалися упродовж стадій стабілізації дюни (зверху

вниз): дерновий боровий ґрунт **SA-3** (0,0—0,2 м), дерновий опідзолений еродований **SA-1?** (0,5—0,65 м), дерново-криптопідзолистий ґрунт **SB-3?** (0,65—1,3 м), дерново-слабопідзолистий ґрунт **AT** (3,1—4,0 м), у гумусовому горизонті якого знайдено крем'яний артефакт; підзолистий ґрунт **PB-BO** (4,0—5,8 м); дерново-бурий ґрунт **AL** (6,8—7,2 м) та ініціальний дерново-підзолистий поверхнево-глейовий ґрунт **BL** (7,2—7,6 м). Останній залягає на пісках заплавної фації алювію. Лісовий генезис ґрунтів на дюні обумовлений в першу чергу піщаним гранулометричним складом материнської породи.

Зовсім іншу стратиграфічну будову голоценових утворень виявлено безпосередньо у межах археологічної пам'ятки. Тут переважають полігенетичні ґрунти, які переходять у складні ґрунтові світи на материнських породах легкого гранулометричного складу. Найповніший розріз голоценових утворень такий:

Дерновий опідзолений ґрунт (0,0—0,6 м), що диференціюється на генетичні горизонти **He**, **INP(e)**. Останній накладено на вельбарський культурний шар. У верхній частині горизонту зустрічаються археологічні знахідки давньоруського часу. Ґрунт диференційований за вмістом мулу (від 8 до 32 %), до низу з'являються також пірогенні карбонати. Локалізація у горизонті **INP(e)** вельбарського культурного шару дозволяє датувати ґрунт субатлантичним періодом (**SA**) голоцену.

Дерновий слабоопідзолений ґрунт (0,6—1,3 м), що диференціюється на генетичні горизонти **He**, **INP(e)**. Останній накладено на культурний шар епохи енеоліту, що дозволяє датувати горизонт **He** суббореалом (**SB**), а горизонт **INP(e)** пізньою атлантикою (**AT-3**). Ґрунт супіщаний (вміст мулу зростає вниз від 3 до 13 %), із неміцною грудкуватою структурою, присипкою SiO_2 найінтенсивніше гумусований у розрізі.

Дерново-підзолистий ґрунт (1,3–1,7 м), що сформувався упродовж вологого інтервалу голоцену (**ВО–АТ–1,2**). Профіль ґрунту диференційовано на генетичні горизонти HE, E₁hf(k), IRe(k), Pi(k). Супіщаний (вміст мулу збільшується до низу від 0 до 5 %), з ініціальною плитчастою структурою в горизонті HE та горіхуватою структурою в горизонті IRe(k); появою залізо-манганових новоутворень, вторинних карбонатів, псевдофібр.

Ініціальний бурозем (Cambisol) (1,7–2,0 м) відповідає вірогідно пребореалу (**РВ**). Ґрунт супіщаний, гумусований, із вторинними карбонатами, великою кількістю залізо-манганових новоутворень і біотурбацій. Нижче залягає фація еолових пісків причорноморського часу.

У береговому урвищі під голоценовим полігенетичним сірим лісовим ґрунтом розкрито плейстоценові відклади.

Причорноморський (**пс**) лесоподібний пилуватий супісок (1,3–2,6 м) бурувато-палевого забарвлення, карбонатний, із великою кількістю залізо-манганових новоутворень, неповносітчастою посткриогенною текстурою біля покрівлі, біотурбаціями голоценового віку. У середині горизонту віднайдені відщепи кременю, ймовірно епохи фінального палеоліту.

Дофінівський педокомплекс (2,6–3,4 м), складений із верхнього палево-бурого (**df₃**) та нижнього бурого глеєвого заплавного ґрунту (**df₁**). Ґрунти піщано-середньосуглинкові, інтенсивно оглеєні, карбонатні, з рясними залізо-мангановими новоутвореннями, біотурбаціями голоценового віку.

Заплавна фація алювію бузького часу (**bg**) (3,4–4,2 м). Горизонтально-шаруваті прошки піску та оглеєного суглинку із великою кількістю уламків моллюсків, поодинокими гідрогенними карбонатними нодулями. Знайдений кременевий артефакт, очевидно, верхньопалеолітичного часу.

Острів Дубовець (Дубно). Дослідження проведено в урочищі Острів Дубовець (околиця м. Дубно) у рамках експедиції Державного історико-культурного заповідника м. Дубно спільно з Міжрегіональною громадською організацією «Дубенський археологічний осередок»

Археологічна пам'ятка розташована на піщаному підвищенні параболічної форми з відносною висотою 3–4 м (абс. вис. 195 м) посеред заболоченої заплави р. Ікви. Морфологічно підвищення відображене у вигляді високої заплави. Однак дослідження пізньольодовикових та голоценових утворень на археологічній пам'ятці показують, що насправді урочище являє собою фрагмент низької пізньольодовикової надзаплатної тераси.

Літолого-стратиграфічну будову досліджено у шести розрізах комплексом палеогеографічних та геологічних методів (літолого-фаціальним, палеопедологічним, палеокріологічним, гранулометричним аналізом та методом вивчення морфології кварцових зерен). Усі розрізи закладено на різних елементах рельєфу – вершині, схилі та підніжжі пагорбу. Додатково вивчено розчистку у місцевому кар'єрі в урочищі «Звірогосподарство», де розкрито пізньоплейстоценовий алювій і 2-метрову товщу відкладів лесової формації.

Відклади, що складають Острів Дубовець, характеризуються значною фаціальною неоднорідністю. У шурфах виявлена різна стратиграфічна будова, що ускладнює проведення як стратиграфічного розчленування, так і побудову палеогеографічних реконструкцій. Нижче наводимо найповніший розріз відкладів острова:

Дерновий опідзолений ґрунт – 0–0,25 м. Бурувато-світло-сірий із генетичними горизонтами He, H₁, крупнопилувато-піщаний (із підвищеним вмістом фракції крупного пилу – 68 %), пухкий із неміцною дрібногрудкувато-зернистою структурою, густою присипкою SiO₂, великою кількістю біотурбацій.

Еолово-делювіальний супісок (Pif горизонт дернового опідзоленого ґрунту) – 0,25–0,75 м. Мозаїчно забарвлений (переважають світло-сірі тони), супіщаний (вміст фракції піску 71–76 %), із залізо-мангановими новоутвореннями і незначним збільшенням фракції мулу (до 10,5 %), як результат ілювіальних процесів.

Гумусова псевдофібра – 0,75–0,8 м. Спостерігається збільшення кількості відщепів кременю та фрагментів ліпної кераміки. Ймовірно, це обумовлено тим, що псевдофібра маркує поховану дефляційну поверхню на поверхні дюни.

Еолово-делювіальний супісок – 0,8–1,05 м. Білясто-сірий, супіщаний (вміст фракції піску дещо знижується – до 65 %), із великою кількістю залізо-манганових новоутворень та неміцною плитчастою окремистістю.

Еоловий пісок (**DR-3**) – 1,05–1,25 м. Палево-білясто-сірий, піщаний (вміст фракції піску зростає до 85 %), із великою кількістю залізо-манганових новоутворень. Нижня межа підкреслена кріоструктурами інволюційного типу, поодинокими первинно-ґрунтовими жилами, термоерозійними борознами. Морфогенетичні ознаки криогенних утворень свідчать про їх утворення в умовах сильного похолодання. Упродовж голоцену такий мерзлотний комплекс сформуватися не міг. Це дає підстави вважати, що еолові

піски накопичувалися у пізньому дріасі (DR-3), а розташований нижче педокомплекс утворився упродовж потеплінь BL – AL.

Вохристо-глейовий опідзолений ґрунт (AL) – 1,25–1,65 м. Диференціюється на генетичні горизонти He(gl)d, Egl, IGlm. He(gl)d – 1,25–1,33 м. Бурувато-сірий, супіщаний (вміст мулу знижується до 8 %), із рясними залізо-мангановими новоутвореннями та плямами оглеєння за ходами давніх коренів. Горизонт значною мірою зрізаний, тому найкраще зберігся у палеозниженнях. Egl – 1,33–1,37 м. Зустрічається лише у невеликих зниженнях мікрорельєфу. Палево-ясно-сірий, супіщаний із неміцною плитчасто-горіхуватою структурою та шліровою посткріогенною текстурою, підкресленою озалізненням. IGlm – 1,37–1,65 м. Бурувато-вохристий, піщано-середньосуглинковий (різке зростання фракції мулу до 22 % як результат ілювіальних процесів), із неміцною горіхувато-призматичною структурою, рясними залізо-мангановими новоутвореннями.

Глеє-підзолистий заплавний ґрунт (BL) – 1,65–1,95 м. Диференціюється на генетичні горизонти HeGLi, IPGL. Виділяється як самостійний ґрунт лише в мікрозападинах покрівлі заплавної фації алювію. HeGLi – 1,65–1,8 м. Мозаїчно забарвлений (домінують сизувато-вохристо-сірі тони), піщано-легкосуглинковий, із рясними залізо-мангановими новоутвореннями, у т. ч. гніздами віваніту. Спостерігається значне зростання вмісту фракції піску (до 72 %) і зменшення мулу (11 %), що свідчить про процеси виносу тонкодисперсних фракцій з горизонту, ймовірно за рахунок глеє-підзолистого процесу. IPGL – 1,8–1,95 м. Мозаїчно забарвлений (домінують коричнево-бурі тони), піщано-середньосуглинковий (вміст фракції мулу зростає до 25% як результат ілювіальних

процесів), з рясними залізо-мангановими новоутвореннями, в т. ч. гніздами віваніту.

Заплавна фація алювію (DR-1 – df) – 1,95–2,45 м (розкрито). Сизувато-сірий, інтенсивно оглеєний, піщано-легкосуглинковий із прошарками лучного мергелю та лінзами збагаченими органічним матеріалом.

Додатково проводилося вивчення морфології кварцових зерен у трьох зразках відібраних із горизонтів із найбільшим вмістом середньозернистих пісків, генезис яких попередньо був встановлений як еоловий. Результати досліджень подано у таблиці.

На основі проведених попередніх досліджень можна реконструювати такий тренд розвитку природи в урочищі Острів Дубовець упродовж пізньольодовиків'я та голоцену.

DR-1 – df (понад 13 тис. р. т.) – початок формування заплави, накопичення в урочищі Острів Дубовець заплавних відкладів.

BL (13–12 тис. р. т.) – зменшення інтенсивності затоплення заплави, що призвело до формування піонерних заплавних глеє-підзолистих ґрунтів в урочищі Острів Дубовець в умовах вологого та відносно теплового клімату.

DR-2 (близько 12 тис. р. т.) – похолодання і аридизація клімату, що призвело до активізації кріогенних процесів (утворення первинно-ґрунтових жил).

AL (12–11 тис. р. т.) – припинення періодичного затоплення заплави, утворення вохристо-глейового опідзоленого ґрунту в умовах значного зволоження та потепління клімату. У цей час урочище Острів Дубовець існує як елемент високої заплави.

DR-3 (11–10,3 тис. р. т.) – рання стадія: значне зростання інтенсивності повеней призвело до частково розмиву річковими потоками давніших відкладів; пізня стадія: активізація кріогенезу (утворення інволю-

Результати досліджень морфології кварцових зерен

Кліматоліт	Генетичний горизонт	Номер розрізу та глибина відбору зразка, м	Групи морфології кварцових зерен (за Е. Мицельська-Довгялло і Б. Воронко), %	Реконструкція умов осадконакопичення
hl	Pif	Розріз 1, 0,5	ЕМ–RM – 44,2 RM – 33,1 ЕМ–EL – 11,5 EL – 7,4 Інші – 3,8	Перенесення піщаних зерен як делювіальним, так і еоловим шляхом на невеликі відстані
hl	Eif	Розріз 2, 1,0	RM – 72,7 ЕМ–RM – 18,2 Інші – 9,1	Значна обробка піщаних зерен еоловим шляхом, накопичення донних пісків
pc	P(gl)	Розріз 2, 2,2	ЕМ–RM – 36,1 RM – 32,5 ЕМ–EL – 15,7 EL – 15,7	Нетривала еолова обробка алювіальних пісків на заплаві

ційних текстур та первинно-грунтових жил) в умовах неглибокого залягання ґрунтових вод, що поступово змінилася розвіюванням алювіальних пісків і утворення первинної дюни в заплаві.

Голоцен (hl) (10,3 тис. р. т. — наші дні) — існування урочища як елементу автоморфного ландшафту, що обумовило поселення перших людей вже у мезоліті. Кількаразова активізація процесів дюноутворення і делювіального змиву. Дерново-сильнопідзолисті ґрунти раннього / середнього голоцену

поступово змінюються дерновими опідзоленими ґрунтами пізнього голоцену. Інтенсивність процесів опідзолення зменшується, проте гумусонакопичення і біогенної агрегації зростає, що можливо обумовлено антропогенним фактором.

Геоархеологічні дослідження археологічної пам'ятки Острів Дубовець продовжуються. Наразі проводиться палінологічний аналіз зразка із гумусового горизонту похованого ґрунту **AL**, а також мікроморфологічний аналіз похованих ґрунтів **BL — AL**.

В. Нестеровський

ГЕОЛОГО-МІНЕРАЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

У 2018 р. на аналіз надійшли зразки різноманітного походження з таких пам'яток.

1. *Уроч. Фіалки 3*, Північна АЕ ІА НАНУ під керівництвом І. А. Готуна. Поселення зарубинецької культури. На ділянці 2 у шурфі 6 виявлено об'єкт 1, в якому виявлено завали каміння в основному в районі вогнища 2. (див. відповідну статтю у випуску).

Серед виявлених матеріалів є знахідки гальки кварцу, уламків гранітоїдів, піщаника та метасоматитів. На камінні відсутні сліди обробки й відколювання.

Більшість знахідок належить гранітам та гранітоїдам. Фрагменти порід суттєво змінені під впливом вогню та екзогенних процесів. На нашу думку вони зазнали льодовикового переносу, а потім ще й впливу нагрівання. На поверхні зразків є сліди впливу окиснення і розкладення. Найбільшого впливу зазнали слюдисті компоненти і рудні, найменше кварц. Слюда при окисненні набули кольору, подібного до золотистого з характерним поліхромом, який часто нагадує золото.

Породи мають місцеве походження. Вони мають поширення на території Українського щита, зокрема на території сучасної Київської та Житомирської обл. Встановити точнішу прив'язку до комплексів не можливо через сильне пошкодження.

Піщаник із тріщинами представлений кількома зразками. На них виявлено сліди термовпливу — вогню й води.

Каміння було знайдено давнім населенням у подрібненому стані десь в околицях поселення і використано як обкладку вог-

нища. Піщаник зі слідами дії води та вогню, а можливо і кварцова галька могли бути використані як своєрідні кип'ятильники, коли розжарене каміння кидали у воду для її швидкого нагрівання.

2. *Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник*, начальник С. Тараненко (див. відповідну статтю у випуску). Матеріал — камені — походить із фундаментів оборонної стіни давньоруського часу. Кількість представлених на експертизу зразків — 17. Методика досліджень — візуальна, із використанням бінокулярного й поляризаційного мікроскопів. Зразки представлені трьома типами порід: осадовими, метаморфічними і магматичними.

Серед осадових порід діагностовано польово-шпат-кварцеві ті залізистий пісковики, вапняк брекчіюваний, окремнілий, кварцито-пісковики. З метаморфічних порід діагностовано гнейс, амфіболіт, кварцит. З магматичних порід — граніти.

Породи переважно мають гострокутну форму, що вказує на їхню механічну обробку перед застосуванням, два зразки гранітоїдів мають кулясту форму, притаманну водно-льодовиковим відкладам. Ці зразки перед застосуванням не обробляли, вони мають природну форму.

На всіх зразках присутні сліди цементуючої маси, основу якої складає карбонатна речовина (вапно) та подрібнена цегла.

Аналіз джерел цієї кам'яної сировини вказує на те, що її походження є місцевим із максимальним віддаленням точок збору до 100 км від Києва.

В. Гриценко

АНАЛІЗ ЗРАЗКА ВАПНЯКУ З АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ ГОНЧАРІВКА

На аналіз передано зразок із поселення *Гончарівка* Гончарівка IV (Золочівський р-н, Тернопільська обл.). У 2014 р. стаціонарні розкопки на цій пам'ятці проводила експедиція ДП «ОАСУ Подільська археологія» ІА НАН України під керівництвом В. Ільчишина. За комплексом матеріалів пам'ятку інтерпретовано як поселення висоцької культури (ХІІ – VІІІ ст. до н. е.); частина матеріалу належить культурі шнурової кераміки.

Зразок, переданий для аналізу, містить рештки дрібних черевонігих моллюсків, або, можливо, спіральних черепашок *Spirorbis* sp., брахіоподи родини Rhynchonellidae, тощо. Виходи вапняків цього вікового інтервалу зазначають у відслоненнях верхньої частини середнього Дністра та його приток. Досліджені О. Анікеєвою та Н. Жабіною та іншими дослідниками. Були досліджені розрізи, в басейні середньої течії р. Дністер – в околицях сс. Незвисько, Підвербці, Будзин, Горигляди,

Буківна, Кутище, Новосілка, Коржова, та берегами приток Дністра – рр. Золота Липа і Тлумач.

На берегах р. Дністер від с. Устя Зеленого до с. Незвиська розріз представлений вапняками та доломітами. Вапняки і доломіти переважно світло-сірі. У нижній частині вапняків авторами визначені рештки макрофауни кимериджського віку.

У зразку особливо інформативним є поліпняк *Stylina* sp., що належить до мадрепорових коралів. Рід *Stylina* sp. мав досить широке геологічне розповсюдження – від середнього тріасу до ранньої крейди.

Таким чином, наявність знахідки мадрепорових коралів *Stylina* sp. не суперечить кимериджському віку, визначеному О. Анікеєвою та Н. Жабіною для юрських рифових вапняків, що виходять берегами Дністра. За Міжнародною геохронологічною шкалою кимериджський вік тривав від 150 до $155,7 \pm 4$ млн. років.

А. Корохіна

ПЕТРОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КЕРАМІКИ У 2018 р.

У 2018 р. були розпочаті петрографічні дослідження кераміки з археологічних пам'яток різних культур і періодів з території України.

Методи. Автор застосовувала класичну для петрографії техніку спостереження кристалооптичних властивостей кераміки у прозорих шліфах 0,03 мм завтовшки у поляризованому світлі. Проведено якісний петрографічний аналіз за методикою Р. S. Quinn та кількісний (текстурний) аналіз непластичних включень за цифровими фотографіями. Визначення здійснено за допомогою поляризаційного мікроскопу МІН-8. Мікрофотографії зроблені камерою DLT-Cam Basic 2 MP. Обробка зображень для текстурного аналізу виконана у програмі Smart-

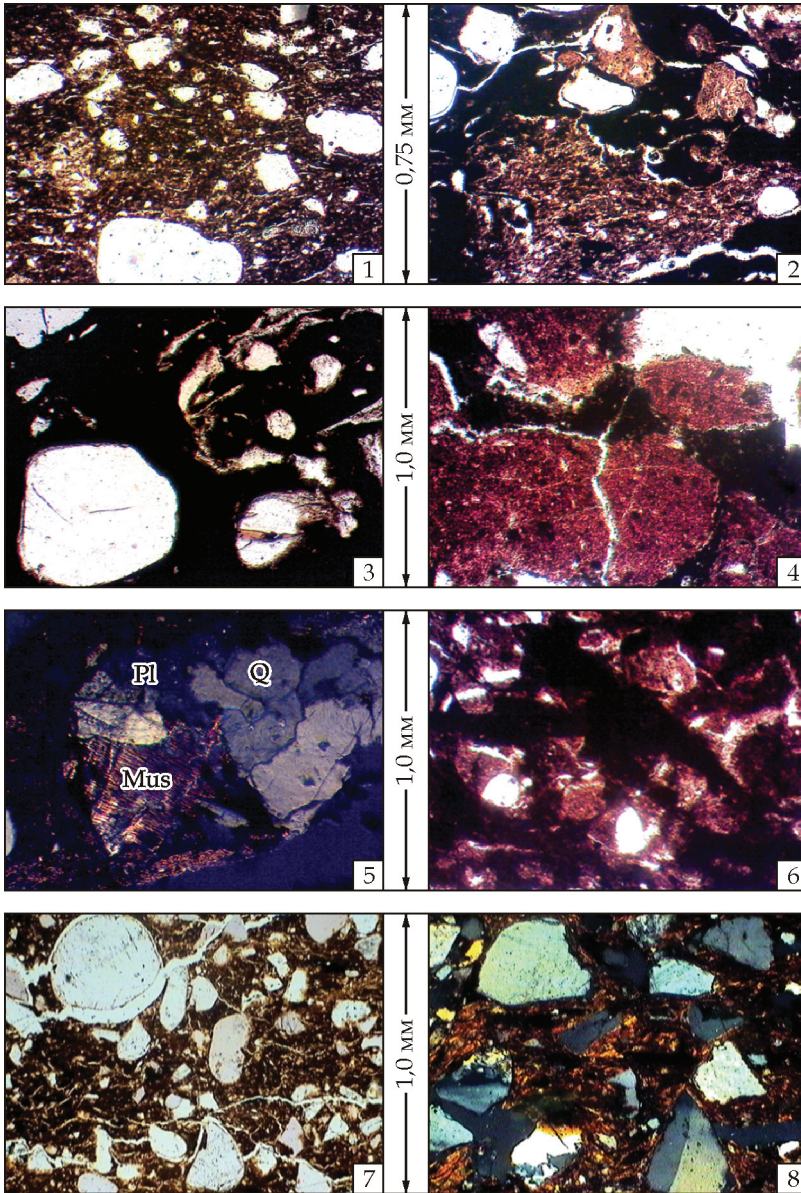
Grain¹. Опис петрографічних груп здійснено згідно зразка, рекомендованого обраною методикою (нижче наведено спрощений опис).

При описі застосовані відповідні означення абсолютних значень концентрації непластичних включень: абсолютно переважає ≥ 70 %; переважає $= 50 - 70$ %; частий $= 30 - 50$ %; типовий $= 15 - 30$ %; нечисленний $= 5 - 15$ %; дуже нечисленний $= 2 - 5$ %; рідкісний $= 0,5 - 2$ %; дуже рідкісний $\leq 0,5$ %.

Петрографічний аналіз супроводжувався: 1) візуальною характеристикою зразків, що включала: визначення кольору за системою

1. <http://www.kazusa.or.jp/phenotyping/smartgrain/index.html>

Мансела¹, твердості за шкалою Мооса, кольорової палітри зламу, відчуття поверхонь на дотик, текстури та структури свіжого зламу; 2) спостереження свіжих зламів та зрізів кераміки під стереомікроскопом МБС-9 (мікрофотографії зроблені камерою Canon EOS 1100); 3) спостереження за шліфами експериментальних зразків кераміки (для визначення концентрації домішки піску). Для вибірки з поселення Бондариха проведено повторний випал проб кераміки в лабораторних контрольованих умовах за температури вище 1000 °C².

1. Колір встановлено шляхом порівняння цифрових фотографій, до яких застосовувалася кольорова корекція, зі згенерованими таблицями Мансела (<http://www.andrewwerth.com/color/>).
2. Дослід провів к. ф.-м. н. О. Бугай, відділ ядерно-фізичних досліджень Інституту прикладної фізики НАНУ.

Мікрофотографії петрографічних шліфів археологічної кераміки: 1, 2 — поселення Бондариха (1 — середньозапіскована глиниста сировина алювіального походження (група 1); 2 — шамот у групі 1); 3–6 — поселення Ходосівка-Фіалки (домішки шамоту та піску в середньозапіскованій сировині алювіального походження (група 1); 2 — нерозчинені грудки глини — свідчення початкового стану висхідної пластичної сировини (група 2); 3 — фрагмент жорстви (група 2); 4 — суміш двох глин (група 3); 7–8 — городище Водяне (1 — середньозапіскована глиниста сировина алювіального походження з домішкою піску (група 1); 2 — глина з природною домішкою кварцитового піску та кремневими стяжками (група 3). 1–4, 6–7 — в одному поляризаторі; 5, 8 — у схрещених поляризаторах

Результати дослідження представлено за хронологією матеріалів.

Бондариха (поселення заключного періоду доби бронзи, XI–X ст. до н. е., середня течія Сіверського Дінця).

Досліджено шліфи 10 зразків з матеріалів розкопок Д. Телегіна (1951 р.) та В. Іллінської (1953 р.). Дев'ять із них представляють посуд різних типів з різних стратиграфічних контекстів, один — деталь вогнища з житла 1 з розкопу 1.

Виділено чотири петрографічні групи, наразі умовні через малу вибірку.

Група 1, помірно запіскована, з домішкою шамоту (рисунк: 1–2). Сім зразків, що представляють місцевий кухонний посуд, фрагмент столової посудини (?) невизначеного типу та деталь вогнища з житла 1.

Співвідношення непластичних включень, матриці та пор³: 15–30 / 50–60 / 15–20 %. Представлені дві фракції кластичних включень. У тонкій фракції (0,01–0,5 мм) абсолютно переважає кварц; акцесорні включення — польові шпати, мусковіт, полікристалічний кварц; небагато рудних непрозорих оолітів; дуже рідкісний або відсутній глауконіт. У масі фрагменту вогнища зафіксована більша

3. Оскільки перед приготуванням шліфів зразки не обробляли епоксидною смолою, площа пор може бути завищена. Утім, майже усі зразки досить компактні. Для зразку 002 площа пор реконструйована шляхом порівняння площі шліфу з оригінальним фрагментом.

кількість реліктового мусковіту, ніж у посуді. Грубу фракцію (<1 мм) складають шамот та глинисті пелети чорного кольору.

Група 2, запіскована. Один зразок, місцевий кухонний горщик.

Співвідношення непластичних включень, матриці та пор: 30–35 / 55–60 / 5 %. За слабо вираженим бімодальним розподілом розмірів мінеральних включень припускається наявність у їхньому складі двох фракцій. У тонкій фракції (0,01–0,1 мм) абсолютно переважає кварц; акцесорні – польовий шпат, мусковіт, полікристалічний кварц; нечисленні – рудні ооліти (до 0,4 мм). У грубій фракції абсолютно переважає кварц до 0,6 мм. Припускаємо штучну домішку піску до помірно запіскованої глини.

Група 3, алевритиста, з домішкою шамоту. Один зразок, кубкоподібна лискована посуда з «умбоном» на дні.

Співвідношення непластичних включень, матриці та пор: 40 / 55 / 5 %. Дві фракції включень. У тонкій фракції (0,01–0,04 мм) абсолютно переважає кварц. У середньому він значно дрібніший за той, що зустрічається в матриці інших груп: мода припадає на алевритову розмірність, <0,01–0,02 мм. Акцесорні – польові шпати, мусковіт, карбонатні частинки; нечисленні – рудні ооліти до 0,3 мм. Груба фракція представлена шамотом розмірами до 1 мм, та глинистими пелетами.

Група 4, помірно запіскована, з вапняком та алевролітом. Один зразок, місцевий кухонний горщик.

Співвідношення непластичних включень, матриці та пор: 40 / 55 / 5 %. Дві фракції включень. У тонкій фракції (0,01–0,2 мм) абсолютно переважає кварц; акцесорні – польовий шпат, мусковіт, полікристалічний кварц. Груба фракція: вапняк (до 1,8 мм) та алевроліт (до 1,5 мм).

Матриця в усіх зразках безкарбонатна, помірно гомогенна (гетерогенна – в деталі вогнища); оптично неактивна чи майже оптично неактивна. Пори – переважно мікрота мезо-видовжені. Зафіксовано вторинний кальцит в порах зразку 006. Більша за посуд доля пор в деталі вогнища за рахунок вигорілих органічних решток.

Усі охарактеризовані групи близькі за петрографічними характеристиками. Кераміка виготовлена з глинистої сировини алювіального походження. Типову для пам'ятки гончарну традицію можна пов'язати з уведенням дрібного шамоту у невеликій концентрації (1 : 5–1 : 6) до середньо-запіскованої пластичної сировини (група 1). Для виготовлення деталі вогнища застосовувалася гірше промішана, насиченіша органічними рештками формувальна маса. Петрографічна група 3,

представлена кубкоподібною посудиною «західного» стилю, демонструє особливості характеристик пластичної сировини, припустимо пов'язані з походженням та наслідком відмулювання, концентрація шамоту в ній – 1 : 6. Групи 1 і 4 найбільш схожі за характеристиками природного кластичного матеріалу.

Діапазон температур випалу петрографічними методами можна визначити в межах (500–700 °С), виходячи зі стану матриці та збереженості вапняку. Оптична неактивність матриці пов'язана з неповним вигоранням органічної складової в темному ядрі черепку.

Ходосівка-Фіалки (поселення зарубинецької та постзарубинецької-ранньокиївської культур, Середнє Подніпров'я).

Досліджено шліфи 6 зразків з матеріалів розкопок 2018 р. Північної постійнодіючої експедиції ІА НАНУ (керівник – І. Готун). Усі зразки представляють посуд різних типів, що походять з заповнення об'єкту 1 та шурфа 4).

Виділено три петрографічні групи, наразі умовні через малу вибірку.

Група 1, з домішкою шамоту, піску та органіки (рисунок: 3). Два зразки, кухонні горщики.

Співвідношення непластичних включень, матриці та пор: 15 / 80 / 5 %. Три фракції включень. Тонка фракція, 0,01–0,7 мм: абсолютно переважає кварц; типові рудні часточки; нечисленні насичені залізом пелети; акцесорні – польові шпати, мусковіт. Середня фракція: кварц, до 1 мм (вірогідно, штучна домішка у невеликій концентрації). Груба фракція: шамот, до 10 мм.

Група 2, з домішкою шамота, жорстви, піску та органіки (рисунок: 4–5). Три зразки, кухонні горщики.

Співвідношення непластичних включень, матриці та пор: 25 / 70 / 5 %. Три фракції включень. Тонка фракція (0,01–0,5 мм): абсолютно переважає кварц; типові рудні включення; дуже нечисленні насичені залізом пелети; акцесорні – польові шпати, мусковіт, полікристалічний кварц. Середня фракція: кварц, до 0,85 мм (припустимо, штучна домішка у невеликій концентрації). Груба фракція: типовий шамот, до 6 мм; типова жорстка, до 6 мм (магматична дрібнокристалічна порода кислого складу – грантіоїд).

Матриця в обох групах безкарбонатна, помірно гомогенна, оптично активна у зразках, випалених в окислювальній атмосфері. Пори: 1) мікро-пласкі, мікро-бульбашки та мезо-каверни; 2) мега-пласкі чи канали, спричинені присутністю в формувальній масі до випалу рідкої субстанції.

Група 3, з суміші глин (рисунок: 6). Один зразок, чорнолискована миска.

Співвідношення непластичних включень, матриці та пор: 25 / 65 / 10 %. Унімодальний розподіл розмірів помірно сортованих включень. Абсолютно переважає: кварц, до 0,5 мм. Дуже рідкісні: полікристалічний кварц, рудні частинки, частинка породи (агрегат із кварцу та біотиту), усі — до 0,5 мм. Акцесорні — польові шпати. Матриця безкарбонатна, гетерогенна (внаслідок змішання не менше двох сортів глин). Домени світлішої глини оптично активні, темні — неактивні. Пори: 1) мікро-пласкі, мікро-бульбашки та мезо-каверни; 2) мега-пласкі чи канали.

Петрографічні групи 1 і 2 з поселення Ходосівка-Фіалки виявляють значну подібність за характеристиками висхідної пластичної сировини та рецептом формувальних мас. Застосовувалась озалізнена, безкарбонатна, середньо запіскована глина. До групи 1 вводили шамот і, можливо, пісок, до групи 2 — ще й жорству, в обох групах зафіксовані пори від органіки (ймовірно, посліду). Загальна концентрація опіснювачу в групі 1 — 1 : 5 — 1 : 6, у групі 2 — 1 : 4. Особливістю групи 3 є склад формувальної маси на основі суміші глин: припустимо сухої подрібненої та вологої у концентрації біля 1 : 2. Матриця більш запіскована за перші дві групи. Зв'язок групи 3 з іншими зразками незрозумілий.

Температура випалу реконструюється за зразками, випаленими в окислювальній атмосфері. Засвідчено температуру 600–800 °C (оптично активна матриця), довгу витримку кераміки за кінцевої температури, можливо, в результаті використання начиння в процесі термічної обробки їжі.

Водяне (городище, роменська культура, Х — початок XI ст., середня течія Сіверсько-го Дінця).

Досліджено шліфи 30 зразків з матеріалів розкопок В. Колоди (2002, 2003, 2012 р.). Двадцять вісім зразків представляють посуд різних типів з різних стратиграфічних контекстів, по одному — фрагмент пічного конусу та обпалену обмазку.

Виділено три петрографічні групи.

Група 1, з домішкою шамоту та органіки. Двадцять вісім зразків, що включають посуд (ліпні горщики, миски, сковорідки, гончарні горщики) та фрагмент обмазки.

У межах групи виділені дві підгрупи, що різняться за гранулометричними показниками природних кластичних включень. *Підгрупа 1a, з грубішим кластичним матеріалом*, включає шість зразків (посуд та обмазка), *підгрупа 1b, із тоншим кластичним матеріалом*, — одинадцять зразків посуду. Можна припустити наявність штучної домішки піс-

ку в невеликій концентрації (<1 : 6) у масі зразків підгрупи 1a, проте наразі довести це неможливо. Петрографічні характеристики підгруп схожі, за виключенням гранулометрії кластичних включень.

Співвідношення непластичних включень, матриці та пор в зразках групи 1: 25–40 / 50–60 / 10–15 %. Дві фракції включень. У тонкій фракції абсолютно переважає кварц. У підгрупі 1a його розміри — 0,01–1 мм, середні — 0,06 мм; в підгрупі 1b — 0,01–0,3 мм, середні — 0,04 мм. Акцесорні включення — польові шпати, мусковіт, полікристалічний кварц; дуже нечисленні — глинисті пелети; дуже нечисленні — рудні ооліти; дуже нечисленні чи дуже рідкісні — просякнуті гематитом глинисті згустки, найвища концентрація яких спостережена в обмазці; дуже рідкісні — згустки мікритового вапняку, вірогідно, рекристалізованого. Груба фракція представлена шамотом (0,1–43 мм).

Матриця безкарбонатна, відносно гомогенна, оптично помірно активна на окиснених ділянках. Пори: мікро- та мезо- (останні — переважно від залишків вигорілої органіки).

Група 2, з необкоченим піском та кременевими стяжками. Один зразок, гончарний (?) глечик.

Співвідношення непластичних включень, матриці та пор: 40 / 55 / 5 %. Дві фракції включень. Тонка фракція (0,01–1,5 мм): абсолютно переважає слабо обкочений кварц та кварцеві агрегати; акцесорні — полікристалічний кварц, пісковик, польові шпати, епідот; нечисленні — рудні часточки, дуже нечисленні — просякнуті гематитом згустки. Груба фракція (<6 мм) представлена стяжками кременю халцедоно-кварцевого складу у розмірності гравію у незначній кількості (окремі включення у фрагменті).

Матриця безкарбонатна, помірно гомогенна, оптично активна, вирізняється волокнистими доменами. Нечисленні пори представлені мікро-тріщинами.

Група 3, без домішок. Один зразок, пічний конус.

Співвідношення непластичних включень, матриці та пор: 45 / 55 / <5 %. Унімодальний розподіл помірно сортованих включень. Абсолютно переважає кварц, 0,01–0,45 мм; акцесорні — полікристалічний кварц, польові шпати, мусковіт; рідкісні — глинисті пелети. Матриця безкарбонатна, гомогенна, оптично активна. Пори: мікро- та мезо-видовжені (пласкі?); мезо-каверни. Помітно, що зразок споріднює з обмазкою висока концентрація природних кластичних включень, що свідчить про особливий відбір сировини для посуду у порівнянні з технічною та архітектурною керамікою.

Місцеву технологію виробництва кераміки на пам'ятці представляють петрографічні групи 1 та 4. Для посуду відбиралася середньозапіскована озалізнена пластична сировина алювіального походження, у яку вводився шамот у концентрації близько 1 : 4–1 : 5 та органіка (послід?). Цікаво, що розподіл групи 1 на підгрупи корелює з кольоровою палітрою зламу: група 1а представлена майже виключно повністю окисненими фрагментами, що припустимо підпадали довгій дії вогню в ході експлуатації. Обмазка та пічний конус виготовлялася з сильніше запіскованих, аніж посуд, суглинків.

Група 2 суттєво відрізняється від інших за параметрами висхідної сировини та рис технології виробництва. Включення вирізняються за якісним складом, концентрацією та гранулометриєю, матриця — оптичною активніша за інші зразки, з вираженими доменами з волокнистою структурою.

Температура випалу реконструюється за зразками, випаленими в окислювальній атмосфері та повністю окисненими. Засвідчено оригінальну температуру випалу в межах 600–800 °C (оптично активна матриця, ознаки рекарбонізації), довгу витримку частини зразків за кінцевої температури (можливо, в

результаті використання начиння в процесі термічної обробки їжі).

Висновки. У звітному році були розпочаті петрографічні дослідження археологічної кераміки з пам'яток доби бронзи та середньовіччя з Дніпро-Донецького міжріччя. Для двох пам'яток (Бондариха, Ходосівка-Фіалки) отримано попередні («розвідкові») дані за невеликими вибірками. Для городища Водяне опрацьовано вибірку, мінімально достатню для узагальнень та порівнянь.

Отримані результати дозволяють скласти уяву щодо місцевих керамічних традицій, в деяких випадках — виділити немісцеву кераміку. Дослідження супроводжуються складанням петрографічних описів за уніфікованою формою. Покладено початок формуванню колекції петрографічних шліфів археологічної кераміки.

Подяки. Автор висловлює подяку авторам розкопок оброблених пам'яток — В. Колоді, І. Готуну та Я. Володарцю-Урбановичу за можливість обробити зразки, їхню підготовку та всебічну допомогу в проведенні дослідження; О. Павловій та Г. Павлову — за консультації з питань методики петрографічного аналізу.

Т. Гошко

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗПИСУ НА КЕРАМІЦІ З ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЛЯ

Упродовж 2018 р. вивчалися пігменти розписів на кераміці, здобутій під час археологічної практики студентів Київського університету ім. Бориса Грінченка на поселенні Трипілля.

Для дослідження відібрані два фрагменти від посудин, виготовлених із світлої глини та з суміші світлої глини з озалізненою. Рентгенофлуоресцентним аналізом встановлено, що світла глина — це мергелиста глина. Її виходи на сьогодні знайдені на важкодоступних Дніпровських схилах. При випалюванні вона набуває світлорожевого кольору.

Орнамент на посудині з мергелистої глини нанесений двома пігментами — темночервоним та брунатно-чорним. Перший із них виготовлений із жовтих залізистих конкрецій, котрі зустрічаються у цій глині й при випалюванні набуває темночервоного

кольору. Експериментально доведено, що цей пігмент наносився на сиру поверхню посудини й при випалюванні спікався із поверхнею.

Стосовно брунатно-чорного пігменту, то деякий час не вдавалося зрозуміти з якого матеріалу він приготований та яким чином закріплений на поверхні посудини.

Ситуація прояснилася після аналізу цих пігментів на іншому, багато розписаному горщику. Глина для нього використана теж Дніпровська, але сіра, із додаванням мергелистої. Її виходи також знайдені на схилах Дніпра, проте набагато нижче, майже над водою. Порівняльний аналіз складу керамічного тіста посудини й сірої глини дає можливість припускати її використання. Через вищий вміст заліза, після випалювання вона має більш насичений колір.

Експериментальними роботами з'ясовано, що червоний пігмент не спікається із поверхнею посудини, котра виготовлена зі змішаної глини.

Із літератури відомо, що розписи наносилися із допомогою білкових чи вуглеводних сполучних матеріалів. Тому, з метою визначення молекулярного складу обох пігмен-

тів було проведене дослідження методом молекулярного спектрального аналізу в інфрачервоній (ІЧ) області спектра електромагнітного випромінювання на ІЧ-Фур'є мікроскопі-спектрометрі Nicolet iN10.

Встановлено, що обидва пігменти наносили на випалену поверхню з використанням виключно рослинних сполучних матеріалів.

Л. Ткачук

ВІДБИТОК ТКАНИНИ НА ГОРЩИКУ З ГОНЧАРІВКИ

Денце з відбитком тканини (кв. А–Б/1, гл. 0,2–0,4)

На аналіз надано фрагмент денця глиняного горщика із поселення Гончарівка (Золочівський р-н, Тернопільська обл.), з досліджень 2014 р. археологічної експедиції під керівниц-

твом В. Ільчишина. За комплексом матеріалів пам'ятку інтерпретовано як поселення висоцької культури (XII–VIII ст. до н. е.); частина матеріалу належить культурі шнурової кераміки.

Фрагмент кераміки **розміром** 38 × 28 мм.

На фрагменті кераміки вирізняється відбиток текстилю **полотняного** переплетення. **Розмір відбитку** тканини, який чітко читається — 20 × 15 мм.

Щільність переплетення 10 ниток на 1 см та 5 ниток на см. **Тонина** ниток 0,7–1,0 мм.

Визначити напрямок ниток основи та підткання, за відбитком, не представляється можливим.

Технологія виробництва: припущення щодо технології ткацтва (на вертикальному ткацькому стані) можна зробити лише за наявності знахідок грузиків для вертикального ткацького верстату.

Розмір, щільність та тонина ниток безпосередньо тканини, від якої залишився відбиток, були дещо інші, враховуючи усадку кераміки.

М. Сергєєва

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ДЕРЕВИНИ У 2016–2018 рр.

У 2016–2018 рр. тривали роботи з визначення археологічної деревини. Дослідження велися за усталеною методикою: породи дерева визначалися за характерними особливостями мікроструктури по трьох розрізах.

Отримані результати порівнювалися з даними визначників деревини. При задовільній збереженості вугілля порода дерева визначається до роду або, в деяких випадках (наприклад, розові), до родини.

Наводимо результати досліджень проведених протягом звітнього періоду.

Київ, вул. Кирилівська, 37. Дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України, керівник Г. Івакін, 2016 р.

Вивчене дерево можна розділити на групи, з датами XVIII — перша половина XIX ст., XI—XII ст. і ранньослов'янський період (комплекс VII ст.). В археологічних комплексах XVIII — першої половини XIX ст. і XI—XII ст. репрезентовані залишки конструкцій, окремі вироби і деревне вугілля. Об'єкти VII ст. дали тільки деревне вугілля. Матеріал отриманий шляхом ручного відбору з ґрунту або заповнення об'єктів, а також методом флотації і промивки ґрунту.

Деревина, виявлена на ділянці, репрезентована переважно такими породами, як сосна, ймовірно, сосна звичайна (*Pinus sylvestris*), дуб (*Quercus* sp.) і береза (*Betula* sp.). Водночас, розподіл цих видів дерев неоднаковий для різних періодів.

Для всіх хронологічних зрізів характерним є перевага сосни. Соснове вугілля репрезентоване як рештки і ділової деревини, і палива. Попередньо можна вказати на рештки негорілого дерева з вивченої ділянки — вони також репрезентовані сосною деревиною. На другому місці дуб, який також виявлено у комплексах всіх періодів. Береза виявлена тільки у комплексах XVII—XVIII ст., де вона мала специфічне призначення: використовувалася як паливо. У культурних нашаруваннях VII ст. і XI—XII ст. береза відсутня.

Решта деревних порід виявлена у поодиноких екземплярах.

За розподілом деревини, спостерігається така ситуація.

XVII—XVIII ст. Сосна є основним будівельним матеріалом. Залишки конструкцій (стовпи, рештки стін будівель, підлоги) переважно соснові. Винятком є нижні вінця заглибленої частини зрубної будівлі XVIII ст., одна з дощок паркану, деревина з однієї з стовпових ямок (залишки стовпчика), деревина нижнього вінця колодязя, ймовірно, XIX ст. (усі — дуб). Серед трісок зустрічаються і сосна, і дуб, проте сосна переважає. З сосни виготовлено дно діжки і ткацьке знаряддя.

Тріски проаналізовані у невеликій кількості, результати такі: сосна — 34 екземпляри, дуб — 1, береза — 1.

Вугілля з печі будівлі кінця XVIII ст. (об'єкт 3) репрезентоване такою деревиною: сосна — 133 екземпляри, дуб — 60, береза — 37. З заповнення того самого об'єкту походить соснове вугілля у невеликій кількості. З іншого об'єкту (об'єкт 8) походить вугілля: сосна — 420 екземплярів, береза — 12, тополя / осика — 2, дуб — 2, верба (?) — 1, розові — 1.

XI—XII ст. Для цього періоду визначено дерево колод від паркану — сосна. Визначено також деревину трісок зі скупчення деревини у шарі XI ст. З них 138 складає сосна, 1 — дуб і 2 — тополя / осика. З цього шару походять також 2 кілки — дуб і сосна, фрагмент виробу (рештки клепок бондарного виробу?) 1 см завтовшки — сосна, прямокутний брусок зі зрізаним навскіс краєм — сосна. З культурного шару поза комплексом походять дубові тріски.

З давньоруських об'єктів походить вугілля:

- сосна — 231 екземпляр, виявлена в об'єктах (в одному випадку як будівельний матеріал) і культурному шарі.

- дуб — 167 екземплярів, виявлений у двох печях (в обох випадках єдина порода дерева), вогнищі (разом з сосною), одному з рівчаків і культурному шарі;

- ясен — 11 екземплярів, в одному з об'єктів;

- липа — 1 екземпляр у культурному шарі;

- розові — 1 екземпляр у культурному шарі.

VII ст. Досліджено вугілля з заповнення житла і з печі. Результати такі: заповнення житла: дуб — 21 екземпляр, піч: дуб — 74, сосна — 15.

Київ, вул. Цитадельна, 3. Дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України, керівник експедиції В. Івакін, нач. розкопу А. Оленіч, 2018 р.

Досліджене вугілля з 6 об'єктів пізньосередньовічного часу.

Виявлені породи:

- сосна (*Pinus* sp.), ймовірно, сосна звичайна (*Pinus sylvestris*) — у 5 об'єктах;

- дуб (*Quercus* sp.) — в одному об'єкті;

- клен (*Acer* sp.) — в одному об'єкті;

- береза (*Betula* sp.) — в одному об'єкті.

Виявлені також гілки широколистяного дерева, порода не визначена.

Переважає сосна, яка виявлена у 5 об'єктах. У пізньосередньовічному об'єкті 3 вона репрезентована великими фрагментами, серед яких стигла деревина, гілки, а також 7 фрагментів стовбура молодого дерева і дерево від сваї. Різноманітність вугілля дозволяє використання сосни з різною метою — від будівельного матеріалу конструкцій до палива. Дуб разом з сосною виявлений у одному об'єкті (об'єкт 3). Дубове вугілля тут репрезентоване великими шматками, що дозволяє попередньо інтерпретувати їх як залишки конструкції або виробу великих розмірів. Інша деревина виявлена у поодиноких екземплярах, їх інтерпретація неможлива.

Вся деревина належить породам, характерним для місцевої рослинності, яка й слу-

гувала основною сировинною базою для господарчих потреб місцевого населення.

Київ, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Дослідження експедиції сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, керівник С. Тараненко, 2017 р.

На аналіз передано 4 зразки обвугленого дерева з двох об'єктів. Всі репрезентовані дрібним вугіллям. Матеріал отриманий за результатами флотації.

Отримані такі результати.

Яма 1: тополя / осика (*Populus* sp.) – 2.

Яма 2Б: дуб (*Quercus* sp.) – 2.

Сосна (*Pinus* sp.) – 1.

Через дрібні розміри зразків вугілля і їх виявлення поза контекстом використання інтерпретація зазначених зразків неможлива.

Київ, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (Митрополичий сад). Дослідження експедиції сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, керівник С. Тараненко, 2018 р.

На аналіз на предмет визначення деревних порід поступило 4 екземпляри дрібного деревного вугілля, отриманого з одного об'єкта (траншея 3). Стан збереження вугілля дозволив визначити породи до роду. Виявлені породи:

- сосна (*Pinus* sp.), ймовірно, сосна звичайна (*Pinus sylvestris*) – 1;
- дуб (*Quercus* sp.) – 3.

Всі визначені породи характерні для місцевої рослинності.

Дрібні розміри зразків вугілля і їх виявлення поза контекстом використання унеможливають інтерпретацію зазначеного матеріалу.

Київ, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (дослідження церкви Спаса на Берестові). Дослідження експедиції сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника разом з Архітектурно-археологічною експедицією НАН України, керівник С. Тараненко, 2018 р.

На аналіз на предмет визначення деревних порід поступили фрагменти деревини від 7 поховальних споруд. Стан збереження деревини дозволив визначити породи до роду.

Усі досліджені зразки дерева належали сосні (*Pinus* sp.), ймовірно, сосні звичайній (*Pinus sylvestris*).

Результат є очікуваним, оскільки на території Києва і околиць, за попередніми дослідженнями, сосна була протягом тривалого часу (від Русі до новітнього часу) основним видом сировини для багатьох видів будів-

ельних конструкцій і габаритних виробів, включаючи поховальні конструкції.

Київ, вул. Метрологічна (Феофанія). Дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України, керівник Г. Івакін, 2016 – 2017 рр.

На предмет визначення деревних порід проаналізовано понад 500 екземплярів деревного вугілля з 56 об'єктів і культурного шару. Матеріал для аналізу отриманий шляхом ручного відбору і флотації.

Більшість вугілля визначено до роду. 32 екземпляри через поганий стан збереження визначені як широколистяні або широколистяні розсіяносудинні.

Серед визначених порід чільне місце посідає сосна (*Pinus sylvestris*), ймовірно, сосна звичайна (*Pinus sylvestris*). Вона виявлена у 39 об'єктах з 56. Дуб (*Quercus* sp.) виявлений у 11 об'єктах. Крім того, дубове і соснове вугілля виявлене у культурному шарі. Тополя / осика (рід тополя – *Populus* sp.) походить з 12 об'єктів. Решта дерев розподілена так:

- липа (*Tilia* sp.) – в 7 об'єктах;
- клен (*Acer* sp.) – в 5 об'єктах;
- горобина (*Sorbus* sp.) – в 3 об'єктах;
- ясен (*Fraxinus* sp.), ймовірно, ясен звичайний (*Fraxinus excelsior*) – в 2 об'єктах;
- береза (*Betula* sp.) – в 1 об'єкті і в культурному шарі;
- вільха (*Alnus* Mill.) – в 1 об'єкті.

Більшість вугілля виявлене у заповненні об'єктів не *in situ*, що унеможливило його точну інтерпретацію. Проте у деяких випадках рештки дерева можна пов'язати з конструкціями споруд.

Рештки конструкцій репрезентовані переважно сосною деревиною: вугілля великих розмірів від конструкцій і соснові дошки. Сосновим також є більшість вугілля великих розмірів, яке, найімовірніше, також пов'язане з залишками конструкцій. В одному випадку засвідчена дубова деревина від конструкції (плаха). Решта дубового вугілля репрезентована дрібними екземплярами, які неможливо інтерпретувати.

В одному випадку в стовповій ямці виявлене липове вугілля, проте через дрібні розміри матеріалу неможливо сказати, чи були це залишки конструкції, чи воно потрапило до заповнення ямки пізніше. Липове вугілля засвідчене також біля стіни одного з об'єктів (№ 66, 2017, розкоп 11). Загалом властивості зазначеного дерева не сприяли його використанню у будівництві (м'яка порода з нестійкою деревиною). Проте вона придатна для виготовлення деталей інтер'єру і внутрішнього обладнання.

Ще в одному випадку зі стовповою ямою пов'язане вугілля дерева розсіяносудинної породи, яка не визначена.

З печами пов'язане вугілля: липа, тополя / осика, сосна. Цю деревину могли використувати як паливо.

Всі зразки вугілля, які піддавалися визначенню, представляють місцеві породи дерева, характерні для широколистяних лісів.

Острів ((Київська обл., Рокитнянський р-н). Балтський могильник давньоруського часу, черняхівське поселення. Дослідження Острівного заgonу Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України, керівник В. Івакін, 2017 р.

Досліджувалося дерево від гробовищ 6 балтських поховань і держак сокири, а також фрагменти дерева з заповнення об'єкту 1 і вугілля з культурного шару розкопу 3.

Отримані такі результати:

- держак — широколистяне дерево, породи не визначено;
- гробовища — всі сосна (*Pinus* sp.);
- розкоп 3, об. 1 — дуб (*Quercus* sp.);
- розкоп 33, гл. 0,55–0,7 м — сосна (вугілля).

Отже стан збереження дерева дозволив визначити породи до роду для всіх екземплярів, крім держак сокири. Вся деревина належить широколистяним і хвойним породам, характерним для місцевої рослинності. Використання сосни для виготовлення гробовищ є очікуваним результатом, враховуючи роль сосни як будівельного матеріалу і матеріалу для виготовлення габаритних конструкцій, включаючи поховальні.

Городище Лисуха (Черкаська обл., Канівський район). Дослідження Канівської експедиції ДП ОАСУ ІА НАН України, керівник Ю. Болтрик, 2017 р.

Проаналізовано обвуглену деревину від конструкцій валу городища. Матеріал отриманий за результатами ручного відбору проб від колод дерев'яних конструкцій: частотоку і горизонтальних колод.

Проаналізована деревина, всього 93 зразки, репрезентована деревом двох місцевих широколистяних порід: дубу (*Quercus* sp.) і дерева роду тополя (*Populus* sp.): тополя / осика. Вона розподілялася так:

- частокіл: всі зразки (10) — дуб;
- горизонтальні колоди: дуб — 78; тополя / осика — 5.

Переважа дубу є очікуваним результатом, враховуючи провідну роль цього дерева як будівельного матеріалу. Використання деревини тополі або осики у конструкції настилу можна вважати випадковим через її невідповідні для цього властивості: зазначене дерево нестійке при сполученні з ґрунтом. Не виключено, що присутність тополі у конструкції була обумовлена браком дубової деревини або ремонтом.

Чернігів, дитинець. Дослідження археологічної експедиції Чернігівського на-

ціонального педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, керівник О. Черненко, 2017 р. Всі зразки вугілля взято зі споруди 1 розкопу 1 X — початку XI ст. Всього проаналізовано 78 зразків вугілля, з яких 25 зразків вугілля визначено до роду, 9 зразків — як широколистяні породи, з них 3 — широколистяні розсіяносудинні. Решта через дрібні розміри і незадовільний стан збереження (дуже перегоріле) визначенню не підлягала.

Результати визначення порід дерев такі:

Сосна (*Pinus* sp., ймовірно, *Pinus sylvestris*) — 10

Дуб (*Quercus* sp.) — 9

Ясен (*Fraxinus* sp.) — 4

Тополя / осика (*Populus* sp.) — 2

Отже вся деревина належить породам, характерним для місцевої рослинності.

Розміри вугілля і умови знахідки перешкоджають інтерпретації отриманого матеріалу.

Виповзів, Чернігівська обл., Козелецький р-н. Дослідження археологічної експедиції Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка й Інституту археології НАН України, керівники В. Скороход і О. Моця, 2016 р.

Досліджувалося вугілля з 5 об'єктів і культурного шару. Всього проаналізовано 362 екземпляри вугілля.

Визначене деревне вугілля репрезентоване такими породами:

- сосна, ймовірно, сосна звичайна (*Pinus* sp., ймовірно, *Pinus sylvestris*) — 132 / 36,4 %, виявлена у всіх об'єктах;

- дуб (*Quercus* sp.) — 186 / 51,4 %, виявлена у всіх об'єктах;

- тополя / осика (*Populus* sp.) — 12 / 3,2 %, походить з чотирьох об'єктів;

- клен (*Acer* sp.) — 1 / 0,3 %, з одного об'єкту;

- ясен (*Fraxinus* sp.) — 2 / 0,6 %, з одного об'єкту;

- верба (*Salix* sp.) — 1 / 0,3 %, з одного об'єкту.

- широколистяні (порода не визначена) — 28 / 7,8 %, виявлені на об'єктах і у культурному шарі.

Загалом у вибірці переважають дуб і сосна. Решта дерев репрезентована невеликою кількістю. Вся деревина належить породам місцевих порід.

Любеч (Чернігівська обл., Ріпкінський р-н). Дослідження Любецької експедиції Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, керівник О. Веремейчик, 2016 р.

На аналіз для визначення порід дерева надійшло 542 зразки дрібного вугілля з одного об'єкту — споруди 1 XVIII ст. (шар під піччю). Матеріал отримано за резуль-

татами вибіркової флотації й промивання. Стан його збереженості й розміри дозволили визначити породи переважної більшості екземплярів до роду. Три екземпляри репрезентовані широколистяними деревами невизначених порід.

Проаналізований матеріал репрезентований хвойними й широколистяними породами. Виявлені такі породи:

- сосна, ймовірно, сосна звичайна (*Pinus* sp., ймовірно, *Pinus sylvestris*) — 87 / 16,1 %;
- дуб (*Quercus* sp.) — 443 / 81,7 %;
- тополя / осика (*Populus* sp.) — 5 / 0,9 %;
- береза (*Betula* sp.) — 4 / 0,7 %.
- невизначені широколистяні — 3 / 0,6 %

Серед виявлених порід цілком переважає дуб. Другу позицію (з великим відривом) посідає вугілля сосни. Решта порід репрезентована поодинокими дрібними вугликами.

Тільки дуб репрезентований як дрібним вугіллям, так і більших розмірів (до 2–3 см). Судячи з контексту, вугілля, найімовірніше, могло бути залишками палива.

Городище в ур. Ведмедки біля с. Шабалинів (Чернігівська обл., Коропський р-н). Дослідження експедиції під керівництвом Р. Кравченка, 2017 р.

Проаналізоване дрібне вугілля у кількості 24 екземпляри, яке походить з двох об'єктів роменської культури (ями 3 і 5, за польовою документацією). Вугілля репрезентоване зрілою деревиною і в одному випадку корою дерева.

Отримані такі результати.

Яма 3:

- сосна (*Pinus* sp.) — 1;
- дуб (*Quercus* sp.) — 10.

Крім того виявлено фрагмент обпаленої кори широколистяного дерева

Яма 5:

- сосна (*Pinus* sp.) — 3;
- дуб (*Quercus* sp.) — 8;
- тополя / осика. (*Populus* sp.) — 1.

Виявлення поза контекстом використання і дрібні розміри унеможливають інтерпретацію отриманого матеріалу.

Курганний могильник біля с. Покровська Багачка (Полтавська обл., Хорольський р-н). Дослідження Полтавської археологічної експедиції НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України. Начальник експедиції — О. Супруненко, заступник, керівник проєкту — В. Шерстюк 2017 р.

На предмет визначення надійшли зразки дерева з поховань (4 зразки), а також рештки древків стріл (8 зразків). Все дерево належить до поховань скіфського часу V ст. до н. е. Матеріал з поховань отриманий за результатами ручного відбору проб від дерев'яних конструкцій. Деревину від древків вилучено безпосередньо з втулок стріл.

Усе дерево від конструкцій репрезентоване дубом. Аналіз древків стріл з кургану 9 дав такі результати:

- тополя / осика (*Populus* sp.) — 1
- дерево родини вербових (*Salicaceae* — верба або тополя / осика) — 3
- широколистяні розсіяносудинні (порода не визначена) — 4.

Отже проаналізована деревина репрезентована деревом двох місцевих широколистяних порід: дубу (*Quercus* sp.) і дерева роду тополь (*Populus* sp.): тополя/осика, а також деревом родини вербових (*Salicaceae*).

Опішнянське городище (Полтавська обл., Зіньківський р-н). Дослідження експедиції Інституту керамології відділення ІН НАН України спільно з Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному. Начальник експедиції Ю. Пуголовок.

На аналіз поступило дрібне вугілля, у кількості 26 екземплярів, з культурного шару і відвалу з житла 1 ранньороменського часу. Деревина репрезентована зрілою деревиною і трьома гілками діаметром близько 0,6 см.

Все виявлене вугілля визначено як дуб (*Quercus* sp.).

Розміри вугілля і умови знахідки перешкоджають інтерпретації отриманого матеріалу. Проте наявність гілок серед вугілля дозволяють припускати, що вугілля, ймовірно, є залишками палива, а не конструкцій або виробів.

Олевськ (Житомирська обл., адмін. центр Олевського р-ну). На предмет визначення деревних порід проаналізовано 47 екземплярів деревини з заповнення колодязя, виявлених у 2017 р. Стан збереження дерева і його розміри дозволили визначити породи до роду для всіх екземплярів.

Отримані такі результати:

- тріски: дуб — 18 екземплярів, сосна — 7, тополя / осика — 2;
- горіле дерево (бруси): сосна — 8 екземплярів, дуб — 6, тополя / осика — 3;
- рештки дошок: сосна — 3.

Усі матеріали могли потрапити до об'єкту вже після припинення його функціонування. Проаналізована деревина репрезентована місцевими породами. Серед них сосна (*Pinus* sp.) і широколистяні породи: дуб (*Quercus* sp.) і дерево роду тополь (*Populus* sp.): тополя або осика. Серед проаналізованих зразків переважають дуб і сосна. Це є очікуваним результатом, враховуючи провідну роль зазначених дерев як будівельного матеріалу. Варто звернути увагу на присутність серед виявленого дерева тополі або осики, яка зафіксована як доволі поширений вид сировини (у тому числі будівельної) у XIX — на початку XX ст.

Проаналізовано деревину кортика, виявлено на дні колодязя у 2018 р. Дерево визначено як клен (*Acer* sp.).

Пересопниця (Рівненська обл. і р-н). Дослідження Пересопницької АЕ Дочірнього підприємства (ДП) «Рівненська старовина» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України, керівник Б. Прищепа. 2016 р. Пам'ятка давньоруського часу.

Проаналізовано 117 зразків вугілля з 6 об'єктів. Матеріал отриманий за результатами вибіркової флотації і промивки.

Усі зразки репрезентовані дрібним вугіллям. Стан його збереження і розміри дозво-

лили визначити породи до роду для 104 екземплярів. 13 екземплярів репрезентовані широколистяними деревами невизначених порід.

Проаналізована деревина репрезентована деревом хвойних і широколистяних порід. Хвойні дерева репрезентовані сосною (*Pinus* sp.) – 17 / 14,5 %, походить з трьох об'єктів.

Серед широколистяних порід виявлені такі:

- дуб (*Quercus* sp.) – 66 / 56,4 %, походить з чотирьох об'єктів;
- ясен (*Fraxinus* sp.) – 15 / 12,8 %, походить з одного об'єкту.
- верба (*Salix* sp.) – 3 / 2,6 %, з одного об'єкту;

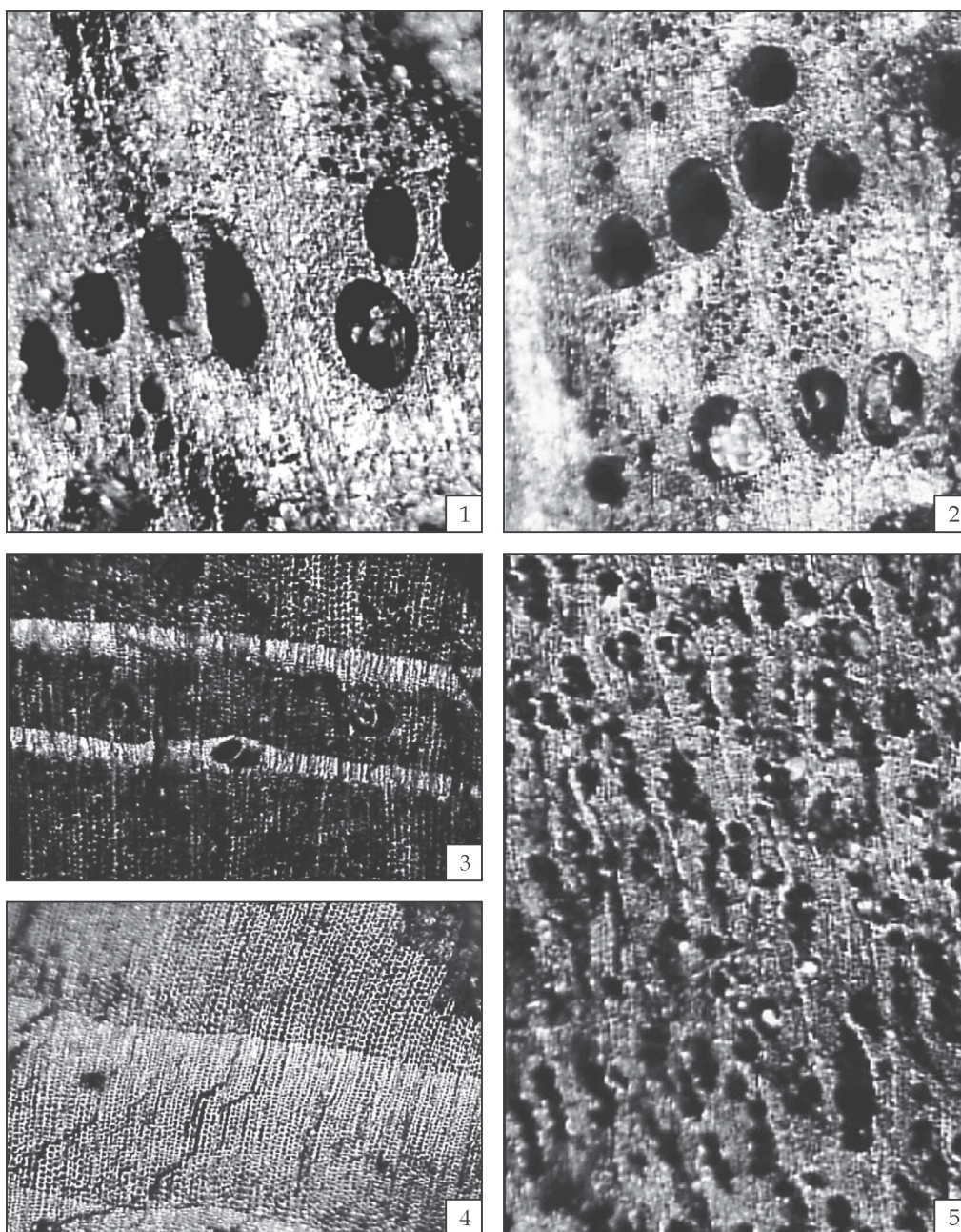

Рис. 1. Зразки вугілля з ділянки на вул. Цитадельна, 3 (2018 р.): 1, 2 – дуб; 3, 4 – сосна; 5 – тополя / осика

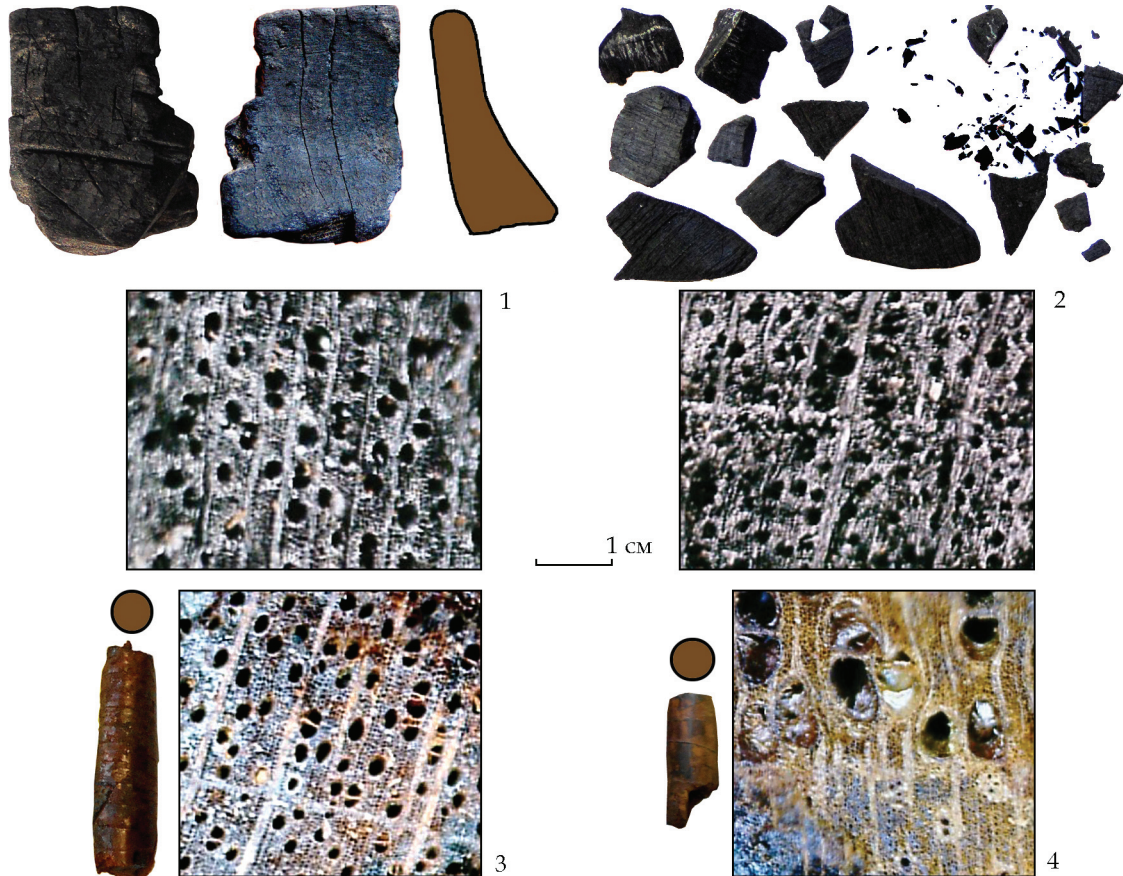

Рис. 2. Зразки деревини з Михайлівського монастиря (1997–1998 рр.) і Софійської площі (1998 р.): 1, 2 — посуд (клен); 3, 4 — держакі стріл (клен і ясен)

- тополя / осика (*Populus* sp.) — 1 / 0,9 %, з одного об'єкту;
- горобина (*Sorbus* sp.) — 2 / 1,7 %, з одного об'єкту;
- широколистяні (порода не визначена) — 13 / 11,1 %, зафіксовані у двох об'єктах.

Вся виявлена деревина належать місцевим породам, характерним для широколистяних лісів регіону.

Переважа дубу та сосни може пояснюватися увагою до їх деревини як матеріалу для спорудження великих конструкцій: саме від них залишається основна кількість деревини, що пояснюється розмірами вихідних об'єктів. Ці дві деревні породи також були виявлені у матеріалах дослідження Пересопниці за 2015 р.

Загалом можна зауважити, що інтерпретація матеріалу через його нечисленність, і дрібні розміри неможлива.

Дослідження дерева з розкопок попередніх років.

Київ, територія Михайлівського монастиря і Софійської площі. Дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України 1998 р. Керівник Г. Івакін.

На предмет визначення породи дерева вивчені два держак стріл (фрагменти), виявлені в камерному похованні на Софійській

площі першої половини — середини XI ст. і залишки посудин давньоруського часу з території Михайлівського монастиря (рис. 1). Результати такі:

- держак стріли, фрагмент. Довжина збережена 3,0 см, діаметр 0,7 см. Матеріал — клен (*Acer* sp.);
- держак стріли, фрагмент. Довжина збережена 3,0 см, діаметр 0,7 см. Матеріал — ясен (*Fraxinus* sp.);
- фрагменти дерев'яного виробу, ймовірно, посудинки, у тому числі фрагменти стінок, 0,3, 0,5 і 0,6 см завтовшки. XII—XIII ст. Матеріал — клен (*Acer* sp.);
- фрагмент точеної посудини, придонна частина. XII—XIII ст. Матеріал — клен (*Acer* sp.);
- фрагмент точеної посудини, вінця. Матеріал — ясен (*Fraxinus* sp.);
- стінка невеликої точеної посудинки. XII—XIII ст. Матеріал — клен (*Acer* sp.);
- точена мисочка. XII—XIII ст. Матеріал — тополя / осика (*Populus* sp.);
- фрагмент виробу у вигляді пластинки. XII—XIII ст. Матеріал — клен (*Acer* sp.);
- фрагмент орнаментованого виробу у вигляді стрижня. XII—XIII ст. Матеріал — тополя / осика (*Populus* sp.);
- фрагмент бруска (деталь конструкції?). XII—XIII ст. Матеріал — сосна (*Pinus* sp.).

- фрагменти тесаних дошок. Будівля XII – XIII ст. (будівля 3, 1997 р.). Матеріал — дуб (*Quercus* sp.);

- обвуглене дерево у вигляді невеличких брусків; збереглися фрагментарно. Матеріал — сосна (*Pinus* sp.).

* * *

Загалом уся деревина, визначена за звітний період, належить місцевим породам, які були основними у складі широколистяних лісів. Саме вони складали підґрунтя сировинної бази стародавнього господарства і ремесла на території сучасної України. Деревину імпортного походження не виявлено.

Матеріали з території Михайлівського монастиря і Софійської площі 1998 р. можна коротко охарактеризувати так. Клен як ма-

теріал для давньоруського точеного посуду є найбільш поширеною деревиною, він ідентифікований скрізь — від Києва до Новгород-да. Отже результат визначення матеріалу посуду посуд з Михайлівського є очікуваним.

Щодо держаків стріл, результат є дещо несподіваним. Протягом значного відрізка часу доволі чітко простежуються загальні вимоги до сировини для держаків. Відповідно спільні тенденції у її відборі простежуються на великій території принаймні з часів доби раннього заліза майже до етнографічної сучасності. І клен, і ясен з зазначеною метою використовували нечасто, хоча такі випадки зафіксовані. Хоча не можна робити остаточні висновки щодо відбору деревини для київських древків стріл загалом, виходячи з двох вивчених екземплярів, проте можна також припускати їхній незвичайний характер.

Є. Яніш

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ ЩОДО АРХЕОЗООЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОСТЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ, ПРОВЕДЕНИХ У 2015 – 2018 рр.

У публікації наведені основні результати археозоологічних досліджень пам'яток різного часу, проведених автором протягом 2015 – 2018 рр. У цьому випадку частина археологічних пам'яток, з яких матеріал був опрацьований, з різних причин до наведеного списку не потрапила, але планується їх публікація в подальшому. Більш детальні висновки та інтерпретації по кожній пам'ятці наведені у звітах та опублікованих статтях.

Тростяничок (Тростянецький р-н, Вінницька область), поселення, етап VII, мерешовська фаза раковецької групи, 4017 – 3900 ВСЕ. Дослідження 2015 р. Східноподільської археологічної експедиції ІА НАНУ під керівництвом В. Рудя. Об'єм вибірки — 627 кісток (з них 575 — ссавці, 1 — птах та 51 — молюски). У матеріалі виявлені залишки 12 видів ссавців: кістки бика свійського (*Bos taurus*, Linnaeus 1758), коня свійського (*Equus caballus*, Linnaeus 1758), свині свійської (*Sus scrofa*, Linnaeus 1758), собаки свійського (*Canis familiaris*, Linnaeus 1758), вівці (*Ovis aries*, Linnaeus 1758) та, можливо, кози свійської (*Capra hircus*, Linnaeus 1758). Особини бика свійського мали роги (не були комолими, як значна частка ВРХ, наприклад,

у скифів). З диких ссавців виявлені кістки козулі європейської (*Capreolus capreolus*, Linnaeus 1758), кабана (*Sus scrofa*, Linnaeus 1758), оленя шляхетного (*Cervus elaphus*, Linnaeus 1758; лося (*Alces alces*, Linnaeus 1758), бобра (*Castor fiber*, Linnaeus 1758), ведмедя бурого (*Ursus arctos*, Linnaeus 1758), та під питанням — зубра (*Bison bonasus*, Linnaeus 1758).

За прийнятою класифікацією, всі виявлені в матеріалі дикі види ссавців, окрім бобра, відносяться до категорії «м'ясної здобичі». Бобер, в першу чергу, відноситься до категорії ссавців, яких здобували заради хутра, хоча в їжу також міг використовуватись.

У матеріалі також присутні залишки раковин трьох видів молюсків: виноградний равлик (*Helix pomatia*, Linnaeus 1758), перлівниця звичайна (*Unio pectorum*, Linnaeus 1758) та перлівниця товста (*Unio crassus*, Linnaeus 1758). Видовий склад дозволяє припустити наявність значних лісових масивів неподалік від поселення, які складались з сосни а також широколистяних порід, в першу чергу осики, верби та берези. На поселенні було добре розвинене тваринництво, тоді як птахівництво, скоріш за все, було відсутнє. Значний відсоток диких ссавців та (за попередніми

дослідженнями) риб, наявність залишків рептилій та моллюсків вказують на те, що полювання, риболовля та збиральництво мало суттєве значення для місцевих жителів.

Ольвія, (Очаківський р-н, Миколаївська обл.), ділянка Р-25, античність (VI ст. до н. е. — IV ст. н. е.). Дослідження 2017 р. Ольвійської археологічної експедиції ІА НАНУ під керівництвом А. Буйських. Об'єм вибірки — 162 кістки, з них 144 — кістки ссавців, 18 — риб. У матеріалі присутні 7 видів ссавців: бик свійський, кінь свійський, вівця свійська, коза свійська, свиня свійська, собака свійський а також заєць-русак (*Lepus europaeus*, Linnaeus 1758). А також 5 видів риб: осетер (*Acipenser gueldenstaedtii*, Brandt, 1833), севрюга (*Acipenser stellatus*, Pallas, 1771), стерлядь (*Acipenser ruthenus*, Linnaeus 1758), сазан (*Cyprinus carpio*, Linnaeus 1758) та сом (*Silurus glanis*, Linnaeus 1758). Відсоток диких видів ссавців зовсім незначний. Видовий склад риб є характерним для Північного Причорномор'я в цілому та для Ольвії зокрема. Наявність кісток риб а також результати більш ранніх досліджень вказують на розвиток інтенсивної риболовлі на пам'ятці.

Ольвія (Очаківський р-н, Миколаївська обл.), Некрополь 7, античність, друга чверть V ст. до н. е. — II ст. н. е. Тут і далі: дослідження 2018 р. — Ольвійської комплексної міжнародної експедиції за українсько-німецьким проектом ІА НАНУ. Керівник експедиції від України — А. Буйських, від Німеччини — Й. Форнасьє. Об'єм дослідженої частки вибірки — 304 залишки тваринного походження. З них 288 — кістки ссавців, 13 — риб та 3 — кістки птахів. У матеріалі присутні 6 видів ссавців (бик свійський, кінь свійський, вівця свійська, коза свійська, свиня свійська а також собака свійський). Свійським тваринам належить 100,0 % кісток, які визначені до виду. Кістки бика переважають за кількістю, але для достовірних висновків вибірка недостатня.

Ольвія (Очаківський р-н, Миколаївська обл.), Передмістя 1 (П-1), кінець VI — перша половина V ст. до н. е. Об'єм дослідженої частки вибірки — 1502 залишки тваринного походження. з них 1261 — кістки ссавців, 43 — риб, 5 — кісток птахів та 194 — мушлі моллюсків. У матеріалі присутні 7 видів ссавців (бик свійський, кінь свійський, вівця свійська, коза свійська, свиня свійська а також собака свійський та мишоподібний гризун) та риб (осетер, севрюга, стерлядь, сазан, плітка (*Rutilus rutilus*, Linnaeus 1758), судак та сом). Наявність кісток риб а також результати більш ранніх досліджень вказують на розвиток інтенсивної риболовлі на пам'ятці.

Ольвія (Очаківський р-н, Миколаївська обл.), Передмістя 2 (П-2), V ст. до н. е. — II ст.

н. е. Об'єм дослідженої частки вибірки — 328 залишків тваринного походження. З них 328 — кістки ссавців, 43 — риб, 5 — кісток птахів та 194 — мушлі моллюсків. У матеріалі присутні 7 видів ссавців (бик свійський, кінь свійський, вівця свійська, коза свійська, свиня свійська а також собака свійський та кабан) та риб (осетер, севрюга, стерлядь, сазан, плітка, судак та сом). Свійським тваринам належить 99,9 % кісток, які визначені до виду. Кістки бика та ДРХ майже у рівному співвідношенні, але вибірка недостатня. Севрюга є видом, характерним для Північного Причорномор'я в цілому та для Ольвії зокрема.

Ольвія, (Очаківський р-н, Миколаївська обл.), Ділянка Т-4, римський період (I—III ст. н. е.). Об'єм вибірки — 346 кісток ссавців. У матеріалі виявлені кістки 8 видів ссавців (бик свійський, кінь свійський, свиня свійська, собака свійська, вівця, коза свійські та кіт свійський (*Felis silvestris catus*, Linnaeus 1758), а також кабан). Свійським тваринам належить 98,2 %. Переважання дорослих особин ВРХ опосередковано вказує на переважно молочний напрямок скотарства. Для свиней — м'ясний, тоді як для ДРХ скоріш за все переважала прижиттєва експлуатація (отримання молока та шерсті). Більшість тварини були забиті влітку, кіт загинув на початку осені. Ми припускаємо існування у давнину неподалік від місця сучасного місця розкопок кісткообробної майстерні.

Консулівське городище (Бериславський р-н, Херсонська обл.), I ст. до н. е. — II ст. н. е. Дослідження 2018 р. КАЕ під керівництвом Д. Ніконенка. Об'єм вибірки — 1230 кісток (з них 1193 — ссавці, 7 — птахи, 23 — риби та 8 — моллюски). В матеріалі виявлені кістки 9 видів ссавців (бик свійський, кінь свійський, свиня свійська, собака свійська, вівця та коза свійські, а також кабан, олень шляхетний, куниця (*Martes sp.*) та сайгак (*Capra tatarica* Linnaeus, 1758)). Свійським тваринам належить 89,8 %. Риби представлені 6 видами: вирізуб (*Rutilus frisii*, Nordmann, 1840), плітка, щука (*Esox lucius*, Linnaeus 1758), сом, сазан та лящ (*Abramis brama*, Linnaeus 1758), які і на сьогодні (за виключенням вирізуба) відносяться до типових видів іхтіофауни малих та середніх річок Чорноморського басейну, а також є основними промисловими видами того часу. Моллюски належать до трьох видів: наземного — равлик великий звичайний (*Helix pomatia*, Linnaeus 1758), а також водних — перлівниця товста (*Unio crassus*, Philipsson, 1788) та живородка звичайна (*Viviparus viviparus*, Linnaeus 1758).

Усі виявлені в матеріалі дикі види ссавців, окрім куниці, відносяться до категорії «м'ясної здобичі» (остання відноситься до

категорії ссавців, яких здобували заради хутра).

Червоний колір на нижній щелепі ДРХ не є вохрою, а є результатом життєдіяльності бактерій і має природне походження. Сазан був здобутий у теплий період року, а вирезуб — скоріш за все, виловлений під час ходу на нерест. Вода, де були виловлені риби та молюски мала не тільки ділянки з швидкою течією та кам'янистим ґрунтом та прозорою водою, але й затоки та ділянки з повільною течією та мулистим ґрунтом. А неподалік від поселення були значні відкриті степові ділянки.

«Лазьківські Ставки 1» (ур. біля Більсько-го городища, Полтавська обл.), поселення, скіфський час. Дослідження Скіфської археологічної експедиції ХНУ імені В. Н. Каразіна 2018 р. під керівництвом І. Шрамко. Об'єм вибірки — 1180 залишків тварин від 1099 особин. З них ссавців — 1176, птахів — 3, 1 мушля молюска, а також 4 кістки людини. В матеріалі виявлені залишки 13 видів ссавців та кістки мишоподібного гризуна, не визначеного до виду. Основна частина мисливських видів, виявлених на пам'ятнику, відноситься до категорії м'ясної здобичі (олень шляхетний, кабан, заєць-русак), лисиця (*Vulpes vulpes*, Linnaeus 1758) та борсук (*Meles meles*, Linnaeus 1758) — до хутряної, бобр та заєць і до м'ясної і до хутряної. Кістка борсука могла бути використана у якості прикраси чи амулета.

За абсолютною кількістю кісток в матеріалі домінує бик свійський. За попередніми даними, основну частку раціону жителів поселення складала яловичина. На другому місці за кількістю кісток дрібна рогата худоба, на третьому — коні, а за ними свині. Суттєвий відсоток кісток свині маркує наявність лісових масивів неподалік від поселення та трактується як ознака осілости населення пам'ятки.

На поселенні добре було розвинене тваринництво, полювання, як і риболовля, у досліджуваній період, ймовірно, відігравало мінімальну роль у житті місцевого населення. Птахівництво було відсутнє

м. Покров (територія Пригородного — колишнього Менжинського, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.), кургани, скіфський час. Дослідження 2017 року Орджонікідзевської експедиції ІА НАНУ під керівництвом С. Поліна. Об'єм вибірки — 94 кістки від 15 особин ссавців. Всього нами виявлені залишки представників 5 видів ссавців: бик свійський (*Bos taurus*, Linnaeus 1758), вівця свійська (*Ovis aries*, Linnaeus 1758), олень шляхетний (*Cervus elaphus*, Linnaeus 1758) та під питанням лось (*Alces alces*, Linnaeus 1758) та кінь свійський (*Equus*

ferus caballus, Linnaeus 1758). Під питанням наявність в матеріалі кісток лося та кози свійської.

За кількістю «кухонних слідів» на кістках (надрізів та надрубів) домінує кінь свійський, який активно використовувався у їжу скіфським населенням. Аналіз вікового співвідношення дозволяє припустити, що для тризни частіше використовували молодих корів та коней, тоді як ДРХ, ймовірно, — дорослих.

Поховання 1 в кургані 35 було зроблене на початку зими, або взимку-на початку весни. Висота в холці вівці свійської склала 57,2 см, що близько до даних, отриманих В. Цалкіним для Північного Причорномор'я.

Середня висота в холці коня свійського склала 129,6 см, що дозволяє її віднести до малорослих.

Богданівка, Орликова могила (Бобринецький р-н, Кіровоградська обл.), скіфський час. Дослідження 2018 р. Кіровоградської археологічної експедиції ІА НАНУ під керівництвом С. Скорого. Об'єм вибірки — 48 кісток ссавців та одна кістка людини. У матеріалі виявлені кістки 4 видів ссавців (кінь свійський, ДРХ та собака свійський). Для тризни були використані 2 дорослих особи коня та одна молода особина ДРХ, вік інших тварин визначити не можливо. Кістка собаки належала дорослій особині та можливо також відноситься до залишків тризни. Поховання було здійснене приблизно у вересні.

Курганна група 1 (курган 3), біля с. Фрунзе (Бобринецький р-н, Кіровоградська область), скіфський час. Дослідження 2018 р. Кіровоградської археологічної експедиції ІА НАНУ під керівництвом С. Скорого. Об'єм вибірки дуже незначний — 10 кісток ссавців, визначені кістки 2 видів — вівці та коня свійських. Усі кістки коня, можливо, належали одній особині. Розмір плечової кістки вівці близький за розміру до кісток овець з Ольвії.

Дібрівка (Миргородський р-н, Полтавська обл.), поселення, пізня фінальна бронза. Дослідження Полтавської археологічної експедиції ЦОДПА 2016 р., під керівництвом В. Шерстюка. Об'єм вибірки — 140 кісток ссавців. У матеріалі присутні 5 видів ссавців (бик свійський, кінь свійський, свиня свійська, вівця та коза свійські). Наявність в матеріалі кісток свині опосередковано вказує на осілий спосіб життя мешканців поселення та досить заліснену територію навколо, а наявність кісток ВРХ та коня свійського на наявність відкритих площ, придатних для випасу тварин.

Яблуневе (Оржицький р-н, Полтавська обл.), городище, XII ст. н. е. Дослідження Полтавської археологічної експедиції ЦОД-

ПА 2016 р., під керівництвом В. Шерстюка. Об'єм вибірки — 94 кістки, усі кістки належать одній особині вовка. Не виключено, що тварина була ритуально похована.

г. Лисуха (околиці с. Бучак, Канівський р-н, Черкаська обл.), поселення, різночасове. Дослідження 2018 р. Канівської археологічної експедиції ІА НАНУ під керівництвом Ю. Болтрика. Об'єм вибірки — 717 кістки ссавців. У матеріалі присутні 8 видів ссавців (бик свійський, свиня свійська, вівця та коза свійські, собака свійська, а також кінь свійський, з диких видів — кабан та благородний олень). В цілому кістки дорослих тварин переважають. Але при видовому аналізі виявлено, що для бика свійського кількість молодих особин складає майже половину від дорослих. Відповідно в першу чергу на поселенні було прижиттєве використання тварин, м'ясний напрямок був на другому за значенням місці. В матеріалі повністю відсутні кістки птахів та риби, для остаточних висновків необхідні подальші дослідження пам'ятки.

Пересопниця (Рівненський р-н і обл.), матеріали бронзового віку та доби середньовіччя (ранньослов'янське поселення Х ст. і будівлі на посаді княжої Пересопниці XII—XIII ст.). Дослідження 2017 р. спільної експедиції дочірнього підприємства «Рівненська старовина» ДП «ОАСУ» ІА НАНУ, Рівненського державного гуманітарного університету, РОКМ і культурно-археологічного центру «Пересопниця». Керівник експедиції — Б. Прищепа. Матеріал отримано методами промивання.

Об'єм вибірки — 366 залишків тваринного походження, з них 221 кістка належить ссавцям, 19 — птахам (а також 4 залишки шкаралупи яєць), 96 кісток та лусок — риbam. Крім

того, виявлені 20 черепашок сухопутних молюсків, які можна в подальшому визначити. В матеріалі виявлені кістки 3 видів свійських ссавців (бик свійський, вівця та коза свійські). Визначені види риби (щука, окунь, плітка та судак (*Sander lucioperca*, Linnaeus 1758)) є характерними для річок Чорноморського басейну та відносяться до основних промислових видів як в минулому, так і сьогодні. Попередньо можна зробити висновки, що на поселенні було розвинене тваринництво, птахівництво, крім того населення активно займалося риболовлю. Недостатність вибірки не дозволяють розрахувати будь-які кількісні співвідношення, необхідне подальше дослідження пам'ятки.

Манжелія (Глобинський р-н, Полтавська обл.), городище, друга чверть—середина XVII ст. н.е. Дослідження 2016 р. Манжеліївської експедиції ЦОДПА, під керівництвом В. Шерстюка. Об'єм вибірки — 136 залишків тварин (із них 107 — ссавців, 18 — птахів та 11 — кістки та лучка риби). У матеріалі присутні 5 видів ссавців (бик свійський, свиня свійська, вівця та коза свійські, з диких видів — кабан). З кісток птахів визначені кістки курки свійської, зокрема одна з них належала когуту. Крім того, визначена до виду одна кістка риби — вона належала сазану. Відповідно, на поселенні було розвинене птахівництво та рибна ловля.

Для максимально точної реконструкції господарської діяльності людини в історичному минулому необхідний комплексний підхід, з залученням фахівців суміжних дисциплін (антропологів, археозоологів, антракологів, археоботаніків, геофізиків та ін.). Лише при міждисциплінарних дослідженнях можливо найповніше і найточніше інтерпретувати доступну інформацію.

Ю. Куцоконь

АРХЕОІХТІОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ 2018 р.

Протягом 2018 р. на визначення надійшли іхтіологічні залишки з розкопок різних років, в основному 2016—2018 рр. Матеріал отримано переважно за допомогою фільтрації ґрунту з об'єктів (6 пам'яток), а також класичними методами археології (3 пам'ятки). Усього опрацьовано 6524 залишки кісток, луски та зубів риби. Здебільшого це матеріали з Кирилівської, 37 за 2016 р. — 6257 залишків.

Визначення елементів скелета виконане за допомогою атласу кісток В. Радю (Radu, V. 2005. *Atlas for the identification of bony fish bones from archaeological sites*. Bucuresti: Editura Contrast), а також за власною порівняльною остеологічною колекцією риби, створеною на базі Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України (Куцоконь, Ю. К. Остеологічна колекція риби у фондах Інституту зооло-

гії ім. І. І. Шмальгаузена НАН України. В: Загороднюк, І. (ред.). *Природничі музеї: роль в освіті та науці: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції*. Київ, 2, с. 56-58). Луску визначала за цією ж порівняльною колекцією. Назви родин та видів риб наведені за роботою (Куцоконь, Ю. К., Квач, Ю. В. 2012. Українські назви міног і риб фауни України для наукового вжитку. *Біологічні студії*, 6, 2, с. 199-220). В окремих випадках при визначенні деяких решток я консультувалась з нЄ. Яніш (Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України). Для деяких залишків вдалося визначити довжину особини, за допомогою колекційних зразків з відомою довжиною за пропорцією.

1. Церква Спаса на Берестові (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник), ранньозалізний час, заповнення розвалу горщика. Дослідження 2018 р. проводилися під керівництвом С. Тараненка та В. Івакіна Матеріал отримано за допомогою фільтрації ґрунту зусиллями експедиції. На визначення надано 3 фрагменти, які виявилися уламками променів плавців, що належать представникам Променеперих риб (Actinopterygii). Детальніше визначити ці фрагменти не вдалося.

2. Більськ, ур. Царина Могила (Котелевський р-н, Полтавська обл.), ранній залізний вік. Більська АЕ ІА НАН України під керівництвом Д. Гречка, 2017 р. Матеріал походить з приміщення під валом, друга чверть — середина VI ст. до н. е. Матеріал

отримано за допомогою фільтрації ґрунту (С. Горбаненко, А. Корж, Г. Іванова). Надійшов 1 хребець з отвором. Належить до родини Esocidae (Щукові), вид *Esox lucius* (щука звичайна). Хребець оброблений, зі штучним отвором (за визначенням М. Сергєєвої).

3. Ширяєве, городище і поселення (Путивльський р-н, Сумська обл.), ранній залізний вік, VI—IV ст. до н. е. Путивльська АЕ ІА НАН України під керівництвом Д. Каравайка, 2017 р., розкоп 1. Матеріал отримано класичними методами. Усього надійшло 87 фрагментів, з яких 86 — це залишки луски. Вдалося визначити, що 46 лусок належали родині Щукові, вид щука звичайна. Ще одна луска була з окуня звичайного. Щодо інших уламків луски можна лише зазначити, що це була циклоїдна луска. Також в матеріалах був один хребець сома звичайного, ймовірно оброблений. Приблизна довжина риби — 60 см.

4. Червоний Маяк, поселення (Бериславський р-н, Херсонська обл.), пізні скіфи, рубіж ер. Випадкова знахідка 1980 р. Надійшов 1 оброблений хребець, що належить до родини Siluridae (Сомові), вид *Silurus glanis* (сом звичайний).

5. вул. Кирилівська, 37, поселення (Поділ, м. Київ), різночасові об'єкти: VI—VII, X—XI, XVIII ст. ААЕ ІА НАН України під керівництвом Г. Івакіна, 2016 р. Матеріал отримано за допомогою фільтрації ґрунту зусиллями М. Сергєєвої. За об'єктами матеріал представлено у зведеній таблиці.

Визначення іхтіологічних матеріалів з поселення на Київському Подолі, Кирилівська, 37

Опис об'єкта	Родина, вид	Залишок	Кількість	Примітки
V—VII ст., житло, піч 7	невідомо	кістки	150	уламки
	невідомо	хребець	60	—
	невідомо	ребра	20	—
	невідомо	промінь плавця	21	—
	Cyprinidae	нижньоглоткова кістка	1	—
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	парасфеноїд	1	—
	Cyprinidae	гіомандибуляр	1	—
	Siluridae, <i>Silurus glanis</i>	хребець	3	—
	невідомо	хребець	49	—
	Cyprinidae	зуб	1	—
V—VII ст., житло, долівка	невідомо	кістки	211	уламки
	невідомо	ребра	45	уламки
	невідомо	промінь плавця	39	уламки
	Esocidae, <i>Esox lucius</i>	хребець	3	—
	невідомо	луска	1	циклоїдна
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	луска	1	—
	Cyprinidae, <i>Rutilus rutilus</i>	нижньоглоткова кістка	1	уламок
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	supracleithrale	1	—
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	кістка вісцерокраніуму	2	уламки, із зубами
	Esocidae, <i>Esox lucius</i>	зубна	3	уламки
	Esocidae, <i>Esox lucius</i>	зуб	7	окремі

Якщо брати весь наданий матеріал, то загалом було опрацьовано 6257 залишків. З них 3489 — це луска, а 2768 — кістки. Серед кісток переважали невизначені уламки (1316), представлені також кістки голови і поясу передніх плавців (107), хребці (406), уламки ребер (543), променів плавців (359), основи плавців (17), міжм'язеві (5), окремі зуби (15). Ідентифікувати залишки вдалося

до наступних родин: Осетрові — 3, Коропові — 139, Сомові — 8, Щукові — 67, Окуневі — 1739. З них визначено до наступних видів і родів: рід *Leuciscus* (Ялець) — 2 нижньоглоткові кістки; *Leuciscus leuciscus* (ялець звичайний) — 1 зубна кістка; *Leuciscus idus* (в'язь) — 1 потилична кістка, особина була довжиною 37 см; рід *Rutilus* (Плітка) — 1 нижньоглоткова кістка; *Rutilus rutilus* (плітка

Продовження таблиці

Опис об'єкта	Родина, вид	Залишок	Кількість	Примітки
Х ст., піч 2, черінь	невідомо	хребець	1	—
	невідомо	кістки	4	уламки
ХІ ст., к. ш. 5, вогнище 2	Cyprinidae, <i>Rutilus rutilus</i>	нижньоглоткова	1	особина 15 см
	Cyprinidae, <i>Rutilus rutilus</i>	зуб	2	—
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	луска	113	—
	Percidae	луска	10	—
	невідомо	луска	36	циклоїдна
	невідомо	кістки	63	—
	невідомо	ребра	10	—
	невідомо	хребець	7	—
	Cyprinidae	міжм'язеві	5	—
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	кістки черепа	2	уламки
	Cyprinidae, <i>Scardinius erythrophthalmus</i>	зуб	1	із зазубринами
	невідомо	хребець	2	—
	невідомо	кістки	24	уламки
	Esocidae, <i>Esox lucius</i>	хребець	1	—
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	луска	1	—
ХІ ст., к. ш. 4б	невідомо	кістки	42	уламки
	невідомо	луска	2	—
	невідомо	хребець	2	—
	Esocidae, <i>Esox lucius</i>	хребець	4	—
	невідомо	хребець	24	—
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	луска	20	—
	Percidae	луска	2	—
	невідомо	луска	72	—
	невідомо	кістки	14	уламки
	невідомо	гіомандибуляр	1	уламок
ХІ ст., к. ш. 4, горіла пляма	невідомо	хребець	1	—
	невідомо	луска	1	циклоїдна
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	луска	3	—
ХІ ст., к. ш. 4, рівчак 10	Esocidae, <i>Esox lucius</i>	хребець	4	—
	невідомо	хребець	39	—
ХІ ст., об. 11	невідомо	ребра	3	—
	невідомо	промінь плавця	2	—
	невідомо	основа непарного плавця	1	—
	Cyprinidae, <i>Leuciscus leuciscus</i>	зубна	1	уламок
	невідомо	кістки	26	уламки
	невідомо	хребець	3	—
	невідомо	ребра	4	уламки
	невідомо	промінь плавця	4	уламки
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	луска	2	—
	невідомо	луска	7	циклоїдна
	Cyprinidae	парасфеноїд	1	уламки

Опис об'єкта	Родина, вид	Залишок	Кількість	Примітки
XI ст., к. ш. 3, дорога	Siluridae, <i>Silurus glanis</i>	хребець	4	—
	Acipenseridae	промінь плавця	2	—
	Esocidae, <i>Esox lucius</i>	хребець	16	—
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	луска	80	—
	Percidae	луска	45	—
	невідомо	луска	128	—
	невідомо	кістки	98	уламки
	невідомо	кістки зябрового апарату	6	—
	Siluridae, <i>Silurus glanis</i>	основа променя плавця	1	—
	невідомо	хребець	64	—
	невідомо	зяброва кришка	1	уламок
	Cyprinidae, <i>Leuciscus idus</i>	потилична кістка	1	особина 37 см
	невідомо	ребра	72	—
	невідомо	промінь плавця	50	—
	невідомо	кістки черепа	9	—
	Acipenseridae	покривна кістка черепа	1	уламок
	невідомо	кістка вісцерокраніуму	1	уламок
	Cyprinidae	луска	105	—
	Cyprinidae, <i>Leuciscus</i> sp.	нижньоглоткова кістка	1	уламок
	Cyprinidae, <i>Rutilus</i> sp.	нижньоглоткова кістка	1	уламок
	Cyprinidae	зуб	1	—
XVII ст., к. ш. 2	невідомо	луска	1	циклоїдна
	невідомо	кістки	18	уламки
XVIII ст., об. 8, заповнення 2	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	луска	172	—
	Percidae	луска	104	—
	невідомо	луска	129	циклоїдна
	Esocidae, <i>Esox lucius</i>	хребець	7	—
	невідомо	парасфеноїд	1	уламок
	невідомо	ребра	99	уламки
	невідомо	промінь плавця	44	уламки
	невідомо	хребець	19	—
	Cyprinidae	нижньоглоткова кістка	2	уламки
	невідомо	кістки	158	уламки
	невідомо	зяброва кришка	4	уламки
	невідомо	основа непарного плавця	14	—
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	кістки черепа	1	—
	Esocidae, <i>Esox lucius</i>	клеитрум	1	уламок
XVIII ст., об. 5	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	луска	2	—
	невідомо	луска	21	дуже дрібна, циклоїдна
	невідомо	хребець	7	дрібні
	Esocidae, <i>Esox lucius</i>	хребець	1	отвір природний
	невідомо	кістки	20	уламки
XVIII ст., об. 3А, піч	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	луска	1	ніби випалена

звичайна) — 4 залишки, довжина 1 особини визначена за нижньо-глотковою кісткою — 15 см; *Scardinius erythrophthalmus* (краснопірка звичайна) — 1 зуб, із характерними зазубринами; сом звичайний — 8 залишків; щука звичайна — 67 залишків, за 5 клеитрумами визначено також довжину особин 20; 37; 43; 15; 33 см; окунь звичайний — 1008 залишків, в основному луска, за деякими з кісток чере-

па вдалося визначити довжину особин: 38; 30; 24; 33; 24; 23; 22; 34; 25 см.

Матеріал з об'єкту празької культури опубліковано.

6. Хрінники, поселення (Демидівський р-н, Рівненська обл.), різночасове. Дослідження 2017 р. Волинської АЕ ІА НАН України під керівництвом А. Панікарського, об'єкт 24 давньоруського часу. Матеріал отримано за

Опис об'єкта	Родина, вид	Залишок	Кількість	Примітки
XVIII ст., об. 2	невідомо	хребець	7	—
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	луска	6	—
	Percidae	луска	5	—
	невідомо	луска	35	—
	Cyprinidae	луска	4	—
	невідомо	кістки	7	уламки
	Esocidae, <i>Esox lucius</i>	хребець	8	—
	невідомо	хребець	70	—
	невідомо	промінь плавця	196	уламки
	невідомо	ребра	290	уламки
	невідомо	кістки	480	кістки
	невідомо	передкришка	2	уламок
	невідомо	зяброва кришка	1	уламок
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	луска	585	—
	Percidae	луска	565	—
	невідомо	луска	1224	циклоїдна
	Cyprinidae	нижньоглоткова кістка	2	уламки
	Cyprinidae	зуб	3	—
	Cyprinidae, <i>Leuciscus</i> sp.	нижньоглоткова кістка	1	уламок
	невідомо	під'язикова (якась із двох)	5	уламки
	Esocidae, <i>Esox lucius</i> *	зубна	6	—
	Esocidae, <i>Esox lucius</i> *	клейтрум	5	особини 20; 37; 43; 15; 33 см
	Esocidae, <i>Esox lucius</i>	передщелепова	1	—
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	підкришка	1	особина 38 см
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	гіомандибуляр	1	особина 30 см
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	зчленівна	1	особина 24 см
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	квадратна	4	особини 33; 24; 23; 22 см
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	верхня під'язикова	2	особини 34; 25 см
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	задньовилична	1	уламок
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	передкришка	2	уламки
	Percidae, <i>Perca fluviatilis</i>	кістки черепа	3	уламки
	Cyprinidae	гіомандибуляр	1	уламок
	Cyprinidae	зубна	2	уламки
	невідомо	гіомандибуляр	1	уламок
	невідомо	пояс черевних плавців	2	уламки
	невідомо	зяброва кришка	1	уламок
	невідомо	кістки черепа	18	уламки

* Допомогла визначити Є. Яніш.

допомогою фільтрації ґрунту зусиллями експедиції.

На визначення надано матеріали, з яких вдалось відібрати 24 мінімально інформативні одиниці; решта — надзвичайно дрібні неінформативні фрагменти. Вони складаються з 8 кісток (6 з них хребці) і 16 лусок. Опрацьовано: 4 луски належало родині Percidae (Окуневі), вид *Perca fluviatilis* (окунь звичайний); 12 уламків луски циклоїдної визначенню не підлягають; 1 хребець належить роду Esocidae (щукові), вид *Esox lucius* (щука звичайна); 5 хребців не визначено; 2 уламки кісток не визначено.

7. Поштова Площа (м. Київ), XII — перша половина XIII ст. Розкопки проводила

ДП «Центр археології Києва» ІА НАНУ під керівництвом М. Сагайдака у 2016 р. На етикетці вказано: Етап 1, розкоп 1, кв. 25/Р. Матеріал отримано класичним способом.

Отримано: 2 кістки — dentale — не визначено, однак можуть бути визначені; 2 фрагменти кісток визначенню не підлягають; 2 луски — родина Percidae (Окуневі), вид *Perca fluviatilis* (окунь звичайний); 3 луски — родина Cyprinidae (Коропові), з яких: 1 — до виду не визначено; 2 — вид *Abramis brama* (лящ).

8. Митрополичий сад (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник), XIII—XIV ст. Розкопки 2017 р. сектору археології під керівництвом С. Тараненка.

Матеріал отримано у результаті фільтрації ґрунту (проведено зусиллями експедиції).

А. Шурф 1, яма 2Б. Надано три залишки: 2 хребці — до виду не визначено, 1 луска — родина Percidae (Окуневі), вид *Perca fluviatilis* (окунь звичайний).

Б. Розкоп 1, яма 2, шар 2. Надано 21 залишок: 18 кісток і 3 луски. 2 хребці представників родини Esocidae (Щукові), вид *Esox lucius* (щука звичайна). В обох отвори природні, такі самі наявні у рецентних зразків; 1 уламок покривної кістки черепа, родина Acipenseridae (Осетрові) вид *Acipenser gueldenstaedtii* (осетер руський; визначення до виду — Є. Ю. Яніш; 4 залишки, які належать до родини Acipenseridae (Осетрові), до виду не визначено: уламок покривної кістки черепа, уламок парасфеноїда, два уламки променів плавців; 7 хребців, до виду не визначено; 4 кістки, до виду не визначено: вісцерокраніуму або поясу кінцівок, кістка зябрового апарату, кістка вісцерокраніуму, кістка; 1 луска — родина Percidae (Окуневі), вид *Perca fluviatilis* (окунь звичайний); 2 луски до виду не визначено. Матеріал опубліковано.

9. Кицівка 1, поселення (Печенізький р-н, Харківська обл.), козаччина, XVII—XVIII ст. Розкопки АЕ ДП ОАСУ «Слобожанська археологічна служба» під керівництвом В. Квітковського, 2017 р. Матеріал отримано у результаті фільтрації ґрунту (С. Горбаненко).

На визначення надійшло 118 залишків. Із них 63 не визначено ближче, ніж до Променеперих риб, а саме: 1 кістка скелету непарних плавців, 41 уламок кісток, 11 хребців, 1 промінь плавця, 2 уламки ребер, 5 циклоїдних лусок, 1 cleitrum, 1 гіомандибуляр, який, ймовірно, можна визначити. 22 ктеноїдні луски належать представникам родини Окуневих, ще 26 — виду окунь звичайний. Також окуню звичайному належала operculum, за якою визначено довжину особини — 16 см. Три кістки належали щуці звичайній — хребець (можливо, оброблений), dentale (обгоріла), cleitrum, за яким вдалося визначити довжину риби — 40 см. Ще три кістки належали виду *Tinca tinca* (лин) нижньоглоткова кістка (довжина риби — 24 см) та два cleitrum (визначено довжини риб 31 і 34 см).

Таким чином, за 2018 р. вдалося опрацювати матеріали з 9 пам'яток, проаналізувати 6524 залишків, які належали риbam. Усього визначено представників п'яти родин (Осетрові, Коропові, Сомові, Щукові, Окуневі) та 10 видів (осетер руський, лящ звичайний, в'язь, ялець звичайний, плітка звичайна, краснопірка звичайна, лин, сом звичайний, щука звичайна, окунь звичайний). Однак, 4445 залишків вдалося визначити лише як такі, що належали представникам Променеперих риб, проте навіть для багатьох з них вказана роль в будові тіла риби.

О. Ковальчук

АРХЕОІХТІОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ 2017—2018 рр.

За звітний період на визначення надійшли матеріали з 6 пам'яток різного віку: Хрінники, Свердловське 1, Шабалинів, Мартинівка, Василівка, Любеч. Рештки риб визначали за допомогою остеологічної колекції відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України (ННПМ). Матеріал із пам'яток Хрінники, Свердловське 1, Шабалинів, Любеч отримано методом промивання зразків ґрунту. Після інвентаризації ці матеріали будуть включені до складу фондів відділу палеонтології ННПМ НАНУ (колекція РІ). Супутні остеологічні рештки (кістки ссавців) передані авторам розкопок і наразі зберігаються у різних установах.

1. Хрінники, поселення (Демидівський р-н, Рівненська обл.), різночасове. Досліджен-

ня Волинської АЕ ІА НАН України під керівництвом О. Милашевського у 2017 р.

Об. 33 (вельбарська культура). Отримано невелику кількість остеологічного матеріалу: 1 хребець щуки *Esox lucius* і 2 невеликих хребці невизначених костистих риб Teleostei indet. Крім того, у заповненні об. 33 виявлено 2 фрагменти сточеного корінного зуба собаки або вовка *Canis familiaris* vel *C. lupus*, 1 фрагмент верхньої щелепи з M¹ польової миші *Apodemus* sp., а також 1 нижній різець, 1 ліктьова кістка, 4 інших кістки посткраніального скелета полівок Microtinae gen. indet. Риба була добыта людьми, собака / вовк теж асоційовані з поселенням. Натомість рештки гризунів могли потрапити до культурного шару пізніше.

Об. 31 (давньоруська культура), загальна кількість решток — 21 екз., у т. ч. 19 екз. належать окуню *Perca fluviatilis* 1 hyomandibulare, 1 operculare, 17 ізольованих лускових пластинок). Систематичну належність риби за двома кістками (1 urohyale, 1 фрагмент ребра) встановити неможливо, тому вони описані як костисті риби невизначені Teleostei indet.

2. Сverdlovське 1 (Коропський р-н, Чернігівська обл.), городище юхнівської й роменської культур. Мезинська АЕ ЧНПУ під керівництвом О. Черненко у 2017 р. На визначення надійшло 78 зразків решток риб. Матеріал походить із розкопок поселення (сп. 3) і городища (сп. 4), роменська культура.

Розкоп 2, споруда 3, кв. 31—32а: коропові риби невизначені Cyprinidae gen. indet. — 5 хребців, костисті риби невизначені Teleostei indet. — 3 уламки ребер. Розкоп 2, споруда 3, кв. 25—26: щука *Esox lucius* — 1 лускова пластинка (вік риби — 4 роки), окунь *Perca fluviatilis* — 4 лускових пластинки (вік — 5 років). Споруда 3: коропові риби невизначені Cyprinidae gen. indet. — 8 фрагментів лусок, щука *Esox lucius* — 1 тулубовий хребець зі штучним отвором (реконструйована довжина тіла — 45 см, маса — 0,7 кг), окунь *Perca fluviatilis* — 7 лускових пластинок, костисті риби невизначені Teleostei indet. — 1 хребець).

Розкоп 2, споруда 4 (городище): лящ *Abramis brama* — 2 крупних луски (вік 7 років), коропові риби невизначені Cyprinidae gen. indet. (плітка *Rutilus rutilus*?) — 3 хребці та 3 пошкоджених циклоїдних лускових пластинки, щука *Esox lucius* — 1 фрагмент palatinum, 1 фрагмент dentale, 2 ізольованих зуби, 1 крупна кістка гіюїдного апарату (epihyale), 8 цілих лускових пластинок (вік риби 3—4 роки), 3 хребці зі штучними отворами (діаметр — 6 мм, 5 мм, 5 мм). Хребці найімовірніше належать одній особині. На це вказують їхні зіставні розміри. Реконструйована довжина тіла риби 50 см, маса 0,9 кг. Крім того, знайдені рештки окуня *Perca fluviatilis* (9 цілих лускових пластинок), судака *Sander lucioperca* (5 лускових пластинок), невизначених костистих риб Teleostei indet. — 9 фрагментів хребців, 1 фрагмент ребра, 1 кістковий фрагмент. Список риб за матеріалами розкопок 2017 р. із Сverdlovського налічує 4—5 видів — лящ, щука, окунь, судак і, ймовірно, плітка. Усі вони є звичайними елементами озерно-річкової іхтіофауни України і вже раніше визначені для цього поселення (див.: Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Горбаненко, С. А., Горобець, Л. В., Ковальчук, О. М., Сенюк, О. Г., Сергєєва, М. С. 2017. Біоархеологічні дослідження роменського городища Сverdlovське I (IX—X ст.) на

Чернігівщині. Археологія і давня історія України, 1, с. 266–301). За кількістю ідентифікованих решток домінує окунь, на другому місці — щука, третє місце посідає судак. Окремо слід звернути увагу на перфоровані хребці щук. Характер їх обробки аналогічний до раніше виявлених зразків (див., наприклад: Горбаненко, С. А., Гошко, Т. Ю., Дзюладзе, О. С., Ковальчук, О. М., Милашевський, О. С., Нестеровський, В. А., Панікарський, А. В., Сергєєва, М. С. 2018. Намисто вельбарської культури з Хрінників. Археологія, 2, с. 80–97).

3. Шабалинів, ур. Ведмедки, городище (Коропський р-н, Чернігівська обл.), городище юхнівської й роменської культур. АЕ під керівництвом Р. Кравченка у 2017 р. На визначення надійшло 44 зразки решток риб, представлених кістками та ізольованими лусковими пластинками. Матеріал походить з двох ям роменської культури (№ 3 і 5).

Траншея 1, яма 3 (глибина 1,8–1,9 м): коропові риби невизначені Cyprinidae gen. indet. — 1 фрагмент глоткової кістки (ceratobranchiale), 3 лускових пластинки; щука *Esox lucius* — 1 фрагмент правої dentale з трьома зубами (належала досить крупній дорослій особині ≈70 см у довжину і масою ≈2,5 кг), 2 ізольованих зуби, 3 фрагменти лускових пластинок; окунь *Perca fluviatilis* — 1 фрагмент maxillare, 3 цілих лускових пластинки (вік риби — 4–5 років); костисті риби невизначені Teleostei indet. — 5 хребців, 1 промінь плавця.

Траншея 1, яма 5 (глибина 2,0–2,18 м): коропові риби невизначені Cyprinidae gen. indet. — 1 хребець, 5 лускових пластинок; щука *Esox lucius* — 4 ізольованих зуби, 1 фрагмент хребця, 3 лускових пластинки; окунь *Perca fluviatilis* — 5 лускових пластинок від молодої особини; костисті риби невизначені Teleostei indet. — 1 urohyale, 3 хребці.

4. Мартинівка, печерне поселення (Заставнівський р-н, Чернівецька обл.), збори Б. Рідуша, 2018 р. У відкладах, датованих XII—XIII ст., знайдено рештки коропа *Cyprinus carpio* (1 interoperculare, 1 suboperculare, 1 basioccipitale, 2 фрагменти cleithrum), коропових риб невизначених Cyprinidae gen. indet. (1 фрагмент ceratobranchiale), щук *Esox lucius* (1 фрагмент parasphenoideum, 1 interoperculare, 1 тулубовий хребець), а також костистих риб невизначених Teleostei indet. (1 хребець, 2 фрагменти ребер).

5. Василівка, поселення / житло XIV—XVII ст. (Сокирянський р-н, Чернівецька обл.), матеріал із заповнення печі. Розкопки археологічної експедиції під керівництвом П. Нечитайла у 2017 р. (за припущеннями начальника експедиції, матеріал до печі потрапив у результаті діяльності хижих птахів,

що трапилось після загибелі житла). Єдиною кісткою риби з поселення є *basioccipitale* ляща *Abramis brama*.

6. Любеч, посад XVII—XVIII ст. (Ріпкинський р-н, Чернігівська обл.), споруда середини XVII ст. Любецька АЕ Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка під керівництвом О. Веремейчик у 2016 р. У заповненні печі (розкоп 2, кв. 15—16, гл. 1,97 м) виявлено значну кількість луски ляща *Abramis brama* (274 ізольованих лускових пластинок) і дорослої щуки *Esox lucius* (28 лускових пластинок).

Із відкладів під піччю отримані такі іхтіологічні рештки: лин *Tinca tinca* — 1 глот-

кова кістка (*ceratobranchiale*) зі зруйнованими глотковими зубами; коропові риби невизначені *Cyprinidae* gen. indet. — 50 ізольованих лускових пластинок; щука *Esox lucius* — 1 фрагмент нижньощелепної кістки (*dentale*), 1 фрагмент піднебінної кістки (*palatinum*), 1 лускова пластинка; окунь *Perca fluviatilis* — 3 цілих і 1 фрагментарна передкришки (*praeoperculare*), 1 фрагмент *cleithrum*, 240 лускових пластинок; костисті риби невизначені *Teleostei* indet. — 5 хребців, 2 промені плавців, 13 фрагментів ребер. Разом із рештками риб до проби потрапили 3 фрагменти зубів свині свійської *Sus scrofa* f. *domestica*.

Л. Горобець

ВИЗНАЧЕННЯ РЕШТОК ПТАХІВ У ЗНАХІДКАХ 2018 р.

За результатами сезону 2018 р. на визначення надійшли матеріали з семи пам'яток: Єристівка, Комарів 1, Острів, Києво-Печерська Лавра, Цитадельна, 3, Дубовець та Печера Васиївка.

Рештки визначали за допомогою остеологічної колекції палеонтологічного відділу Національного науково-природничого музею НАН України (м. Київ) (далі: NMNHU-P).

Єристівка (Кременчуцький р-н, Полтавська обл.), 9—10 ст. до н. е. Розкопки Дніпровської рятувальної експедиції. Номери зберігання: NMNHU-P Av-4870—4882. Виявлено 13 кісткових решток птахів, з яких дві належали домашній курці (*Gallus domestica*), 11 — гусці (*Anser* cf. *A. anser*). З усіх знайдених кісток (коракоїди, вилочка, груднина та хребці) для зняття промірів придатний лише коракоїд. Він належав крупній гусці — довжина кістки 71,0 мм, але знахідки не дають можливості встановити чи була це домашня гуска (*Anser domestica*), чи дика форма гуски сірої (*Anser anser*). На сьогодні не існує достовірних свідчень про утримання домашніх гусей на території України в часи, що передували залізного віку. Тому, ймовірно, рештки з Єристівки належали крупному представнику гуски сірої.

Комарів 1 (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.), 4 ст. н. е., черняхівська культура. Розкопки під керівництвом О. Петраускаса. Номери зберігання: NMNHU-P Av-4837—4869. У похованні 7 виявлено 33 кістки одного півня.

Острів (м. Біла Церква, Київська обл.), друга половина 3 ст. н. е., черняхівська культура. Номери зберігання: NMNHU-P Av-4883—4885. Виявлено три кісткових рештки із яких дві належали курці та одна самцю дрохви (*Otis tarda*). Другий вид привертає увагу, оскільки в наші дні дрохва рідкісна і, занесена до Червоної книги України. Попри те що в 20 ст. відомі зустрічі дрохви під Києвом, цей вид віддає перевагу сухим відкритим ландшафтам і поширений переважно в степовій зоні України. Знахідки решток дрохви відносно нечисельні на пам'ятках теплих періодів голоцену (атлантичний період, Римський кліматичний оптимум, Середньовічний кліматичний оптимум) і більш чисельні в прохолодні сухі періоди (бореальний період, суббореальний період, Кліматичний песимум Раннього Середньовіччя) (Горобець, Яненко 2015). Знахідка дрохви в пам'ятнику Острів узгоджується з цим висновком. Також ця знахідка дає підстави припускати, що в другій половині 3 ст. н. е. в регіоні існували сухі відкриті ландшафти. Проте для остаточного підтвердження даного висновку необхідні додаткові дослідження.

Києво-Печерська Лавра (м. Київ), 17—18 ст. н. е. Розкопки під керівництвом С. Тараненка. Матеріали повернуто на зберігання Києво-Печерському заповіднику. У кухонних рештках виявлено 23 кістки молодого курчати (6—9 місяців). В похованні виявлено рештки яйця з товщиною шкаралупи 0,32—0,34 мм, що відповідає розмірам курячого яйця масою 45—50 г.

Цитадельна, 3 (м. Київ), 18 ст. н. е. Розкопки під керівництвом Г. Івакіна, В. Івакіна, В. Баранова та А. Оленича. Номери зберігання: NMNHU-P Av-2357–2499, NMNHU-P Av-4251–4268, NMNHU-P Av-4694–4834. Загалом виявлено 301 рештку птахів, із яких більшість придатна до визначення. Переважають кістки домашніх птахів, в першу чергу курки домашньої (190 решток). Також виявлено рештки індики домашнього (*Meleagris gallopavo*) (34 кістки, мінімальна кількість особин: 3). Частина кісток належала водоплавним птахам: гусці (39 кісток) та качці (17 кісток). Відомо, що домашні та дикі форми цих птахів (гуска домашня-гуска сіра та качка домашня-крижень) не відрізняються за ознаками та майже не відрізняються по розмірам. Попри те, що точне визначення не можливе, скоріш за все це були саме домашні птахи. Якби знайдені рештки належали птахам, добутих на полюванні, то в місцезнаходженні також мали б бути рештки інших мисливських видів водоплавних птахів. Але виявлено лише одну кістку чирянки малої (*Anas crecca*).

Рештки не домашніх видів птахів малочисельні. Окрім кістки чирянки малої, виявлено одну кістку сороки та дві кістки голуба. Стан збереження решток голубів незадовільний для точного визначення виду. Це або домашній/здичавілі одомашнені представники виду голуб сизий (*Columba livia*), або рештки голуба-синяка (*Columba oenas*), що мешкає в лісі.

Наявні рештки курчат (щонайменше двох особин віком менше 1 року, та двох особин

віком близько 1 року) та щонайменше семи курок із медулярною тканиною (ознака того, що птах загинув у період відкладання яєць). Виявлено кістки кінцівок двох півнів, із яких один був молодого особиною (близько 1 року), а інший каплуном. Також виявлено рештки дуже крупних курей, які, ймовірно, були півнями, оскільки за розміром близькі до найбільших представників сучасних безпородних курей.

Наведені дані: 1) велика кількість решток домашніх птахів; 2) велике різноманіття домашніх птахів (курка, індик, качка, гуска); 3) велика кількість курей вбитих в період відкладання яєць; 4) наявність решток курчат та 5) наявність решток сороки (вид, що завдає шкоди птахівництву) дозволяють з високою долею ймовірності припускати наявність пташиного двору на території об'єкту Цитадельна, 3.

Дубовець (м. Дубно, Рівненська обл.), 17–19 ст. н. е. Розкопки під керівництвом Ю. Пшеничного. Завдяки використанню методики промивання, отримано велику кількість дрібних решток птахів, а також шкаралупи яєць. Робота над визначенням триває, на даний момент виявлено рештки виключно домашніх видів: курки, гуски домашньої та качки домашньої (*Anas domestica*).

Печера Василівка (Сокирянський р-н, Чернівецька обл.), пізній голоцен, вік уточнюється. Розкопки В. Панича. Номери зберігання: NMNHU-P Av-2500–4250. Знайдено велику кількість (1751 кістку) решток птахів, робота над визначенням триває.

Ю. Ушкова

АНАЛІЗ ОДОНТОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ЯМНОГО ЧАСУ З МОГИЛЬНИКА ВІНОГРАДНЕ

У 2018 р. за одонтологічною методикою було опрацьовано антропологічні матеріали ямної культури (24 індивіди) з могильника Віноградне на р. Молочній. Розкопки цього могильника здійснювала у 1982–1985 і 1991 р. Запорізька археологічна експедиція під керівництвом В. Отроценка та Ю. Рассамакіна. Антропологічний матеріал з могильника опрацьовували К. Шепель та Л. Литвинова. Матеріал зберігається в антропологічних фондах Інституту археології НАН України.

Програма одонтологічного дослідження включала як описові, так і метричні ознаки, які фіксувались за методичними рекомендаціями О. Зубова.

Одонтологічний комплекс, притаманний серії ямного часу з Віноградного, характеризується виразною європеїдністю. За розмірами зубів вона макродонтна. За більшістю одонтологічних ознак досліджена вибірка цілком гармонійно вписується до кола ямних серій, особливо з території України, проте декілька ознак виокремлюють

Виноградне з кола серій ямного часу. Це, в першу чергу, дуже високий відсоток горбика Карабеллі (75 %), підвищена частота 1_{ра} (3) — 44,4 %, значний рівень редукції гіпоконуса на М² (r hy) — 33,3 %. Із значним рівнем редукції гіпоконуса контрастує тенденція до матуризації молярів нижнього ряду: значний відсоток 6-горбкових М₁ — 11,1 % та відсутність 4-горбкових форм М₁. З високою частотою (25 %) представлений фен + 5М₁, що в сучасних групах характеризує середньоєвропейський одонтологічний тип. Вирізняється серія також відсутністю краудингу (crf²).

На матеріалах серії за археологічними та одонтологічними ознаками виділяється невелика група з шести індивідів, умовно названа групою А. Варто зважати на критично малу чисельність індивідів у групі, що впливає на достовірність результатів, проте можемо зазначити певні цікаві тенденції. З одонтологічної точки зору вона характеризується мікродонтизмом та своєрідним комплексом одонтоскопичних ознак. За деякими ознаками спостерігається суттєва відмінність індивідів групи А від решти похованих на могильнику Виноградне (відсутність лопатоподібності верхніх різців, форм +5М₁). Проте найцікавіша картина складається при розгляді ознак, що вирізняють Виноградне з-поміж інших серій ямної культурно-історичної області. Зокрема серед одонтоскопичних характеристик групи А бачимо максимальний рівень вираженості горбика

Карабеллі — кожний індивід, включений до групи (5 випадків з 5), мав цю ознаку хоча б на одному з М¹. В 1 з 3 випадків (33 %) зафіксований варіант 3 борозни 1_{ра} на М¹. Більш виразною, ніж у серії в цілому, є й асиметрична картина редукованості молярів верхнього ряду (r hy — 66 %) та матуризованості молярів нижнього (М₁ 6 — 20 %, М₁ 4 — 0 %, присутність саме в цій групі єдиного на всю серію випадку 5-горбкового М₂). Отже більш виразним є саме той комплекс ознак, який виокремлює Виноградне з кола серій ямної культурно-історичної області, а це дозволяє припустити, що цю своєрідність зумовлює саме та частина населення, що залишила поховання, включені до групи А.

Зважаючи на вищесказане можна висунути гіпотезу, що поховання цієї групи маркують появу на території Північно-Західного Приазов'я нової групи населення із своєрідним обрядом та антропологічним (зокрема одонтологічним) типом. Зважаючи на калібровані значення радіовуглецевих дат, опублікованих Görsdorf et al. для трьох поховань групи А, можемо припустити, що це сталося приблизно у 29–28 ст. до н. е. Це припущення, зроблене на статистично незначному матеріалі, вимагає підтвердження на більш чисельних одонтологічних вибірках. Тенденції, відзначені в статті, перевірятимуться при роботі з іншими серіями ямного часу з території України.

Результати дослідження опубліковані («Археологія», 2018, 2).

Т. Рудич

ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ З РОЗКОПОК МОГИЛЬНИКІВ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У 2018 р. продовжувалися дослідження антропологічного матеріалу з розкопок могильників черняхівської культури.

Легедзине. У 2018 р. тривали розкопки могильника черняхівської культури біля с. Легедзине (Черкаська обл.). Їх проводила Черняхівська Легедзинська експедиція (Б. Магомедов, С. Діденко, О. Милашевський). Антропологічний матеріал передано для дослідження у лабораторію Відділу біоархеології Інституту археології НАН України. Він походив з чотирьох інгумаций та чотирьох кремацій даної культури.

Кремації. Кремації представлені невеликою кількістю перепалених кісток. Маса фрагментів кісток з окремих поховань коливається від 11,34 г (п. 76) і до 110,3 г (п. 74). Скоріше за все, ми маємо справу з кремацією на стороні, а для поховання збиралася невелика кількість кісткових решток.

У всіх випадках представлені дрібні уламки черепа та кістки окремих відділів посткраніального скелету.

На кістках фіксуються параболичні тріщини, що свідчить, що кістки не були знежирені.

Колір перепалених кісток варіює, але може свідчити, що кремації проходила на відкритому вогнищі при температурі 600–900 °С.

Із чотирьох поховань за обрядом кремації одне було парним (п. 74). У ньому фіксуються кісткові рештки дорослої людини та дитини у віці *Infantis I*, а також уламки кісток тварини (дрібної рогатої худоби). У випадку з кістками тварини, ми скоріше за все, маємо справу з повторною термічною обробкою.

Поховання 75 містило уламки кісток дитини у віці *Infantis I*.

Поховання 76 і 77 належали дорослим людям.

Інгумації. Скелети з поховань за обрядом інгумації збереглися погано, незважаючи на те, що були взяті монолітом.

П. 78 належало дитині у віці *Infantis I* (біля 2 років, + чи – 8 місяців).

У п. 79 і 80 були поховані жінки у віці 35–45 років. Кістяк людини з п. 81 належав людині у віці 30–40 років, стать визначається, але з певною долею сумніву, як жіноча.

Попівка. Навесні 2017 р. проводилися археологічні дослідження могильника черняхівської культури біля с. Попівка Липовецького р-ну Вінницької обл., по трасі прокладання трубопроводу Уренгой-Помари-Ужгород (автори розкопок О. Петраускас, М. Авраменко). Було відкрито 22 поховання за обрядом трупопокладення.

Матеріали з могильника біля с. Попівка вивчаються за різними антропологічними програмами в лабораторії Відділу біоархеології ІА НАН України. Збереженість кісткового матеріалу погана. Після реставрації кісткового матеріалу придатними для досліджень за краніологічною програмою виявилися 3 чоловічих та 9 жіночих черепа.

Вибірка чоловічих черепів. Чоловіки характеризуються середньодовгими (2 випадки) та довгими (1 випадок) черепами. За формою дві черепні коробки були доліхокранні, а один мезокранний, але з тенденцією до доліхокранії.

Обличчя на верхньому рівні коливається від середньоширокого (1 випадок) до широкого (2 випадки). Горизонтальне профілювання обличчя на назомлярному рівні різке. Ніс виступає добре (візуально), спинка носа вигнута. Орбіти низькі та середньовисокі.

Вибірка жіночих черепів з Попівки. Більш представницькою виявилася серія жіночих черепів. Вона характеризується довгою черепною коробкою, що важливо до цієї категорії належать усі черепа вибірки. Висота черепа знаходиться на межі середніх та значних розмірів. За формою черепної коробки серія в середньому вияві доліхокранна.

Обличчя в середньому вияві середньовисоке та середньошироке з тенденцією до

широкого. За верхньолицевим показником обличчя — мезен.

Горизонтальне профілювання обличчя різке на верхньому і на середньому рівні. За загальним кутом обличчя воно ортогнатне.

Орбіти середніх розмірів за абсолютними розмірами та показниками.

Ніс середньовисокий та вузький, як за абсолютними розмірами, так і показниками. Кут виступу кісток носа великий, перенісся високе, спинка носа вигнута.

Жіноча вибірка має яскраво виражені європеїдні риси. Великі розміри черепної коробки вважаються характерними в першу чергу для європеїдів північного кола.

Жіноча вибірка з могильника Попівка є досить однорідною у своїй основі. Усі жіночі черепи мають велику довжину, середньошироке або широке обличчя і, що особливо важливо, серед них переважають доліхокранні форми. Така яскраво означена доліхокранія не є характерною для жіночих груп черняхівської культури, серед жіночих черепів в ній чітко переважають мезокранні форми, які визначають середні характеристики жіночих груп різних регіонів. У нашому випадку така концентрація жінок з доліхокранними черепами на могильнику біля с. Попівка може демонструвати або їх родинних зв'язки, або усі ці жінки мали генетичні витоки в популяціях, де для жінок типова така яскрава доліхокранія.

На територіально найближчих Попівці могильниках черняхівської культури, з яких представлено антропологічний матеріал, що придатний для краніологічних досліджень, а саме, з Петриківців та Косанова, жінки представлені зовсім іншими морфологічними типами. І в Косаново і у Петриківці ми маємо справу з брахікранними, широколицими черепами з послабленим горизонтальним профілюванням обличчя.

Поєднання ж довгої черепної коробки, доліхокранії та середньоширокого з тенденцією широкого обличчя характеризує, окрім Попівки, жінок лише з одного могильника черняхівської культури — Маслово.

При розширенні кола груп, що були залучені для порівняльного аналізу, ми можемо відзначити, що така комбінація ознак не характерна для жіночих груп культури Синтана-де-Муреш, а також вельбарської культури Польщі, але вона репрезентує окремі групи з Прибалтики 2–5 ст. Балтські групи від 2 до 13 ст. відрізнялися найрізкішою доліхокранією в Європі. В історичній перспективі в 10–13 ст. доліхокранія, як характеристика черепного показника жіночих серій буде, окрім балтських груп, характерна також для племен дреговичів та радимичів, тобто груп, які на думку низки антропологів сформувалися на балтському субстраті.

За результатами статистичного аналізу з залученням хронологічно близьких жіночих серій Європи група з Попівки дещо дистанціюється від загального черняхівського масиву та займає проміжне положення між

збірними групами черняхівської культури Північного Причорномор'я, Синтана-де-Муреш, Середнього Подніпров'я з однієї сторони та низкою серій Прибалтики 2–5 ст. (Марвелес, Єйгуляй).

Ю. Долженко, І. Потехіна

АНАЛІЗ КРАНІОЛОГІЧНОЇ СЕРІЇ З ПОХОВАНЬ XVIII–XIX ст. У ВІННИЦІ

У результаті археологічних досліджень у м. Вінниця, проведених Волино-Подільською експедицією ІА НАН України під керівництвом Л. Виногородської у 2018 р., антропологічна колекція з міста поповнилася новими матеріалами. У цьому сезоні досліджено понад двадцять поховань XVIII–XIX ст. у Старому місті на території Литовського замку і біля Спасо-Преображенського собору.

Для антропологічного дослідження передано матеріали з 23 поховань: 21 зі **Старого Міста і два — зі Спасо-Преображенського собору**. Тринадцять поховань належали чоловікам, вісім — жінкам, одне — підлітку і лише в одному була похована дитина 8–10 років. **Дані про стан збереженості кістяків та статеві-вікові визначення наведено у таблиці.**

Опрацювання кісткових решток здійснювалося в антропологічній лабораторії Інституту археології НАН України. Для визначення статі і біологічного віку похованих застосовано загальноприйняті методики (Vallois 1937; Alekseev, Debets 1964; Gerasimov 1955; Ubelaker 1978; Brothwell 1981; Buikstra & Ubelaker 1994). Виміри черепів проводилися за стандартною краніологічною програмою (Martin 1928), кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми (Алексеев, Дебец, 1964). Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці розмірних категорій Г. Дебеца (Алексеев, Дебец, 1964). При характеристиці серії також використана краніоскопічна методика (Kozintsev 1992).

Антропологічні матеріали з поховань у Старому місті. Поховання 1 (розкоп 1, кв. 9–10) належало чоловікові 30–35 р. Череп коричнево-жовтуватий, незадовільної збереженості, нижня щелепа в гарному стані. Черепна коробка візуально малих розмірів,

рельєф надбрівних дуг помірний. Соскоподібні відростки великі. Черепні шви облітеровані з внутрішньої сторони, з зовнішньої відкриті. Зношеність зубів відповідає 2–3 балам.

Поздовжній діаметр черепної коробки малих розмірів, поперечний дуже великий, за індексом череп брахікранний (85,2). Висотний діаметр черепної коробки помірних розмірів. Довжина основи черепа мала. Лобна кістка помірно широка. Обличчя профільоване помірно. Орбіти і ніс виміряти не вдалось через погану збереженість.

Надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на чоловічому черепі присутній з правої сторони і відсутній з лівої. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3) присутня вормієва кісточка з правої сторони черепа.

Поховання 1 (кв. 11) належало чоловікові 30–40 р. Череп коричнево-жовтуватий, задовільної збереженості, нижня щелепа в наявності, представлена фрагментами. Черепна коробка середніх розмірів, пошкоджені вилиці та нижня її частина. Рельєф надперенісся та надбрівних дуг виражений добре, розвиток потиличного горба можна оцінити 2 балами. Соскоподібні виростки великих розмірів. Черепні шви закриті з внутрішньої сторони, а із зовнішньої відкриті на всіх ділянках. Зношеність зубів відповідає 2–3 балам.

Поздовжній діаметр великий, поперечний помірний, за індексом череп доліхокранний (74,5). Лобна кістка та потилиця широкі. Обличчя помірно високе, ширину виміряти неможливо. Лице клиногнатне, горизонтальне профілювання обличчя дуже сильне як на верхньому, так і на середньому рівнях. Орбіти помірної ширини і малої висоти, хамеконхні за індексом (75,0). Ніс середньої висоти та малої ширини, за покажчиком

Перелік, збереженість та статевовікові визначення матеріалу з поховань XVIII – XIX ст. у м. Вінниця

Місце знаходження	№ поховання	Стать	Вік, роки	Збереженість, 1–4 бали	Репрезента- тивність
Старе місто, Литовський замок, кв. 11	1	♂	30–40	++	cran, mand, pks
Там само, кв. 22, відвал	1	♀	35–45	++++	cran, pks
Там само, розкоп 1, відвал	1	♀	20–25	+	cran, fr, pks
Там само, завал, верх	1	♀	—	+	cran, fr
Там само, схід, відвал	2	♂	30–40	++++	cran, pks
Там само, квадрат 22	2	♂	35–45	++++	cran, mand, pks
Там само, розкоп 1, відвал	Череп 2	♀	30–35	++++	cran
Там само, кв. 11	3	♂	35–45	++++	cran, pks
Там само	4	♀	45–55	+++	cran, pks
Там само, прирізка	7	♀	30–40	++++	cran, pks
Там само	Череп 9, верх	♂	50–60	+	cran, fr
Там само, розкоп 1	9	♂	50–60	+	cran, fr, pks
Там само	Череп 9a	♂	30–40	++++	cran, mand, pks
Там само	10	♂	50–60	++++	cran, mand, pks
Там само	13	—	8–10	++	pks fr.
Там само	14	—	14–15	+	cran, fr, pks, fr
Там само	18	♂	30–40	++++	cran, pks
Там само, схід	29	♀	25–35	+	cran, mand, pks
Там само, розкоп 1	1a	♀	—	+	pks, fr
Там само, завал, верх	Фрагменти черепа 1z	♂	35–45	+	cran, fr
Там само, відвал	Череп 1a	♂	50–60	+	cran, fr
Спасо-Преображенський собор	Череп 1	♂	25–35	+++	cran, mand
Там само	Череп 2, завал кісток	♂	25–35	++++	cran, mand

Умовні позначення: ♂ – чоловік; ♀ – жінка; cran – цілий череп; pks – посткраніальний скелет; fr – фрагменти; mand – нижня щелепа.

вузький (45,1). Перенісся помірно високе за симотичним індексом і дуже високе за дакріальним. Кут випинання носа великий (33,0°). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) мала.

Надобрітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на чоловічому черепі присутній з двох сторін («східна» ознака). Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксований як варіант 1a. Задньовиличний шов (ЗВШ) відсутній як з правої, так і з лівої сторони («західна» і «північна» ознака). Клиноподібний верхньощелепний шов присутній з обох сторін (європеїдна ознака). Підобрітний візерунок з правої сторін визначений як форма III, з лівої – форма II. В нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3) присутня вормієва кісточка з обох сторін черепа (європеїдна ознака).

Поховання 1 (відвал) належало жінці 20–25 р. Череп коричнево-жовтуватий, незадовільної збереженості, нижня щелепа відсутня. Рельєф надбрівних дуг слабкий, потилиця не збереглась. Соскоподібні відростки малих розмірів. Зношеність зубів відповідає балу 1.

Лоб помірно широкий. Верхня висота обличчя середня. Ніс помірної висоти та малої ширини, за індексом (45,8) він вузький (лепторинія). Перенісся високе. Орбіти помірно високі (мезоконхія).

Поховання 1a (розкоп 1) належало, ймовірно, жінці, вік якої визначити не вдалося. Черепна коробка та обличчя не збереглися, за винятком лобної кістки. Рельєф надбрівних дуг слабкий. Лоб помірно широкий.

Поховання 2 (кв. 22, Старе місто, схід) належало чоловікові 35–45 р. Череп коричнево-жовтуватий, доброї збереженості, нижня щелепа в наявності. Черепна коробка візуально невелика, це підтверджується і виміром горизонтальної окружності черепа через точку *ofrion*, яка виявилась малих розмірів за світовими стандартами (501 мм). Рельєф надперенісся та надбрівних дуг виразний, потиличний виступ не розвинутий. Соскоподібні відростки великих розмірів. Черепні шви облітеровані з внутрішньої сторони, а з зовнішньої лише починають заростати. Зношеність зубів відповідає 3–4 балам.

Поздовжній діаметр малий, поперечний середній, за індексом череп брахікранний

(80,7). Вушна висота мала (110,5), малий і висотний діаметр черепної коробки. Лобна кістка помірно широка, чоло похиле.

Обличчя мезогнатне, досить широке за абсолютним розміром (136,5 мм) і помірно високе, на що вказує і верхньолицевий індекс (52,7). Лобно-виличний показчик малий. Профілювання обличчя помірно на верхньому і сильне на середньому рівні. Орбіти малої ширини і висоти, мезоконхні за індексом (81,7). Ніс помірної висоти та ширини, за показчиком помірно широкий (48,1) — мезоринія. Перенісся помірно високе за симотичним індексом і високе за дакріальним. Глибина іклової ямки (*fossa canina*) велика. Обличчя характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (27,0°).

Надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на чоловічому черепі присутній з обох сторін. Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксований як варіант (Ia). Задньовиличний шов (ЗВШ) присутній з правої сторони і відсутній з лівої. Клиноподібний верхньощелепний шов присутній з фронтальної сторони, відсутній з дорсальної. Підорбітний візерунок з правої сторони виявлений як форма III, з лівої — II. В нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* — L_3) присутня вормієва кісточка з обох сторін черепа, але з правого боку виявлено ще і «східну» ознаку: вставну кісточку в потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*). Отже на черепі присутні сім східних ознак (враховуючи праву і ліву сторону, а також фронтальну і тильну). З огляду на ці ознаки та брахікранну форму, можна припускати наявність певної східної домішки.

Череп 2 з відвалу (розкоп 1) належав жінці 30—35 р. Череп коричнево-жовтуватий, гарної збереженості, нижня щелепа відсутня. Черепна коробка сфеноїдної форми, візуально помірних розмірів, рельєф надбрівних дуг слабкий, потиличний виступ розвинений слабо. Характеризується помірним поздовжнім і дуже великим поперечним діаметром черепної коробки, за показчиком череп виразно брахікранний (88,2). Його горизонтальна окружність через офріон є дуже великою (514 мм). Висота від базіону помірна. Лобна кістка помірно широка у фронтальній і дуже широка у дорсальній частині.

Обличчя досить широке на рівні вилиць (129,6 мм), помірної висоти (64,0 мм), широке за верхньолицевим індексом (49,4). Лобно-виличний індекс малий. Профілювання обличчя помірно на верхньому (141,9°) і мале на середньому рівні (128,0°). Орбіти помірної ширини і малої висоти, мезоконхні за індексом (78,6). Ніс помірної висоти та дуже вузь-

кий (21,5 мм), за показчиком вузький (44,8). Перенісся низьке за симотичним індексом (34,8) і дуже високе за дакріальним (65,1). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) мала. Кут випинання носа великий (27,0°).

Надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на жіночому черепі присутній з обох сторін («східна» ознака). Піднебінний поперечний шов з правої сторони зафіксований як «східний» (IIIa), а з лівого боку європеїдний варіант (IIIa). Задньовиличний шов (ЗВШ) відсутній з обох боків. Клиноподібний верхньощелепний шов присутній і з фронтальної сторони, і з дорсальної (європеїдна ознака). Підорбітний візерунок з правої сторони виявлений як форма II, з лівої — I. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* — L_3) присутня вормієва кісточка з лівої сторони черепа. З правої сторони також вона присутня, але виявлено ще вставну кісточку і в потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*). Враховуючи цю й інші «східні» ознаки та виразну брахікранію і сфеноїдну форму черепа, можна зробити припущення про монголоїдною домішку у похованій.

Із 37 краніофенетичних ознак на цьому черепі було зафіксовано 19 фенів. Подаємо їх перелік в анатомічному порядку. Norma Facialis: під орбітою з обох сторін присутні по одному отвору *Foramina infraorbitale accessorium*. Norma Lateralis: на вилиці з обох сторін зафіксовано виступ — *Spina processus frontalis ossis zygomatici*. У лускоподібному скроневому шві присутні поодинокі вставні кісточки малих розмірів (*Ossa Wormii suturae squamosae*). Norma Occipitalis: у нижній частині лямбдоподібного шва L_3 (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* — L_3) з обох сторін присутні по дві вормієві кісточки. У верхній частині лямбдоподібного шва (L_1) з правої сторони виявлено дві кісточки. На соскоподібному виростку з обох сторін присутній отвір (*Foramen mastoideum*). Norma Basilaris: з обох сторін виявлено задньоміщелкові отвори (*Canalis condylaris*). З правої сторони черепа виявлено розділення під'язичного каналу (*Canalis hypoglossalis bipartitum*). Форма поперечного піднебінного шва *Sutura palatina transversa* — увігнута. *Torus palatinus* оцінюється балом 1.

Череп 3 (Старе місто, Литовський замок, кв. 11) належав чоловіку 35—45 р. Череп коричнево-жовтуватий, гарної збереженості, масивний, нижня щелепа відсутня. Форма черепної коробки наближається до сфеноїдної. Череп візуально великий, рельєф надбрівних дуг виразний (3—4 бали), потиличний виступ розвинений сильно (3—4 бали). Характеризується помірним поздовжнім і великим поперечним діаметрами черепної коробки, за показчиком череп брахікран-

ний (83,3). Горизонтальна окружність через офріон помірних розмірів (516 мм). Висота черепа від базіону велика. Лобна кістка помірно широка у фронтальній і широка у дорсальній частині.

Обличчя на рівні вилиць дуже широке за абсолютним розміром (144,3 мм), помірної висоти (70,0 мм) й широке за верхньолицевим індексом (48,5). Лобно-виличний індекс дуже малий. Профілювання обличчя сильне на верхньому (139,5°) і помірне на середньому рівні (136,2°). Орбіти помірної ширини і дуже малої висоти, хамеконхні за індексом (69,9). Ніс дуже малої висоти та малої ширини (23,5 мм), за показником помірно вузький (50,0). Перенісся помірно високе за симотичним індексом (39,2) і малої висоти за дакріальним (43,9). Глибина іклової ямки (*fossa canina*) мала. Кут вищипання носа великий (30,0°).

Надорбітні отвори (*Foramina supraorbitale*) на чоловічому черепі відсутні з обох сторін. Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксований як європеоїдний (Ia). Задньовиличний шов (ЗВШ) відсутній як з правої, так і з лівої сторони. Клиноподібний верхньощелепний шов присутній як з фронтальної сторони, так і з дорсальної (європеоїдний напрям). Підорбітний візерунок з обох сторін виявлений як форма II. В нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3) відсутні вормієві кісточки з обох сторін черепа.

Поховання 9 (розкоп 1) належало чоловікові 50–60 р. Череп коричнево-жовтуватий, незадовільної збереженості, нижня щелепа відсутня. Черепна коробка візуально великих розмірів, рельєф надбрівних дуг слабкий, потиличний виступ розвинений слабо. Соскоподібні виростки помірних розмірів. Черепні шви облітеровані з внутрішньої сторони, з зовнішньої вони заросли на окремих ділянках. Зношеність зубів відповідає 4–5 балам.

Поздовжній та поперечний діаметри великі, за індексом череп мезокранний (78,1). Висотний діаметр черепної коробки дуже великих розмірів. Лобна кістка дуже широка у фронтальній і широка у дорсальній частині. Обличчя дуже широке. Орбіти і ніс виміряти не вдалось у зв'язку із поганою збереженістю.

Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксований як варіант (Ia). Задньовиличний шов (ЗВШ) відсутній і з правої, і з лівої сторони. Клиноподібний верхньощелепний шов присутній з обох сторін. Підорбітний візерунок з двох сторін виявлений як форма III.

Поховання 9 належало чоловікові 30–40 р. Череп коричнево-жовтуватий, доброї збере-

женості, з нижньою щелепою. Черепна коробка візуально малих розмірів, рельєф надбрівних дуг помірний, потиличний виступ розвинений слабо. Соскоподібні виростки малих розмірів. Черепні шви облітеровані з внутрішньої сторони, з зовнішньої заросли на окремих ділянках. Зношеність зубів відповідає 4–5 балам.

Поздовжній діаметр дуже малий, поперечний помірний, за індексом череп брахікранний (83,3). Вушна висота мала (111,9), але висотний діаметр черепної коробки (від базіону) помірний. Горизонтальна окружність через точку офріон малих розмірів за світовими стандартами. Потилиця помірно широка. Лобна кістка широка у фронтальній частині і помірно широка у дорсальній.

Обличчя ортогнатне, вузьке на рівні вилиць (129,5 мм.), дуже малої висоти, однак широке за верхньолицевим індексом (49,2) – еуріен. Лобно-виличний індекс великий. Профілювання обличчя сильне як на верхньому, так і на середньому рівнях. Орбіти помірної ширини і дуже малої висоти, хамеконхні (низькі) за індексом (75,9). Ніс дуже малої висоти та помірної ширини, за показником широкий (55,3), хамеринія. Перенісся помірно високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним. Глибина іклової ямки (*fossa canina*) мала. За світовим масштабом, обличчя характеризується великим вищипанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (30,0°).

Надорбітні отвори (*Foramina supraorbitale*) відсутні з двох сторін. Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксований як варіант (Ia). Задньовиличний шов (ЗВШ) відсутній і з правої, і з лівої сторони. Клиноподібний верхньощелепний шов присутній з фронтальної сторони, відсутній з дорсальної. Підорбітний візерунок з обох сторін виявлений як форма II. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L_3) присутня вормієва кісточка з лівої сторони черепа.

Поховання 10 (Старе місто, схід) належало чоловікові 50–60 р. Череп коричнево-жовтуватий, доброї збереженості, нижня щелепа присутня. Зуби верхньої щелепи випали прижиттєво, альвеоли заросли. На нижній щелепі також відзначається прижиттєва втрата зубів, окрім двох різців. Черепна коробка візуально малих розмірів, рельєф надбрівних дуг помірний, потиличний виступ розвинений слабо. Соскоподібні виростки малих розмірів. Черепні шви, окрім скроневих, облітеровані як з внутрішньої сторони, так і зовні. Зношеність різців відповідає 4–5+ балам.

Поздовжній діаметр черепа малий, поперечний великий, за індексом череп

брахікранний (84,2). Вушна висота помірна (114,4), як і висотний діаметр черепної коробки (від базіону). Горизонтальна окружність через точку офріон середніх розмірів за світовими стандартами. Потилиця широка. Лобна кістка помірно широка у фронтальній частині і широка у дорсальній.

Обличчя досить широке за виличною шириною (137,2 мм) і за верхньолицевим індексом (44,5). Лобно-виличний індекс середній. Профілювання обличчя помірно на верхньому і на середньому рівнях. Орбіти малої ширини і дуже низькі, мезоконхні за індексом (77,5). Ніс малої висоти й ширини, за показником широкий (46,0), хамеринія. Перенісся високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним. Носові кістки характеризуються великим випинанням щодо лінії вертикального профілю обличчя (32,0°). Глибина іклової ямки мала.

Поховання 18 належало чоловікові 30–40 р. Череп коричнево-жовтуватий, доброї збереженості, нижня щелепа відсутня. Черепна коробка візуально невелика, рельєф надбрівних дуг помірний, потиличний виступ не розвинений, потилиця не виступає. Соскоподібні виростки великі. Черепні шви частково облітеровані з внутрішньої сторони, а із зовнішньої відкриті. Лоб сильно похилитий, візуально обличчя прогнатне. Зношеність зубів відповідає 4–5+ балам.

Поздовжній діаметр дуже малий, поперечний помірний, за індексом череп брахікранний (83,3). Вушна висота середня (114,4), але висотний діаметр черепної коробки великий. Горизонтальна окружність через точку офріон дуже малих розмірів за світовими стандартами. Потилиця помірно широка, на межі з вузькою. Лобна кістка помірно широка у фронтальній частині і вузька у дорсальній. Обличчя на рівні вилиць вузьке за абсолютним розміром (128,8 мм) та низьке, за верхньолицевим індексом (48,9) — еуріен. Лобно-виличний індекс великий. Обличчя мезогнатне, добре профільоване у горизонтальній площині на верхньому і на середньому рівнях. Орбіти помірної ширини і дуже малої висоти, мезоконхні за індексом (76,1). Ніс малої висоти й дуже малої ширини, за показником вузький (45,1) — лепторинія. Перенісся високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним. Глибина іклової ямки (*fossa canina*) помірна. Відзначається значне випинання носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (31,0°).

Надорбітні отвори (*Foramen supraorbitale*) на черепі відсутні з обох сторін («західна» ознака). Задньовиличний шов (ЗВШ) відсутній з обох сторін (європеїдна ознака). Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) відсутній з двох сторін як з правої, так і з лівої

сторони черепа. Піднебінний поперечний шов з обох сторін зафіксований як варіант (Ia) — європеїдна ознака. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* — L_3) відсутні vormієві кісточки з обох боків. В потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*) кісточки відсутні з обох сторін (європеїдна ознака). Підорбітний візерунок (ПОВ) за своєю формою з обох боків зафіксований як варіант (II).

Поховання біля Спасо-Преображенського собору.

Череп 1 (розкоп 1) належав чоловікові 25–35 р. Череп коричнево-жовтуватий, гарної збереженості, без нижньої щелепи. Черепна коробка візуально помірних розмірів, рельєф надбрівних дуг добре розвинений. Соскоподібні відростки середні. Черепні шви частково закриті з внутрішньої сторони, а зовні відкриті. Зношеність зубів відповідає 1–3 балам.

Поздовжній та поперечний діаметри помірні, за індексом череп брахікранний (80,0). Вушна висота входить до середнього класу величин (113,4), а висотний діаметр черепної коробки (від базіону) великих розмірів. Горизонтальна окружність через точку офріон помірна. Потилиця вузька. Лобна кістка вузька як у фронтальній, так і у дорсальній частині.

Обличчя широке як за абсолютним розміром (137,0 мм), так і за верхньолицевим індексом (44,5). Лобно-виличний індекс дуже малий. Горизонтальне профілювання обличчя дуже сильне на верхньому рівні, на середньому лице уплющене. Орбіти дуже малої ширини і висоти, мезоконхні за індексом (76,9). Ніс малої висоти та помірної ширини, за показником середній (50,9) — мезоринія. Перенісся дуже високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом. Глибина іклової ямки (*fossa canina*) мала.

Надорбітні отвори *Foramina supraorbitale* (НО) на черепі відсутні з обох сторін. З обох боків в нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* — L_3) відсутні vormієві кісточки. Клиноподібний верхньощелепний шов спостерігається з трьох сторін і відсутній з правої фронтальної сторони. Піднебінний поперечний шов з правої сторони визначений як III а (європеїдна ознака), з лівої — III ар («східна»). Підорбітний візерунок з обох сторін зафіксований як варіант I. Виличний шов відсутній.

Череп 2 (завал кісток) належав чоловікові 25–35 р. Череп коричнево-жовтуватий, незадовільної збереженості, нижня щелепа в наявності. Черепна коробка середніх розмірів. Рельєф надперенісся та надбрівних дуг помірні, район потиличного горба зруйнований. Соскоподібні виростки великих

розмірів. Черепні шви почали заростати з внутрішньої сторони, а з зовнішньої вони відкриті на всіх ділянках. Зношеність зубів відповідає 1–2 балам.

Поздовжній діаметр помірний, поперечний малий, за індексом череп мезокранний (75,6). Частина скеліття зруйнована, тому вушну висоту та висотний діаметр виміряти не вдалося. Лобна кістка вузька, на межі з помірними розмірами.

Обличчя вузьке на рівні вилиць (128,0 мм) і помірно широке за верхньолицевим індексом (50,0). Лобно-виличний показник помірний. Профілювання обличчя сильне на верхньому і помірно на середньому рівні. Орбіти малої ширини і висоти, мезоконхні за індексом (80,4). Ніс дуже малої висоти та помірно ширини, за показником широкий (53,2), хамеринія. Перенісся помірно високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним. Глибина іклової ямки мала.

За результатами краніологічного вивчення похованих на території Старого міс-

та і біля Спасо-Преображенського Собору можна зазначити, що населення Вінниці XVIII–XIX ст. загалом належало до мезобрахікранного типу європеїдів, і, можливо, не відзначалося антропологічною однорідністю. У розглянутій вибірці присутні всі форми черепної коробки, однак у середньому виразі чоловічі черепи мезокранні на межі з брахікранією, а жіночі – брахікранні. Вони мають середньошироке обличчя, різко профільоване у чоловіків і слабше у жінок, а також помірно висоти орбіти в обох групах (мезоконхія) та помірно широкий ніс (мезоринія). На окремих черепках відзначається низка краніоскопічних ознак, які дозволяють припустити присутність невеликої східної домішки. Остаточні висновки будуть зроблені після узагальнення даних аналізу всього масиву антропологічних матеріалів з цієї пам'ятки, щорічне накопичення яких сприятиме подальшому вивченню процесів формування антропологічного складу населення міста Вінниці.